

زیر پس ترا بخزده بخوام فروتن
گر نگریم کدام خرت بازمی خورد

ولہ

مرد کی در کس زائے میکرد
مثل غزنی و تنباں می گفت
زال را دست بہ پیتاں می زد
وستان سگ انباں می گفت

ولہ

کیر من پختہ شد ز بس جوشش
کہ زگوں سوئے کس گر خیمش
آتش مرد بس کہ خاکستر
زیر مو شعر بس ز رخمیش
سخت چوں سنگ بود مرد
بس کہ مردار سنگ رخمیش

تا نہ بستم ہزار داریش
بہ نشد ورنہ می گیمیش

ولہ

احمک را ز بس شک رفتن
مرگ ہر لحظہ گرد جاں گردد
کونش از لاغری ہلیدہ شدہ
وز ہلیدہ شک رواں گردد

خونش نہ بزرگ دے چو فائش خون از دہنت بروں دہد جوش
ہم گفتہ عن ز تیزی جوش ہم دادہ خبر ز تیزی گوش
ولہ

لے کہ نظم مرا بخود بستی آپ خوش در گلوئے بد کردی
زن تو داشتست حل ز من زادہ من از آن خود کردی
ولہ

لے پس گنج خود ذخیرہ کن گنج جز کیا نخواہد شد
انچہ در پس فلندہ پیش آر کاں ہمہ جز بہا نخواہد شد
ایں چنین گنج بیکراں کہ تر است
در پس تو رہا نخواہد شد

ولہ

کنز رندی بس در ماں کساں دعویٰ بودش از زینت و شری
چند باشد کہ بر نیفتادست ریش گاوی بدست کون خری

ولہ

لے شاعرے کہ بوئے دہانت کہ سخن سرگین دگر بہ سببت تو تھم می برد
گر تو ز شعر گندہ خودی بری ردت از تیز تر خاک بہر سوی می پرد

میرسنجیدہ بزن بر دلِ نیلینِ حسود پس ترا ز کونِ مہم دیدہ اورا برکش
کمر بار بر سرِ مخدوم بخوردی سو گند کہ ہی اسپ روانِ رنظر چاکر کش
این خود آں مح کہ گفتیم ترا اول با شعر گفتم فرست در نظر م و دیگر کش
تو ز اقبال کرم نام بر آری ز کرم ہم سپدار جہاں گردی و ہم لشکر کش

ولہ

خسروم دیوانہ زنجیر مویاں لے عجب در کشا کش ماندہ چوں تیر ترک اندر کماں
گر بگردم گرد روی نیکواں شاید از انک کرد بالا یم چو گوہر لا غم چون یساں

ولہ

نیکواں چوں شوند سر و سخن پشت شاں وہ کہ دل کباب کند
آں ندیدی کہ خلق در سرا پشت را سوئے آفتاب کند

ولہ

مرا سوال کنی ہر زمان کہ خرچہ بود؟ اگر تو مے بخوری نام تو دگر چہ بود
اگر شراب خورد گونِ خربانگ آید و گر نیاید در بانگ کون خرچہ بود
ز ذوقِ بادہ صراحی نہ آگست آری ز نقش آبِ بط کور را خبر چہ بود
ازیں پس من و سیخِ کبابِ مطرب می حریف ہر کہ در آید شراب ہر چہ بود

ولہ

آں چیت کہ خام سبز باشد در چنگی ست زردیِ روش

نہ خروہ کاری مدحت بزرگوار شدم اگر بہ نزد بزرگانِ خروہ داں برسم
 رکابِ خاص گرفتہ کہ آسماں سایہ است کزاں رکابِ مبارک باسماں برسم
 نوائے بلبلیتم بہت و گستاخم نیست مگر ز باریِ خلقت بگستاں برسم
 مرا نہاں چناں کن کہ سر بچرخ کشم مگر بحضرتِ شاہنشہ جہاں برسم
 حیاتِ بادا چنداں کہ تا بروز شمار

کرم حیات بود در شمارِ آں برسم
 صدرِ اتوئی کہ از کفِ دریا نواں تو **ولہ** کردست پُر ز گوہرِ ناسفہ آ ز گوش
 سوئے صریحِ کلک تو دارند اہلِ فضل چون زمرہٴ صلاحِ بانگِ ناز گوش
 بشیند چون صدفِ صفتِ دستِ تو زابر دندان در گرفت فلکِ ابکا ز گوش
 چیزے بجز دعاے تو گر گوید آسماں گویم کہ لے زیں درو دیوارِ ساز گوش
 در شتری ز مہج تو گوید حکایتے زہرہ ہزار بار بگوید کہ باز گوش
 حاصلِ جوابِ متمسم از تو چوں رسید خوش گشت از آن مکاتبہٴ جان نواز گوش
 لیکن روا مدار کہ شفاے خانہٴ ام بے آب نماند از پئے جفتِ راز گوش

ولہ

شاد باش اے بوغاصفِ شکنِ شکن کش غز دیں تیغِ زن شیرِ شکار و سرکش
 خضر نامی و ترا چشمہٴ حیوانِ رجام جام بر گیر و واں چشمہٴ حیوانِ رجام
 چوں کشتیِ ناوکِ تیرا ز پئے قربانِ عدو دل بکیش پُر از تیر کنی چوں ترکش

تا چو اسکندر دے آئینہ سازی جام را
ساقی از آبِ خضر جامِ مصفا را بشت
بندہ خسرو جزو عالمِ دولتِ دروئے نخواند
شب کہ از اشکِ تضرع چشمِ بنیادِ بشت
نام تو چوں آبِ شمشیر تو عالمگیر باد
کابِ شمشیرت ز عالم نامِ اعدا را بشت
ولہ

ملک تاج دیں پورا زور ملک
بچشمِ جہاں بہترین دیدہ
ز خلقِ کہ داری چو بادِ صبا
بسا پردہ گل کہ بدریدہ
زایہ کرم گوہر افشاندہ
ز دریا و کاں مہرہ پرچیدہ
تو دنیا نہ بل بذیلِ کرم
ہمہ عیبِ حاتمِ ہوشیدہ
چو در راہِ بخشش رواں کردہ است
روانم کن اسے کہ بخشیدہ

ولہ

رسید نامہ آں آرزو کے سینہ و داد
بجانِ مردہ من از جنابِ دوستِ امید
سوادِ آں را چنداں بچشمِ خود سودم
کزاں سوادِ گشتِ نامہائے سپید
ولیک دیدہ چہ بنیاد اگر چہ روشن شد
ششم چو شمع ندارد ز رویِ آں خورشید
آسید دیدنِ من چشمِ تو بے بر بست
ولے چہ سود کزاں نیست جز گہ امید
من از فراقِ تو مردم بقائے جانِ تو باد
تو بایدیم کہ بانیِ بخسری جاوید

ولہ

بزرگ زادہ گیتی جمالِ دولت و دیں
من از جنابِ تو براوجِ لامکاں برسم

از مدحت تو با قلم مرده داده ام
تا کار و بار من نشود از تو استوا
چوں شد قرار نامه من از تو بر قرار
سر بر خط بنام و شاید که بعد ازین
ماندست سزگوس قلم از شر مسایم
بر آب کار خود بنما استوایم
خواهر رسید هم ز تو بم بے قراریم
اندر حمایت قلم خود شماریم

وله

سر ملوک ملک اختیار دولت دیں
ز شست قلب کن تیر بے خطا بکشاے
عریضه ایست بخدمت مرا نکو بشنو
نکسته بته بے بیت گفته ام ز کرم
عنان تو حسن خمدر بر سر ما برساں
صریر تیر خود اندر حد خطا برساں
پس التماس رہی در حد وفا برساں
عنایت کن و در پیش بادشا برساں
امید خسر و میکس بنهت برساں
ترا خداے رساند بمنهتائے امید

وله

صفدر گیتی الپ غازی بن اثر در ملک
تا نثار آستان را مگر لائق شود
خنک قے پائے فلک پیمانیا لاید بخاک
گر ترا از چشم بدلائیست بودست شکر
تو وجود پاک می شستی و کیفیت آسمان
چشمه خورشید را در پشت زریں کرد چرخ
تیغ تو از صف دشمن خون بجا را شست
بس که دریا روز و شب لولوی لالا را شست
گرچه چندین بار باران وی صحرا را شست
کایزد ازین امکان آن شخص و بالا را شست
آفرین بردست دربارت که دریا را شست
بر سرست نمود گستاخی و بے پایا شست

تاز خلق تو نیسے زرد در بستان
 پچھنے ہمارا نکشاید گرہ از پیشانی
 چو دول نعمت دہری بسر نام کن
 کاغذ خوش می نخورم من ز پی بے نانی

ولہ

اے در شرف چو دولت اے فتح ملک و ملت
 محمود نیک نامی مسعود خوش نظامی
 ماہی دگر رسیدت عین الکمال گردوں
 براوج خویش بر شو فردا اگر بہانی
 چوں بستہ گشت دریا از سردی زمانہ
 اے آفتابِ دولت وقت ست اگر تباہی
 تشنہ است خلق عالم از بہر دیدن تو
 اے چشمہ مکارم یارب کنادہ مانی
 خصمت کہ ساخت گیتی اورا کہ ساخت گیتی
 در آبِ یدہ باشد رخسارہ چو آبی

ولہ

اے فتح ممالکِ معالی
 اے خاکِ درِ تو پشتِ بانم
 ہستی غرضیکہ جو ہر چرخ
 بار دے تو جز غرضِ نخواستہ نام
 چرب ست برائے مدحت تو
 از مغز سخن ہمہ زبانم
 دارم بہ شنلے تو زباں چرب
 تا مغز بود و در استخوانم
 ہر کس دانا بتختہ خود
 من یا سچ ندانم از کہ دانم
 شد با کرمت حوالہ ایں کار
 داند کرم تو من ندانم

ولہ

سرد فیر اکابرِ عالم نظام دیں
 اے در مناقبت بہ سخن سحر کاریم

ولہ

ابرکف تاجِ دولے کہ براقِ بہت
 ورنخواہی کہ سیلے ہی از گوہر تیغ
 بر فلک گریگ تیز دوانی رسد
 مرین را ہم از اس تیغ یانی رسد
 در زماں از دل بدخواہ نشانی رسد
 در زماں از دل بدخواہ نشانی رسد
 مکرما چوں ہمہ اسبابِ معانی در دست
 بشنویں قصہ من گرچہ کہ طوے دارد
 مکرمت در حق اربابِ معانی رسد
 عشق کن گرچہ کہ در گوشِ گرانی رسد
 توئی آن کار کشائے کہ اگر ذاتِ ترا
 بخت گویند در ایامِ جوانی رسد
 واکہ این فال چو در گوشِ مبارک برسد
 گر لسمع شبہ آفاق رسانی رسد

ولہ

سرا کا بر آفاق تاجِ دولت و دیر
 گفت کہ شور ز دریا بر آوید ازو
 قلم بدست تو ز نور شمد شد کہ ازو
 برائے دشمن تو کلکِ تست آن تیرے
 نشست جو ہر پاکت چو در باطِ عرض
 عطارِ دآمد و داد آفتاب را فرزد
 یگانہ بود پراورنگِ آسمان خورشید
 توئی کہ قدر تو از اوج و ہم پیش رسید
 مخالفانِ جہاں را نمک بریش رسید
 بدوستِ فوش رسید و خصمِ فوش رسید
 کرد شکستگی اندر ہزار گیش رسید
 فلکِ نثارِ جوا ہر تدبیر پیش رسید
 کہ باز اخترِ دولت برچِ خویش رسید
 ہزار شکرِ خدا را کہ دو ہمیش رسید

ولہ

شرف الدین سرِ شرفِ جہاں فتح الملک
 لے کہ بر روی زمین دیدہ ندیدت ثانی

وله

خاک انصیر حق ملک تملکت پناه	خان جهان کشای معظم تبار خاں
نے ز کہ کیمیا شود اندر زین گماہ	آنی کہ ابر دست تو گردد چو در نشاں
از فرق او جاہ در افتد کلاہ جاہ	گر چرخ سوسے ہمت ایلست بنگار
گراز کرم سبب مبارک دیش راہ	دارم عرضہ و مشرچ بگویمیت
تا سوسے من بدیدہ احساں کنی گاہ	دانی کہ ہیچکے بجنابت نیامدم
ایں بار ناگماں بخلط کرم ایں گماہ	مدحت گئی نگنتم و بخشش نخواستم
کز بار آں نجانبہ شدم با قدر و تہاہ	کردی ز نعت وعدہ چنان دہم گراں
شاید کہ عشوہ تحفہ برم از تو پیش شاہ	تو غم بادشاہی من مادیح شہم
گزار حمتہ دہم بجناب تو ہیچ گاہ	ایں بار صلتہ ام دہ و سو گندی خورم
جاوید باد عمر تو در خرمی و جاہ	ایں گویمت دعا کہ ز فضل خداے پاک

وله

بملکت عارض شکر نویند	پناہ ملک تاج دولت و دیں
چون امت چرخ را بر سر نویند	نکو تر سر بہ پیش چرخ باشد
خطابت گر آں ز نویند	شود بر آب دیگر سکے زرد
بحکم شاہ بر دفتر نویند	اشارت کن کہ نام بندہ خسرو
بقای جلگی جوہر نویند	بقا بادای عرض چندان کہ تو

ہزار سال بایک کہ آورد گیتی چو تو کریم ستوده چو من کریم ستا
 بندہ ناقہ گرفتارین کسے زینش کہ پیش او شوم از بحر نظم گو ہزارا
 ترا چو یافتہ ام کنوں من و مناقب تو چہ سحر ہا کہ نمایم بکلم سحر نما
 سخن حیات ابد شدہ گنج زربستان کہ زہ نپاید نام از سخن بود برپا
 بہائے ہر سخن من ہزار دینارست قرار بندہ باندازہ سخن فرماے
 ہزار سال ہاں تا بود قرار جہاں ہزار سال دگر ہم بریں قرار بپاے

ولہ

اے کہ چوں خنک تو جلاں در گرفت گرہ گردا گردا گردوں گرد کرد
 بس کہ خلق از تو بہ سرا برد برد برد برد برد بردا برد برد
 چوں دور دور در قسمت خورد درد درد درد درد درد درد

ولہ

والا مجیر ملک دست چو ابر تست اقبال شستہ روی چو گل در میان میخ
 تا خامہ تو برگہ آب سیاہ ماند از نوک خامہ تو گیسشت آب تیغ
 گر جاب بری دین نیاید چو بیچ چیز از تو نداشتت خدائے جہاں دین

ولہ

صدرا توئی کہ یک رقم از دفتر سخن ہر دم بعد ہزار وقائق بیان کنی
 نظم رہی کہ از نظرت آب خضر گشت شاید اگر ز لطف بریں سوراں کنی

شاد بیاش اے صفتِ جنین و صفوتِ دراکے
تفیع تیغ تو بر آورد ز جانناے دود
بندگاں را کہ ز تو سنگ مثل بشکستند
گفت ہفت اختر و نہ چرخ کہ چشم بدود
فتح بر رانِ براق تو از اں داعی شد
باد بر فرق ظفر غاشیہ دولت تو

ولہ

نصرۃ بحق شہ و شہزادہ عصری کہ بحق
چون اسر شد اے ذاتِ تو خورشیدِ کرم
پایہ یح ترا بر سرِ حمید کشتم
با وجود تو چرا امتِ خورشید کشتم

ولہ

مہ سپہرِ معالی علای دولت و دیں
بباغِ زر گیس بہارِ می بر دبر سر
پہرِ سیرِ بہجت جو انت می گوید
چو تیغ تو بعد و بہر حال زباں انداخت
جہاں چو تیغ تو بہتہ نبرد کہ از کرم
تو قے بنود و جہ پر معافی را

ولہ

جہاں کشایا خسرو عریضہ دارد
شود بر خستِ آں خلقِ خوبانہ کشائے

نہایتِ غنائے شکر در دیوارِ جہانِ اتمال بر آید

آفرین اے کشتنِ شکر و کوششِ درکار
آتش اندر دلِ کانوں زد و سنگِ گسار
چاکرانِ تو بد مریدِ کشیدہ حصار
زبان و بازو کہ دو فتنش بدود ہم یک بار
کہ چو ایں را بدوانی بدود او تا چار
فتح دہاں را کپ دواں غاشیہ وار

خود گزفتم که ترا سزا پائے از گرفتاری بهر عیب جداست
 اے که نازی تو به بے عیبی خویش عیب من بینی عیبی پیدا است
 چوں یقین شد که تو هم داری عیب جتن عیب کساں بهر حر است
 کوری ار که در دگر را بیند دانگی عیب کند عیب گراست

وله

مردمی باید که چون بناله کاری شود در میان کار خود را بے محابا انگند
 قطره آبی که در خواهد شد از ابر بلند گرد گیرد خوشی را پس بد ریا انگند

وله

خدا یگان ملاطین عصر نصرت دین زہے بسوده رکاب تو فرق فرقه را
 تو آسمانی از قدر و مهر زماں صد بار به پیش قدم تو خم کرد آسماں قدر را
 ز بهر جود تو دولا ب هفت گردون آب دہد ز چشمه خورشید مرز بر جد را
 تو پنج کوسن دی در چار کن زین صدای صیحت تو گرفت هفت گنبد را
 خدا یگانا خسرو کہ بہر نشر دُرّت بہ سبک نظم کشد لولہ سے منقذ را
 مباد کنز کرم شاہ تنگ دست بود ولیک بردل شہ یاد میدہد خود را
 تو دیرزی کہ قضا بر جسریہ ایام بنام ملک تو کردست عمر سرمد را

وله

نصرت دین محمد شہ فیروز مصاف اے ہمہ وقت بشیر تو پیر دزی بار

ولہ

گروہ فقر سراز ہر آن تراشیدند کہ خط کشند بین عالم ای پندیدہ
 ندیدہ کہ تراشد سر قلم کاتب چو خط نیاید از کلکِ ناتراشیدہ

ولہ

گو ہر فقر تیغ بر آن ست مرو باید کہ با حذر باشد
 کے تواند کہ سر بہ تیغ دہد ہر کرا چوں قلم دوسر باشد

ولہ

درخت باش گے میوہ بخش و گے سایہ اگر خواہی سر سبز باشد تپوہست
 نشست ہر کس در سایہ درخت بے درخت ہرگز در سایہ کے نشست
 امید بست ہمہ کس بہوہائے درخت درخت ہرگز از کس امیدوہ نہ بست

ولہ

مکن تکبر اگر هست مر ترا ہستی کہ مرو با ہمہ گردن کند دو تو پروہ
 درخت بارور آرد چو سر روی زری بزیرو ہمہ کس سر کند فرو پروہ

ولہ

اے کہ در عیب کساں می بینی ویدہ از عیب خجہ دت نابہست
 گر بگوئی کہ نزارم عیبے ایں محال ست کہ بے عیب خداست
 چوں خدا نیستی و آدمئے نام بے عیبی بر تو زچہ خاست

بگریستہ کسے کہ بیدہ جمال تو داس کو ندیدہ بہتر ازاں خوں گریستہ

تایا دمی کند دل بن زان قبائے حیات

شستم اگر نہ بند ز بندم شدت نیست

سرو ترا بسایہ طوبی پناہ باد ہمایہ تو سائے لطف الہ باد

رضواں چو بر سر تو کشد بارگاہ نو گیسوئے حور رشتہ آں بارگاہ باد

اکنوں کہ دور ماند کلاہ زرا ز سرت از رحمت خداے سرت را کلاہ باد

آں جاں سپاری کہ نمودی بہ پیش شاہ مقبول حضرت شہ گیتی پناہ باد

بستی کمر چو بندگی شاہ را بجاں صدمہ چوں تو بستہ کمر پیش شاہ باد

خسرو جزیں دعا نکند کرد در آلہ

بادت عطاے روز فروں از بقاے شاہ

چوں زدہ ترحیم صد سلاک گہر دیدنی کنوں قطعہائے زرا اگر خواہی بد کان میں آں

ایں چل قطعہ است و دو گر کم نویس کس یکے

باشد این نقش چل بر چہل آں جاہل گوا

روزے سخن از سترون ہو در زمرة صوف در فلکندم

گفتند دریں میانہ سترے ست دیدم چو کونطرہ فلکندم

یعنی کہ ہر انچہ بود در سر آں محبے ہو ز سر فلکندم

خیزے نقیب و صف لشکر خبر رساں
میراں سوار گشت درواں شد بہاقتن
افسوس از ان لطافت بالا کم توان
نخلے براں نمونہ خود از موم ساختن
ارزیزوار آں تن چوں سیم غام تو
یعنی بزیر خاک بخوابی گداختن
آں جہد چوں کسند بریزد روا بود
کس مشک را بنجاک نشانہ خطا بود

بجشایکے دو نرگسے خواب ناک را
از اما متابے مے چو خورشید پاک را
آں شخص نازنین کہ ز شمشیر چاک شد
جانم بسا ز رشتہ و برد و ز چاک را
جائے کہ تیر مومن و کافر روانہ گشت
گرداب کرد رفتن پر خون متاک را
غریب شد زمین و نیابند گرد تو
گر صد ہزار بار بہیزند خاک را
خورشید را بہ گل نہ نفست است ہیچ کس
پنہاں مکن بنجاک رخ تابناک را
بنمائے رو کہ دیدن تست آرزو مرا

ایں آرزو بسر برد و بنمای رومرا

اے در غم تو دیدہ جاں خوں گریستہ
بے مجلس تو جام جاں خوں گریستہ
یک دیدہ جاں بدی و باہزار چشم
چرخ از پئے تو دیدہ کناں خوں گریستہ
ہر گہ کہ خواست آب نشانہ ز دیدگاں
چوں بنگریستیم ہماں خوں گریستہ
ہر تیر کاں نشست بر اندام نازکت
پیکان آں ز درد رواں خوں گریستہ

آفاق را شنائے تو بارغِ ضمیر بود افلاک را خطابِ تو درغِ جیساہ باد
روحِ ترا کہ جزوے از آثارِ رحمت است زان سوی عقلِ کل بدو فرنگِ اہ باد
بردست تو چو نامہ اعمال پر نہند عنوانِ او عنایتِ عونِ الہ باد

روحِ مقدسِ تو کہ عرشِ ست جائے او

بادِ قبولِ غیبِ ز خسر و دعائے او

ایں غرنامہ از آن شہسوارِ می دان کہ زد

نیچہ ہمتِ بفرارِ شہیدِ کربلا

(بحر مضارع مثمن اربع مکتوف مخموف وزن اوزہ مخفول فاعلات منفاعیل فاعلن نیست)
امروز گر زرقِ برود جاں دینغ نیست درخوں شود دروند زانفال دینغ نیست
بر خشک ماند کشتیِ آمید نارواں را نیم اگر نہ ہر ترہ طوفان دینغ نیست
تن بچو سپہرہن ز سرِ روحِ برکشم پس بردم بجائے گریباں دینغ نیست
رفتہ دوستاں و ندیدند باز پس گر جاں رود برابرِ ایشاں دینغ نیست
چاہکِ سواری از صفِ لشکرِ برون فاد گر خونِ دل ز نیم بمید اں دینغ نیست

اے میرِ محلس از لبِ قترا بہ نالہ

میراں و داعِ می کتہ خسِ پیالہ

جولاں بکن کہ ہست گونیزہ بافتن چو گاہ بزن کہ ہست گر گوئے بافتن
بانوبتی بگو کہ بجنباں دامدہ را کامروز ہست دقتِ علم بر فراختن

اسپان پل پیکر و کبان ز داغ چشم
از تنگ بمانده کمره فراموش کام را
سرها فکندہ کردہ پریشان بفرق موی
و مہا بریدہ بستہ دگرگوں ستام را
آں چاوشان چاکب پیرانہ دست کو
بسم اللہ بلند و زین بوس پست کو

اے جامِ حین بہر تو جم خوں گریستہ
بر ذات تو وجود و عدم خوں گریستہ
در مجلسِ صراحی ز رہ پیش روی جام
ہر دم نگوں شدہ ز ندم خوں گریستہ
ابر گرفتار کہ جہانے ست از کرم
بر دست اے جہان کرم خوں گریستہ
از گریہ چشم شہ چو رخ پیل گشتہ سرخ
اسپ پیادہ خیل و خدم خوں گریستہ
تا گنج تو نہاں شدہ اے شہ زری خاک
بہر تو از دہائے علم خوں گریستہ
سرہائے نیزہ گشتہ چو پرچم ہزار شاخ
بیرق دریدہ جامہ جم خوں گریستہ
پوشیدہ جامہ نمیں طبل پس بروی
افکندہ استین و ز غم خوں گریستہ

آمد براق لطف بر فلک بردستام

دامن کشاں بجانب دارالبقا خرام

پاکا بیام عرش ترا پا نگاہ باد
وز عون ذوالجلال بفرقت کلاہ باد
اینجا بہ تیغ داد شد دست از فلک
آنجا فلک بحضرت تو داد خواہ باد
اینجا ترا بیایہ دولت مقام بود
آنجا ترا بسایہ طوبی اسپناہ باد
بر پایہ جلال تو ہمیشہ جاہ داشت
در سایہ حیات تو خورشید و ماہ باد

آں ماہِ آسمانِ معالیٰ بچاہ رفت وایں یادگارِ خانِ معظمِ بجاک شد

لے قدسیاں وقایہٴ جزا فرو درید

مے عرشیاں سپہرِ معلیٰ فرو درید

آں مے ملک بازوئے شاہِ جہاں کجاست وایں سرفرازِ کشورِ ہندوستان کجاست

آں خصمِ بند و قلعهٴ کشائے زمانہ کو آں شہرِ بخشِ دہ و دہ و کشورِ کجاست

ترکانِ نشہٴ خرو و شکر کدام سوست اسپاںِ تادہٴ صاحبِ برگستاں کجاست

بر برہہٴ سپہرِ شیخوں ز دستِ دہر بدرِ شہابِ صولتِ جزا عشاں کجاست

بے آب شد جہاں چھ صدقِ درہولے ابر آں ابر گوہرِ انگن دریاں کجاست

آں دورِ بکاشِ محلِ بزرگشانہ کو وایں تیغِ باحمالِ نردمیاں کجاست

شہزادہٴ جہاں ز جہاں می رود بروں دلمیز بارگاہِ جہاں رہساں کجاست

خیزید کاخِ کرم انوارِ می و حد

عالیٰ علایِ دولتِ دیں بارِ می و حد

لے از می حیاتِ تہی کردہ جامِ را مے از بروں چرخِ بروں بردہ نامِ را

بنگرِ خروشِ لشکر و عجزِ سپاہِ را بشنو نفیسِ چاکرِ دآہِ غلامِ را

نے صبرِ ماند دام و دودِ دوش و ظیرِ را نے فرقِ بود روز و شب و صبح و شامِ را

چوں خیمہٴ وقتِ کوچِ زپا اندر آمدہ ہر کو تہی باندہٴ زکویتِ مقامِ را

ہم وقتِ گریہٴ شدرِ رخِ شمشیرِ آبدار ہم چوبِ شد و رونہٴ زخشیِ نیامِ را

نقصانِ عمر او کہ در اسلام رخ نه کرد
افزونیِ حیاتِ شہِ دیں پناہ باد
تسلطنت بود بجاں بر سریرِ ملک
سلطانِ غیاثِ دنیا و دیں بادشاہ باد
در کارِ دیں محمدِ غازی چو سہ نہاد
محمود بر برادرِ خود کیسہ خواہ باد
مخصوص شد چو تبارِ کینخسویِ تاج
بر فرقِ گیتقا در دولتِ کلاہ باد
بادا ہمیشہ بر سرِ سلطانِ ظلالِ چتر
ز ان چتر بر سرِ ہمہ ظلِ الہ باد
محفوظ بر زمین و یارِش ز نیک و بد
یک نیدہ دو مرد یک نیدہ تا ابد

این رقم وصفِ شہِ دریا و لے دریا و ست

کا برار و دار و بیالایانگ و نام اندر سخا

در بحرِ مضارِ شمنِ اُخرِ بکفوفِ مخدوفِ وزن او
آوخ کہ تاب جو ہر عالم بتاب شد
بشگست نامِ مکرمت و ہم کشتا و چشم
لے نالہ زو و نیز کہ گردوں خراب گشت
لے دلِ ضریرِ یاں کہ میسجا بچرخ رفت
گردابِ فتنہ پر شد و جیوں سراب گشت
در خاک رفت مردِ یک چشمِ روزگار
در داکہ آب گوہرِ آدم بنجاک شد
بکشا و جامِ مرحمت و جم بنجاک شد
لے بختِ دیرِ خُشپ کہ عالم بنجاک شد
و بجاں ضمیمہ سوز کہ مریم بنجاک شد
آہرنِ اسپِ ساخت چورِ ستم بنجاک شد
بس خونِ دلِ زویدہ دیں غم بنجاک شد

آں شیر سرخ گو کہ پیسہ مزی آندی
 گر کہ چرخ کو کہہ خاصگانِ شاہ
 در زیرِ چپہرِ لعل مدور بر آندی
 کا نجم صفت بگردِ مہِ انور آندی
 تائب کجا کہ ہچو تمہن بہ پیشِ رخس
 جاندارِ شہ کجاست کہ از رستائے شہ
 باد و زبانش جلوہ چہر ز ر آندی
 انگذہ با حمال ز دربر آندی
 کوثرِ سلاح داد کہ شمشیرِ خاص را

شادی کیند شاہ بلمتاں ہی رسد

قآآن ملک محمد سلطان ہی رسد

کو آں جہاں گرفتن و لشکر کشیدنش
 ہر روز تیسرے در دل ہندو نشاندنش
 بر اوج آفتاب علم بر کشیدنش
 ہر سال تیغ بر سرِ کافر کشیدنش
 کو آں گاہ بار بوند نشیندنش
 صفائے صف درانِ ہمتا و کشیدنش
 کو آں تاجہائے مرصع فلگندنش
 اسپانِ نوبتی ہمہ در ز کشیدنش
 کو آں ملوک خواندنِ درے نشاندنش
 داں بزمِ رست کردنِ ساغر کشیدنش
 در بحثِ علم نکتہ مشکل شنیدنش
 وز دل ہزار نکتہ دیگر کشیدنش

چوں سالِ مہ تمام نگر و دشناے او

آں بہ کہ صبح و شام بگویم دعاے او

یارب کہ در مظاہ قدسش پناہ باد
 باغیاں بمرکزِ مغلی مقام ساخت
 در بار گاہِ محبتش جا نگاہ باد
 باغشیاں بعالَمِ علویش راہ باد

در کف کتاب کرده ندیاں نشستہ اند
 آخر چہ شد کہ گوش بدیشاں نمی کند
 در دل امید بستہ بزرگاں ستادہ اند
 چون ست کار ملک بساں نمی کند
 نور و ز عالم ست پرا از برائے بہش
 مجلس گہے چو روضہ رنواں نمی کند
 عید مبارک ست چرا بر طسریق پار
 آہنگ نیزہ بازی میداں نمی کند
 قاف را خبر کنید کہ بر سپر رخ رفت گرد
 کافر بہ بر و آب لہاؤر عمرہ کرد

شیرازہ بزرگ را بر دہوں برید
 دہال شاہ را بر دہوں برید
 در سایہ نشانی را از انہیں
 بانگت و مامہ عسل را بر دہوں برید
 مست ست شاہ خفتہ بہ تختش رواں کنید
 چون نیست آن خپاں کہ سوار بروں برید
 قاف ملک بجانب م تہ شد رواں
 دریا سہ قلب جاث دریا بروں برید
 شاہ جہاں بسوی کستان نمود عسرم
 لشکر گہی چو کوہ بہ صحرا بروں برید
 نئے نئے کہ سوئے حضرت اعلاش خواندہ اند
 رایت بسوئے حضرت اعلا بروں برید
 امساک ہست امید نیابت بہ پیش تخت
 ترتیب ملک جملہ مہتا بروں برید

تاج از مہ و نطق ز جواں کنید راست

خاصہ از برائے نصرت دنیا کنید راست

گاہے بدی کہ ایں شپحت مرآدی
 خورشید مافروشدہ ناگہ برآمدی
 از تیر کافرا پنچہ کہ بر غازیان گزشت
 از تیر غازیان بہ سر کافر آمدی

چشمِ چرخِ خسروِ رودے زینِ برفت پشت و پناہِ کشورِ ہندوستانِ نماند
از مملکتِ چہ کامِ برآید چو خاں بشد وز کالبدِ چہ کار کشاید چو جہاں نماند
خواہم زباں زبائرہ دنداںِ فردِ برم گر خواہد ایں حدیثِ بگوید کہ خاں نماند

آں دستگاہِ دولتِ دینِ را نگیس کجاست

واں شاہزادہ ہمہ رفتے زینِ کجاست

چشمے کہ بود بختِ جواں را بخواب رفت شمعے کہ بود بزمِ جہاں از تاب رفت
پیرایہِ جلالِ بصندوقِ چوبِ ماند سیارہ کمالِ بدریائے آب رفت
انجمِ خاکِ خفتِ مگر آسماںِ فناد عالمِ سیاہ گشت مگر آفتاب رفت
ساقی مدہِ کبطعِ حریفِ از مزاجِ گشت منقلبِ مزین کہ سازِ نشاط از خرباب رفت
بر خاکِ ریز بادہ کہ گاہِ طربِ گزشت برنگِ زنِ پیالہ کہ وقتِ شراب رفت
اکنون جوابِ خشمِ کہ گوید بر دوزِ رزم شمشیرِ تیز را چو زبانِ جواب رفت
خسرو ہنوز چند تو اں خواندنِ این کتاب ہم شبِ باخراہ دومِ ہم خاںِ خواب رفت

پردہِ فسرد و لمیدِ بمرخِ ہجوماہ را

ابرہِ فسرد و دریدِ کلاہِ سیاہ را

ماہی گزشت و قصدِ بیدارِ نمی کند رغبتِ بگوی و میلِ بچوگاںِ نمی کند
تیغش میانِ معرکہِ زبشاںِ نمی شود خنکِش میانِ کوکبہِ جولانِ نمی کند
دربارِ خندہ چوں گلِ بتاںِ نمی کند در برجِ جلوه چوں مہرِ تاباںِ نمی کند

چوں زخورد شید قیامت رو بہا گرد دیاہ
 بر سر از پتہ ملائک سایہ گردان بادشاہ
 چوں دیوانِ سیاست نامہ شاہ بکف نہند
 از کتا با بالہیں بر نامہ عموں بادشاہ
 قطرہ خونِ گشت از حلقِ ایشان رنجیہ
 بہترین لعلے برائے تاجِ غفران بادشاہ
 تشنگانے را کہ جانِ شاہ نیلے آبی برقت
 بر سر از بحرِ کرم ہر خطہ باران بادشاہ
 بستگانے را کہ دشواری برایشان مریماند
 یارب امید رہائی زود آساں بادشاہ
 رستگانِ ہند را رنجیکہ اندر بند بود
 موجب از بہرِ نجاتِ آخرت آں بادشاہ
 واپچہ باقی ماندہ اندوزاں بلا باز آدہ
 فضلِ نیرداں بادشاہ احسانِ سلطان بادشاہ

چوں محمد رفت شہ را عاقبت محمود باد

کیقبادش اسعد و کنخیردش مسعود باد

از برائے لب خور این دشمنانِ خمنابہ است

از کہن و لابِ خوں زیرِ سپر اس ماجر

(بحر مضارع مثنوی از حزب مکتوفی محذوف و حذف و مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

لے دل بنم نشیں کہ ز شادی نشان نماند
 لے دیدہ خوں گری کہ طرب در جہاں نماند

ہم مرغِ عیش از قفسِ خاکداں بجست
 ہم دُرِ مہر در صدفِ آسماں نماند

فتنہ سپہ کشید چو لشکر شکن بجفت
 آفت جہاں گرفت چو لشکر ستاں نماند

در تخت ملک پایہ فستج و ظفر شکست
 بر فرقِ دہر سایہ امن و اماں نماند

وہ کہ دل کیا رگی خوش شد برائے دوستاں
 دیدہ بہر دوستاں شد آشنائے آب و خوں
 بسکہ خون بے بہا خود دست خاک از دوستی
 خفتگانِ خاک را گرفتن ممکن بود
 حیف باشد مردمانِ چشم و ما از چشم دور
 دوستاں رفتند غیرے را چو گیم در کنار
 خاکِ شان در دیدہ می آرم در انصاف بود
 در ہوائے دوستانم گرم بیرون کنند
 خسروا ہر بار می گوئی فرو خواہم درید
 جاں کہ صد پارہ شد از غمہا کجا باشد روا
 دوستاں رفتند از بہر کی گوئی سخن
 آہ از اں جمعیتِ راحت فزائے دوستاں
 تائبانِ آبِ بخون شد آشنائے دوستاں
 واجب ست از خاک جستن خون بہائے دوستاں
 عمر باقی می کنم وقف بقائے دوستاں
 دیگران را چون توں دیدن بجائے دوستاں
 چون کشم بر قامت ہر کس قبائے دوستاں
 این چنین بے قدر باشد خاکِ پایے دوستاں
 از سرم بیرون نخواہد شد ہوائے دوستاں
 جامہ جاں تا بدامنِ ریزائے دوستاں
 پارہ را پارہ کردن از برائے دوستاں
 ختم مطلق کن سخن را از برائے دوستاں

یاد می کن رفتگان را خاصہ در حالِ ما

کت بر حمت راہ نمایہ مگرداں دعا

یارب از غرید رحمت نور در جاں بادشاں
 بود شاں بر رقصے ہیجا خانِ اعظم پیش رو
 در ہوائی گریک آنجا پر در گرد و گس
 فیض رحمت آبِ حیوان ست در ظلماتِ گور
 جاں ز فیض نور چون خورشید تاباں بادشاں
 پیشوائے جنت الفردوس ہیجاں بادشاں
 پرتاؤں ہاں فردوسی گس راں بادشاں
 یارب اندر ظلمت گور آبِ حیواں بادشاں

شد زباں از ناله چوں پائے اسیران آبله
بسکه از بهر اسیران بلا بگریستند
و رازاں بند بلا ناکه اسیرے باز گشت
روئے او دیدند هر کسے یا بگریستند
گره چنداں شد که موج دیده ابر حیوں گزشت
حال من ایں بود حال دیگر ایں تا چوں گزشت

دست مالم تا خود از دندان کنم باز و کبود
یا پوشم جامه زین منیای جوں مینو کبود
هر کسے نامی زند سوزن سر باز و من
نام شہ خیزد چو از دندان کنم باز و کبود
و ده که از چرخ کبود او خفت پیلوی زین
وز زین خفتن همه آفاق شد پهلو کبود
هم سیاہی شد ز ہند و ہم سپیدی شد ز ترک
بسکه می پوشد کنوں ہم ترک ہم ہند و کبود
آسمان را گوئیابد رید و قسمت کرد خلق
بسکه اطراف زین از جامہ شد ہر سو کبود
نیل پوشیدن کنوں چو رسم شد زین پس دست
گر کنند اسپید با فاف رشتہ دراکو کبود
مصر جامع را ہر کوئے رواں شد و دیشل
شستہ شد از گریہ چنداں جامہ رہر کو کبود
نیل گر را خود و عروسی شد بخانہ بس کہ شد
پیر ہنہائے عروسان در سزا شو کبود
خوبرویاں را کہ پیشانی زدند و خون گریست
نیز حاجت نیست خواباں او سرخی بود زین
بسکہ بکنند موے از فرقی نازک سر بر
چون نہ کنند سرخ گشت از خون شد و کبود
شد ز آزار جہاں کنند شہ ہر مو کبود

موے ستر چندان غم زار و گریان کنم

ایں تن چوں محبے با سے از سر جہاں کنم

در بدارِ قدس رفت از اشک شاد دل بکن
 و در سگان رو برفتی کردند با او هم چه پاک
 در ز دیوانش گزشت آبا سر آخر یاد کن
 با مغل هر سال بهر دین سر و کارش بود
 دست تقدیرست که خوش ریزد و گدازد
 شیراز از پیش موئے صد خروشِ صعب زد
 عیسی از جوئے نصار سر غذای دار کرد
 آنچه ترسائے بروئے حیدر کمر کرد
 ز آنچه دیوئے تهمتن را غرق دریا بار کرد
 عاقبت جانِ گرامی در سراسر این کار کرد
 ناتوانانیم نتوان کینه بر قتل کرد
 پیل مست از نوکِ غازی صفای زار کرد

جمعه بود و سلخ ذی الحجه که رشتان کارزار

آخر هشتاد و سه آغاز هشتاد و چهار

هر دهم بر روی آں فرخ لغا بگریستند
 همچو فرانش روان شد شرق تا غرب آب چشم
 بس که اندر عهد او ماهی و مرغ آسوده بود
 آسمانها با هزاران دیده بر اهل زمین
 شنیدم که آسمان هر صبح میریزد بجاک
 خلقِ ملتان مرد و زن گریه کنان در مویگان
 از خروشِ گریه و بانگِ اهل کس می نخواست
 هم باب چشم خود کردند ترتیب وضو
 دیده خون افشانند بر گل چو گلوی کشتگان
 روز و شب بر سال آں اندک بقا بگریستند
 بنده فرمانا که بے فرمانند و ابر بگریستند
 ماهیان و آب مرغها در هوا بگریستند
 همچو باران بسیاری بر گیا بگریستند
 اشک انجم دامن که از افواج سما بگریستند
 کوه بکوهی و سولوبوی و جابجا بگریستند
 بس که در هر خانه اهل عزا بگریستند
 مغفرت جویاں که در وقت عا بگریستند
 بس که هر کس کشتگان خویش را بگریستند

تا چه شب بود آنکه از چرخ آفتاب افتاده بود
 روز و چوں باقی نبود آن آفتاب چرخ را
 گر حسین کیلا راه به بے آبی فتاد
 دام ما ہی شد دل مردم که در و ستان دیو
 کافر اندر خوں چو خرد و پاریا گین افتاده بود
 فوجی اندر آب طوفان بلارامی گزشت
 هر یک در تخته خاکی فرو شد هر آن که
 جو نه بندی بد منقش کرده از شگرف تر
 از وداع جاں جراحتهای دل خون مسکیت
 فعل این گرگ کس بنگر که از فعل گان

دیو آتش در جهاں میزد و شهاب افتاده بود
 روز باقی بود و چرخ کا قتاب افتاده بود
 آن محمد بد که از آتش آب افتاده بود
 دست جم را خاتم شاهی ر آب افتاده بود
 مومن اندر گل چو گوهر در خلاب افتاده بود
 فوج دیگر تشنه در راه سراب افتاده بود
 کار نشان باد قریبیم الحساب افتاده بود
 کشتگان اسر که اندر خون ناب افتاده بود
 و ز فراق زندگانی تن خراب افتاده بود
 شیر در زنجیر و پیل اندر طاب افتاده بود

نے فرج بود آن قیامت را معین و یدہ ام

گر قیامت را نشان این ست پس من یدہ ام

دانات آسمان ہیں گردش پر کار کرد
 ذرہ را دیدی کہ آب چشمہ خورشید برد
 تاشہ اندر کف عصمت شد شکست آن آدمی
 گر بنجار غیب فت از پیش دشمن عیب نیست
 و در شرای آتش از تیر کافر ہم روست
 مرکز اسلام را سرشته چوں پر کار کرد
 ننگ را دیدی کہ کار لولوی شہوار کرد
 گونه ز افغان خفتگان کف را بیدار کرد
 مصطفیٰ از رزم خصمان غم سحرے غار کرد
 خشم نمرود آخر ابراهیم را در آہ کرد

کشتگان افتاده در اطراف آن صحرائی بنبر
 ہچو صورت ہما کہ در دیباے رخصت یافتند
 خواست شہ تانفع نصرت گستر لیکن سچ
 کز فلک ایں نطع را بر شکل دیگر یافتند
 یک زبان شمشیر قاتلش نیسا سودا ز قتل

از زوال روز تا شب اندران روز زول

یار بآں خوں بود کال در رے صحرا میدید
 یابوئے تشنگان موج ز دریا میدید
 آبے رغریل ریزی چوں فردیزد زیر
 خستگان را خوں با لگو نہ ز اعضا میدید
 کشتہ اندر خاک جان میکند و بر خود می طہید
 وز گلویش موج ز خون و بیا لاید دید
 آن بد و نوح برد آبے این بخت داد جو
 گر چہ خون گبر و مومن ہر دو یکجا میدید
 تیر کشتہا ز پیر اند بر دریائے خوں
 بیلگی می زد بہ تندی و کذا را میدید
 از وجود مرد ہر خونی کہ آں از زیر حُبت
 چوں کسے کز تیر بجد بے محابا میدید
 تو نہاں در خیز و سرائے سواراں می فقاد
 مرد را سر مید وید و اسپ را پا مید وید
 ہر کرا از قوت دل باز داند کار بود
 رہست کردہ تیر سوی قلب اعدا مید وید
 واکہ از ضعف درونی دست پاگم کردہ بود
 کہ بسوی آب دگلے سوئے صحرا مید وید
 خان لشکر کش بترتیب صف داین جنگ
 مید واند شہب اقبال را تا مید وید
 باز بس می برد گردوں مو گرفتہ فتح را
 فتح ہر چند از بلا میں جانب ما مید وید

کافر اندر انتظار شب کہ تا ہیروں شود

ناگہاں میزان مارا پلہ دیگر گوں شود

نعل در آتش نهادن تو سان گرم را
 از فروغ تیغ در سرف و تاب انداختن
 پردلاں در حمله از بہر مخالف موختن
 کار شاہ مرد پرور اندراں میدان کار
 ضربت مردانہ در پہلوی مردان زدن
 دیوبندی را علم جمشید و افراختن
 آسمان اندر تضرع زان فرج برداشتن
 وز نیم ہر آتشیں نعلے غبار اینگختن
 وز خیال نیزہ در دل خار اینگختن
 بیدلاں در حلیہ از بہر سار اینگختن
 کار مرداں کردن مردان کار اینگختن
 شعلہ آتش ز تیغ آب اینگختن
 ملک گیری را فرس خورد و اینگختن
 آفتاب اندر تیم زان غبار اینگختن

اندر اں میدان کہ فرق از مرد تا مرد بود

اے بسا کس کہ لہا خشک و سوا زرد بود

روز از تاریکی آمد چوں بہم بر یافتند
 روز نزدیک فرو رفتن کہ از رنگار تیغ
 شانہ را مانند آن صفہای تیغ از دہر دہ
 آگہوں شد خاک چوں جوشن بجوشن دہ
 آسمان پر میکشد گوئے کہ بگزید نہ تیر
 صاف شد از تیغ چوں نمی سہر کا فر تمام
 از سر شاخیں ہمہ یاقوت سرخ انیش
 ہم یگان سر شد دوگان شمشیر چوں بر ہم زدند
 زرد شد خورشید چوں خنجر بخنجر یافتند
 آسمانی بر سر خورشید شکر یافتند
 سرکشاں چو موہیاے یک دگر بر یافتند
 گلستاں شد دشت چوں سپر بر سپر یافتند
 نیزہا بالائے سزراں پر کہ در بر یافتند
 کافراں ہر سو کہ چوں مرغول کا فر یافتند
 تا مکمل شد علمائے کید در زہر یافتند
 ہم دوگان سر شد یگان سر ہا چو در بر یافتند

تاجہ طالع بد کہ شاہ از موتاں لشکر کشید
 چوں خبر گردیدش از دشمن بر آفت که داشت
 آنچه حاضر بود لشکر لشکرے دیگر بخت
 یک کشش از موتاں تا بالما و رواناد
 من نہ آں شیرم کہ شمشیر چو آب آتشم
 بکہ برگِ خونِ ایشان ارداں کرم چو آب
 ز اختران چشمش رسید از دست مانند از شمشیر
 غرہٗ مه شید محرم نے برد بر کل خلق
 آں چاں رنگین امالست خاک از خونِ چاں
 او درین تدبیر آگہ نہ ز تقدیر فلک
 تار سد عاشور در صفِ غزاشد چوں حسین
 تیج کافر کش برائے کشتن کافر کشید
 بے محابا خشم در سر کرد رایت بر کشید
 ز انکہ رستم را نشاید منتِ لشکر کشید
 یعنی اندر عہدِ من کافر تو اند سر کشید
 از کشش بر جانشاں از خاک و خاکستر کشید
 همچو بط بر پیر گرس بر سرِ خواں بر کشید
 میل باید تافت اندر چشمِ ہفت اختر کشید
 چوں بیلخ اندر گلوئے دشمنانِ خنجر کشید
 کز زمیں باید مشفق را گوئے احر کشید
 صفحہٗ تدبیر را خطِ مشیت در کشید
 گردِ خشک سر مہ دہ چشم مہ انور کشید

آں چہ ساعت بد کہ کافر بر سر کافر رسید

جوق بر جوق آب را بگزشت ناگہ در رسید

خاک شد دیدی برگردوں غبار انگشتن
 غلغلہ در انجم از جوشِ سپاہ انداختن
 از خروشِ کوس و باگِ سپہ آوازِ سوا
 آنچه ہیبت بود وقت کار زار آراستن
 بادِ پایا بر کافرانِ خاک را بنگشتن
 زلزلہ در عالم از شیرِ سوار انگشتن
 لرزہ در صحرا و دشت و کوہِ سار انگشتن
 و آنچه وحشت بود گاہ گیر دار انگشتن

بسکہ از خون شہیدان ست نقش این حم نام این نعت العزاکفیتہم فی بعث العزاک

(بحر رمل ثمن و مقصور وزن او سه بار فاعلاتن و یک بار فاعلات)

واقعہ است این یا بلا کہ آسمان آمد پدید
آفت ست این یا قیامت کہ جہاں آمد پدید
راہ در بنیاد عالم وادیل فتنہ را
رخنہ کامسال در ہند و ستاں آمد پدید
مجلس یاراں پریشاں شد چو برگ گل ز باد
برگ ریزی گوی اندر گلستاں آمد پدید
ہر مژہ بے دیدن یاراں سانی شب بچشم
تیر بالا چوں ز نوک ہرستاں آمد پدید
دل نہ پیچد چوں؟ ز نامہ رشتہ کھجست
در نہ ریزد چوں؟ فحل در سیاں آمد پدید
بسکہ آب چشم خلقے شد روان از چار سو
پنج آب دیگر اندر موتاں آمد پدید
خواستہ من تا ز آتش بر زباں آرم سخن
صد زبان آتشینم در دہاں آمد پدید
سینہ خاکی بکنم گر یہ بکشا داند و چشم
چوں زمین کاویدہ شد آب واں آمد پدید
جمع شد تیارہ در چشم و مگر طوفاں شود
چوں بربح آبی انجم را قبراں آمد پدید
گر یہ ہم بے پوست روی می کند با من کرد
پوست از رویم برفت استخواں آمد پدید
مردماں بودند تا شہ قراں را منتظر
اینک اینک شہر و آہنار آں آمد پدید

من نخواہم جز ہاں جمعیت و این کہ شود
خود خیال ستاں بہاں نقش پرویز کہ شود

شمشیر تست قطره آبی کہ روزِ رزم آں را بخورد دشمن دُرجائے گشت سرد
 خوش خورد آبِ تیغ تو دشمن ز دست تو و آنکس کہ آں ندیدے آبِ خوش نخورد
 گریست و شمنت مثل ہچو آفتاب بروے مشو تو تیز کہ ہست آفتابِ رو
 فریاد رس تھا کہ ز دستِ سحائے تو از گریہ ابر خونِ دل و لالہ آبِ کرد
 نرگس ز خاکِ مجلسِ تو تویا کند از چشمِ زخمِ خارِ چشمِ آیدش برد
 دستت کہ کرد گاہ کرم سوی سیم پشت
 از تیغ ز رستاند و انگہ دہشت

شاہا توئی کہ تیغ تو با خصم ہر نژاد دی گفت دلِ بہن بد از سہم جاں بداد
 خسرو منم کہ ہر نثار تو دستِ من نقد معانی از گرہِ کلک بر کشاد
 تیغ از نہیبِ کلکِ من از دست رفتہ بود شد بر قرار خود چو شمشیر دستِ رست داد
 گوہر کہ کار داد از قلمِ من بدرشن کرد با تیغ گوہرین ہمہ اندر میاں نہاد
 می گفت بادِ شبِ سخنِ شعرِ من با آب از گریہ آبِ را گرہ اندر دلِ او فاد
 خود را ز مدحت تو فراموش کردہ ام لیکن عائے شاہِ مرادم ہمیشہ باد
 تا آب و باد تند رود بر مراد خویش در صحنِ عالمِ اسبِ مراد تو تند باد

ایں شعر آبِ اربخوبی چو شد تمام

گردوں حدیقۃ الحقائق نشاند نام

دامن تے تنگ حوصلہ راہیں گہ سخن
 در تنگی افتد شش نفس اندر دہان تنگ
 از چرخ اگر چہ قامت دف چنیری شدست
 بارے سفید پوش ہمی ہمیش برنگ
 ساقی پیالہ بر کف داز پستہ نقل ریز
 در جوز مغز پستہ تر زان دہان تنگ
 تا چشم از خواب آید چہاں خوش است
 گوئی کہ دید روئے سرفراز روم رنگ

جلے کہ تیغ شاہ در آمد بکشی

اے تیغ آفتاب تے بارے چہ در کشی

شاہ ہے کہ گرم کرد چو در زیر راں سمن
 سوز دہاں بر آتش آں بادیا سپند
 دامن خاک گرد مہرہ چو در باختر شود
 گوئی کہ باد قمرہ بروے ہوا فگند
 تیرش بلند می پروا آنجا کہ راست است
 از قوت کسے ست کہ اومی پر د بلند
 شیرینی بنی نہ دہد لب دست او
 ازوے دہد تھی گہ نے نیزہ پُر ز قند
 آردہ سرخ او دل دشمن بہ بند خویش
 تا کرد جعد پُر خم او نیر موی بند
 بیجاں کند او ست نہنگے کہ بد سگال
 بر خوشی تن بہ پیچہ اگر بند آں کند
 خواہد کہ ابر چوں کف او در فشاں شود
 چہمک زند ستارہ کہ اے برق زونچند

شاہا چو دید دست ترا بر رستین

در یاز شرم دست کشد اندر رستین

اے کز خیال تیغ تو خورشید گشت زرد
 سر سبز شد ز خال رخت چہ سحر لا جورد
 گر کرہ زمیں نشود خاکِ پاسے تو
 صد نے بر آورد ز زمیں کرہ تو گرد

زان ناپی نشانہ کہ از زندہ شد چو آب پیوستہ در درونہ خالی ست خار خار
 تپای خنک بزمیں آمدست بہت زان کو باز در دل چرخ از زمین غبار
 بیہوش گشتی از فزع و بانگ طبل خلق گر نوبت بند گھنٹے کہ ہوش دار

نیک ختر ایں سوار بر سپاہ نعل

روئے زمین گرفتہ سراسر کلاہ نعل

رومی نماید آئینہ جام آب گوں آئینہائے ثانی جیتہ میں کنوں
 چوں بحر آب گوں قدح موج می زند بے آب گے نہ می شود ایں بحر آب گوں
 آئینہ مراد کہ آرد بدست من بیرون جام می کہ صفادار داند دروں
 جوشی کہ در دماغ صراحی ست از شراب ساقی تواند آنکہ برد از سرش بیرون
 ساقی تمام بر صفت مہ بر آمدہ دانگہ می کہ روز بروز دست در فزون
 زو خون گرفت مجلس کس نے کہ گوئیش کالے ترک فحس گرفتہ سرت از گرفت
 زلفش کہ بر نمی کند اینیچ روی سر گوی ز شرم بخشش شگفتہ سر گوں

بنمود چرخ را زمین جہاں نسوز

بتد ز آفتاب فلک ملک نیمروز

صبح ست باد گل کہ بجز اردادہ رنگ بر آغوش آمد از آب رفت رنگ
 برگیریش می دآہستہ بکشد دست تو گر ز کوہ غم آمد بر رنگ
 لے چکی کہ چنگ بر در گرفتہ مگر از نینار ز دست گرفت چنگ

در ملا گویم که خلوت گاه این شهر است آں که پر نہ چسب گوی لاخلاق و افلا

بحر مضارع مثنی مخدوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

مشتِ خدای را که بمنز لگم ظفر آمد برج خود ملکِ مشتری نظر
شہ اختیار و دلدہ بہ چرخِ منزل آنکہ بگزشتہ ماہ را تیش از منزلِ قمر
می ریخت از لگامِ براقش چو برقِ نور زین ساں لگامِ ریزش آمد بہرِج در
گلگونِ او برے زین پائے می نہاد پایش چو دید گره گردون نہاد سر
دریا چو دید بخشش او کرد بہر خلق ہر در کہ در خزمینہ آب ست جملہ تر
از گردِ لشکرش کہ بر آمد بر آفتاب کس را نیامد آئینہ آب در نظر
زر را بہ نیم جو چو بسنجید جو راو بے سنگ شد ترازد و بی وزن گشت زرد

تیغ روان او ز عدد و زان گر نیست

آبے ست گویا کہ کس آں را ز نیست

چوں وز شد بلند شہ مشتری شمار دامن کشاں بہ نیز خجِ رشید شد سوار
چرخ از سان نیزہ زین از خیالِ نعل گشتہ چو دامِ ماہی و اندامِ سو شمار
بر نیزہ دراز، سانِ کبود رنگ گوی کہ آمدہ است بروں از دہانِ مار
افتادہ بر کلاہ سراں سایہ قلم و اسپانِ دیو گیر شدہ جملہ سایہ دار

چرخ بر روئے زمین کار ترا گردان کرد
 ہر کرگفتی کہ پیشم بزمیں بوسہ بزن
 بخت برنامہ دیں نام ترا عنوان کرد
 ہر زمیں بوسہ زد و حکم ترا فرماں کرد
 باد پائے تو چو بر خاست بجولاں گفتم
 خاست آں باد کہ در سایہ گل جولاں کرد
 زخم چو گمان تو چوں دید سر گویے گشت
 آں چہ لعبست کہ در بازوی تو جولاں کرد
 نوک تیر تو جدا کرد ہنگام مصاف
 کمر کوہ کہ از تیغ جدا نتواں کرد
 پیل را گفتم خوں ریز حودِ شہ را
 پیل این خدمتِ لایق ز بُنِ نذاں کرد
 عاقبت درد لاش از خاکِ درت یاد آمد
 ہر کہ در چشم گئی سرمہ اصفہاں کرد

دہرا بر درِ ایوان تو سمری بنم

آسماں بارگہ گشت چو در می بنم

شہسوارا کرہ بخت تو در جولاں باد
 جاے جولان کنیہ سو کر کیواں باد
 ہر کہ نہند چو قلم بر خطِ فرمان تو سر
 در قلم کردن او تیغ ترا فرماں باد
 واں کہ چوں چرخ بگرد سر اومی گردد
 تا ابد چرخ بگرد سر او گرداں باد
 ہر زباں تیغ گہ در فلک می گوید
 نصرت تیغ شہ از گوہ ہر کشلیجاں باد
 از پے آں کہ بداندیش ترا گزند
 چرخ ہچوں ارہ سرتا بقدم نذاں باد
 تاز باران در بادست گلستان تازہ
 در گلستان کرم ایرکفت باراں باد
 آں مبادا کہ نخواہد دل تو در عالم
 ہر چہ خواہد دل تو در ہم عالم باد

این قصیدہ کہ ہمہ درد کند آیتا مش

موردِ انور و نہادست معانی نامش

دشمنان را پیرا کند سمنش بودا
باد خس را عجیبیت که پیرا کند است
باده خور دست نکاس سر دشمن تیغش
ز اسب گوی خود جمله بدو افکند است
دشمنش زنده نماندست یکے در عالم
آنکه زنده است ہم از بازوی او تا زنده است
تا ز گنج کرمش باد بزرگس زرداد
چشم ز گس زبین ست مگر شرمند است
ابر چوں دیده کفش گفت با دانه بلند
که رہے دست ترا در گنجش بند است
گل گستاخی در مجلس اومی خندید
باد زد در دهن او که چه جائے خند است

ابر نیاس ز کفش چوں سخن آغاز کند

چوں بدریا برسد گوش صدف باز کند

خسروا چرخ ز تیغ تو جہاں می دارد
چرخ را دست تو بر نوک سناں می دارد
گردناں گر نہ عطائے تو بود خاک شوند
آں ہمہ سرفگناں اہمہ آں می دارد
دشمنت در ہوس نہ شدن می میرد
تو مسیحی بزبانش چه نہ یاس می دارد
آب سیم ابر برد نیست عجب چوں کف تو
سیم را بر صفت آب رواں می دارد
آب گرد و گہ از دست بخائے تو دلیک
تیغ تیر تو مرا در ابریاں می دارد
در جہاں اشت ترا بر جہاں داری را
یک جہاں دار کہ او ہر دو جہاں می دارد
غنجہ از غیرت خلقت جگری خوں کرد دست
لیکن از ز گس غمت از نہاں می دارد

سرفرازاں ہمہ در پیش تو افسر بہ نہند

در کلاہ تو بہ بنیند و رواں سرب نہند

سوسن از شرم سراغکنده بماندست مگر تیغ بر گل بکشدست و پشیمان گشتست
 بعد ازین چشم نگمدار تو لے ز گس از انک خرمین باغ پر از سنبل و یاس گشتست
 بیدار باد گرفتست از اں می لرزد یاسین که گرفتست که لزان گشتست
 بجگر خون صراحی بمن آور ساقی که مرا تار بریشم چو رگ جاں گشتست
 تا گل سوتے ترا دیدہ ام لے سرو بلند غنچہ در چشم من دل شدہ پکیاں گشتست
 شاخ شد حاملہ شوخا و ولایت گردا

می خور امروز کہ داند کہ چه آید فردا

دیدہ رخسار ترا آئنے جاں گیر د لب شیرین ترا چشمہ حیواں گیر د
 از برائے دل من گیر کیے گل بردست تا گل از دست تو نگشت بدناں گیر د
 لاله کردار اگر خندہ زنی دامن کوہ لے با سنگ کہ در لاله خداں گیر د
 دستش از بند جدا کن کہ گہ گستاخی بندے از طرہ مشکین پریشان گیر د
 زلف مشکین ترا عاشق مکس پس ازین در دل خویش گرفتست کہ در جاں گیر د
 چوں کہ بے رستے تو نتوان بگشتاں دیدن دل من عیب مکن از زر گلستاں گیر د
 ہر کہ خواہد کہ زد دست تو مرا باز خرد در زمان پائے ملکہ زادہ گیہاں گیر د

اختیارِ دل آں شد کہ جہاں راجانست

روشن ستایں کہ چراغِ دل کشلخانست

شہسوارے کہ اگر زین لبندا فگندست صورت نیزہ اوجی عدد و بر کندست

بادا همیشه سکے تو چوں درم درست بر دے سکے خطبہ بنام تو شہر یار

سلطان مغر و نیا و دیں کی قیاد شاہ

یک یدہ و دو مرد یک چار بادشاہ

می ترا و آب ہر جا با شداں شعر از می

منکرش خس پوش کا ندر زیر آں دریا

(بحرزل متین مجنون مجنون مقصور وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن)

صحن گلزار پر از نغمہ مرغان ہواست	خیمہ در باغ زن لے گل کہ کہ برگ و نواست
چغچہ راز دل خود گرچہ نہاں می دارد	سخن بنیز و بلیل ہمہ اندر صحر است
ساقیا خیز کہ در پیش رخ گلگونست	ز گیس مست نخفت و گل سوری بر خاست
باد را گرد سر زلف مدہ گشتن از انکہ	آں پریشانی زلفت ہمہ از باد صباست
قدحے بخش بخمر و کہ ہواے بادہ است	آں چنان بخشش ابرست کہ بر باد ہواست
ہمہ در راست بود نالہ بلیل در سرد	چوں کہ بر خار نشیند ہنر خود آراست

اے بنفشہ سخن سر و چو بر خاست بگو

سرفرو چنہ کنی کز منشیں راست بگو

باغ پر غلغلہ و نغمہ و دتاں گشت است	در رخ گل ہمہ آفاق گلستاں گشت است
بوئے مشکست کہ از نوئے چمن می آید	زلف بیل مگر از باد پریشاں گشت است

کوہِ گراں کہ کوہِ قیامت برد ز باد لنگر تو سازیش زرق زور منہ پیل
 از بہرِ تراہ سنگ دہ پیل ابر را گوئی کہ در ہوا فگند چارہ بند پیل
 دندانش بر زمین چو عدو را فرو برد گا و زمین ریدہ شود از گزند پیل
 خرطوم حلقہ حلقہ کندے بجلہا ست یارب چہ علقہا ست چناں در کند پیل
 خود پیل تو ز گرم روی برج آتشی ست جانِ عدو بر آتش بندت پسند پیل
 کردہ چو سرخ روی تو خون سیز و شمنال باشد میانِ کوکبہ صورت پسند پیل

سلطان معز دنیا و دین کی قبا و شاہ

یکے یدہ و دو مرومک چار پادشاہ

بادا جہاں ہمیشہ بکام تو شہر یار شاہانِ وزگار غلام تو شہر یار
 محمود چوں بدی شدی اندر پناہ فلک محمود از تو با وقت کام تو شہر یار
 ہموارہ بام فضل تو از نہ فلک یکی بانہ فلک یکے شدہ نام تو شہر یار
 آلِ اہلق زمانہ کہ کس نہ بدیش نشان بر لبستہ دواں ستارم تو شہر یار
 تاصیبتِ دولت تو برد شرق را بغرب باد صبا سیر بکام تو شہر یار
 تا ہر زمان نشستہ چہ خوش با ملرد و کام ہر دم می مراد بکام تو شہر یار
 از ہفت شیشہ فلکی دور تو دمام وفاق مست و در دمام تو شہر یار
 خسرو ز جامِ جوہر تو سیراب می گشت آمید دارِ جبرئیل جام تو شہر یار

تو برگرفته چرخ و عطار د بام چرخ بنوشت بر ولایت بالانشا چتر
گفتم بملک چتر ترا کار شد بلند گفتا بگویت که چنین کرد کار چتر

سلطان مغر دنیا و دین کی قباد شاه

یک دیده و دو مرد یک چار پا شاه

لے دست دولت تو گهر چین و رباش بر بازوی تو تکیه و تکیں دور باش
پولاد دور باش تو چندان گهر فشانند کا سوده شد علاقه زین دور باش
یا ز آب و رباش مگر قطر با چکید در شد بجایه گهر آگین دور باش
شد چار پایہ کرسی نہ پایہ تا بود اندر تر سه پایہ گهر چین دور باش
از تاج و چو تشنه بخون شد زبان کشید خون عدوت شربت تسکین دور باش
خود جاں که درشت خصم بجایه خاص داد بر جان خود چو دید همه کین دور باش
آهنگ و رباش تو بر جان خصم زد تنگ آده ازاں شده زوین دور باش
بنمود روی فتح و ظفر پیشگی چو یافت آینه های روشن از آئین دور باش
هر ساعتش سوره فتح ست بر زبان دانی که کرد ایں همه تلقین دور باش

سلطان مغر دنیا و دین کی قباد شاه

یک دیده و دو مرد یک چار پا شاه

لے حمد دولت تو بهشت بلند پیل بخت از پی نشست ترا حمد بند پیل
خورشید گوینا که بر آید بهشت کوه آندم که بر روی تو بهشت بلند پیل

اے چار بالش توشہ پشیمانِ تخت
 پشت از تو یافت بالش عالی مکانِ تخت
 تخت تو چوں گردنِ گردونِ نثاره باد
 گردوں خمیدہ ماند ز بارِ گرانِ تخت
 گرفت جملہ بیضیہ عالم بزمیر پر
 میمون ہلئے چتر تو بر آشیانِ تخت
 اطلس کہ نام یافت نهم پردہ فلک
 پر کالہ اسیت بر سرست از سائبانِ تخت
 دست زمانہ بر فلکِ خویش زہ کند
 یک پایہ گیر بدود ہی از زردبانِ تخت
 بردست مہ بہ بخت تو ناگہ چو بردوید
 دوراں فتادہ در سرش از آسمانِ تخت
 می خواست مہ ز گردشِ دواں فروفتد
 لیکن فنب گرفت دواں بر کرانِ تخت
 چرخ ست زدگو ہر دواں زدگو ہرین
 لیکن چہ غم زد زد چو شد پاسبانِ تخت

سلطان معز دنیا و دیں کی قیادت شاہ

یک نیدہ دو مرد یک چار پا شاہ

اے فرق تو باہر رسانیدہ کارِ چتر
 وز رویت آفتاب شدہ سایہ دارِ چتر
 چتر تراست چوں تہ و بالا و آفتاب
 سایہ چگونہ باشد اندر کنارِ چتر
 تا ہر زمان باوج رسد آفتابِ ملک
 جو زرات گوئیا کمر ز رنگارِ چتر
 حقِ جوار را بفلاکِ سایہ بر فلک
 سر بہت بختی فلک اندر جوارِ چتر
 چتر سیاہ تو شبِ معراج دولت ست
 ہر روز چتر قطرہ بارانِ رحمت ست
 شاید کہ ہم بگو ہر پرویں شرف کند
 تا از جہاں فرو و نشاند غبارِ چتر
 زانزد کہ بست گوہر خود را بہارِ چتر

تا خنک ملک دشمن تو زیر انت دید
 کا ہی شد از حد خس آں سینه گاه ملک
 بر بوسه ره کند فرست زیر پای است
 شانہ کہ در میان سران کرده راه ملک
 دعوتی تو بملک دست کرد قضا
 ہم عدل تو برستی آمد گواه ملک
 گفتم بعالم از چه ز آفات ایمنی
 سلطان معزز دنیا و دیں کی قبادشاه

یک یدہ و دو مرد یک چار پادشاه

ای از سر کرم بتوداده خدای تاج
 دی گوهر بلند تو زیور فزای تاج
 دریاست گویا بسراورده تاج موج
 فرق مبارکت که شده آشنای تاج
 تاج ترا سرآمده کار ملک کرد
 پیشانیت که شد بجا پیشوای تاج
 گرتاج بر رود بستر بجای انس نیست
 چون همت تو کرده بسرخوش جای تاج
 هستی بر سر سرخ جگر گوشه شہاں
 چون لعل در خور آمده حاصل زیرای تاج
 رنگ بچرخ ماند شفق خواندش آسماں
 تا شد سرت باوج فلک لعل سای تاج
 آفتاب نیست بگردون و بلکه هست
 آئینه فلک شد صورت منای تاج
 و اں گونه کا فتاب بیا قوت می دهد
 در یوزہ کرد از اں گہری باصفای تاج
 ای صبح تاج ز رنجلط داده بچرخ
 من گویمت کہ کیست بعالم سزای تاج

سلطان معزز دنیا و دیں کی قبادشاه

یک یدہ و دو مرد یک چار پادشاه

تابیوہ باری دہد از بارگاہِ شاخ
 در بارگاہِ چرخ ترا چسار یار باد
 اندر زمینِ نرم ز بارانِ تیسر تو
 بر سرِ طرفِ تنگفت و صد لالہ زار باد
 چون در صاف آتشِ تیغِ زبانِ زند
 پیراں سرِ حسود تو بچوں شمر باد
 در پشتِ خنکِ بخت بجز لاکہ ظفر
 دایم رکابِ دولت تو پادِ ار باد
 زانے کہ دستِ چرخ بریزد بجام تو
 اندر دماغِ خشکِ عدو صد خار باد
 تانصرتِ خدائے جہاں بر سرِ یہ ملک
 عمر تو در عمارتِ دین بشمار باد

ایں شعر ترکہ یافت معانی از و کماں

آمد ز آسمان نقشبِ رویۃ المہلال

ایں بساط نو کہ نطع ناظران را کردے

و در نبود گر قیامت را بہ سجدہ پوریا

(بحر مضارع ثمن اخب کفوف مخدوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

اے دولتِ ترازو جہاں در پناہ ملک
 دے بخت نیک از ترا نیک خواہ ملک
 بالاکے قست بر سرِ بالیں بگاہ بار
 سرے بالش آمدہ در بارگاہ ملک
 تا تو کلاہ ملک نہادی یفرق خویش
 خورشیدِ سر نہاد چو دید آں کلاہ ملک
 سایہست زیرِ چتر تو واں ظلِ چتر نیست
 ظلِ خداست در تہ چترِ سیاہ ملک
 تابندگانت را نشود قبلہ مشبتہ
 کس انداد با تو خدا اشتباہ ملک

تا چند برعد و زند از خون خشم رنگ
و دنا نہائے تیغ گہوار می کند
لے خسروے کہ تاوکی خارا شکاف تو
سوراخا بہ بینی و کسار می کند
بر کوہ پس گراں مست کہ ہر خطہ بر رود
کو از تو سر زہرگی بسیار می کند
وصف جہاں گرفتگی تو می کند بیاں
تا تیغ را بر زم زیاں کار می کند
میکوب طبل چو د کہ صد بخت خفتہ را
آواز ہائے طبل تو بیدار می کند
روزے اگر حسود تو دناں کند سفید

شمشیر تو ز خشم بلرز چو برگ بید

لے آفتاب خاک شد پیش روے تو
وے نور آفتاب شد خاک کوے تو
تو نیز دولتی بجہاں ہجو آفتاب
زہرہ کرا کہ تیز بہ بیند بسوے تو
چوں برست کلاہ سرے نید چرخ گفت
کے صد کلاہ بر سر بختار محوے تو
لے کار بخش از کف و تلت و اں چو آب
باد آبتاب روز قیامت بجوے تو
وصف نسیم خلق خود از نافہ باز پرس
تا پوست باز کردہ بگوید بروے تو
زیر آرزو و جہر و حسود کہ تیج موت
باشد شہا بمر دن او آرزوے تو
گوئی سر عدوست کہ در وقت باختن
چو گان چرخ بازی یابد بکوے تو

از گردشیں پھر غلام تو اختر ست

جائش غلام گردشیں این چرخ اخضر ست

راے تو بر باد جہاں کامگار باد
خاک ویر تو مشک خطا و تار باد

از تابش شراب که لعل است آبدار گوهر چو ژاله در دل دریا باخته است
 آواز مطربان که شدت از شراب تر رشکِ نعلِ طبل و آوازِ فاخه است
 شاید که دلبپوست گنجی کنوں که باز نائی نفس نفس نئے خود را فواخه است
 شلِ عنان ست ماه نو سبز خُنگِ شاه امروز برغانِ فلک سرفراخه است

تا تیغ آفتاب بزییرِ رکابِ اوست

اقلیم بے حسابِ فلک و حسابِ اوست

شاهِ که زر ز بخشش او در گدازند سرفِ که شاخِ دولت او سرفرازند
 خاکِ نیں زیاد لبش مشکبوی گشت شمعِ فلک نور رخس در گدازند
 بدخواه سوئے لشکر او گر کشاد تیر از همتش بجانب بدخواه بازند
 چون از زبانِ خنجر او قطع شد سخن در رمحِ اوفاد و حکایت درازند
 بازوئے مملکتِ علم ملک گیر اوست فتح و ظفر بران سر باز و طرازند
 تا بر بخشش تو بر آمد بر آسمان خورشید را بایه و مت نیانزند
 بادِ صبار گلشنِ بزمِ حکایت در گوشِ غنچه گفت و سرِ غنچه بازند

تیغِ که بست شه چو بخورشید می رود

اینست بستمِ طرفه که بس تیغ می رود

خُلقش سخن ز نافه تا تار می کند زان باد خاک بر سرِ گلزار می کند
 خس مهرِ ایت پیش گفتن ز چو کمر با چون کاه می رباید و ایتار می کند

قرا بہ ہیں کہ کرد بروں پیہ راز گوش
تا بشنود ز ساقی رعنای صلابے عید
رخشد نعلِ خوش شہ عید ساقیا
جام ز ریت نعل بہا از بہاے عید
چشم تارہ داند و ابروے ماہ نو
کامد غبار مرکب شہ تو تیاے عید
مالک قلاب نصرت دین افسر ملوک

عالی نسب محمد سلطان سیر ملوک

بکشد صبح عید ز رخ چوں نقاب را
بنمود ساقی آن رخ چوں ماہتاب را
اینک رسید دقت کہ مردان آب کار
گرداں کنند ہر طرفے کار آب را
عید مبارک آمد و از بہر دستاں
ساقی مگر ز شیشہ بروں د گلاب را
قرا بہ می ز شیشہ بروں رخت عنیت
ترا و دار ز شیشہ بریزی گلاب را
ساقی ازان و چشم کہ در بند خفتن است
صد چشم بندی است کہ آموخت خواب را
مطرب پردہ کہ تو دانی گوی بجاگ
کامی پیر کوہ ز پشت چہ کردی شباب را
امروز حلقہاے بر شیم چہ لایق است
در مجلس شہ اند پئے گوش رباب را

از سہم خود چو تیر ظفر بر کماں نہاد

صیتش چو آفتاب سر اندر جہاں نہاد

مطرب ترغیم ترمتان بباختہ است
ساقی کیت تند طرب را نواختہ است
عید آمد شہاب بمیدان سبز چرخ
امشب شام تا بہ بحرینہ بباختہ است
ہم عود در ایسم صراحی بسوختہ است
ہم چاک اسماع مغنی بباختہ است

مسد فراتیکہ کہ غلد بریں بادا ترا
 در جام نہ تمخاب زار معیں بادا ترا
 تقدیر بقلوب قلم کرد آنچه از دولت رقم
 بر جہہ کاؤس و جم نقش نگیں بادا ترا
 از ہفت خاک باد پائے گندہ کنان اندر ہوا
 چون تازیان دلربا در زیریں بادا ترا
 روزے کہ کبشائی غناں بر کا فتار کیے جا
 مشعل کہ بغور زد جہاں نور حبیں بادا ترا
 زینیاں کہ بروئے زمین بنیادیں کہ دیتی
 ہموارہ کوشش ہمچین در کار دیں بادا ترا
 آنرا کہ خواہی گشتش یک دیدن چشم توں
 در کار خسرو نفس چشے چنیں بادا ترا
 وحش و طیور دام و دفرانت را شد نامزد
 در ضبط فرمان تا ابد ملک زمیں بادا ترا

ایں شعر چوں آب و آں آب ز روانی گفتمش

چوں عین معنی بر ہمہ عین لسانی گفتمش

ایں نمط ترجیع ازاں خوانند کرنا شیرین
 باز می گرداند از خوانندگان خود بلا

(بحر مضارع ثمن اربع مکنون مقصور وزن اور مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات)

برخاست باز غفلت جاں فزائے عید
 شینیم و در کشیم غمزدائے عید
 شد راج گوہرین قلع نور بخش خاک
 شد خاک غمزمین چمن عطر سائے عید
 گل می کند شراب بوسے تو گل سراب
 بلبل شد است بلبل خوشنوائے عید
 خون خروس خواں می یا قوت رنگ
 کا فکند سایہ بر سر عالم ہمائے عید

شاہ ہے کہ اعلام ظفر از چرخ والا بر کند
 از آب کے ماند دیو سر چشمہ رختان خور
 شد چرخ ازیں عالم علم کا اعلام اورا بر کند
 خورشید تابش چونکہ سر از افق جو زبر کند
 باد صبا از جارد و جانی کش از جابر کند
 بجمہ ز تیغ روشنی گزیشتر پا بر کند
 شمشیر تست اند کفت کا تش نہ دریا بر کند
 افسون سودا و مہم در حشر تابان بر کند
 زان گم نہ کز آب ناس در شکر کافر رواں
 کاس تیر آب از موتاں سر در بخار بر کند

گو ابر بکشد از ہوا آبے بنار و بر زین

بکشد چوں ابر کفت بار دہمہ و در شمس

جو تو چوں از آستین دست زرقاں بکشد
 بحر از تو ہنگام سخا زان گم نہ شد مست عطا
 ابرے ست کا نہ آسمان و فصل نیاں بکشد
 کز آب مروارید را غواص غطاں بکشد
 جو تو از سنگ گراں خندان زانکاں بکشد
 غواص از زینش مہم دم نیاں بکشد
 تا زان قلم ہمت رسم بخط فرماں بکشد
 منشور ملک بر سرش طغرائے فرماں بکشد
 آنکس کہ از فرمان تو گردن بطعیاں بکشد
 از کلک تیر اندر زماں بر پر تو پسندش ملک
 کردی شمشیر و قلم دست بخیلان را قلم
 ہر سر کز اقبال فرش در خط نیار و اختر ش
 بنید کہ جولان تو سر در غم چو گان تو
 رحمت کہ ملک را کند نہ پیر فر تو تہ فلک

چنگارچہ پوشند پوتیس بند و باسی بر سر
 در پردہ چوں ابریشم دریک نال ساز دہمی
 نے دارد از سر تا قدم از باد زحمت و مہم
 زان دست بالہ بر شکم افغان از ان ساز دہمی
 آنکس کہ دہر بندش گہست رگہائے تنش
 از تار خود بر بط ز تنش رگہائے جان ساز دہمی
 طفلِ کمانچہ میں دو تو ہم موسیاء و ہم دو مو
 ماند بمو آواز او کہ موز باں ساز دہمی
 دف کاب ریزندش بستر گردش آواز نر
 آوازش از ترمی نگر مطرب چساں ساز دہمی
 ہر جا کہ ترتیبِ طرب امروز جمعت ای عجب
 شہ ملکِ عالم را سبب باب آں ساز دہمی

والا محمد کا سماں بر آتانش سر نہد

دورانِ حیرت دولتش بر فرق ہفت ہتر نہد

ای عاضت را برگ گل در شکستہ گرد آمدہ
 ہر روز بر گرد گلت مشکے دگر گرد آمدہ
 تو خط کشیدی بر سمن مہ را میانِ انجمن
 یاد رگہایم خوشی تن زان خط تر گرد آمدہ
 در حد ہندستان اگر بیا گرد آید شکر
 خط تو ہندستان نگر دروے شکر گرد آمدہ
 شمشیر خارا ز چند سو پیش برد گل را گلو
 ہست ارچہ گردا گردا و چندیں سر گرد آمدہ
 بستہ کمر چوں غافل محرام و مفکن عاقلی
 ہر حلقہ میڈاں بیدی گرد کسہ گرد آمدہ
 فردا از ان جولان تو بازی کند چو گان تو
 ہر گوشہ در میدانِ قیچوں گوی سر گرد آمدہ
 لے کردہ زان رٹے چو مہر روز خونے بے گنہ
 از جور تو در پیش شہ شہر دگر گرد آمدہ

ہندوستان را کے رسد از لشکر کا فر زیاں

از تیغ کا فر سوز او تا بہت آب اندر میان

پیرِ سحر که خاسته سحری ز نور آراسته
صبحِ چنین در خواسته هم درد عای صبحدم
از روزه داران مهرب گزماه نو بر دست
تو جام مهر این طلب و زه کشای صبحدم
عیدست بر دریا کشان از کشتی مه در فشان
کو کشتی میان نشان گوهر سنزای صبحدم
آلِ روح آمیز کو مهد نشاط انگیز کو
آبستنِ خون ریز کو خورشید زای صبحدم
هر روز باد آتا ابد عیدی ز گردن تابرد
بر آفتاب بار بد باران عطای صبحدم

تاج سریر سلطنت دولت شعار آتش

باز سپید مملکت دشمن شکار آتش

ساقی نکر دآں باده شب بر آفتاب فشانده
وز جام یا قوت سلب یا قوت ناب فشانده
زاں خط مشکین گردد و مہ صید کردی موبو
وز جرعمای مشک بوچوں بر تراب فشانده
بزم فلک خلد بریں قزاق جوئے انگبین
وز باغ رضواں بر زمین نقل و کباب فشانده
خرم حریف بزم شه و اں کردش بر مہ نگر
وز عکسِ رویِ همچو مگل در گلاب فشانده
بہن شیشہ می خوردنش طوقِ عنبر رگزدنش
در شیشہ خون کم کردنش وز عباب فشانده
شکلِ پیالہ در طرب مرگو ہر جاں را سبب
وز بوسہ بر یا قوت لبخون مذاہب فشانده
چشمِ سران نامور حیران شاہ بحر و بر
زاں بخشش در خاک نہ رچوں آفتاب فشانده

شہ نصرتہ الدین کز کرم در خاک زار کفش

افتادگانِ خاک را از خاک بردار کفش

آواز مزار از طرب با مغز جان ساز دہمی
چوں مغز اندر کالبد با استخوان ساز دہمی

جهانِ ظلمتِ بخلِ ارسیه شود دستت کند ز رخسارِ لعلِ آتشِ روشن
 بجودِ دستِ تو در بهشتِ پرده روشن چو صورتِ یهضیا در آتشِ روشن
 مہارِ زرِ کئے تو فورے بگوشہ کردی عجب
 کہ شمع را نتوان داشتی نہاں در حیب

خدا یگانا دولت بناؤ تو خوش باد بدولت آنکہ نخواہد ترا مشوش باد
 کسے کہ باتو بجے کثری کند در سر چو زلفِ سیمبرِ اندہ در کشاکش باد
 نگار خانہ نصیبِ تو بر بیضِ زمین ز نوکِ خامہ نقاشِ من منقش باد
 برای چشمہ مدح و چرانِ تحسینت روانِ طبیعتِ خسرو چو آبِ آتش باد
 تراست دیدہ بیدار روزِ خوش بجا بختِ بہشتِ عدو ما بدشِ خوش باد

برات بر تو مبارک بعالمِ فسوزی

برات تو ز تو ہر روز بندہ را روزی

ہر دمِ این گنجِ اہلِ دل را شادیِ نو بردہ
 چوں دلِ زرد و ست را تعلیمِ علمِ کیمیا

(بحرِ جزمِ شمسِ سالم دزنِ اد مستفعلن ہشت بار)

عیدِ ستِ جہمِ روشن صورتِ نمایِ صبحدم ساقیِ چو عید آراستہ صورتِ برایِ صبحدم
 شد سرِ ظلمتِ نہاں از تو تیا کئے آسماں با چشمِ روشن شد جہاں از تو تیا کئے صبحدم

گلاب چنان و دم کند دلِ ہمای من شرابہ است مگر ہر کجا چراغ کھند
شب ارہ چراغ شود گلشنی دگر خواہد ملائکہ ز برائے خلیل باغ کھند
گرفت نقطہ پری چہرہ گاہ کہ دربابی ہزار خانہ بسوزند اگر چہ لاغ کھند
مگر ز مشعلہ شاہ پر توے یا بند کہ بہ ستارہ و مہ دعوی دماغ کھند

چراغ دودہ دولت محمد سلطان

کہ روشنائی از ویافت خطہ ملتان

شہے کہ از کف کیں آسمان برافروزد جہاں ز لمعہ نوکِ سناں برافروزد
حدیثِ خیر او آفتاب را نرسد چو شمعِ ربی اگردہ نیاں برافروزد
زبانِ تیغ وے از تارکِ عد و چون برق فرورود بزمیں آسمان برافروزد
زیادہ حملہ چراغِ ستارہ را نکشد ولی ز نوکِ سناں در زماں برافروزد
خدا یگانا دشمن بہ عہد تو نرید اگر چراغ زیادہ خزاں برافروزد

توئی کہ مشعل کفر از چراغِ دین کشتی

چراغِ فتنہ ز آسیبِ آشیش کشتی

زہے ز نورِ دلت گشت شمعِ دین روشن بنودِ ہیج گے دین حق چنیں روشن
ظفر ز آتش او صد چراغِ بفروزد چو تیر تو بہر دناگہ از کمیں روشن
کف تو سکہ گمراہی شب چراغِ بخت بماند تا ابد از نورِ آں میں روشن

۱۔ یہ لفظ دھاکے نسخہ میں نقطہ بفتح نون و سکون فاکھا ہے یہی صحیح ہے۔ لفظ معرب ہے نفت کا بمعنی مادہ آتش گیر
مجازاً باروت ۱۲

خسروا زین پس نگزارد رکاب تو گو برق بار آتش و گویا بر زای آب
فرمان تو چو آب و اس باد و در جهان تا در جهان ست خسرو و فرمانروای آب
سرحد چیں ز بند قبا ئے تو بسته باد تا دست باد چیں فکند در قبا ئی آب

شعرا ین دیواں ہمہ پنجاہ و ہشتست در شمار

ہر کہ این اکلم کند یارب کہ کم بودش بقا

بگذر از شعرم کنوں مہمان ترجیعات شو

تا ت در ہر خانہ ہم قلو ارسد ہم زیر پا

(بحر مجتہد ثمن مجنون مقطوع وزن او مفاعیلن فغلا ق مفاعیلن فعلون)

شبِ برات کہ روشن کند ہر خانہ مرا ز روئے تو باشد چراغ در خانہ

من از رخ تو اگر ننختم برم بہ برات رو و چراغ نہ یک خانہ درد گر خانہ

مراست تیرہ ز نادیدن تو خانہ چشم کہ بے چراغ بود تیرہ در نظر خانہ

نوسوز دل شدہ ام آتشی کہ خانہ من برای سوختن آید چراغ ہر خانہ

ز قفا آہ من آفاق روشنست چنانکہ شمع در نظر شاہ نامور خانہ

فروغ مشعلہ ہفت چرخ و نصرت دیا

کہ ز دنجہر من دشمن ز عکس آتش کیس

شبِ برات کہ در ہر طرف چراغ کند ہزار جادو ازد و عشق داغ کند

نہیں پیشتر بدیدہ من جائے آب بود
واکنوں ہیں کہ شد ہمہ خونہا بجای آب
از آب چشم بندہ بگرد اگر چه هست
نگین دل تو سخت تر از اجزای آب
بگذاختم چه آب و بسودی مرا ز دل
کس آب را بنگ نساید مسای آب
اکنون کہ آب چشم بلا گشت مرا
چشم مرا کہ باز خرد از بلای آب
دریای مکرمت شرف دولہ فتح ملک
لے آنکہ ریزی از سخن جان فدای آب

آب حیات را چه بقا پیش خط تو
لے خضر صفوتے کہ تو داری بقای آب
چوں آب و رو دوات فگندی برای خط
شد خون مشک از اقلیم مشکای آب
آں تیغ کہ آب ز خورشیدی برد
ہست از پی دوات ترا قطرہای آب
گوہر در آب تیغ تو بنماید از صفا
چوں سگریزہ در تر آب از صفای آب
اسرار غیب در دل پاک تو روشنست
چوں عکس مہ در آئینہ رو نمای آب
از آفتاب راے بر افروز چرخ را
از بہر تشنگان امیدست دست تو
لے وقت بار شاخ کرم بیخ فضل او
پسند من پیادہ واپ کیاں چنانک
چیزے کہ در منست زد گیر کساں مجوی
القصہ پہجو خر بنخدا یم رہا مکن
دانی کہ در سراب نہر وید گیای آب
نہر کہ ہست موسیم ابرو ہوا ی آب

شدر وای بر سر ملکِ تور وای آبِ حیات
 قلمت شد علم ملک و سوادِ خط تو
 ریحِ خلیست که خواند الف محمودت
 تافتہ می رود از رائے چو خورشیدِ تور و
 مگر از جرّہ جامِ کرمت شسته شود
 تا شود بزمِ زجامِ می چوں باغِ ادم
 گرچه ہرگز نرود رہ کہ میانِ ظلمست
 بہر سرہائے سراں سایہ پائے علمست
 نصب کن در محلِ رفع کہ با فتح ضمست
 ماہِ شب گردد کہ اوراز کو اکب شتمست
 دلِ خسرو کہ بیالودہ زاندوہ غمست
 جامِ می نوش بہ بزمے کہ چو باغِ ارمست

عینِ این شعر وای کہ حوضِ کرمِ شمشیت
 می زند از موجِ آبِ زندگانی راقشا

(بحر مضارع شمن اخرب مکوف مقصور وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات)

می ریزد از تری تو لے جانِ فرائی آب
 خاکِ دیر تو بر سر و چشمِ پُر آبِ ماست
 آبِ جاتی و نشوی آشنای من
 چوں در کنارِ آبِ خوامی خیالِ تو
 لے چشمہ زلالِ مردِ کز برائے تو
 می نالم و برائے تو می ریزم آبِ حشیم
 آبِ دایِ نمی رسد اندر سرِ شکِ من
 ماتنہ ایم تشنہ خود را نمای آب
 پیوستہ گرچہ خاک بود زیر پای آب
 تا چشمہائے من نشود آشنای آب
 گوی کہ ہست مردِ کجِ چشمہای آب
 مردمِ چناں کہ مردمِ آبی برای آب
 این نالہ من ست بگو یا صدای آب
 خواہی بہرینِ آبِ دایِ ماجرای آب

(بحرِ رملِ مثنوی مجنون مقصور وزن او فاعلاق فعلاتق فعلاتق فعلات)

یارب اندر سرِ ہر ہوئے تو چنداں چہ خم ست	زیر آں ہوئے رخت از گلِ خنداں چہ کم ست
ہست در بندِ تو دلہائے چو مائتا فنگاں	موہائے کہ براں جہدِ پرا ز تابِ خم ست
چند گوئی کہ مکن صورتِ جور از چشم	مردمِ چشمِ تو خود صورتِ جور و شتم ست
ماچو از جور تو ز نار بہ بستمِ کنوں	ہم بروئے تو اگر روئے بروئے صنم ست
گاہ گاہے کہ دہی نیم دے ہچو مسیح	زندگانی اگر مہست ہماں نیم دم ست
لے لب از خونِ دلم شستہ زہرِ خوغم	تاچہ دندان ست کہ لبائے ترا در شکم ست
دلِ من سوی عدم رفت بہمرا ہی صبر	از لبِ خود خبرے پرس کہ راہِ عدم ست
ماند با خطِ تو چنیدہ سیاہی و چشم	زاکہ خطِ تو تر و دیدہ من پر نہ خم ست
چہ سببِ خطِ ترا ماہ بود در فرمان	مگر از خانہ دستور عطار در رقم ست

آصفِ دہر علایے دول آں دستورے

کہ ہمایوں قلمش ضابطِ ملکِ عجم ست

جامِ گردوں بنمودست جہانے چو دلش	می نماید کہ دلِ او بجاں جامِ جم ست
ہست گوئی بہ صفتِ نامہٴ عمرِ شمش	ہر خطے کہ رقمِ بادِ پر آبے رقم ست
لے جہاں بخش وزیرے کہ صریحِ قلت	چرخِ بشنود کہ آوازہٴ جود و کرم ست
ہست کلکِ تو جہاں گیرِ چو آوازہٴ تو	کشِ سیاہی و سفیدی جہاں در قدم ست
چہ عجب گر قلتِ دستِ جہاں را بر بست	باچاں سلسلہ کر خد تو با او ہم ست

(بحر جغت مجنون مجنون مقصور وزن اد مفاعلن مفاعلن مفاعلن فعلات)

هزار شکر خدا را که بعد از راز	باشانه مخدوم خود رسیدم باز
نجسته سرور آفاق غزین دول	که شد بوجه قبایت تمام چین و طراز
چراغ چشم بغا نخل که تاب جبهت	هزار شمع فلک را در آورد و بگذارد
سرافکنی که چو شمشیر در کشت بوغا	چنان زد که سر دشمنانش گرد و باز
هزار ناز کند نصرت و ظفر بر دوس	اگر چه آس زد کشت هیچکس از ایشان ناز
ز سه پایون قدی که باز بهمت تو	فراز سدره و طوبی ای همی کند پرواز
و بان نازد گراز خلق تو سخن گوید	رهاش کن که ز دست ست بر لب اعجاز
چنان کشت در ربی کرم و ست	که آس صریح ز در بند رفت تا دروان
سپهر گشت ز آوازه تو پر غفل	چنانکه گنبد مسجد ز صوت بانگ نواز
چگونه صبح جہاں را بیک نفس گیرد	اگر نباشد بار اے روشنت انبان
چو پادرازی کنی با چهار بالش بخت	نیاید و که کند بخت با تو پای دراز
عدو که آب شدش خود کوب چنیش	که پیش ازین نتوان گفت آب بجواز
سپهر قدر امح ترا چو پایانست	بجز دعا نگیرد خسرو سخن پرداز
مدام بزم فلک تا بود پراز جوهر	به بزم شین و جواهر فشان و عشرت ساز

بس که در هیچ این لوزینه نهان لذت است
 هر که انگشتی نهد بر وی شود انگشت خا

اے درکشیدہ نائفہ اذ فرجے خویش آں موگر ز نائفہ اذ فرکشیدہ
 بر رے تو ز باد پریشاں شدست ہو می بنیت کہ مستی و ساغر کشیدہ
 مستی و سرخوشی مگر ایں بادہ خوشی در مجلس سپہ کش کشور کشیدہ
 والا ملک نصیر دول ای کہ از خاک

در دم دے ز دشمن ابر کشیدہ

نور و دیدہ ملک اینک ہی ملی کز حملہ ذوالفقار چو حید کشیدہ
 آیات فتح راز پے خواندن ظفر بر روی تختہ در خیر کشیدہ
 از تیغ کردہ مغلان را چو فی قلم بس خط بیار نامه کافر کشیدہ
 رحمت چو از قفائے عدو سر بر کشیدہ گوئی ز بان شش از رہ دیگر کشیدہ
 پوشیدہ ماندا خبر گردون ز ابر با تا ابرہ کلاه بر اختر کشیدہ
 بس کابلعل ریختہ گاہ جرمه ریز چون آب لعل در قبح زدر کشیدہ
 خسرو شدست بلبل بزمست نواشنو از کام بط چو خون کبوتر کشیدہ
 حدیات خود ز پے کوری حدود میل سه چار زان سحره عشر کشیدہ
 فرق تو بود بر فلک سیر سبز باد آں سرکه تا به گنبد اخضر کشیدہ

بسکه شیرین ست این نغمه عجب نبود اگر

در ادا لب لیس گرد و شاعر حجت سرا

شہ جلال الدین کز ہیبتِ کافر شکنش

لرزه در کاشغور زلزله در انجاست

بحر دستی که ز باریدن ابر کف او شسته شد ہر چہ کہ در طینتِ مردم آوست
قفل در بند شد و غفلہ در زنجیرش بلکہ دروازہ قصرش بجد دروازست
عالم از خوش دلی دولتِ آن میوں ہمہ چون دلِ دانا از بادِ ہنر طنازست
خسرو این شعر کہ بنوشت کہ بر خواہد ماند پیش از اں خاک شد آن پیر کہ دشر ازست
جاوداں باش برین نکتہ سخن موجزشد بہ حیاتست کہ چون عمر توبے ایجازست

زین شرابِ نیشکر کز نوکِ کلکِ من جلد
ہم ہوئے مست گرد مردم معنی ستا

(بحر مضارع ثمن اخرب کفوف مخدوف وزن او مفعول فاعلات مغاعیل فاعلن)

از غمخیز پیش چشم سے بر کشیدہ ملکِ جہاں بگیر کہ لشکر کشیدہ
در پوست می نیچد ز اندام نازکت پیراہنِ حریر کہ در بر کشیدہ
باریکی میانِ تو در گوہرین کمر گوئی کہ رشتہ بہ گم در کشیدہ
ہر جا کہ گوہرے ست برو رشتہ کشند تو چوں بجائے رشتہ بگوہر کشیدہ
زلفت ییادہ کرد ز نغ را از اں سن در چہ فگندہ و ترش بر کشیدہ
بر ہیچ زلف آبِ سیدہ زان بر آفتاب چوں زلف را ز چاہِ زنج بر کشیدہ

تو دیر زدی کہ جہاں کم کند از اں ہر روز ز عمر خلق کہ در عمر تو کند تو فیہ

از می چرخ ستاے پائیشتمہ ہائے آسمان

لاف سنگ انداز آخر بر خبر دار و ترا

(بحر رمل ثمن مجنون مقطوع مسن وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن)

روزہ نزدیک شد و موسم سنگ اندازست
مستی آغاز شد و وقت حریفان خوش گشت
ماہ گلبوئے من امروز کہ همان من است
مستی و رندی و پس راز مفتن لے دل
رخت تقویٰ ہمہ تاراج فنا شد چکنم
گزینہ اراں ست پیالہ بجاں ساقی
تا چہ بہا بہا بت می رسد اے کوزہ می
ساقیا بحر کشاں را ز پیالہ چہ شود
می دہ آنگاہ نواجے ز مطرب کہ ز می
کوزہ می نگر از چرخ چہ خوش ساختہ است
اے صبا چند برانی ز درم آخسر ہیں
گاہ می خوردن شادی و نشاط و نازست
انچہ وقت خوش مستی ست ہاں آغازست
زلف کشا کہ نسیم حسری غمازست
پارہ کن پردہ زویر چہ جاے رازست
مطرب رہ ز عشاق چہ جاے جازست
از چہ معنی ست کہ پیوستہ دہانش بازست
اے خوش آنکس کہ لبش بالہ اہوازست
سرخ رانشکن امروز کہ سنگ اندازست
ہم تری گل و ہم تری خوش آوازست
شیشہ چرخ غمے دارد اگر بد سازست
بزم گاہ شہ دریا کف و کاں کہ دوازست

زہے بہت تو سرشتہ کفایت ملک
 ازاں گئے کہ ترا از زبان تیغ و قلم
 زامن تیغ فروخت در میان نیام
 عدد پیش تو زن شد کہ جمع او شکست
 دواتِ حال تو صد ہزار معنی زاد
 کسے بروں نتواند کشد از قلمت
 گل و گرشگند ہر زماں معانی را
 عطار دارچہ ز تحریر تو در آراستی
 نظیر خویش در آئینہ ہم مکن صورت
 چہ ماند آب رواں با تو در جوامد
 زابر دست تو چہ در شدہ ہزاراں دست
 سحابِ جود تو تقدیر کرد بادریا
 چناں بلند شد انبار ہائے دُر ز گفت
 فلک ز دست تو خم شد و چین بارے
 درست شد ز دُرِ نظم من کہ در مدحت
 ہر دہاں بنو دیوہ دلم در خور
 ہر آں قیام کہ کلکم بکرد در دلِ شب

اسیرِ رشتہ تو گشتہ صد ہزار دزیر
 بنامہ صاحبِ سیف و قلم نوشت دیر
 ز سودِ خود قلم آسودہ شد دریں تدبیر
 چناں کہ جمعِ مونس شد از پئے تکیس
 ہنوز حل کند خامہ تو بر تقصیر
 چو از دوات تو درچہ فتنہ شکِ غیر
 ازاں قلم کہ رود ہچو باد در شہگیر
 دلیک بندہ شدت مشتری ازاں تحریر
 ترا چگونہ بود آنچه عکسِ تستِ نظیر
 کہ یک روش کنڈاں نیز بانہر انگیر
 چناں کہ از غمِ شبِ برگِ ہائے بیدانگیر
 چناں کہ گوشِ صدف بار شد ازاں تقدیر
 کہ در ز روی برو باشدش با برِ مطیر
 چہ طاقت آرد سقے کہ باشدش یک تیر
 چو قلبِ من سرہ کردند نافہ ان بصیر
 کہ نامدست زہر مرغ خوردنِ انگیر
 دعائے خواند بہر سجدہ بانگِ صریر

سواد عارض خود نقش چشم بنده مکن
 نه آن خطیست خیالی ز زلف شکینت
 ز مروان مستان خانه زان خط ترویج
 سواد زلف تو زان در همست کادمو
 دران عذار که آینه است عکس پزیر
 نفس بنیدم از گریه صد هزار گره
 بنوک خامه چو می بست نقش او تقدیر
 نه ایستد ز دیدن سرشک من هر چند
 گم که بگذردم یاد زلف او بضمیر
 سپید کرده ام از گریه حوض خانه چشم
 که باد سروش در کشد بصد زنجیر
 در اشک خویش خیال لبست بدیدم آه
 زهر آنکه خیالت در و کند تصویر
 دل شتر دل من می کشد سوی زخمت
 که باد سروش در کشد بصد زنجیر
 و گر بچاه ز نخلان تو فتد خسرو
 زهر آنکه خیالت در و کند تصویر

توام دولت قائم مقام پایه تخت

کز استقامت آن پایه قائم ست سریر

سر سیران دول پر دلان رزمی سپاه
 از آن بیام فلک صیبت او شبانه ده
 پناه و پشت ممالک محمد ابن ظهیر
 گم که شست هزار کشته از شمشیر
 که گرم گرم نهد سایه بر سپهر اشیر
 به تیر یک چو موکے خشم کرده دو موکے
 ز چرخ جت روان در زمین فرو شد تیر
 اجل بصحبت بزمش سیل سیر شود
 دو موکے که چنین شد چگونه گرد پیر
 پرنده ناک او که هوا دهد آواز
 بآمدن کند از سوئے دشمنش تا خیر
 هزار مرغ فرو دازد از صفا بصیر

آبِ چشمہائے بحرِ گشت تا ترا آبِ درمیں آمد
 خاک شد چو ترازوِ بدید چشم گردوں کہ دوزیں آمد
 تا پو شد ز سنگِ خصم ترا دامنِ کوہِ سنگِ چیں آمد
 ملکِ آمدست ز آمدنت آفریں بادِ بر چیں آمد
 مکرمِ چوں برائے ملجِ تو شعر ہمہ چوں برائے تو میں آمد
 آفریں بر زبانِ خسرو کن زانکہ در خوردِ آفریں آمد
 شادماں ز می کہ بہر عمر ترا از ازل تا ابدا بقیش آمد

زیرِ دقیقه دارد آنکِ عاشقیِ قرصِ خور
 چرخ را با آنکہ جو جو پرِ دقیقه است آسما

(بحرِ محبت مثنوی منقطع بسنن وزن او مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن فعلاطن)

قد کشیدہ دجوی تست راست چو تیر نشستہ در دلِ دجانِ منِ غریب و اسیر
 چگونہ چشم بہ بندم کہ در میاںِ دو پاک خیالِ قامتِ تو راست ایستاد چو تیر
 بخواب بے تو نہ بندم دو چشم اگر میرم دے بہ بندم چشم اگر گوئیم کہ ہمیر
 ز انتظار و ماہیِ ساقی تو صد چشم بزیر ہر جودِ ارم چوں دامِ ماہی گیر
 چو جامہ پوشی تاری از ازل حریر کیش میانِ خویش و روکش بجائے تارِ حریر
 ہم آخرا ز تو بکاہید و کور شد با آنکہ تمام نور فلک گرد کرد بدرِ منیر

لب لعل تو کمان پراز گهرت	خاتم حسن را انگیس آمد
گرچه گل ناز می کند بر شاخ	نه چو روی تو ناز نیست آمد
کوه را سایه کس نیارد کرد	جز دوز لفت که بر سرش آمد
ای که پیکان تیر غمزه تو	تشنه خون جوهرش آمد
صورت ای کن که چین ابرویت	ریشک صحرانگاران چش آمد
بگزیم بخت که خوں آید	خون بروں نامد انگیس آمد
از شب نعل تو بدست دلم	گشت روشن کیمش دیں آمد
آفتاب زمیں مجیر الملک	کاسماں قدرو مه جبین آمد
بادے از خلق او به بتان رفت	لاله را بوئے یاسمین آمد
از سر سوراں پیش درش	خاک بامشک تر عجبش آمد
کلاب او تیر چرخ را شکست	چرخ را تیر راستش آمد
از پئے صید کردن دلسا	خطا و دام غبرش آمد
قلمش را بوقت سحر گری	ید بیضا در آتشش آمد
دشمنش را فلک بنجام کشد	ز آنکه او خام پوششش آمد
ای دبیرے که بر سر قلمت	آیت ساحرے مینش آمد
مرصدف را چو دید در سخت	خندہ بر لولوئے شمش آمد
دست تو تازه کرد عالم را	همچو باران که بر زمیں آمد

آن خود بتا به پیش تو کارے ست سیری
 کافاق را بخامه سراسر گرفته
 خلت بدیں گواست که در گردن قلم
 خون سیاه نافه اذ فر گرفته
 از نظم گوهریں بورق بر نقشه
 بس در که آں پر شته مسطر گرفته
 ابر آفتاب را به پس دست میکند
 از شرم ساغر تو چو ساغر گرفته
 تیغ خطیب اگر نه لے تیغ آفتاب
 از رائے خواجه بهر چه منبر گرفته
 هر روز گنبد فلک آوازی دهد
 کاوازه بگنبد اخضر گرفته
 گردست ابرائنه کردست خاک را
 تو خاک را چو آئنه در زر گرفته
 از بوی خلق خویش که مشک است خطا
 روئے زمین بغالیه تر گرفته
 عنبر ز خاک پائے تو سر بر نمی کند
 تا خاک پائے خویش به عنبر گرفته
 لے دیدہ از رائے چہ پی کو رینی
 آخر نہ روشنائی ازان در گرفته
 بدخواہ را که رشته گردن فگندہ
 انصاف می ہم که قوی خر گرفته
 آب حیات تا بابد نوش کن ازل
 فرہنگ خضر و فرسکند ر گرفته

زلف پیمان مقام پیشه آل خوب و
 پنچنگاں اسوزش ست خام طبعان و عا

بحر خفیف مجنون مقطوع وزن اد فعلاتن مقاعطن فعلاتن

نخم زلفت که مشک چیں آمد باگل و لاله ہمیشیں آمد

بنوش بادہ نوش کہ دور بیت فلک بدشمنان تو دور پس رسانید ست

نظم سنجای را چو راند کلک من زین معجزہ

جادو ال را میزند ہر دم کلیم اللہ عصا

بمعنی جادو گر

بحسب مضارع مثنیٰ اخر بکفوف مخذوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعل

از ماچہ دیدہ کہ نظر بر گرفتہ	کارستم چو زلف خود از سر گرفتہ
ہرگز دلم نخواست کہ بر گیرد از تو چشم	از کار او اگر چہ نظر بر گرفتہ
از غمہ پیش چشم صفیہ بر کشیدہ	ملک جہاں بگیر کہ شکر گرفتہ
زلف سیاہ بر طرف مہ نہادہ	یا ماہ را بدام معنسر گرفتہ
گر باد دام ماہی با فدیہ روی آب	تو دام ماہ یافتن اندر گرفتہ
باز صلیب لطف تو ز نار بستہ ایم	تا نہ آئند تو قبلہ دیگر گرفتہ
فریادم از نمی شنوی بر حق از آنکہ	گوش گراں بنا کہ زیور گرفتہ
ہر دم برابر تو ہی کوید آفتاب	تا رخ بر آفتاب برابر گرفتہ
ماہ سیلج سیرتو کے رسد چو تو	فتراک صیت خواجہ کشور گرفتہ
والا مجیر ملک خداوند شمس دیں	اے کز کرم جہاں ہمہ دربر گرفتہ
گشت ست خامہ بر سر دفتر ہزار باب	روزے کہ خامہ بر سر دفتر گرفتہ
ایں سرنوشت خامہ رست از ازل کرد	در خط حکم لوح زمیں در گرفتہ

چنان گئیں کہ لبِ تست نقشِ نتواں کرد
 خوش مست خندہ پرویں اگرچہ دنداں را
 اگر کبہ نہی دل گراں کذبِ خلق
 ہزار نقش بیک تختہ بست نوکِ قلم
 کنوں غم تو نیار دے گردِ من گردو
 مجیرِ لطف کہ از جامِ لطف در کفِ خلق
 سوارِ بخت ز بہرِ براقِ دولت او
 ہزار معنی چوں موسیٰ طرہ خطِ تو
 کجا فنا دگر در زبانِ کلکش کو
 ایا محیطِ زمینِی کہ از کفِ تو محاب
 حدیثِ خلقِ تو دارِ دہانِ گلِ ہمہ روز
 ترا سخن کہ نہ سحرست و آدمی صد بار
 دواتِ تو کہ از دوشکِ درچہ افتادست
 بہرِ آبِ چہ با بے سرِ قلمست
 برائے خندہ زدن ریشِ دشمنت گوئی
 ملکِ عالمے تو گوید از انکہ بس فرمان
 ہمیشہ تاکہ بگویند کاں فلاں چنگے

جہاں ترا بچہ نقش از نگیں رسانیدست
 ز رشک خندہ تو بر زمیں رسانیدست
 گرانی کہ میانست از سرِ رسانیدست
 کہ سخت تو بنقاش چیں رسانیدست
 مرا خدای چو بر شمس دیں رسانیدست
 نہ می کہ چشمہ مارِ معیں رسانیدست
 ز ماہِ نعلِ ز خورشیدِ زمیں رسانیدست
 بچشمِ مردمِ باریک ہیں رسانیدست
 زبانِ طغیہ بدرِ شمس رسانیدست
 نفیرِ نالہ بچرخِ بریں رسانیدست
 صبا بزلِ نفثہ چیں رسانیدست
 زمانہ بر چو تو سحر آفریں رسانیدست
 ز خطِ بگلک تو جہلِ متیں رسانیدست
 از اں خطے کہ بسجِرمیں رسانیدست
 کہ طفلِ بر خطِ تر آیتیں رسانیدست
 بریدِ غیبِ بروحِ الامیں رسانیدست
 بگوشِ زہرہ سماعِ حزیں رسانیدست

(بحرِ دلِ شمنِ بخونِ مکنونِ مقلوعِ مسنَعِ دُزنِ ادِ فاعلاتقِ فعلاتقِ فعلاتقِ فعلاتقِ)

ناگش مست ز گلزارِ بروں آوردند	وزنِ مقنعہ رخسارِ بروں آوردند
باز کردند گریبانِش کہ گمازده بود	سینہ چوں گل و گلزارِ بروں آوردند
بلبلانِ رختنی کفِ پاش از دلِ گل	لے باز کہ بمقتارِ بروں آوردند
گل کہ در خاکِ بعلیطد ز رشک اندامش	پارہ پارہ شدہ از خارِ بروں آوردند
می نیاید سخن از سپنہ تنگش بیروں	حیلہ کردند و بہنجارِ بروں آوردند
دل بروں نماید از آن شخہیں بسیار	کہ از آن طرہ طرارِ بروں آوردند
تا دُعائے کہ بدانند حقِ مسکینِ دلِ من	کہ از آن زلفِ چطوارِ بروں آوردند
عاشقانِ نالہ کہ آلودہ بدان خونِ جگر	در زمانِ از دلِ افکارِ بروں آوردند
چوں غمِ سوختہ گشتند رواں آبِ حیات	از خطِ صدرِ جہاندارِ بروں آوردند
شمسِ دیں مردِ یکِ چشمِ خرد کرد دلِ او	فضلِ راقیمتِ مقدارِ بروں آوردند
از پی کشتنِ دشمنِ دُزبانِ قلمش	گوئی خود از دہنِ مارِ بروں آوردند
در پناہِ قلمش جاں برد از تیرِ خدنگ	شرزہ شیریں کہ ز نئے زارِ بروں آوردند
تیر در سینہ بد خواہ دے آساں بزدند	لیک آن طرفہ کہ دشوارِ بروں آوردند
دلِ خصمِش کہ بہ سختی بکشیدند ز تن	گویا سنگِ دیوارِ بروں آوردند
لے دبیرے کہ بردانہ نوکِ قلمت	تبعِ خورشید ز نگارِ بروں آوردند
زانِ لایت کہ در آن خامہ تو تیرہ بزد	عَلِمِ فتنہ نگونِ بروں آوردند

ایا دودیده دولت که روشنی بجهانی
 همیشه کار تو با نظم باد زیر رکابت
 بسین بجانب خسرو ولی چشم عنایت
 نثار کلاب گهر بار من گزشتہ ز غایت

بشکر مہم ایں سینہ مہم را چون نہیں کہ پریم
 آری آری با کیوتر کے کند سنقر و قفا

(بحر رمل سدس مخبون مقطوع وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلن)

دور گرہ دوں کہ تفاخر دارد
 سیف دیں گوہر تیغ شاہی
 ہلک غازی سنقر دارد
 اے کہ ملک از تو تفاخر دارد
 جز در آئینہ تصور دارد
 خلق داند کہ تکبر دارد
 دیدہ ابرقتا طر دارد
 دامن کوہ پراز در دارد
 از گہر تنک دے پر دارد
 رنگ خورشید تغیر دارد
 دولت از عنصر تو باد قوی
 تاجہاں قوت عنصر دارد

جاں بھی گوید کہ من شیریں چو ایں شعر مرم

نیست شک شیریں بیت جاں لیک ایں حلاوت ازجا

ہرچہ از نقد گہ اس صفحہ را در دست پیر گہر گرد و دہانے گر کند و من را

(بحر مجتہ ثمن غبون وزن او مفاعلن فعلن فعلن فعلن)

نخستہ باد بدولت رسیدت بولایت	فراز کو کبہ چرخ بر کشیدن رایت
سر ملوک ملک تاج دولہ گوہر اثر دور	نہے ز جور تو عالم بشکو و کاں بشکایت
بدیش رائے تو میخ تیز چشم فلک را	برد بہ تیزی خورشید و ستہای کفایت
فلک بروز و شب ہاں بر کشادہ چو غفا	کہ رستمی دگرت خواند بر بیل کنایت
ز نیم نام تو آن زینت است ہفت فلک را	کہ ہفت گنبد بہرام راست ہفت حکایت
ولایت کہ جہاں است آفتاب چہ گیرد	چو ملک بست جہاں آفتاب اچہ ولایت
چو خنجر تو ز چرخ آمدت نصرت حق	مزاح کن ذم بدخواہ تیز کن بد رایت
بدرس معرکہ ناخواندگان مکتب دیں	زبان تیغ تو تلقین کند کتاب ہدایت
ز آب تیغ تو شور عد و شود آری	نہم فرد گداز دشمن چو کرد سرایت
گہر زیم گفت رفت در حمایت تعیت	چو باز نہد ہند و فادہ را ز حمایت
حسودست جنبی کہ در شیمہ میرد	کہ بر بدایت عمرش مقدم است نہایت
مدوت فارس از اقبال چوں دی ز جہاں	ولیت امین از اقبال چوں بنی نہ جہاں
ز مئے خویش رسن تافت بہر گردن شیراں	بزی کہ از سگ زنجیر یافت رعایاں

(بحر محبت مخبون مخدوف وزن او مفاعیلن فعلا تین مفاعیلن فعلن)

نہ ہے تبارک شاہاں ترا سرافرازی
 چو مہرہ سیراژدورتوی روا باشد
 گہ کیشدن لشکر میر نشانہ تو
 گہ بریدن سرتیغ آب و دہ تست
 بگو بہ تیغ کہ آخر جہاں بقبضہ تست
 چہ گفت نالہ تیرت بگوش مرغ ہوا
 چگونہ مرگ تو اند کہ خلق را بکشد
 نوای خوشدلی از دشمنان خود
 سیر سپہر بگرد نہ دور مجلس تو
 تبارک اللہ جام کرم کہ پروازد
 شدت خلق تو غماز ملک نہانت
 نہ بوی خلق بود در دکان ہر عطار
 فلک غلاما خیر و چو گشت بندہ تو
 چو باغ جودی نوروز لطف می آید
 بقات باد بدولت چنانکہ ہر روزی
 سیر ملوک جہاں تیاج دیں اسپ غازی
 اگر بگوہر والائے خوشنشین نازی
 فراز پرودہ اطلس کند سرافرازی
 چہاں کہ گوی بر آب واں کند بازی
 بدشمن از پئے جانی زبان چہ اندازی
 کہ پیش من چہ پری از بلند پروازی
 اگر نہ خشم تو با مرگ باشد انبازی
 کہ کس طلب نکند از خزان خوش آوازی
 گمے کہ دست مبارک بجام می بازی
 نعوذ باللہ اگر تو باں نہ پردازی
 کسے چہ عیب کند ملک را بعازی
 نہ شیر مرغ بود در دکان شیرازی
 ز روی بندہ نوازش بہ کہ نوازی
 کہ برگ بندہ چہاں کہز تومی نرسازی
 حیات رفتہ بیک بارہ از سر آوازی

اے جہانگیر سوارے کہ بہنگام مصاف
 در نیارو بہ نظر آئینہ گردوں را
 صورت فتح و ظفر می نگرم در تیغ
 در پریدن ز عقابان ہوا می گزرد
 دشمن گفت بہ تیرت کہ مشو بہر من تیر
 خصم را خون جگر آب شد از ہبت تو
 توئی آں شیر کہ غیر تو نہ نیست بدہر
 بندہ خسرو نم ایں گلستان سخن
 ورنہ نائے تو سخن چوں دیر تر رنجہ ام
 سر موئے سخنم نیست ز بار کی دور
 آپ صاف سخن خود بہر دم بردہ کس
 وقت خط کیست کہ بہ حرف من گشت نہد
 ایں سخن ناب قرآن ست کنوز ختم کنم
 بہر مہ چشم جہاں باد غبارِ دیر تو
 رائے تو نسخہ تقدیر قضا و قدرست
 ہر کرا آئینہ رائے تو اندر نظرست
 تیغ و تیرت مگر آئینہ فتح و ظفرست
 تیر تو گرچہ کہ چوں اشکر ہنیم بہرست
 کہ ترا آخر روزی بسوی من گزردست
 آب آنست اگر خصم ترا جگر بست
 ورنہ بہرست ہم از قوت تیغ تو زرت
 کہ ز باغ کرم شاخ امیدم بہرست
 بگر آخر سخن رنجہ من چہ ترست
 بلکہ در مہج تو بار کتر از موی سرست
 تیرہ گوید ہر آں آب کہ دیش درست
 چوں کہ بہر سر گشت مراد نہرست
 برد علے تو کہ نزدیک خسر دمبترست
 تو تیا تا بجہاں نور فزائے بہرست

مفلساں ایں سلک لولورا بنجو بند لیک

دوب نہد افسر جمشید بہ فرق گدا

(بحرل مشن مجنون مقصور وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلات)

باز روئے تو خوی آلوده و جعد تو ترست
گل شگفت از چمن روئے تو در خندین
تا زیر و زبر رو گل و سنبل داری
پیش شمشیر خیال تو سپر میفکند
هر که دید آں خط ترغالیه دانست از مشک
خبرت هست که دی شب چه خرابی کردست
نازنین چشم تو هر شکنه بر من که کند
جز حدیث کمرت نیست میان دهنم
صد دل آونمختی از بند کمر گفت چیت
سهر کجا شد و هنت باز شکر جابے گرفت
نکشاید مگر آں خط که لب بکشانای
وصل تو هیچ فراموش نه دل می نشود
ملک الشرق الپ غازی بن اژده خان
از کف او که زیر کوفت بخشید بخلق
از پئے خنک سیه چشم و سفید اندامش
گر ندیدی که ز خاک دریا و سهرمه کند

زلف مشکین ترا باد صبا جلوه گریست
مگر اندر شب زلف تو نسیم سحر منت
سنبل و گل شده از روئے تو زیر و زبرست
گل تو روز که هم ناوک غم را سپریست
خال مشکین تو چوں غالیه دان دیگرست
چشم شتوخ تو که از مستی خود بخیبرست
همه در برشکنا دادن زلف تو در دست
جان تو کس سخن از موی تو باریک ترست
گفت زلف تو که آونیش بند کمرست
باز جابے که لب تست چه جابے شکرست
کارشکر که گره بر گره از نیشکرست
گویا لطف ملکه اوده خورشید زربست
تاج دولت که از و ملک عجم تا جوهرست
اے بسا کوفتی کا مده بر روی زربست
آسمان آینه ساز و میر تو نعل گریست
آں سیاهی نظر افکن که چشم قمرست

صبح دار آفاق بستہ چوں بروں آدر تہ تیغ
 بسکہ گوہر کرد از شمشیر ہر دست او
 رفت موج گوہر از دریائے تنش بر فلک
 گر مثل بارید ابر دست او بر چاہ کور
 دولتش را دید و گفت الحمد للہ آسماں
 پادشاہا گر بنودے طیب خلقت در جہاں
 یاسیں پرمودہ بود از رشک دم دادش صبا
 تا گفت سر رشہ بخشش بسوئے خود کشید
 صبح دم بخت تو ناگہ نیزہ زد بر کوہ قاف
 کز دم از دم طوق گردن ساخت بخت بخت
 و آدمی روئے کہ پشت پست سگ کشید
 خواستم از بہر شاہ آرم دعائے در قلم
 مشتری می گفت چوں خسرو دعائے بزم شاہ
 تا دیریں قہر دو بر گویند کز دوران چرخ
 از در دولت در آہر دم بدلت خانہ
 تیغ او کوئی کہ خاص از بہر این آمد بروں
 گوہر تیغ از حصار آہنیں آمد بروں
 ابر را دست امید از کتیں آمد بروں
 چشمہائے روشنی عین الیقین آمد بروں
 از زبان چرخ رب العالمیں آمد بروں
 غنبر از سر گیس بدی کز پار گیس آمد بروں
 خندہ آنگاہ از دہان یاسیں آمد بروں
 رسیاں از گردن دُر تہیں آمد بروں
 چشمہ خورشید از زیر زمیں آمد بروں
 آدمی صورت شد و ز پوستیں آمد بروں
 سگ بود گرد و غاشیز از عین آمد بروں
 ناگہ از نوک قلم سحر میں آمد بروں
 سوئے من بید از زبانش آفریں آمد بروں
 گر کسے زان در دروں آمد ازیں آمد بروں
 کار تفایع آں ز چرخ ہفتیں آمد بروں

ایں عروسی کز کرشمہ نیکو اں را تو بہ داد

گر نگیندش و داز دست و غلطہ بپا

(بحر زل شمن مقصور وزن او فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

دوش سرست آن نگار نازین آمد بروں
 قامت زیبا و روئے چوں بہار آراستہ
 او میاں مطلق ندارد اینکہ می بنیم حسیت
 نازنینا تا میان خویش بنائی مرا
 پاسخ تلخ تو کا نذر جان شیریں می خلد
 چوں سخن می گوئی از روی تو می گوین سخن
 تا بدید انگشترین حل تو ہرگز ندید
 در دندانت خبر کرد از لطافت گوہری
 نصرت دنیا و دیں کن چرخ بیرون برد نام
 صبح در یک دم زدن صد شمع گردوں را بکشت
 چوں بہ عزم مملکت گیری دارالملک خویش
 خواند گوشش فتح و نصرت را باواز بلند
 او بہشت زین نشست و در حق خورشید چرخ
 ترکشی پر تیر نصرت کردہ بر عزم شکار
 تیرش آزا دزد دل بدخواہ بیرون می رود
 ناوک تر کافش اندر دیدہ دشمن نشست

ہچو طاووس کہ از خلد بریں آمد بروں
 راستی گوئی کہ سرور استیں آمد بروں
 تا رموئے کزد و زلف غنبریں آمد بروں
 زانظارم دیدہ باریک ہیں آمد بروں
 نیش ز بنورست کال از انگیں آمد بروں
 صورتے کز خامہ نقاش صبی آمد بروں
 دید کز لب از لب انگشتریں آمد بروں
 کال ز دست صاحب تاج نگیں آمد بروں
 نام او خود نصرت دنیا و دیں آمد بروں
 لیک چوں پروانہ زان را می آمد بروں
 رایت منصور شاہ شرق و صبی آمد بروں
 از یار شش فتح و نصرت از زمین آمد بروں
 نیش ز داں عقربے کزد ز زیریں آمد بروں
 شیر گوئی و نیستاں از نگیں آمد بروں
 نے کسے دیدست کز آتش چیں آمد بروں
 پس بخدمت کردش با ہمیش آمد بروں

ہر گز نخت کند کوہ قیامت آرزو
 قلب شکن شمنشہا بندہ کتہ ترین تو
 معدت تو عالمے تازہ کند بچشم
 خصم بزیر تیغ تو در غلیات بخودی
 معدت تو عالمے تار کند بہ چشم
 کرہ خنک چرخ اگر رو بگردنی آورد
 با گل خلق تو مگر بت ہم سری کمر
 از پی آنکہ خازنت گنج بخاکیاں دہد
 بہر کفت داں کند آب صفت بہر طرف
 گر بخزند بگرد کاں بادہ ز جام بخششت
 ہرچہ کہ ابر بر کند گوشِ صدف ز جود تو
 ختم دعائے تو کند پیر سپہر بہر تو
 تاکہ مہ از بسکہ وی در دل شیر در رود
 در کف چرخ زور تو باد کمان ماہ تا
 در عرصاتِ رزم اگر گز ز گراں بروں کشد
 قالب خاک بشکند قلبِ جہاں بروں کشد
 تار می اگر زہد تو مہ ز کتاں بروں کشد
 ہرچہ یگانہ دروں و دفتح دو گان بروں کشد
 تارے اگر بعد تو مہ ز کتاں بروں کشد
 رالض پانچا گاہ توش در تہ راں بروں کشد
 غنچہ کہ پوست از سرش باد خزاں بروں کشد
 خازنِ خاک ہر زماں گنج نہاں بروں کشد
 زر کہ بچند کاو کاو از دل کاں بروں کشد
 جرئہ تو بیک زماں گوہر شاں بروں کشد
 صیت کف تو در دلش در روداں بروں کشد
 صوفی بصر قرص خود بر سر خواں بروں کشد
 ہرچہ ز برج خود کماں چرخ زماں بروں کشد
 پیش تو ناورد کہ سر شیر ثریاں بروں کشد

زیر شراب من قلم مرست میگرد و چنانک
 گر گبیزدش و دواز دست و در غلطہ پیا

بسکہ ز بلبلاں کشتہ سرو بیاغ سبز ز نش
 چسیت میان آں مکر ہیدہ تہمت میاں
 گردل من ز غم شود در پس زلفا و نہاں
 ہر کہ بگوشہ می کند چشم وے از متاع جاں
 جاں کشتش بہ پیش دل کم کشتش بہوی من
 چونکہ در آب چشم من کشتی صبر غرقہ شد
 من ز فراق در خورم مردہ و زندہ دگماں
 پر دم سرود شد مرا خلق و دہاں فغاں کنم
 خسر و خستہ را عیان رفت ز دست دل نشد
 شاد از اں ست بیشتر دل کہ نہ بر مراد من
 قان ملک جہاں ستاں نصرت حق محمد آں
 فتح کیشہ لشکرش تیوہ فتح داں کہ مگر
 خیم ز پیش لشکرش زیر زمین فرو رود
 نیزہ مار شکل او گشت زبان و از سناں
 ناوک او عدو گشت و ز پے خون کہاں کشاں
 کافر زرد پوش را جامہ بہیل در زند
 گر مثل آفتاب ساں تیغ بر آسمان زند

چون بقائے لالہ گوں سرو جواں بروں کشد
 بہ کہ کشاید آں کمر موز میاں بروں کشد
 شانہ نگر ز سرکشی ہوئے کشاں بروں کشد
 زان خطِ عنبرین اوقتہ نشاں بروں کشد
 ہم بدیش دروں ہم گرچہ کہ جاں بروں کشد
 کیست کہ رختِ بکسی ز آب رواں بروں کشد
 عقل کجاست تا مرزین دو گماں بروں کشد
 ناسے کہ پر ز دم شود و طرفہ فغان بروں کشد
 گر حشر خیال او دیدہ غناں بروں کشد
 گر بریں فرو رود شاہ جہاں بروں کشد
 کاتش کینہ ہر زباں ز آب سناں بروں کشد
 ضبط نگر و دش جہاں لشکر غاں بروں کشد
 گرچہ صفی ز صبروں و چہ ساں بروں کشد
 مار اجل کند سخن ہر چہ زباں بروں کشد
 گرچہ کہ زاغ بایدش ہم ز کماں بروں کشد
 آب کہود رنگ جوں تاز میاں بروں کشد
 خیل تارگان شب خطِ اماں بروں کشد

نصرتِ دین محمد شاہِ سلطانِ کز شرف
 آفتابِ اندیشِ کوہِ ازپے آں می رود
 تا کند غریبش از تیر و خرد بیسزد تمام
 چترِ لعل اندر سرش ماند بیاںِ سرخی کہ صبح
 تاسپیدی و سیاہی را خطِ فرماں کند
 شہریارِ یثغ تو کز کوہِ ہما بستہ خراج
 فتح کا ندرا پتیت آشنا آموخت ست
 سرہی گردِ قلم را بسکہ سودائی شدہ است
 ہر بلا کز چرخ سوئے دشمنت شد نامزد
 بہر جیبِ بکرِ دحت از دواتِ نافہ و ش
 نیست جز مدحِ تو و یا خود دعایِ ولت
 تا فلک اُم بلوقِ ماہ و تاجِ آفتاب
 تاجِ نرین نہ بسر کا بقاں طوقِ طاعت
 بہج اقباشِ سرازند قلعہ بر ترمی کشد
 کز برائے قلعہ او سنگ بر سمر می کشد
 گرد کوہ از لشکرِ جزائرہ چنبر می کشد
 بادا داں بر سرِ خورشید افر می کشد
 بر مثالِ ملکِ طغرائے معتبر می کشد
 آفتابی داں کہ اوازِ سنگ ز بر می کشد
 از برائے بخششت آں آب گوہر می کشد
 تا حسابِ بخششت بر روی دفتر می کشد
 بر زمیں می آید و تیر تو رہبر می کشد
 کلکِ آہو پائے خسرو مشکِ افرو می کشد
 بہر سخن کیں بندہ از طبعِ سخنور می کشد
 در سرِ شام و گلوے صبح زیور می کشد
 در گلوے سرکشانِ ہفت کشور می کشد

چنخنگاں را گرد خاکستر تر از طبع من
 ازپے ایں بر خیالِ آئینہ صورت نما

(محرمات ثمن مطوی مجنون وزن او مفععلن مفاععلن مفاععلن)
 سرخ ز حجابِ زلف اگر آئینہ ساں بر وی کشد
 کیست نشاطِ کائینہ ز آئینہ داں بر وی کشد

پیش در تو بسته بیارند گہ بار
آنرا کہ تن خویش نہ بست مست بہارت
صوفی فلک چوں بدعائے تو برد دست
اول کند از چشمہ خورشید طہارت
اسلام بدہراز تو قرار ابدی یافت
بادا باللہ در اسلام قرارت

پیش این سلک شیا چیست مروارید تر کہنہ و تار یک بے آب و حقیر و کم بہا

(بجز رمل شمن محذوف وزن او فاعلاق فاعلاق فاعلاق فاعلق)

خط شکونت کہ بر خورشید لشکر می کشد	لشکرش خورشید را در گردنبر می کشد
درد دل من بہت ہر ساعت ہوایت گرم تر	گرچہ بر خورشید تو ابر سیہ در می کشد
زنگی خط را کہ در آب حیات روئے تو	غرق شد حسن تو بموئے گیر و در بر می کشد
در تماشائی رخت جانم بردن آمد زن	بسکہ در پیراہن گل سبزہ تر می کشد
تا کند شربت زہر تشنہ امیدوار	لعل تو پائے مگس گوئی کہ شکر می کشد
زلف تو کا ندردم ہر حلقہ را جامی کند	چنگل بازست در خون کبوتر می کشد
شخص باریک مرا خوناب چشم از غمت	راست پچوں رشتہ یا قوت احمر می کشد
از قبایت جاں بجائے جامہ خواہم چاک زد	کا پنجان اندام نازک تنگ در بر می کشد
دل کہ کوہ غم شد و مرقعات صف بروی کشید	گو یا شاہ جہاں بر کوہ شکر می کشد
بعد ازین از لشکر بجزاں نیندیشم از آن کہ	شاہ عالم قلعہ چوں سد سکندر می کشد

نقشے است کثر آنرا کہ تومی خوانی ابرو
دی خندہ نمان سوئے چمن طوف نمودی
نرگس ہمہ تن گل شد در چشم تو افتاد
لیکن ز کجاروئے تو دیدن بتواند
تو آب لطیفی کہ بیامی و نیامی
خانہ مکن اے شمع دریں دیدہ پرغم
با آں کہ بعرے خشد خسرو بیدل
گوئی کہ نہد بر لب تو آں ہمہ حلوا
شہ نصرت دیں چشمہ اقبال محمد
کار تو بجائے ست کہ می بگزرد از چرخ
جلائے کہ کذرائے تو برداشت خود کاه
از رائے تو گرفتار شد چشمہ خورشید
گفتم بمہ این روشنی چشم تو از چیست
در سایہ قصر فلک آسودہ شد آری
ہستی بتر از دے بزرگی زیرِ خالص
فردائے قیامت کہ ز بادے پر د کوہ
دادت قدر از دولت اقبال منزل

اندر سر آں چشم کثرے پر ز خمارت
پیغام گل آورد مگر بادِ بہارت
تا روشنی تازہ بیاید ز غبارت
چشمے کہ دروئے بھرت و نہ بصارت
من کے بتوا غم کہ بگیرم بکجارت
کس بر گزیریل نکر دست عمارت
یارب کہ چه شیرین ست لبش شگوارت
کز خوردنی شاہ برد عید بھارت
اے دیدہ بدیا دلت از چشم حمارت
ہر چند فرومی رود اندیشہ بکارت
بر حیں پیش تو نزدیک بوزارت
بگزار کہ گرم ست دماغش بھارت
خاک در تو دید بدو کرد اشارت
زالے ست فروماندہ وانکہ بھارت
ہم سنگ تو باید کہ کند وزن غبارت
لنگر نتواند شدن الا کہ وقارت
یعنی کہ بدل کرد دو عالم بھارت

گر نہ قطرہ لطفہ است نہ ابر نیسانی
 نہ لعل پاورہ حیض ست مادرِ کال را
 ز رشک دست تو یارب چه دیده باز کند
 اگر نہ برق خنبد اند ابر نیسیاں را
 محیط با تو چه ماند و گر بتو ماند
 گرہ زند بصدف قطرهائی باراں را
 بہاغ مدح تو این مرغ زاع نوکِ قلم
 بہ نغمہ دل بس در بلبانِ بتاں را
 ہزار دست بر آرد چار و تحسین
 ازین دو نغمہ بود گر ہزار دستاں را
 وہ دعا پر م مدح را چو پایاں نسبت
 کہ ہیچ نہ بدعا نیست عذر گویاں را
 ہمیشہ تا جہاں دور عید باشد باد
 زمینیم جہنم تو دور عید شاہاں را
 بعد روی تو ہر روز زمینی ازہ یزداں
 زمینِ روی تو ہر خطہ عید دوراں را

قدرِ این شعرا ندانند اہلبہاں غم نیست از آنکہ
 رونقے چنداں نہ باشد عید اور روستا

بحرِ پنج شمن از ب کفوف مخدوف وزن او مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن
 ای عید دوم آمدہ روئے چون گلارت قریاں شدہ راں عید چمن بندہ ہزارت
 مرا چہ ولایت کہ کشد شکر انجم چون تافتہ شد طرہ خورد شید سوارت
 آل روز زیر کار بشد دائرہ ما کاندہ بول از ماہ خطہ دائرہ اورت
 آموختہ شد مرد یک دیدہ چو طفلان با خط خوش از تختہ سیمن عذارت
 در یک دگر آورد دو ابروئے تو سرا ہستند مگر از پے تو خم شدہ یارت

قدم بہ تہنیتِ عیدِ رنجِ فرمودی
 گلاب می دہمت از گلابِ دینِ وحشیم
 چو آمدی نبشیں تا در آمدنِ ندیم
 دلب مبندیک مشبِ برویِ مہنِ کہ بست
 دگر حدیثِ نگونیِ بگوش کن بارے
 ستودہ نصرتِ دیں آفتابِ برجِ شرف
 کجا بگرد زیں گردد آفتابِ چو او
 چو خضر دیر بقا باد کوست گاہِ سخن
 ز قہر و لطفش اثر گر نیابد آتشِ آب
 کمانِ قامتِ خمش کہ در کشاکش باد
 دلِ پُر آتشِ حاسد کہ گریہ انگیزد
 فلکِ رویِ زمینِ دشمنِ ترا بر چید
 زہے ز بہر اثر ہائے سعد و نحسِ جہاں
 کشید کنگرہٗ اوج تو زباںِ بر سپنج
 دیر سرائے تو بر آسمانِ کشادہاں
 اگر بطقِ فلکِ سرکشیِ سزد زیر اکہ
 ز آبِ گوہر و ز خونِ محلِ حیف بود

دو دیدہ در قدمِ تبت منتِ آں را
 گلاب اگرچہ نزد دست کس گلستاں را
 درونِ وزنِ خود ما ہتاپِ تاباں را
 شکر فروشِ بہ بہائے عیدِ دوکان را
 ز نوکِ خامہٗ خسروِ مدارجِ خاں را
 کہ چتر بر سر او سایہ است گہاں را
 زند بگردش خورشیدِ سایہ گرداں را
 سکندری بلب آورده آبِ حیواں را
 دو رکنِ پیش نمازِ چہار ارکان را
 شدست ساختہٗ حاصلِ ز برایِ قرباں را
 تنویرِ پیرِ زن ستا ز برایِ طوفاں را
 چناں کہ مرغِ چنڈ کبچہ پریشاں را
 چو آسماںِ بزمیں بر کشید ایواں را
 ز تیرگیِ کندا خترِ سفیدِ دنداں را
 ز بازداشتنِ بازدارِ درباں را
 ہمیں چراغِ تویی دو دمانِ سلطان را
 کہ دستِ خود کنی آلودہ بہرِ حماں را

خسرو چشمه خورشید تیغیت ماند
 باد اندر سر خود دشمن تو چندان گرد
 سخن خصم تو کس نشنود اندر عالم
 داد بر باد بگلشن همه بوئے گل را
 گل بدزدیده بد از گلشن خلقت بوئے
 رو که بر شاخ جوانی تو لے سرو بلند
 لے که آوازه تو از نغمات شعرا
 خسرو از مح تو هر در که بر اوراق بخت
 هست خواننده اقبال تو و می خواهد
 روز عیدت همه عمر مبارک با و
 بلبل الحمد بخواند و گل سوری بزمید
 چوں صبار قص کنای در همه عالم بر سید
 مشتری آمد و از نوک قلم جمله بچید
 مدت عمر ترا از بد غیب مدید
 بلکه هر روز ترا باد مبارک چوں عید

و در دست مغربی را مهر و مکه زند

تا سپهر از بهر این عیدم کند عیدی عطا

(بحر مجتنبون مقطوع وزن او مفاعیلن فعلائن مفاعیلن فععلن)

رخ چو عید تو دل بر دهر قرباں را
 ازین نشاط به یکجا دو عید شد جاں را
 ز چار سوی رخت چار روزه نور گرفت
 تمام شد می ده روزه عید قرباں را
 مرا تو عیدی و از انتظار تو شبها
 بیدار خواب نبود این چشم گریاں را

از زبان من اگر این شعر عیدی نشنود در زمان قرباں کند خود را عطار و برسا

(بحر ملّی ثمن مقصور وزن او فاعلاتن فعلاتن فعلاتن)

لے دور خار تو فرخندہ و میوں چو عید	دیدہ یک عید چو رخسار تو فرخندہ ندید
کر پیش رخ زنگین تو صد جا پارہ	گل ہر آن جامہ کہ از سوزنِ غاری بکشد
روز عید ست چو قربانی اگر سربرم	سیر آن نیست کہ ما از تو تو انیم برید
دوش زخمی بزدی بر دل من از مرگال	دل نگہ داشت دے چشم ترم ترا دید
خستہ عقرب زلفت شدہ ام چہ توان کرد	ناگہاں آمد دوزخے زد و در گوش خرید
پارچیت سبز زلف تو کردیدن آں	مار بر خویش بر پچید لب خود بگزید
دل کشیدہ بدم از زلف تو بگرختہ دوش	در کشیدن کلیم زلف تو از پس بدوید
روز عید ست اگر شربت و صلح نہی	نمکی ہم زبان تو نخواہم بچشید
بوسہ چند بدہ تا کنم امروز نثار	بر در شاہ کہ در کعبہ دیں راست کلید
نصرت دین محمد کہ طناب حکمش	ہست در گردن شاہانِ زمانِ جل دید
آنکہ در پیش کفش دریا لب لیس شود	وز شجر لب خود ہم تواند لیسید
چیت دریا کہ اگر بر سر اور ز غلگ	آں فرد گیرد بیرون نتوانیش کشید
مہ شبے گفت کہ من لے شہم روشن و مہا	آسمان گفت گو صبح بخواہد خندید

در آبی یدہ سرگرداں چہ باز دست
 و چشم خسرو از باریدن در
 ستوده نصرت دین محمد
 چو او برگز جواں بختی ندیدست
 برای چشمہائے دولت کور
 شہا خاقاں پناہا صد چو خاقاں
 بنیر پائے اسپت دشمنان را
 چو بے سرازرداں کردی عدو
 ز تیغ در جہاں آوازہ رفت
 در افتادے دوراں پیر گردوں
 ہم انگشت خطا گیر ز تیزی
 مغل گرچہ چو موراں کرد صف را
 چو در مجلس شستی زہرہ بر چرخ
 از اں در بند زنجیرست دریا
 نزارد دستگاہ یح پایاں
 مسلم تا ابد بادا ترا ملک

مگر سنگین دل من آسیا شد
 کف شب ہنشتہ باران عطا شد
 کہ یہ ملک جہاں فرماں روا شد
 فلک کز غایت پیری دوتا شد
 غبار سبز خاکش توتا شد
 ترا بر بستہ چین قبا شد
 بسا سرا کہ بر باد ہوا شد
 عدو گرچہ بلا بود دست لا شد
 کہ از وے ہفت گنبد در صدا شد
 فمے رنج تو در دست عصا شد
 کہ از انگشت تو سوائے خطا شد
 ہم از صف سپاہت زیر پا شد
 ز دور مجلس عشرت فزا شد
 ز دست باد گرداں بلا شد
 دعا گویم کہ ہنگام دعا شد
 خود این دولت مسلم مرا شد

ہر ترنشاں کردہ زکیش تو بلائی ہر بند ز ریح تو گره بستہ سیاہی
 از خدمت تو چرخ سرفراخت و گرنہ بر مہ ز سیدست سر پہچ دوتاہی
 بارانِ نوات بزینے کہ بہار د اکسیر بود گرد دماز خاک گیاہی
 در بحر مدحیت صفتِ خامہ خسرو چوں نے کہ بود بر سر دریا شناسی
 بادا بہ بزرگی کہ چو تونیت بزرگی در حفظِ الہی کہ جزا نیست اکتہ

بود فرمانے کرنیاں باشد ایں تشبیبِ شعر
 ورنہ کس رشع عیدی چوں کند ذکرِ غرا

(بحر ہزج مدس وزن او مفاعیلن مفاعیلن فاعولن)

چو ماہِ روزہ از اوج سما شد زد و بر بادہ دورانِ پُرضیا شد
 ہلالِ عید پیدا شد چو ابرو ہلالِ ابروی من از من جدا شد
 ازاں آبے کہ بگزشت از سرِ خم پیالہ باصراحی آشنا شد
 مرا کا بے چشم از سرگزشتست عجب بنگر کہ گل بود و صبا شد
 گلے را بہزہ نارسہ گیا رست چناں مردم نگر مردم گیا شد
 ازاں محرابِ ابرو یاد کردم نماز عید نیز از من قضا شد
 کسے داند کہ حالِ چوں منی صیت کہ چوں من در فراقی مبتلا شد
 ہمہ گل می دمد از گریہ چشم خیالِ بوسے او مارا بلا شد

(بحر بجز مثنیٰ از ضرب مکفوف وزن او) مفعول مفاعیل مفاعیل فاعولن

ای غره تو عید جهان را شده ماهی
چشم تو نکرده بمهر عید نگاهای
گر ابروی خود ببارید ندی بمهر عید
در شبهه بود عید نه یکروز که ماهی
بنگام سپیده شود آرایش مه کم
تو خود بسپیده کنی آراسته ماهی
اندر زخمت روی توان پذیر صفت
چون عکس که پیدا شود اندرین چاهی
زلف تو که شد یافته از صورت ریوت
گوئی که در آئینه نظر کرد سیاهی
لبه سے ز دست پیش بمن رخ نمودی
آری ز بهشت افتد آدم گناهایی
خونخ دی و لب داو گواهی بگزیدی
کس بهتر ازین چرخ نکر دست گواهی
مقصود من اندر شب غم شمع ریخت
ورنی توان سوختن شمع با آهی
زین غم بر هم چون طفلان شب عید
بخشد اگر دم در کف لطف پناهی
شبه نصرت حق تاج سر ملک محمد
اتی با حور یافته از ملک قباهی
آں سر دکن از تیغ که جوید کلاهک
دانی که نگین دو سر آخر بجلاهی
گاهست فلک شایسته شد بلکه ندیدست
چون گاه بلندت فلک شایسته گاهای
بر خاک بتاقت بنات که بر آید
آتش بود جز خوی پیشانی شاهی
جولانگه سپهر سوسیت بر دست
بر فرق سران شاه ز مو ساخته راهی
غلطیدن اگر زیر رکاب تو بیاید
خوشید خمیزد ز زین هیچ پگاهی
سگ شیر قوی پنجه شود از تو که کار
شب تاب خورشید شود سوخته گاهی

بادی که بگذرد سر پیر و زده بروں برد
 در ناله و فریاد بهنگام سحر چنگ
 تاج سرش امان عجم گوهر شمشیر
 در بحر سپهر آب بود چشمه خورشید
 از دست مغنی بدر شاہچہان ست
 تابی خورد و سپاہل از چشمه تیغش
 کز آئینہ راسے وی اختر لمعان ست
 ای شیر شکوہی که کند تو بهیجا
 از عکس حبیبش کہ میر نور نشان ست
 بر آخرب گردن بدخواہ دان ست
 سیارہ اقبال ترا گاہ غریمت
 چنبر شدہ در گردن شیران ثریان ست
 دوزخم چو باران ست زابر کف تو تیر
 مہ زیر رکابست فلک پیش عنان ست
 بر آتش شمشیر تو ز زنده چو دو دست
 بشگفتہ گل فتح تو از شاخ کمان ست
 بسیار گہ لاف زد از آب رخ خویش
 این گنبد گر زنده کہ چوں ابر دغان ست
 از گلشن خلق تو سیم کہ برد باد
 زان تیغ تو گرفتہ مراد را بزبان ست
 از گلشن خلق تو سیم کہ برد باد
 غنچہ زپئے خدمت تو بہتہ میان ست
 محمود قرا بر منط محمدت تو
 بس سحر کہ بر کلک اطراف لسان ست
 در ملک سخن خسرو قائمستان ست
 غنچہ زپئے خدمت تو بہتہ میان ست
 در ملک سخن خسرو قائمستان ست
 تا ماہ گرفتار بربخ سترخان ست
 تا ز گس بیار اسیر یرقان ست
 تا ز گس بیار اسیر یرقان ست

عینِ ایں شعرست ماہِ عیدِ باریک بلند
 شادی افزا و مبارک طلعتِ میہوں لقا

اگر تباہه نیرزم ز خاکِ ه بارے بدست باد فرستید بهر دیده دوا
 بشعر تک سلیمانیم چه سود کند چو هد هدے برساند بمن پیام سبا
 چو یاد نیست شمار از من ز خویش انیک بیاد دادم تاں از قصیده غزّا
 بشصده نود این نکته را بروں دادم بشرح حالت خویش از درون پر غوغا
 خطاب وحه الروح کردمش که نشاند بموم محرق غم را زیر کج روح افزا
 شما هنوز بخواندن بودید کز در تاں نخوانده در رسد این خسرو مدح سرا
 امید هست که گر عمر باشدم برسم بزودی انشاء الله و حده بشما

خواندن این حرف دل اساس و آرا بد چنانکه در نماز شام گویش و زده داراں اصلا

(بحر بجز مثنیٰ اخرب کفوف متصور وزن او مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل)
 امروز فردغی که در آفاق عیان است از غره غرای هلال رمضان است
 نور به رحمت که بد اندر تن غیب در چشم خود امروز بیدیم که عیان است
 هر شربت آبی که نیوشد لب صائم همیشه بجوئے غسل و حوض خان است
 اند آئینه جام کنوں روی بگرداں بزدامی دل تیره که آئینه جان است
 آں شیشه که دی بود بر آب دگر از می روشن شود امروز که قذیل همان است
 قرابه که از کف ترش مست شد خلق امروز نگه کن که چه بی آب جان است

نمود گرگ ربائی و خونِ بھی گریم
 بیا دگارا زان جامه هستِ خونِ آلا
 رہی ز جالے برفِ تہ بجالے باز آمد
 بماند خوفِ بجالے و نمازدِ جلے رجا
 کنوں بھی دمِ اینک سیدہ ابنِ صبر
 دلم ز سینہ قبا و تتم بہ جاں یکتا
 برادرانِ چہ فریم دہید از دمِ کد
 سفید گشت مرادیدہ یوسفم بکجا
 درین نیست کسے محرم منِ محنوں
 کہ واکشامیش امر و زگیسوی لیلہ
 کجاست تاجِ سر منِ برادرِ م زاہد
 کہ از سرم نشدے دور در خلا و ملا
 جزا و خیال بود ہر کر اکتم صورت
 کہ گرد د از من آئینہ طبع زنگِ ندا
 ردای صبا ز من بندہ بندگی برسا
 یکے سپہرِ دقائقِ شہابِ دیر کہ بصدق
 براں برادر و دیگر برادرانِ برضا
 دگر لطیف ملک آیتے در آخرِ ایام
 مراست علم کہ اور است فضل بر فضل
 دگر علی شہ کاتبِ علاقب شدہ است
 کہ ختم کرد بخواندن بجلقہ قرا
 بگو ز بعد زین بوس شاں کہ یاد کنیہ
 ز نامِ عالی او عینِ آں لقب بالا
 غریب عاشق و مجور از غریزانِ د
 ز من نہ از پی من بلکہ از برای خدا
 چناں بکوہ بنا لم بھی کہ می بدرد
 تنی رفیقِ فراق و دلم اسیرِ حقا
 گئے بود کہ بپائے شہانم دیدہ
 ز تیزیِ شبنم گوشِ صخرہ صما
 منم مسافر و شاید چناں بیایم لیک
 بپائے ہر یک بندم و دیدہ را چہ خا
 خا چو خونِ من آید بپای تانت سزا
 سپید دیدہ ام آخر بیک سوادِ قلم
 سہ کنیز مرا این و چشمِ نابینا

فرو فاده بچہ سرنگون و پابالا
 کہ آب برکشد و کردیک نظر بر ما
 ہی نمودنش چوں بہ شیشہ در صہبا
 کہ آب می بکپید از تری او بالا
 ز خویش دست ہی شست جان غم فرسا
 نمود ساعدش از روشنی ید بصریا
 بچرم گاؤ در افگندہ عنبر سارا
 سرشته بود ز عطر آں کند عنبر سا
 بچشمہاے چه آمد چو عکس آں رعنا
 چه چشمہا کہ شدے چاہ کور را پیدا
 بیک نظارہ آں صورت حیات افزا
 بود بکھل متیں اعصام ہر دانا
 کہ دل ز چاہ زرخندش بر کشم مانا
 وَقَدْ مِیْن دُرِ آمد ز دل گوشت نوا
 کہ می ز دم ز پئے او نوای یا اسفا
 فقد تعاقبہ اللہ مع عاجلا و حجرا
 پُر آب کرد رہی دل و چاہ را بہ بکا

بنام یوسف خود از جمال او یوسف
 بقا کشیدہ بیک توی پیرین بہشت
 ز جامہ کہ بچفیدہ بر تنش ز تری
 کسے کہ وصف کند خود تری اندیش
 ہی چکید ز اندامش آب در پایش
 ز ہر آب کیشدن چو آستین بر زد
 بہ جعبہ بست رسن دلور او بار دگر
 ز عطر غالیہ داں گشت چاہ از و گونی
 ز بس کشش دہن چه پُر آب شد تاب
 اگر مثل بچہ کو ر عکس افتادے
 ز آب حیواں سیر آمد این دل تشنہ
 وَ اِنْ یَکَادُ یُخَازِمْ کہ بر چه بخش
 براں شدم کہ ز جہل لورید ز شتم
 چو طاقم بشد از پس کشیدمش دامن
 ز بوی پیریش چشم یا فتم من کور
 وے آب ادا بارے بسوئے خانہ نیت
 برقت یوسف و یار و شد رواں از جتم

سفید رویاں اندر مقابلِ خورشید
 ہزار غرہ بدل کرد آفتاب بربط
 آفتاب اگر تیز کس نگاہ کند
 مگر گشت زخور شد چشم من کہ بہ من
 در آفتاب زان می بریم سایہ پوش
 نہ بلکہ سایہ من می رود دراز پس
 غلط فائدہ مرا سایہ از کجا باشد
 زمانہ خنجر غرہ رشید تیز کرد ز چرخ
 بسوی سایہ رونست آفتاب یحییست
 ہوائے گرم چنین بہ چاہ زبک می
 بآتش شدہ غولان تشنہ لب لباب
 سراب دیدم گشتم نگوں بخوردن آب
 زنگ آب چنان گشت دیکے منزل
 بر خلق زبے آبی و کلام کس است
 نبات دار زبان چو شد بہر دہسنے
 بسوئے چہ شدہ انکم بہشت چسپیدہ
 درین میانہ بدیدم فرانچہ پسری
 ہی شدند ز رنگی بزرگ چوں جربا
 کہ پوست باز شد از زوئے مہوشانِ خطا
 سیاہ و سرخ بچشم آیدش ز تابِ ضیا
 نمود سرخ و سیدہ زوئے کودک و برنا
 کہ ہیچ گونه تیارم ز سایہ گشت جدا
 شود ز سایہ من بو کہ آفتاب رہا
 کہ شد زیر تو خورشید سایہ ناپیدا
 کہ نقش سایہ کند خاک ز عرصہ صحرا
 بسایہ می نگذارد آفتاب ہم خود را
 کہ فقط آب شود گر بیگانی بہ نصفا
 بسانِ مردہ آبی بجز باہست
 نیامد آب بدست ہماندہ پشت ووتا
 کہ بود قطرہ آبی چو در پیش بہنا
 کہ باشد اورا بے آب ز لبتن یارا
 ز آرزوئے یکے شربت از گلاب صفا
 چنان کہ خشک شدہ مشک خالی ستا
 میانِ جامہ دیبا چو صورتِ زیبا

اگر دو گام برہ پیش می نمودم در راہ
 دلم نگشت کشادہ بہیچ دل بندی
 کسے موافق طبع من مخالف طبع
 نخست خال بزرگ اختیار دین کہ بنام
 دگر تارہ روشن مغز دین مسعود
 دگر بفرق ادب خاص تاج دین محمود
 دگر برادر خردم حسام دین قتلک
 زہر روئے مرا ہر نہ خال گرد شدہ
 سیہ شود بلے از خاک ٹسے ہر کہ شود
 دو چشم خالی کردم ز مردم از پی آنکہ
 ہمی شدیم بکوبہ و فرس چنان دو گام
 کیست حقیق من کا تشے ست اہن سنگ
 تنم میان دو کوبہ رہم میان دو کوبہ
 بیشیشہ بازی در کوبہ می شدم بے سنگ
 کشیدہ تیغ کشادہ درہ بہر سبے کوبہ
 خراہن چرخ ہمی سودشان میان دو سنگ
 ز خلق در شد در گوشہای خلق نفیر
 سہ چار گام پیش باز می شدم عدا
 تمام شکر سمرہ مرا و من نہا
 بہر ہی نہ مگر یک برادر و سہ نیا
 محبت کز و نام محبت والا
 کہ از سعادت او مشتری گرفتہ بہا
 کہ ہم زلف خودش بہت لولوی والا
 کہ بر کشید شکوہ ید اللہش بغزا
 سیاہ گشتہ ز غور شید و ماندہ در سوفا
 سپید روئے من ز ان سہ خال روئے نا
 سہ خال خویش دین ہر دو در کشم عمیا
 کہ سنگ سرمہ شد از کوری ہمہ عدا
 بے نعل آہن آتش کشادہ از خارا
 کمر فرو شدہ می شدم میان حسا
 تنم چو شیشہ ورہ پیر ز سنگلاخ بلا
 نہتے بہ تیغ و درہ خلق را کہ کرد نہرا
 بلے میان دو سنگ آرد بد و داد اورا
 چنان کہ کوبہ ہم اندر نفیر شد ز صدا

زہر آنکہ سازد ز سر دی علی
 کد ام باد برآمد درخت را یارب
 بآفتاب بگفتم کہ از چہ تافتہ
 کہ کس چشم نذار د کہ بینم با آنکہ
 کسے کہ در مہ دی جیبہ مساکن دست
 تنے کہ بود بمرش تنگ پنبہ پشت
 ہمہ رستی اندام وار کشید آب
 ہوائے گرم چیاں سرد گشتہ سایہ بید
 بوقت گرما شاید ز چاہ سایہ بر لب
 کسے کہ تشنہ فدا دست در بیابانی
 ہوا چین مرا شکرے و رفتن راہ
 غمست زاد ہم برج چل شاید کرد
 تنم ز مہر فلک گرم گرم می سوزد
 نخست منزل من بود منزل سیر می
 سہ چار روز و گرد آب جوں اگر دم
 ز آب جوں دامن کرد شاہ جانب کوہ
 زہر کہ رو بقفا ماند از پئے یاراں
 برید تیزی خورشید دست نشو و نما
 کہ خشک می شودش فرق تا قدم اعضا
 بتافت رے و بگری جواب ادرا
 کنم نگاہ بیک چشم سئے شاہ و گدا
 کشید پیر ہن کنوں ز گردن ضعفا
 نہ پیون کند اکنوں قبول دئے کیا
 گئے چودق زدگان گئے در استقا
 کہ بید و سایہ ہم لرزہ کرد از سرما
 ز سر دی ارچہ بلرز در آب جوں آسا
 دریں خیاں کہ خوش وقت غرقہ دریا
 نیچے دراز رہی بکے شاہراہ عنا
 کہ ایں چہ زاد بود ز اقامت از آبا
 و لم زہر عزیزاں و فرقت رفقا
 کہ سیر ویدہ دراں شد جلال ہل وفا
 زاہ خشکے از اشکما چو خون بالا
 کہ تا شود بجد جنتیہ قلعه کش
 قفائے من ہرہ گشت رے سہ قفا

خود آفتاب پیرہ نصیح جز دم صدق
 ز آفتاب خپل گشت نقش شب معدوم
 مگر سه روز زمستان زمانه یک جا کرد
 گر آفتاب قیامت کند بفردا گرم
 ز سنگ کجای که در تاب شد عجب بنود
 بجای لاله جز شعله نامدش بدهاں
 اگر چه آهوازیں بشیه حبسه می زد
 اگر چه گوهر بر خاک گبندی می کرد
 شود چو کرک شب تاب آتش هم تن
 سرود مرغ شنیدی بموسم نوروز
 ز بسکه صحن چمن خشک دید بید انجیر
 کجاست ابر که شربت آفتاب دهد
 بپوشنگاں بدو ابر شربت آخر
 کنون آب رواں گر بایداوازی
 بوستان گل نازک مزاج را بگر
 کنون رسیلی بادِ سموم گر با گرم
 رحمِ سوخت زمین از خوردن گنج می
 شود که گرم شود از دور و دوری جزوا
 که از چراغ شود ظلمت شب پیدا
 بخیط امیض برد وخت هر سه را یکجا
 قیامت نیست کا مروز دیدم آن فردا
 که شعله خیزد بر جائے لاله حمرا
 چو بزم بر آخور سنگین کج کرد چرا
 کنون بدشت بکوبد بپی بر آتش پا
 کنون چو گنبد گورست مانده پارچا
 میان وز اگر مرغ پر زنده هوا
 کنون نگر که چسب خلق می زند هوا
 ز بهار باں برداشت دستا بدعا
 که هم حرارت غالب است و هم صفا
 ترا اگر آب چشم است یا بیدیه حیا
 ندای عطش آید بگوش از ازاں آوا
 که باد گرم نرفته بر وز با و صبا
 فرود ریخت همه خون پوتش ز قفا
 از انش می نشود زاده هیچ طفل گیا

تراست ملکِ سلیمان تو سنتِ بادی
 در آن زمان کسپاہِ منظرِ شمشیر
 فتاد زلزله از بارِ شکرِ بہ زبیں
 چگونہ صبحِ فلک را بر شستہ پیماید
 نختِ بختِ تو ہرگز اگر چہ در ہمہ وقت
 نگشت صاف مگر از نسیمِ مجلسِ تو
 شہنشاہِ گلستانِ مدحِ تو خسرو
 بہ بوستانِ دعا ہست بلبے گل کش
 ہمیشہ تاکہ بفصلِ بہارِ موسمِ عید
 بہارِ بر تو مبارک چو عیدِ باد کہ چرخ
 کہ دیو را بغزیت برائے کار گرفت
 زہرِ سرزدنِ کافرِ ستار گرفت
 چو کوبہِ علم تو نگر شدش قرار گرفت
 مگر جوازہِ صیبت ترا ہمار گرفت
 بیا و مجلسِ تو جامِ خوشگوار گرفت
 درونِ گل کہ زبا و خزانِ غبار گرفت
 چو عندلیب نہ دستاں یکہزار گرفت
 کہ از صریرِ ہمہ نالہائے زار گرفت
 تو اس پیالہ ز ساقیِ گلزار گرفت
 بہارِ رویے ترا عیدِ روزگار گرفت

ہر کہ این صدمیت خواند جاں بکی صد گردوش
 شربتِ بہ زیں نباشد تشنگانِ اجانفرا

(بحرِ جثِ مخمور مقطوعِ مسنَع وزنِ او مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن فعلا ن)
 دور و یست کمر آفتاب در جزا
 بہ پشتِ ہفت زیں آتے تنگد صبا
 بباد خانہ دروں رفت گرم کرد مزاج
 کہ سحے باد و دہر کہ ہست در گرا
 چنانِ راتش غور شد صبحِ می بہ
 کہ تفتانِ زیں میزد بہ اوجِ سما

بنفشہ حلقہ صفت گشت بہر بازی عید
 رسید سبزہ تماشا کناں پس از سلاے
 و دید آب و بخلطید سبزہ را در پائے
 ستار بار شد ابر و قیامت ایں بنگر
 بر بخت کوہ گراں سنگ خون لاله بہ تیغ
 زمین مرده خدا زنده کرد خاصہ کنوں
 بحیر تم کہ چرا دستہای بید آنجسیر
 چمن بر در شبت خندہ می کند کورا
 حدیث جو دشتہ ابر بہار چنداں گفت
 گل پیادہ بتازی خار گشت سوار
 شکوفہ چمن پاک شاہ نصرت دیں
 خدا یگان سلاطین محمد سلطان
 ازاں براق فلک بار گیر خورشید است
 حسود را کہ اندو بود در شکم دنداں
 گزیدہ شد ز سنان شمشیر افسوں ساز
 شبِ سیاہ کہ روئے زمین ہی گیرد
 خدا یگانا تیرت چہار پر دارد

سپاہ سبزہ و گل نیزہائے خار گرفت
 بعرضہ چمن و راہ جو بہار گرفت
 بخاست سبزہ تر آب را کناں گرفت
 سر و بید ز باران ستارہ بار گرفت
 از انست ابر کہ دامان کوہ سار گرفت
 کہ خاک را چمن خون لاله زار گرفت
 کہ بود گشت مگر پنجہ با چار گرفت
 گرفت سایہ و از ابر سایہ دار گرفت
 کہ گوشتہائے چمن دُر شاہوار گرفت
 غناں کشادہ رہ بزم شمشیر گرفت
 کہ بہ ستارہ جہاں را بہار گرفت
 کہ چون علی ہمہ عالم بذوالفقار گرفت
 کہ چتر زر بسر او بوقت بار گرفت
 ہمہ نہ خون جگر رنگ چوں انار گرفت
 در اں زباں کہ کیف نیزہ چو مار گرفت
 جہاں ز پرچم ز محشر کینہ تار گرفت
 کہ چار گوشہ عالم بد اں چہار گرفت

جاسے کہ چو قمری اسیر طوقِ تواند
اہل نیکنند اندر گلوئے شاں مضراب
کس کہ راندہ خوانِ مکارم تو شدند
دو دست بر سرِ خودی زندہ ہجو ذباب
خدا یگانا بشنو حدیث بندہ بصدق
کہ گر چہ شاعرِ خاصم دے نیم کذاب
چہ سحر ہا کہ بمسحِ تو کردہ ام پیدا
کہ خسروِ سختم خواندہ اندا اولالباب
زخامہ گر چہ چو طفلانِ ہی دوا تم نے
ویک گوئی بلاغتِ بردم از اصحاب
ہمہ زکوۃ سستانِ منند اہل سخن
چو از نصیبِ معانیم کامل ست نصاب
سوادِ دہرِ بگریم زخامہ چوں امروز
مرا بہ ہشتیِ مرغِ تو بجا است و مآب
دراز دارم کیرانِ نطقِ رارشتہ
کنون سزد کہ بہ یحکمِ طولیہ اطناب
بحقِ دعائے تو گویم کہ میر کہ آں گوید
ندایِ ہفت فلکِ تشنود کہ گشتِ مجاب
زہرِ درے کہ در آئی ز بار گاہِ مراد
کشادہ باد ز عونِ مفتوحِ الابواب

روزِ نور و روزِ شبِ عیدیں باض و آن سوا

کز تنعمِ در گلابِ گلِ ہی دار و مرا

(بحرِ محبتِ شمنِ بخونِ بخونِ مقصور و زن او مفاعلن فعلن مفاعلن فعلات)

بیار بادہ کہ گلِ درچمن قرار گرفت
زدستِ عیدِ جاں جامِ نو بہار گرفت
بہارِ گوئیِ مشاطہ است از پئیِ عید
کہ دستہائے گلِ سرخِ در نگار گرفت
زہرِ رزمِ خزاں سحر آب را بنگر
کہ از حبابِ سرا سر ہمہ سوار گرفت

ز غیب ہرچہ کند روشن اخترِ رایش
 بضبط خویش درآمد ملکِ روئے زمین
 کیشد گردنِ گردنکشان بر شستہ حکم
 گہرِ عتاب کہ سہمش فرود در زہرہ
 خود دم خوردار جادوئے بود در تیر
 کشد ز رشتہ رگ مہر بے گردنِ خصم
 زمین بجنیہ صفت مہرہ شود از علاج
 بود در بیخ در آب و گل عدو تیغش
 کند ز چرخ ترازو کہ ہمیشہ بر نکند
 ہزار گوہر سیارہ را کند سوراخ
 ز پردہ دل دشمن ہروں جہد تیرش
 پہر قدر ز نورت کند جہا نگیری
 برید صیت تو کش روز چرخ بر دست
 ز چشمِ محمت اریک نظر بچرخ کنی
 گہ کہ دست تو بریزد بروئے تخته خاک
 گمست گوہری روزگار در گہرت
 مگر کہ خلق خوشتر را چراغ خواهد داد

چگونہ حل کند اختر ہفت اسطرلاب
 ہمہ بکوشش ثابت ہمہ برای صواب
 کہ ہست مالک ملک قلاب گل رقاب
 کہ است زہرہ کہ پیش آیدش بگاہ عتاب
 چو بر کشد گہر ز زم تیغ ہچو سدا ب
 حمائے دہش خون بہا بجائے ضرب
 ز بس ترایب دشمن کہ بشکند بہ تراب
 گہرِ حلونہ تو اں ریختن میانِ خلاص
 مثل چو تیر کند سوئے آسمان پر تاب
 برائے شاہِ مشرق بہ تیر ہچو شتاب
 بسان برق کہ ناگہ بروں جہد ز سحاب
 ز رائے روشن عالیت جوید ستصواب
 بہ پیش قاصدا و مہ کیست از تو اب
 ہمہ و بال کو اکب بدل شود بنواب
 حساب آں نتواں کرد تا بروز حساب
 چو آدمی کہ بود او فادہ در گرداب
 کہ گشت بادِ صبا گنج غنیمہ را نقاب

بنوکِ نعل شود سفته این غزل مطرب
 (المطلع الثاني في الغزل)
 کشد تبار بر شیم بسانِ درخشاں
 چو آفت مست نمی اتم این زیر نقاب
 که ناموده نمود و آنچه سینه گشت کباب

تو رخ پیوش که از هفت پرده بنماید
 چو آفتاب فروزنده از چهار نقاب
 تو زلف را ز کله بگلنی عجب بنود
 که دل بگلگر خورشید برود بطنا ب
 مرا ز ابروئی تو شبهه می رود بنماز
 که سجده می کنم و صورت مست در محراب
 تو می گشتی و کس را نمی کنی بهیوش
 ذبیحه را چه خبر تا چه می کند قصاب
 مرا که سوخته گشتم ز آفتابِ رُخت
 از ازل لب ابر تو انی بشربتِ دریاب
 وے سوالِ مرا در جواب می نگی
 مگر که در شکر آلوده است پائے ذباب
 شتاب می کنم عمر در فراق بکوشش
 ترا که از پسِ عمری بدیده ام متاب
 و گر چه عمر نادم بعاریت خواهم
 ز نامِ باقی شاهنشهر سپهر جناب
 (المطلع الثالث)
 پدید دم که دم آفتاب روشن تاب
 زمانه را کند از آفرین شاه خطاب

یگانه نصرتِ دین قائلک محمد را د
 خدایگانِ فلک مرکبِ هلالِ رکاب
 گرفته منزلِ رفعت بر آسمانِ لقبش
 اگر چه سنبلِ گرد و ز آسمانِ آفتاب
 به بند بازوے اولست بهر قوتِ دین
 زمانه رشتۀ انصاف و گوهر خطاب
 جهانِ معدلتِ اوست قائم ارنه بچرخ
 بروجِ منقلب اندو ستارگانِ قلاب

چو تشنگانِ فرمانده در میانِ سراب
 یقین که میوه آن فصل هست هم در تاب
 ز چوب خشک هد تار دانه عتاب
 بهم درآمده سرخ و سیه چو چشم عقاب
 خنمه تدر که چون آبخ رگشت غراب
 که سوز او دل در راج و لک که در خراب
 چو آفتاب که بردست کرده لعل نداب
 که در گداختن آید پیاله همچو گلاب
 که از فراج هوا بسته گشت در دلاب
 که خوں همی رودش از دمان بجای لعاب
 بط که از شکش زاده می شود در غراب
 رسد که دست بشویند مطلق از جلاب
 در رو و دگدگ در فی العروق و الاعضا
 فرود رند با گشت زهره را جل باب
 دو بحر کرده رواں در چهار رود و باب
 بدست خویش سرشته طرب را تاب
 جنون گرفته دله شعبه بخون شتاب

نهاده منقل و آتش بر دل کشیده زبان
 حکیم میوه آن فصل خوراند آتش را
 کدام میوه ازین خوب تر که در میوه دی
 مثال آتش و نکشت چو غراب تدر و
 ز به غراب که آتش خورد و تدر و شود
 تدر و سرخ و چو ز اغش نشان سوختگی
 ستاده ساقی ز درین کمر پیاله بدست
 ز تف آتش گل رنگ می عجب بنود
 پیاله راست باب تنک همی ماند
 قرا به چندان خونابه خورد از ساقی
 بط شراب نکه کن اگر ندیدستی
 ز به لطافت می کش چو آدرند ز دست
 خیمه فراج شناسی که یک نال در پوست
 نشسته اهل طرب که برده دست ز نند
 ربان بن زرد دست چو آب هر ساعت
 بر اے گردن غم چنگی تو درواه است
 شتاب شاخ زبانا از نی آن همه را

بادت مکاں چناں کہ شوداگر گزند امکانِ رسیدنِ آتش کجا رسد

ہر کہ او در دوسری دار و برای زندگی
بس بوزیں شعر سوزاں و مشکینش دوا

(بحر مجتث ثمن ثمنون مخبون مقصور وزن او مفاعلن فعلن مفاعلن فعلات)

میدمی ست ببايد نشا ط را اسباب	سلاع و آتش و خرگاه و ساقیان و شراب
ز باد ہائے خاک موی آدمی ز قبا	بروں ہی گزر دہچو سوزن از ستیاب
شہ سپہر چو میلِ ہمہ باتش دید	ز سبجِ آبی در آتشیں نمود شتاب
گر کہ تیز نمازد آفتاب را شمشیر	کہ داد از آتش خود خانہ مکاں اتاب
چو رشتہ کوتہ گرد ز تاب رشتہ شب	چو دراز شد از تاب دادین مہتاب
اسیر ماند دیریں رشتہ دراز و سیاہ	چو من کیسکہ ز تنہائیں نیامد خواب
بروئے شاہدِ بتان ہی چکد شبِ نیم	ترست زلفِ شبائے ہاتاب نفِ متاب
بچشمہائے چمن بادِ گل ہی انگند	ازاں بہ بست مگر چشمہائے خود را خواب
چو وید کس لبِ چھٹے نئے نخواہد خورد	دکانِ شیشہ گری را روانِ بہتِ جلاب
برہیں بہوئے گل آب را در روشن کن	کہ تا چگونہ توان کرد نقرہ از سیماں
بزیر برفِ نگر لالہ را بدامنِ کوہ	چو آتشی کہ نندش میانِ پنبہ آب
جہاں گرفتہ زمستان و بزمِ شاہ شدہ	بہارِ عالم و دشتش درانِ میاں چو سحاب

هر شب اگر نه ماه بود پاسبان او
 با آنکه ماه پاره کند پرده کتان
 خوانش سپهر سحری کار آفتاب
 از خوان چرخ گوشه ماتش بجا رسد
 گرد و گمان برده که رسد بر درش و
 از عدلش آن ستم بکانش بجا رسد
 گر گره فلک نبود زیر زین او
 بنگر ز ریزه چینی خوانش بجا رسد
 باد صبا عیان وی از دست چنگاو
 آنجا که آن درست گمانش بجا رسد
 گر صد هزار نیزه شود ز آسمان بلند
 یک جو ز راه گاه کشانش بجا رسد
 او در رسد بکلمه چو شیر ترای به تیر
 گیر و لیک آن بعناش بجا رسد
 لیکن بکلمه شیر تر یا نش بجا رسد
 خورشید هم بنوک سناش بجا رسد
 دریای بیکراں بکراش بجا رسد
 لیکن بکلمه شیر تر یا نش بجا رسد
 در بوی غلغله مشک فشانش بجا رسد
 آسبست باد خزانش بجا رسد
 که خط عارض تو نشانش بجا رسد
 از دست دهر خطا ماتش بجا رسد
 بینی که او ز دست زبانش بجا رسد
 هر کس به جادوان زبانش بجا رسد
 در گوش دوت تو فغانش بجا رسد
 و آنجا که دست تست مکانش بجا رسد
 تا ابر در رسد ز بلندی بلاد ماکان
 تا دشمن ترا نکند تیغ تو قلم
 صیت ترا که تیغ تو اندر زبان گرفت
 خسرو که شد مبدحت تو جادوئی ز ما
 شویست بر درت نه یقیر دعای خلق
 تا ابر در رسد ز بلندی بلاد ماکان

گیر سر رشته دعا خسرو زان کہ شد گوہر سخن بسیار
تا بہ پیچند ہفت ہیکل چرخ ق کاتبان جلال چوں طویار
با قدرت چنان کہ از تعظیم سرند بر خط تو نہ پر کار

باروانی چنین شعرے کہ در باغ فہست

سر و گل بارے چہ می جنبند چہیں از صبا

(بحر مضارع اخرب مخدوف وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

باوصبا بسر و رانش کجارسد	صنمک شکنجہ زہانتش کجارسد
سروا رچہ در چین بلطافت رواں شود	ہم در قد چہ سر و رانش کجارسد
عاشق در آرزوئے میان جو موی او	با آن کہ موی شہ بیانش کجارسد
شمخ خرس فرودختہ دستباز دست	از بادِ سر در بندہ زیانش کجارسد
جاں گر چہ دست بردیشتری از شکر	در لبے سد وے بلانش کجارسد
ہر روز اگر چہ ماہ فزوں ترکشد کماں	در ابروے بلند کمانش کجارسد
ز گس چو سمرخاک رش گر کشد بچشم	عین الکماں زیر قانش کجارسد
چشم عشق سمرہ اومی شود رواں	تا خاک پای شاہ جانش کجارسد
عادل غیاث دین کہ چو ریش ہر فروغ	شمع سپہ در بلانش کجارسد
جائیکہ چوں تارہ بلندست گوہر ش	لولوئے بحر گوہر کانش کجارسد

در سخا یا مبین میموش
 گر نیم ز خلق او یابد
 اے جہاں خسروی کہ صولت تو
 پیش تو ملکِ سیلماں را
 از تگ باد پایے تیزی بست
 آفتابے ست تیغ تو کہ بتافت
 تیر چوں در کماں کشد دست
 تا کند تو خواندم از شادی
 خصم را از خیال نیزه تو
 از شکوہ سہ پایہ عکمت
 خود در اں شہ نیست کرسی را
 می برد بازوئے نشانہ تو
 از فروغ ہلال رایت بست
 تا بہ تیزی طبع بہر ترا
 ز آفتاب ضمیر سلطانی
 ہست در حلقہ غلامانم
 زہرہ و از ازہرست چوں این شعر

ابر گزیندہ روئے را چہ یار
 روشنی صورت
 مشک از خون خود شود بزار
 افسر خسرواں کند افسار
 یاد گیرند خسرواں دیار
 در دل باد صد ہزار غبار
 در و غار وئے صد ہزار سوار
 کہ گس چرخ را کند مردار
 دیدم از پوستش بروں شدہ بار
 موئے بر تن ہی شود مسمار
 ہفت کرسی چرخ را بست مدار
 باشد از قوت سہ پایہ قرار
 فتح خواہد گرفتش بہ کنار
 ماہ نور از فزونی انوار
 سقتم این چند لولوئے شہوار
 نظم را ہست گرمی گفتار
 لعل کانی و در دریا بار
 نام او کہ دم از ہر الانوار

می زود باد صبح و نمی آید زو مرا بوسے لالہ و گلنار
 آب رالب پراز نبات شدہ است از شکر خندہ گل و گلنار
 باز پیغام گل بہ بلبل گفت چشم ز گس بنوک غمزہ خار
 کو ز گشتہ تنفشہ می جوید دُر کہ باران بنجاک کردنثار
 از ہوا آب می خورد غنچہ دست در پیش داشتہ چو چنار
 غنچہ را بستہ گشت دل بر شاخ تا تو نکشای اسے صبا ز نہار
 چشم ز گس شود پُر آب چو ابر برگل کم بقا بگرید زار
 ہر سحر گاہ روئے گل بیند ز گس از خواب چوں شود بیدار
 گرہ غنچہ می کشاید باد شاخ را گل ہی کشد بردار
 وہن غنچہ ارچہ بوسے کند چوں خورد بادہ ز گس عیار
 خون لالہ بر بخت گہ اکنوں چنگ مرغان و دامن کسار
 گل بریں باد می پرید بے کہ نسیم نشت مشک تبار
 یک دیدم کہ سر نہاد چو دید خاک در گاہ شاہ چرخ شعار
 نے گل از رشتہ می کشد زحمت بلکہ از باد می شود بیمار
 بوسے می ناید از صبا چو وزد باد احسان شاہ گیتی دار
 شاہ عالم غیاث دیں کہ درش روضہ رحمت آمد اندر بار
 خواستہ روز زندگانی او زندہ اران شب بہ لیل و نہار

چو می بردست گیری گوید نخت هینا ما سقاك الله راحه
 تو چوں گل ز رفتانی نے چو نرس كه زرد دارد وليكن چشم كوته
 بحدت خسرو از خط منعی مسلسل كرد اعز الله شانه
 دعای گویم و زان به وعائے ق نمیدانیم و می داند منوره
 كه می خور میوه مقصود پیست ز شاخ زندگانی بارك الله

باچش شعر می سما لاف بلندی میزند لاجرم ہیں صبح آنکہ می بخند و بر سما

(بحر خفیف مجنون محذوف وزن او فاعلاتن مفاعلاتن فعلن)
 روے بنمود صبح سیم غدار ساقی صبح روے بادہ بیار
 جام ده رونما بصبح كه باز روے بنمود صبح سیم غدار
 شمع را بر سر آمدست حیات شربت از قینہ بیرون آر
 آتش مشرق از میدان صبح می زند شعله بے دخان شرار
 گر چراغ سحر ز باد ببرد مردن از باد بس گفت مدار
 شمع از مردن چراغ لبخت وز سر سوز می بگریذ ار
 خاک عودی بصندلی زیں صندلے سوده شد ز باد بهار

ہم آخراز تو کما ہش کردہ با آگہ
 مکن چشم خود ز گس مقابلی
 صفا از روئے تو کرد آئینہ دخیل
 بگویم ہر حسر بر یادِ رویت
 نثارِ درمیتا کردم از اشک
 ملک دالانصیر الدولہ محمود
 ظفر با عسکرم او گوید کہ آخر
 بخندد بر فلک بختِ جوانش
 زہے روشن شدہ ز افاق گیری
 عدو با خویشین بیانی داشت
 خدنگش شد سوئے دشمن دیش گفت
 چو بیروں شد ز سینہ کرد فریاد
 بسوزد گوہر تیغ کساں را
 غبارِ دشمن از تیغ تو بہشت
 نگوں شد شیر نراز عقدِ شست
 تو ای ہم حل کن بر مردی شیر
 تصور کے کنم بے خجرت فتح
 دو ہفتہ راست کردہ رے خود مہ
 کے آئینہ نہند پیش اکہ
 بنام ایزد زہے دخیل موبہ
 کہ باراں خوش بود وقتِ سرگہ
 کند آخر گئے در چشم من رہ
 کہ تختش ہم ملک اندہ ہست ہم شہ
 مرا کارے ہی فرماے گہ گہ
 چو دانا کو دے بر پیر ابلہ
 چو خورشید اندریں پیروزہ خرگہ
 سانت چشم ز خمش کرد ناگہ
 درون آ۔ از کجا۔ پر سیم خدہ
 کہ جاں از سینہ بیروں رفت وہ وہ
 سر شکے زاتش و خروارے از کہ
 بے از آبِ شیندہ خاک درتہ
 چنانک نگشت نزد عقدِ پنجہ
 کہ اواز حملہ رتومی نندزہ
 تخت آئینہ بارے صورت آگہ

قمر بنحو اہداز پر دیں شرف از ماہ اعلیٰ
 بزم از زمین بردار دزمین را بر زبردست
 دود در بکشد تیرش در دلِ خصم و دشمن شود
 بگردون در دلِ شب رسته در سوزن کشتی علی
 کسے کو را بصر نبود کشد خاک تو در دیده
 چو دولت سری کی کردست با تو کیست در عالم
 ز شکر ریزی مدحت قلم در دستِ خسروین
 زہ عمر تو با دانا قیامت منزلی زان
 مگر پر دیں ازین گماہ دنداں بر قمر دار
 کسے کین خاک میکس را چنین زیور بردار
 کہ جانش از پی بیرون شدن باری دودار
 کہ نویرای الایت برگردون گزردار
 نکو تر در کشد در دیده آنکس کو بصر دار
 کند با تو دوی در سرگر آنکس و سردار
 کہ سرتاپا ز شیرینی طریقی نیشکر دار
 اگر زان پیشتر اندر نصیحت را بہر دار

در تماشای چنین شمعے کہ دسوم میستش

کوری احوال اگر پستانی داری یا

(بحر بنج شمن مخدوف وزن او مفاعیلن مفاعیلن فاعولن)

کفادم دیدہ در روئے تو ناگہ
 اگر گویم کہ از جور ت کنم آہ
 بدای من می کنم کہ ز نخواست
 قدرت شاخ انار و روئے تو نار
 اگر پر تو زند خورشید رویت
 بسوزد مہ در دین ہفت خرگہ
 بچشم در شدی نا کردہ آگہ
 ز تیغم پارہ کن ز نیم آں وہ
 بہیں مرجان خود را می کنم چہ
 تعالی اللہ ربی قل انار کا
 بچشم در شدی نا کردہ آگہ
 ز تیغم پارہ کن ز نیم آں وہ
 بہیں مرجان خود را می کنم چہ
 تعالی اللہ ربی قل انار کا

ای خوش آوازی کرین نکتہ زبان را بکنند تاش لب اندر دهاں آید بنگام ادا

(بحر بنج مثنیٰ سالم وزن او مفاعیلین ۸ بار)

سمنبراه من رخساره چوں گلبرگ تر دارد
شکر لب یار من گلخنه در زیر شکر دارد
جمال کاس پری دارد دندارد بر زمین می دم
مگر خورشید گردون دارد و آنهم اگر دارد
مرا بارے حقیقت نیست کو دارد دهاں یانے
ولیکن گنج گشت در خنده می نیم کردارد
بسوی خود کشته سر رشته عقل مرا هر دم
دهاں او که از سوراخ سوزن تنگ تر دارد
میانش نیست او کش هست در زیر کمر موئے
بناز آنگاه که حنت خبر شد در همه عالم
مرا گفتی نظر کن در سوئے من تاشوی زنده
ز چشم خویش خویش گریم چو روئے نیکو او بیند
اگر غرقه شوم زین چشم چوں دریا عجب نبود
بخاک افتاده ام بر آستان دولت خوباں
جهان عدل فخر الدین که عدل همچو موئے او
ملک محمود بن الاحمین آن صاحب انصاف
الای منصب آرائی که رنگ تابش لعلت
که او هر دم مرا هم خوشی تن را در جگر دارد
که هر دو کا ندین در ریاست گردان دگر دارد
کسے باشد که این افتاده را از خاک بر دارد
بموی میش بر بسته گلوئے شیر نر دارد
که هم عدلش بداد انصاف کو عدل عمر دارد
بسرخی شفق ماند که لپشت ماه و خور دارد

اندریں صفحہ چوبین اسخن دین او دم تمام شاید اراہل سخن بدہند انصاف مرا

(بحر ہزج مدس مقصور وزن او مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)
 نہ ہے بختا وہ ہر عالم در داد
 کسے این دگر بختا دے تو بختا
 جہان عدل فخر دولت دیں
 توئی کا انصاف تو کرد از تو بختا
 فراموش گشت نوشراں بعدت
 ہزار وہ بچس عہدے چنیں یاد
 وراثت نگہ د از ہیچ را ہے
 نہاد از بیم عدلت شیر شرزہ
 ہم از تیغ نہر براں را جگر خست
 از آتش بجست از زخم تیرت
 چوراندی باد پارا بر سر خصم
 چو گل شد بندہ خلق تو شاید
 بہ بازار ثنات کلاب خسرو
 نیفتد بر نیزیں ہر گرد عایش
 پیش طاق جہت خواہم بصدق
 کشیدہ بارگاہت بر فلک سر

سراںدراپے اسپت او بر باد
 کہ گل را بندہ گرد و سرو آرا
 متاع خویش در سودا بروں او
 کہ از بام بلندت یافت اسناد
 کہ باشد خمیہ دہیزت یکے باد
 بجہل اللہ کہ قائم زوست او داد

تا قرآنِ اختران باشد بچرخ با تو بادا اختر دولت قریں

در بدایوں مہمہ سہرست بر خیزد ز خواب
گر بساید غلغل مرغانِ دہلی زیں نوا

(بحر مل ثمن مخزون وزن او . فاعلاق فاعلاق فاعلق فاعلق)

لے ز درگاہِ مشہِ اقطاع بدایوں یافتہ	مندی بالاتراز بالا ای گردوں یافتہ
تاج گوہر تاج دیں کو از برائے تہنیت	از وجود خود ہمائے بس ہایوں یافتہ
ہر کجا دست و رافشاں گشت خلقے بر زمیں	شکر ریزہ جستہ دلولوئے مکنون یافتہ
ہر کجا عقل تو دوسرے نہاں محرم شدہ	عیب رو پوشیدہ را از پردہ بیرون یافتہ
چوں بنہ حلقہ مسلسل گشت رایت در علوم	عقل کل خمد را دران زنجیر مجنوں یافتہ
دشمنت نمایا فتنہ در عمر آبی بر جگر	لیک ہر ساعت ز بی آبی جگر خوں یافتہ
کاف دونوں در زیر وبالائے کمالت بستہ شد	ای توازن نقش کمان ہم کاف ہم نوں یافتہ
دشمن از یتیم شدہ غریب و خاکش را اجل	بینتہ زان گوہر یکاں بافسندن یافتہ
دہریش پہلو نامت قرعہ دولت زوہ	چرخ نہ صفہ برویت فال میوں یافتہ
بندہ خسرو کو گہرمی چہنید از میزانِ شعر	در سخن سخن بدحت سحر موزوں یافتہ
یافت یادش در جہاں عمری کہ کشمش نیافت	تا نباشد در جہاں نایافتہ چوں یافتہ

بر سرم بر می دوی هر دم چنان که
 بر سر شاهان عالم تاج دین
 آں محامد را محمد کلامه است
 عدل را نوشیروان رستین
 موئے را ماند سراسر عدل او
 داند آنکس کو بود باریک بین
 قاضی گردوں گواه عدل اوست
 خود گواه عدل بس باشد همین
 بشکفت اقبال را هر دم گلے
 چون کشد با و صبارا زیر نرس
 ازستان نیزه او در مصاف
 نیزه بالا خوں و در روز نکس
 در صدف غلطال شده دگر شیش
 شد چرا بر جام جودش جرمه ریز
 گل گجا در باغ بودی نازنین
 خلق او گر ناز کردی بر صبا
 در صدف غلطال شده دگر شیش
 از تو نیکوتر نهند همنش
 اے ترا در بنم دریا و پتین
 اے فلک قدری که بر خاک درت
 خیز باد دولت نشین کاقبال را
 از نواں تست دریا ریا ر
 آیتت زرد با من می دهد
 سر بھی گرد و گل بنم ترا
 گوش باله بر بطنا سید را
 در زبان بنده خسر کن نظر
 کاک او سحر آفرین مرج تست
 صبح دم گاه دعا کردم گزین
 منزل مرج ترا چوں حد نبود

خواہد از دست تو بیرونِ جہاں بگریزد
بجز اگر ز جاب آبلہ بنود در پای
سرد را خست و نظم سخنم بشنوا زانکہ
تو خداوندی و من بندہ خداوند ستای
صد خایلم نہ کیے رونے نماید چو ثنات
شود از آئینہ خاطر من رنگِ درامی
بدعا خواہم شتم نیست کہ بخواست باں
گر خدا خواہد خیرے کہ بخواہی ز خدای

بر بیاضِ کاغذیں شکرِ قشانی را بین
رہست گوئی کا نگبین باشیر گشت آشنا

(بحرِ مدح مقرر وزنِ اد فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

لالہ رویت را چہ خواند یا میں
بادہ لعلت را چہ گوید انگبین
درد دہانِ تنگ تو گفتارِ نرم
گو یا موم ست در انگشتریں
گر شنیدے خندہ دندان تو
آمدے دندانِ پردیں برزیں
مہ بے خواہد کہ باشد چوں مہخت
اوچہ خواہد دیگرار باشد چنین
در بنا گوشِ تری زلفِ سیاہ
سایہ طوبی است بر مارِ معیں
باد صندلِ سای شد بر سنگ کوه
زاں قریفل بوی زلفِ غبریں
تا دہانِ غنچہ را دامی دہد
باد شد بر خاک رہش بوسہ چیں
عارضِ گلگون بزرگس و انماے
تا نہ بیند بیشِ روئے یاسیں
دور کن آئینہ را از پیشِ روی
رنگ می آید مرا در خود میں

بی‌شهاب فلک نینزه دوانیدن او
 مرده بر لعلو بچیند همی رگ بر چنگ
 ساقیا روزه ماستب میاں کرد و رفت
 شیر دندان و خرمالب و روز عید است
 جامه و عید مفرمای که تر کن بگل‌اب
 عکس خم و بین بمی و عکس می اندر رخ خود
 تو نداری دهن لب که همی بنیم چسبیت
 شمسوار ابو غاکره بروں ان و بکوش
 زان کنداده سر از وزن قزاقه بروں
 جرعه دانی که چزار و بنیس می آرد
 اسد دین و دول خانه خورشید شرف
 ارسلان آنکه چون بند بکمر تر کش کین
 بس که شمشیر تو شیران زیاں را پی کرد
 تیغ تو قطره آب است که از ابر گرفت
 از دل پاک تو صد نکته بیک ائے زون
 زان نهان باشد و کس انماید سایه
 گاه بزم ثوبا موات رسد بوی مهبت

که شد اندر شب تا رازمه نو حلقه ربای
 زنده شد عیش و در آمد نفسی در تن نای
 روزها شد ز میاں رفته آخر باز آیی
 شیر و خرماقه حی زود بدیده ویرمپای
 جام می رده و ترک کردن جانم فرمای
 روی در آئینه و آئینه در روی نهای
 می زدنت شده در صفت تو عکس نهای
 که به پیانه سم حمله جهان می پیسای
 که بنظاره بستان بودش هر دم رای
 خاک می بوسید پیش ملک بزم آرای
 کاسمانی ست نه فرقه قدر فرقه فرسای
 چرخ گوید که نه به شیر گرتاے همای
 پیش شمشیر تو شد شیر زیاں کوه پای
 بر سر هر که فتد و سر د شود هم بر جای
 نرزد در همه عالم کس ازین بهتر رای
 که زهایون عکس سایه پذیرد همای
 از زمین که شود جرعه تو غالیه سای

نه از بریدنِ سر دشمن تو دارد پاک نه از بریدنِ بینی شود فگار چراغ
 جهانِ منم تو چون تیره گرد آتش تیز ز مغرِ خشم تو سوزد بهر دیار چراغ
 زهر سوختنِ سوزنِ پیش تو خصم کند ز آبِ گلِ خویش خاکسار چراغ
 فرسِ نگر چه پشتِ چسراغ پایہ کند چراغ پایہ که برے شود سوار چراغ
 شراره که ز نعلِ جنیت تو جسد ظفرِ بخانه بسوزد از آتش ار چراغ
 چراغ را نکشد در زمانِ عدل تو باد تو خواه هر نفسِ باد را سپار چراغ
 سپهر کور چه داند که نورِ رمای تو چیست چو نماده است گیسو کور را بکار چراغ
 عجب باشد اگر هر شبی بهر خانه ز بخششِ گلِ زریں کند تار چراغ
 قلمِ مہجِ تو دودِ چراغ چندان خورد که گشت سوخته زین ککلی و دُخار چراغ
 کسے که رغبت از بی زری داشت کنوں زد دولت تو بر فروختِ وزگار چراغ
 من این سخن چه کشم پیشِ سائے روشن تو با قباب که دادست یادگار چراغ
 چو شبِ دُغائے تو پیشِ چراغ برخوانم ز ماہتاب نخواهم بستمعار چراغ
 ہمیشہ تاکہ بود در چراغِ چرخ قرار بقصرِ روشن تو باد برقرار چراغ

کی کند انگشت بر حلوائی عید خردراز
 چاشنی گیر بریں حلوا شود انگشت سار

(بحرِ رنجنِ رنجنِ بخونِ مقصور وزن او فاعلاقِ فعلاتقِ فعلاتقِ فعلات)
 خاتمِ ماهِ نوعید شد انگشتِ مناسی مہرِ روزہ زنگین لبِ مابازکشی

برائے آنکہ ز آتش کند زمین گلشن
 زہر بازی بکرا نیش اوجڑا
 بجنیق نشیند خلیل و ار چراغ
 مگر کہ نورِ مدِ مشبِ تمام قسمت شد
 بیامِ چرخِ بنفروخت بر قطارِ چراغ
 زوجِ روشنِ نجمِ نجم قسمت برد
 کہ شد شمرده در آفاقِ پشمارِ چراغ
 چو شد بقسمتِ آسِ شبِ اُتارِ چراغ
 ز بادِ تند نگہدارِ زنیسارِ چراغ
 بمیرد ار چه بسوزی ہزار بارِ چراغ
 و ستوارِ نمی آیدت بیارِ چراغ
 نسوزد ار چه کہ ہرگز نہ پیش مارِ چراغ
 اگر نباشدش از راسِ شہر مارِ چراغ
 کہ یافتہ است از چشمِ روزگارِ چراغ
 کہ ہست در دلش از نورِ کردگارِ چراغ
 نمازِ شامِ چہ حاجتِ درانِ چراغ
 کہ بر فروزد ہر شبِ بنہ حصارِ چراغ
 ز طاقِ قصرِ تو دزد و بائشکارِ چراغ
 تو گر نسوزی از انِ قصرِ نادرِ چراغ
 مگر کہ دودِ بر آرد ز نورِ نارِ چراغ
 بخانہ تو چہ حاجتِ چراغِ چوںِ مشیت
 ز آتشِ دلِ من صد چراغِ بتواں خست
 دلم بزلِ تو ہچوں چراغِ می سوزد
 غلطفتہ بشبِ زلفِ تو خورشید
 چراغِ و چشمِ جہاں اختیارِ دولتِ دیں
 جہاں روشنِ دولتِ علی بن ابیاب
 بخانہ کہ ز ریشِ حکایتِ گویند
 پہرِ منزلتا ہست پاسبانِ قمر
 چراغِ باشد غمازد دزد و طرفہ کہ ماہ
 چگونہ راہِ رود ماہِ در شبِ تاریک
 چگونہ نورِ دہد بازِ نارِ خصمِ ترا

عدو چوبسته شد از آب چشم خویش چو چنگ
 خدنگ تیر تو به پلوی خصم را بشکست
 عدد که با تو همی گوشت آب در باون
 خدا گمانا من بنده را درین ایام
 من غریب سخن است التجا بدست
 اگر دعائے تو گویم سرزد که بر همه خلق
 همیشه تا بود آن قصر بر کشیده بلند
 بلند باد ترا قصر و دشمنیت در گل
 زلف آتش تیغ تو در گداز آمد
 چو چنگ شیر که بید گردن گداز آمد
 بعاقبت سرش از چرخ در جواز آمد
 سخن مبدح تو آمد اگر فسر از آمد
 که آستان رفعت غریب ساز آمد
 دعائے دولت تو فرض چوین ساز آمد
 که دور او ز گل خشت بی نیاز آمد
 چو خشت پخته که در زیر دست از آمد

پیالہ برکف من نہ لبالب از منی لعل
 کرشمہ کہ کند ز گس تو گزارش
 ز غمرہ تو گرفت ست رسم پردہ دری
 تو شمع مجلس و لعل لب آتش شمع
 قبول کن کم از سجدہ پیش رخت
 بچک لعل تو زان صید گشت مرغ دم
 کنوں بسایہ زلفت چه لطافت کم
 امید ز ستم از غمت نبود و لیک
 مدار ثابۃ چرخ قطب دولت دیں
 سپہ مرتبہ محمود شاہ کشلیخان
 نشانہ نظر و ساپان دولت و بخت
 ز بستن کمرش آفتاب در جز است
 ایاشی کہ ز بہر عروس دولت را
 بجا گشت صبا بوسہ داد پای ترا
 مخالف تو کہ باداری کند بازی
 فتاد سایہ تیغت بر آفتاب فلک
 پیالہ کہ چو لعل تو دل نواز آمد
 کہ آن شگافتن پردہای راز آمد
 چنین کہ ز گس بے شرم دیدہ باز آمد
 بر آتش تو ز دندان بندہ گز آمد
 کہ طاق ابروئے تو قبلہ نماز آمد
 کہ حلقہ رسم زلفت چو چنگ باز آمد
 کہ بر سرم علم شاہ سرفراز آمد
 ز باز گشتن شہ عمر رفتہ باز آمد
 کہ قطب آمدن او در اہتر از آمد
 کہ بخت بردار و بندہ چوں ایاز آمد
 کہ فتح بر علم نصرش طراز آمد
 کہ روز دولت او زان سبب از آمد
 ز موج دست چو دریای تو ہزار آمد
 جہاں کیت گرا زندہ چوں گرا ز آمد
 بہ پیش قبہ قدر تو دارہ باز آمد
 فلک ز سایہ خود ہم در احرار آمد

مگر خورشید در عہدِ تولا فِ زرفشانی زد
 صدق ہر روز دلتنگ ست ہر گوہر خود را
 گہرا نذر پناہ تیغ رفت از غایتِ جودت
 بدشمن ہم رسید احسان تو کز تیغ گوہر کش
 عدو وطن می برد کز زخم تیغ جان بردین
 درخت تند شد بدخواہ و باد تند شد اسپت
 اگر بر آخر خاص تو کہ از کمکشاں نبود
 عدد بگدخت چوں آب بہا دن کو قتش گردوں
 حسن خلعا بمح خوش حسن نظم خسرو ہیں
 تراقبال خواہ داد دولت باز تا دایم

کہ رنگ آورد لعل آب آتش در درونِ معدن
 کہ بنگر تا کجا غلغلہ زد دست شہ یتیم ہن
 نگہ دد این از تیغ بسازد خانہ از این
 گہر در میکشی در مہر ہائے گردن دشمن
 دو بردش از تو ممکن کے شود یا جاں بردیاں
 تو باد تند را ران و از آں بیخ و منش بر کن
 عطار دبر کشد کیوان بگوید ماہ را خرمن
 چومی ناید از کارے چہ کوید آب را ہاون
 بہ تخمین بچنباں سر اگر گفت ست مستحسن
 نخواہد از کسے یاری مگر از ایزد و ذوالمن

گر فقیر ایم سوا دین و رِق بر حسیں را از مبارک باد گویند تجھن صد حبا

(بحرِ ملِ ثمنِ سالم وزنِ او مفاعیلن ۲ بار)

مبارک باد در دولت رسیدن شاہ گہاں را
 شہنشہ اختیار الدین چراغِ چشم کشلجاں
 پناہِ شکرِ اسلام پشتِ دین یزداں را
 کہ روشن کرد عکسِ جہتیش در گاہِ سلطان را
 ہمای لای لای لاجول ست بہرِ وقعِ شیطاں را

لہ یاج - فتح سین مہلجیم عربی تیر پکان ۱۱۱۱

نداند قدر مردارید گل بلبل که مرغان را
 نگار را بر نور روزی ز داند ر بوستان کلاه
 اگر امروز در بستان گردن بست خواهی گل
 دلیل عیش شد کا نذر قحط گل می کند باده
 ہی خواهد حریر بر خرد گلگون کند سبز
 زرافشاں کردن بهمن چه دیدی در زمان قیامت
 شنشہ اختیار الدین محمد شاه کشلیخان
 چو جوشن پوشد اندر معرکہ صد صورت نصرت
 بجنگ ارمیندش رستم بزرده همچو تیغ خود
 خود اندر عهد اوستم نرزد خون اگر گوی
 سدابی خجروش بر تیرید نسل فتنه بر نوے
 چگونه آب پیکانش بخون دشمن آویزد
 نه بنید روزن بدخواه روی آفتاب الا
 فلک بزما چو مجلس نشینی شاد در دولت
 عطار در شعر خوانت باید وز بهر غزل گویت
 به از صد دانه گوهر بود یک دانه ارزن
 اگر راس طرب داری چو گل خمیه بصر از ن
 بین تا چند خون تازه خواهی کرد در گردن
 مگر آفتاب و عکس روی تو در باد و روشن
 فروریز از قحط جرعه برویاں از زمیں روین
 زرافشاں کردن اکنون بین دست نهانی بهن
 که گشت از زادن همتای او هفت اختر استرو
 پدید آید بجای عکس در هر غنچه جوشن
 ز سر تا پای گرد آب افتد در چه بین
 چرا خون نمی ریزی در آں عذر آور و چون
 که تا محشر نخواهد شد جہاں از فتنه آبتن
 چگونه سازد و آید مزاج آب بار و غن
 بروز کئے آفتاب تیغ او پشتش کند روزن
 شراب ارغوانی در کشتی بال نعمت ارغن
 که جو زادر کمر می بنیم د پروں به پیرامن

۱۵ ہم چہ کہ از در نگاہ سرخ جال شود ہندی تجیہ گویند ۱۲
 ۱۵ زن عقیقہ ۱۲

بندہ خسرو را پروردگار کو جان دینا ہے
 تاہم پس نام تو شاہ جہاں پرورشود
 تا بہار از سبز تر تو تیا سازد بیابان
 تا بخاری از خزان دیدہ بھر شود
 چشم اقبال تو روشن باد از روی قدر
 خاک پایت تو تیا می چشم ہر اختر شود

بلبل اندر گلشنی کیس نغمہ شیریں زند
 مست رادل گیرد آخر زین شراب ضیہا

(بحر ہزج مثمن سالم وزن او مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)

ضیا امروز پیغام گل آورد دست سوی من
 چو آمد در جل خورشید بیرون کش بدست خود
 چمن چوں خار سوزن زد بر دے طلسم لاله
 نم امروز و صحن باغ و بازی کردنے با گل
 بگوئے غنچہ کا ندر مہم چوں طفلان شدی بے تہ
 بنفشہ کا ندریں وقتے چرا از رق کند جامہ
 ای اباد صبا گر تو غبارے داری از بستان
 سحر کہ خندہ کردہ گل بروے سرو آزادہ
 ہنگامی کہ بلبل باہگ دزدی می کند شبہا
 سمن ہر روز در باران چہا تر می کند جامہ
 کہ یادت میدہم وقت شراب و موسم گلشن
 صراحی را کہ در جوش ست خون فاسد اندر تن
 فرو نگذاشت از آتش گل بگیس سوزن
 کہ بلبل از چہ گویا گشت سوسن از چہ شد لکن
 کہ آخر یوسف گل را چرا شد پارہ پیرہن
 مرا بارے نشد معلوم کاں شیوہ است یا شیون
 تو دانی تند شو بر گل وے از شاخ بر مشکین
 بیارے با دآں گل را و اندر پای سروان
 بہ از غمازی ز گس بود خاموشی سوسن
 مگر ترسد کہ آتش گیردش از لاله در دامن

باغی گوید که من روجہ ساقی می نهم
 ہرزہ رو سی کی گل راجع در دفتر شود
 پنچہ نوخیزی خواہد زبستان بر کند
 تابوی مجلس شہزادہ کشور شود
 شہ نصیر دولت دین کو نسیم دلش
 بارہ ز زین شاہان بلند افسر شود
 راسہ ادا ریک نظر در خانہ چرخ کند
 ماہ راہینی کہ اندر خانہ دیگر شود
 آفتاب از بہر خدمت ہرزماں در قصر او
 گہ ز راہ روزن گاہے ز راہ در شود
 پیش نعل خباب اوار اندر آید ماہ نو
 خنک ترین نعل او چون زردیور شود
 ابر را ماند کہ ہرگز پائے نہ در زیریں
 برق را گیرد کہ در جبین گردون بر شود
 دست او شمشیر باورنگ چگونہ خاند
 چون بجزم رزم سوی لشکر آں خاں در شود
 گر بر دیشاں نہ لشکر ہای چون موج
 باک نبود دور را در وقت مردن پر شود
 خسرو آہے نماز چہنمہ خورشید را
 تاب شمشیر تو گر بگنبد اخصر شود
 گر بد شمن سوختن تیغ تو میریزد بہر
 عیب نبود کائنات روشن خاکستر شود
 آسمان با گردن خصمت رس بازی کند
 از سپہر خیبری چون لہبت او چہر شود
 خون دشمن ریختن خود کتریں بازی بود
 چوں اہل بانوک پیکان تو باز گیر شود
 نافہ را سودای مشک از سرمہ بر دین
 کہ نسیم خلق تو بر نافہ آذ فر شود
 ہستی آن دریا کہ کشتیہای زرخشی در آن
 کشتی کز بار کہ ہر در برش نگر شود
 زان نہد مالک کشتی را ز دریا تاختہ بند
 کوہی دیوانہ آن دست پر گر شود
 اہی کہ در موج تو چون کلمہ شکر ریزی کند
 دست و ہم دامن اندیشہ پر شکر شود

بادِ شگیری به بستانِ برد بوی این سواد گل گریبان چاک کرد و غنچه پیر این قبا

(بحرِ رملِ مثنوی وزنِ او فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

وقت آن آمد که بر بالای گرد و سر شود	ابر نیسانی کز واد از بلبل تر شود
از زرافشان گل و تر گس همه رفته زین	شد چنانکه از خاک او رشت گیری نه شود
صبح دم مرغان بباغک آینه و زبا دیدیم	خاک نه بر پیر مرغان مضیه رعنبر شود
که قبا را چست بندد که کله را کشته نهد	غنچه را آندم که بر خود خواب اندر سر شود
آب را بادِ صبا ز بخیر در گردن کند	دست بیدار بخیر را چون بیدار با خنجر شود
هر زمان دریا و نیل و فرسپر بر روی آب	بغلند تا از جاباش قبه اسپر شود
آب را بینی که از تندی چه گنبد کند	چون باران آبله در پای نیل و فر شود
نوبهار از لاله بلبل را بطشتِ خورشید نشاند	تا چرا عاشق بروی لاله احمر شود
بر زمین گداز ناگوس قطرها افتد زابر	ساکم و ارید تر در گوش سلیمبر شود
زلفِ سنبل دامِ حشمتِ ز گس افشون خوان شد	تا مگر بلبل بدان افسون بدام اندر شود
سرو و سوسن را بنفشه زان تو وضع میکند	تا مگر در خدمت آزادگان رخور شود
ابر در یار افشانی قیامت می کند	زین قیامت را ضمیم گز تا که این محشر شود
کار و دور الگوں شود گردان در محلبه	ساقیاں را دست مطلق می رمی ساز شود

نہ بہر جہاں داری و پادشاہی
 دگر شہ معرّ جہاں کی قباد آں
 بدیں قصہ بشنو کہ یعقوب و یوسف
 بدید و پری گوی اے باد اینک
 کنوں روی در چیں نیارند تر کاں
 بروں شد دوئی از سر ترک و ہندو
 یکے شد دو فرماں دہ ہفت کشور
 عدو کے زید گرچہ صد جانس باشد
 دو عالم یکے گشت از نور دولت
 کنوں گشت سنجیدہ کار ممالک
 دور وئی تیغ از بیاں رفت بیروں
 بصد میمانی صلا داد عالم
 فلک تا دومہ نیست محتاج انجم
 آب دگر بینی آفاق ہر دم
 برات سعادۃ نویس لے عطار د
 بشاخِ ثنا بلبلے گشت خسرو
 بقا باوشاں دید و خود بہر ہر یک
 جہاں را دوشاہ جہان بان یکے شد
 کہ در ضبطش ایران و توران یکے شد
 دریں ملک بے رنجِ اخواں یکے شد
 دو وارث ہلکِ سلیمان یکے شد
 بہند و تاں چوں دو خاقاں یکے شد
 کہ ہند و تاں باخراساں یکے شد
 بہر ہفت کشور دو فرماں یکے شد
 چو اندر دو تن ملک اجاں یکے شد
 چو نور دو خورشید تاباں یکے شد
 کہ دہلیز شاں را دو میزاں یکے شد
 ازاں رو کہ دو تیغ براں یکے شد
 چو بر خوانِ شاہی دو مہاں یکے شد
 چو یک شب و ماہہ رافشاں یکے شد
 چو از ابرِ رحمت دو بار اں یکے شد
 براہلِ زمیں چوں دو دیواں یکے شد
 چو در باغِ ملکایں دو بتاں یکے شد
 جہاں را دو امیرِ فراواں یکے شد

دعا گفت مگر دولت ترا خورشید
 بیا در بزم تو دل غنچہ گشت نرگس را
 بوقت صبح کہ روانہ را آسمان آورد
 ز باد لرزہ چو در شخص تا تو اس آورد
 ہر آں گہ کہ ز معج تود در زبانِ سلم
 در آمدہ است کجا در قلم تو اس آورد
 خدا یگانا این روزگار بے حاصل
 زمانہ حاصل من رنج بیکراں آورد
 بروی من سگی کرد بہرناں گردون
 کہ سگ نخورد اگرش بردی ناں آورد
 چو بخت دید کہ دستم کسے نمی گیرد
 گرفت دست من بر خدا یگانا آورد
 کنوں دے ترا و رد خود کنم کز غیب
 ملائک از پی تعویذ انس جان آورد
 ہمیشہ تاکہ گہ را جہاں بخدمت تو
 بخواست رشتہ برگردون بہرکان آورد
 بزم شین و گہ بخش خلق را چندان
 کہ جوہری نتواند برسیاں آورد

اندریں شعرست در ہر بیت دو معنی چنانکہ

در یکی خانہ ست کوئی مہماں و بادشا

(بحر متقارب شبنم سالم وزن او فعولن فعولن فعولن فعولن)

زہے ملک خوش چون د سلطان یکی شد
 زہے عہد خوش چون د پیاں یکے شد
 پسر پادشاہ و پدر نیز سلطان
 کنوں ملک ہیں چون د سلطان یکے شد
 دو چتر از دو سوسہ بر آورد و از در
 زہیں زان دوا بر درفشان یکے شد
 یکے ناصر عہد و محمود سلطان
 کہ فرانش در چار امکاں یکے شد

(محرّجست شمن مخبون مخبون مخدوف دزن او مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن)

چو بخت روشن من سر بر آسمان آورد
مرا حضرت شمراده جہان آورد
خدا یگان سلاطین عصر نصرت دیں
کہ بخت برد را و سر بر آستان آورد
بلند مرتبہ محمود شاہ بن سلطان
کہ غم او کرہ چرخ زیر ران آورد
عنان باد بیکبارگی برفت از دست
ازاں کمیت کہ باباد ہمناس آورد
برائے ضبط جہاں آفتاب تیغت را
قضا ز ما در آیام تو اماں آورد
حدیث چشمہ خورشید بر فلک می رفت
فلک حکایتاں تیغ در میاں آورد
عدو کہ از سر کس تیغ می کشد اورا
گرفتہ ریش اجل بر درش کشاں آورد
جہاں کشاں در رزم بند نیزہ تست
کہ نیزہ بالا خون بر سر شاں آورد
زبان شمع چرا سوخت کو بہتاسخی
حدیث آتش تیغ تو در زباں آورد
برائے روشنی دودمان دولت را
ترا خدائے جہاں شمع دودماں آورد
نخست پیچ شبی چشم بخت ازیشادی
کہ آسمانش بقصر تو پاسبان آورد
نسیم بزم تو چوں بزم بوستاں گرفت
پردہ داری گل را بوستاں آورد
بتیغ سایہ گل را ہی برد سوسن
کہ او بجلس تو یاد گلستاں آورد
حدیث جود تو یاراں بگوشت ہائی گفت
صدق ز گفت تو آتش آبد ہاں آورد
ز ابراہیم دست تو نویسدا
بر روی آب خط روشن رواں آورد
بیاد دست تو دے رو و بایہ بخوش
سحابا گچہ کہ بر کوہ سائبان آورد

اے سکندر موبکی کز ملک ارگویم سخن
چوں بصحرائے ظفر جولاں زند گلگون تو
زاں تریا دامن افلاک دردناں گرفت
مہر و مہ در شیوہائے کوی تو غلطیدہ اند
گردیں سائے مغل با پر بوم و رے شوم
لیک روقت گریز از تیغ کشور گیر شاہ
دشمنان جاں را بچندیں آرزو تری کنند
گوینا دایمست کو بردشمنت خواهد گزارد
چوں کند دشمن حکایت از زبان تیغ تو
خاک ملتاں ہرزماں پر آب دیگر می شود
آفتاب از بہر جودت زر مہیا می کند
وہم کو بالا ترا ز نہ چرخ نتواند رسید
کلک خسرو کش از سیر خوش اندر سرست
شعرا و چوں بادعائے دولت ہمراہ شد
عمری پایانت بادا تا سران ملک را

از قبائے تست اگر چینی بجا قاف می رسد
گوئی خود باد صیاسوی گلستاں می رسد
کز پی سم بوس تو دامن بدنداں می رسد
آنکہ از نہ چرخشاں چو گاہ مہیاں می رسد
صف کیشہ چوں کلنگاں از خراساں می رسد
زیرہ زیرہ می شود آنکہ بکرمایں می رسد
ہر کجا از تیر ترکان تو باراں می رسد
تیغ را ہرزخم کاں از تپک سنداں می رسد
باشدش در جاں سخن کاں ز لبش جاں می رسد
چوں سپاہی ہچو در یائے بلمتاں می رسد
کرد کاں از ہرایں در حجرہ کاں می رسد
گر کند ہمراہی صیت تو آساں می رسد
چوں صبادر باغ مدحت عنبرشاں می رسد
از بلندی بر فراز ہفت ایواں می رسد
زیر پای قدر تو عمرے بپایاں می رسد

خانہ پر سحر ہر بیتے ازین ان و سپیں

زین عجائبا کہ ممکن نیست اندر سمیا

لے شاید کہ بجلے "ار" و "چال" باشد ۱۲

نہ پنائے تیغ و درازی نیزہ جہاں را درازی و پناہ بگیرد
 بدولت گئی گر چہ تنہا باشد لیکن جہاں جملہ تنہا بگیرد
 نہ ہے آسمان قدر شاہی کہ تغیت چو خورشید شرقا و غربا بگیرد
 سخن گوید ار پیش دست تو دریا رواں آب بہائے دریا بگیرد
 دم مدحت چوں زند بندہ خسرو جہاں جملہ بادِ میسا بگیرد
 ہی تامہ و آفتاب منور کہ از کہ بریں چرخ مینا بگیرد
 رخِ بچہ ماہیت مبادا گرفتہ چناں آفتابی مبادا بگیرد

خامہ اہل سخن، ہنگامِ نقشِ اس حرف
 بر سرِ اس حرف اگر سجدہ کند باشد روا

(بحرِ ثمن مخدوف دزن او فاعلاق فاعلاق فاعلق)

شہر یارے کا خورشید تا ماہ تاباں می رسد ماہ تاباں از پئی خدمت شتاباں می رسد
 شاہ چرخ ایوان کیواں منزلت کز ارتقا گر سرِ ایوان رسا نہ تا کیواں می رسد
 نصرت دنیا محمد گوہرِ افراسیاب آنکہ اوراد و پر دارائی ز دوراں می رسد
 شخص دولت را رسید از غفر اقبال او از عناصر ہرچہ در ترکیب حیواں می رسد
 شد ہمہ تن چشمِ سعیدین فلک از انتظار تاز غیب از بہر اقبالش چہ فرماں می رسد
 می برد تختِ سلیمانی ز بادِ دولتش من برین خاتم گر کش خواہم سلیمان می رسد

ایں پردہ کی زعدلی تو بعد ازین
جائے کہ ایر دست تو گرد گشتاں
بخشی جہاں بیکے دن چشم آں نہاں
خسرو چو ملج تو بنویس دروا بود
تاپیش روئے مرد یک دیدہ روز و شب
بنشین چشم خانہ شاہان وزگا
پائے تو باد بر زبر چشم چرخ زیر
در پائی پیش بادہ نند شیر زربک
چشم سیاح اشود از گریہ تر یک
ہیچت یہ پیش چشم نیاید مگر یک
از صفحہ دودیدہ ورق سلزوار یک
کہ پردہ دار باشد کہ پردہ در یک
تا پردہ داری تو کن پیش در یک
تا دیدہ زیر باشد و اندر بر یک

دودہ ایں ستمع نور افراے چشمش بس بود
از کسوف ارنی المثل خورشید گرد و چوں سہا

(بحر متقارب مثنیٰ سالم وزن او فعولن فعولن فعولن فعولن)
گرا از خط تو سبزہ صحرا بگیرد
نہانی مرزاے پسر خون عاشق
لبت خورد خوغم گرش من نگیرم
دو زلفت دو عقد ست از اس و ذنب
ازاں عقد خورشید یابد رہائی
الع قاتلک نصرت دین و دنیا
سرش سبزہ بادا بگو تا بگیرد
کہ روزے ترا آشکارا بگیرد
ہماں ہر دو لب یکدگر را بگیرد
کہ خورشید را بے محابا بگیرد
اگر خدمت شاہ والا بگیرد
کہ اقبال او دین و دنیا بگیرد

چشمِ چو تیر غمزہ کشاید رضا دم ساز دگر از سیاہی چشمِ سپر پاک
 جانِ چشمِ من شمرهست این که تیر تست در دیده غرق شسته ششماندہ بر پاک
 آخر پاکِ سرمہ چرامی کنی سیاہ لے چشم بندیدہ از آن خوب تر پاک
 در آرزوئے سرمہ کند مر ترا بکن جا روپ آستانِ شہ نامور پاک

قاآن ملک یدہ دولت کہ می نهند

از دیدہ برستانہ او بحر و بر پاک

از آستانِ او نتوان برگرفت چشم گر زیر پائے خلق شود پے سپر پاک
 در آرزوئی خدمتِ آن در نباشدش از سرمہ سیاہ نہ بیند مگر پاک
 شاہِ چو بر سمنر سبک و شوی سوا بر دیدہ بگری کہ نیابد خبر پاک
 بیرونِ قدرِ زپردہ نظرِ ہر وینت بند اگر چه پردہ بہ پیشِ نظر پاک
 گردیدہ بر رکاب تو عالمِ شگفت نیست چون چشمِ نگرسار شودم پر ز ز پاک
 بہرِ فساد خلک تو در چشمہا قرہ تابد ز مئے رشتہ کند بر در پاک
 روزے کہ از مہابتِ پیکانِ دیدہ روزہ کردہ ز ناوکِ قرہ خود حذر پاک
 بدخواہ را ز مئے شگافانِ لشکر تیر گشت چوں سب تیر گر پاک
 از تیر تو اگر سپرد دیدہ عدد شاید از آن کہ می شود شش ز پاک
 مئے شود ستادہ بر اندامِ شمنت از ہیبت تو چوں قرہ بالائے ہر پاک

روا بود اگر آورد پشت بر دیو آ
 نوا ی صیت تو کاہنگ او بنہ پرده است
 نسیم خلق تو روزی خلق را چون گل
 شہما ز بہر خیالاتِ مریح تو خسرو
 اگر قبول کند شہ بکلوہ آورد بہت
 چو ترک بستہ زبان ست و گر خطا گوید
 و لیک در سخن او چو عیب بسیار ست
 ہمیشہ تاکہ بود دولت تو بادا نصب
 چنین کہ بردر تو یافت متکا پرده
 بساختہ فلک از ہزار و نوا پرده
 کشاد از پس ہر پرده جدا پرده
 کشاد از آئینہ طبع با صفا پرده
 مشاطہ فلک آورد بکر با پرده
 بذیل عفو فرو پوش بر خطا پرده
 بہ آں بود کہ کند پیش او دعا پرده
 بہ بستہ بردرش از رشتہ بقا پرده

ہستم چشم خرد کل الجواہر ایں سواد
 بواجب کمالی کہ شد چندین فلک اتوتیا

(بحر مضارع ثمن مخزون وزن او مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)

ای من شے پکنے وہ بے تو ہر پاک
 ہر چشم بندنی کہ تو نہت کرد خواب
 چشم ز خواب چونکہ نشد بستہ بعد ازین
 خالی ز آب نیست چو یک چشم زین چشم
 تا در خیال زلف تو پیچید چشم من
 ہر جای خواب ماندہ مرا خار در پاک
 کرد و نگشت بستہ مرا یک دگر پاک
 گرد دگر کہ بستہ ز خون جگر پاک
 از شام کس چگونہ زند تا سحر پاک
 در بافتہ است مومے تو با مومے ہر پاک

تنت بجامه تنفتس چیاں بود که کشد
 بر مئے بادہ ز جام جہاں نما پرده
 شبے بود که چو پیر نہت کشم در بر
 کہ پیر من بنود در میان ما پرده
 دلم رہ بودہ آں باد می شود ہر دم
 کہ می رہ باید از اں یار دلبر ما پرده
 دے چو نیت امید کشا دم از روت
 ز مئے خوبے قیچوں باد می کشا پرده
 مرا بدیدہ دروں بہت ہفت پدہ کہ
 ہزار پدہ خیالت نہ پرده تا پرده
 زدی پرده دل زخم غم نہاں چہ کھنم
 کہ شد شکافنے لے ترک ہو یا پرده
 فلک کہ پرده او آہ من بسوخت مگر
 بخواہد از در فرزند یاد شاپرده

شیر سپہر سل پرده نصرت دیا

کہ بخت پرورش آونخت از ہما پرده

بگوشتہ کلکش آفتاب می نرسد
 کہ بہت بر سرش از سایہ خدا پرده
 ز بہر آنکہ درش را پرده بیند
 سپہر را کند اندیشہ زیر پا پرده
 فلک بلند از اں شد کہ پرده دراو
 گرفتہ ماند فتنہ گر کند رہا پرده
 نہ سے برشتہ حکمت نہمانہ گشتہ اسیر
 چنان کا سیر طنا بست دایمہا پرده
 ستارگان فلک آسمان نویا بند
 چو دولت تو بصحر اکتشد سرا پرده
 کند ز سایہ پتھر تو چرخ پیونددش
 چو ابر را بدر اند جا بجا پرده
 تو سایہ بان سر عالمی کبرا زہرہ
 کہ بر سر تو کند سایہ چتر یا پرده
 در کشادہ تو آفتاب را ماند
 سحاب اربد و گشتہ آشنا پرده

بروی تیغ جان دشمنانت از پے فتن
 چو طفلان مردم چشم سرائ رخاک غلطه
 بسے شبہا کہ مہ در آسماں بیدار می دارد
 بازی تنک می ریزی میان آب هر روز
 حساب بخشش باران چو در عہد تومی ریزد
 اگر میخ تو پیا بر سایہ گردوں نہد شاید
 گزشتہم از مکان میخ و در راہ دعا پویم
 بدار ملک دولت جاوداں می باش دشمن را
 مراغہ می کند چون خس کہ ہر آب رواں باشد
 دے خاکی کہ ایوان ترا بر آستان باشد
 ز ہر آں کہ در برج جلالت پایاں باشد
 بلے برشت ماہی تنکہ تو بر تو از اں باشد
 سزد گرد فقر گل بستہ اندر رسیماں باشد
 ز کلک خسروش جائے کہ جوش نہ دیاں باشد
 زمین بشنو دعای را کہ رہ در لامکاں باشد
 بدار ملک بر می کش کہ ملک او ہماں باشد

شاد باش لے روز نورانی کہ خواہد ایں عروس

کز پس سی پردہ نماید رخس از پس صبا

(بحر محبت شمن مخنون مخنون مخدوف وزن او)
 مکش بگرد رخ از خط دلر با پردہ
 کہ کس ز شب نکند آفتاب را پردہ
 ز بیم آں کہ رسد چشم آفتاب تو
 بہ بند داہرہ بر خطہ در ہوا پردہ
 کند پیش خط پردہ پوشی سبزہ
 گل از رخ تو بدزدیدے پنهان
 چو گل سیاغ کشد بر سر گیا پردہ
 جمال دے تو پوشیدہ چون نخواہد ماند
 ویک پارہ شدش تا کہ از صبا پردہ
 میوش پیش رخ از پردہ دو تا پردہ

چو از غم پاره شد جانم رہا کن کز لبِ لعلت
 بوی می فروشم جاں بیاں شرطی کہ اندر و
 مرا ہر بندی از تن بستہ ہر بند موتیت شد
 دلِ خود را بر زلفِ چوں خودی در بند تا دانی
 دروغ ز آتش اندیشہ بند از بندی سوزد
 گزشت افغانِ من از چرخِ بجائے رفت کز رفت
 سراں را تاجِ سلطانی محمد شاہ بن سلطان
 چہ معجوں یافت یارب بختِ او از حقہ گردوں
 گہر در ریمای بستہ ست خنکِ او زہے رستہ
 گلستانِ فلک نے یں رکاب آورده چوں نارد
 ز بہر خنکِ او کہ می کشد بر آخِرِ گردوں
 جہانگیر اگر از بارانِ تیرت خصمِ گہر یزد
 ہنگامی کہ در خندیدن آید مرگ در ہیجا
 دراں ہنگامِ پیکانِ تو آمد شعلہ بر تے
 نشستنِ بجائے خود تیرت بچشمِ دشمنی سازد
 ہلکس فتح شد پروردہ در زیرِ پرِ تیرت
 شود ز آبِ سنات غرقِ طوفانِ بلا عالم

بندناں بر کتمِ خیرے کہ آں پیوندِ جاں باشد
 اگر جز مہرِ خود بینی ترا جاں را نگاہِ باشد
 نہ بندم دل بجائے گزایں بندم اماں باشد
 کہ حالِ چوں منی اندر دلِ شب جہاں باشد
 عفا اللہ چوں کسی کو را تپ اندر استخوانِ باشد
 نباشد آسمانِ آنجا مگر در گاہِ خاں باشد
 کہ تاجِ سلطنت اور است تا ملکِ جہاں باشد
 کہ ہم ہموارہ بیدارست ہم دایم جواں باشد
 کہ در پیشانیِ خوگر بزمِ نیشِ ہم مکاں باشد
 کسے را کانِ چنای بادِ صبا ئی زیرِ راں باشد
 قمر کشِ خرمنے ہر شب براہِ کمکشاں باشد
 سنات از پی آویزشِ او ناوداں باشد
 یلاں را از پئے آں خندہ رخ چوں عفاں باشد
 کز آں آتش زنی گردِ دشمنانِ راخانِ دلاں باشد
 کہ از سہمِ سعادتِ طالعِ اورا نشاں باشد
 نہ زانے کا شیاںش بر سرِ زانے کماں باشد
 بہ نیزہ گردنہ دہ جا بند بر آبِ ساں باشد

جہاں دارا تویی دارا جہاں را
 نہیں شد مست ز اقبالیت کہ دارد
 جہاں دایم ہی گوید کہ آری
 نگہباں چھو رایت ہو شیاری
 گزند انگشت ہچوں شیر خواری
 کہ ابراز زالہ کردش سنگ باری
 گھر گیر دگل اندر ہر دیاری
 کشد ہر لحظہ در شاہواری
 بد عوت بہ کہ باشد اختصاری
 بود تا دارِ عالم را مداری
 وزیر ارش رواں می کن بداری

ہست روح تاطق این شعور تا اثرش قلم
 کو نگر د آدمی باری شود مردم گیا

(بحسب پنج ششم وزن اد معاعیلن معاعیلن معاعیلن معاعیلن)
 کسے را کیں چنین زلف و بنا گوش آچنیاں باشد
 بلائے گشت حسنت بر زمین و ہچو تو ماہے
 اگر در دیدہ و دل جائے سازد جائے آں باشد
 مرا چوں ہر دمے سائے سنت اندر حسرت ریوت
 اگر بر آسماں باشد بلائے آسماں باشد
 بے خواہم میانیت را بر گریم دے ترسم
 دریں حسرت اگر صد سالہ گردم جائے آں باشد
 کہ تنگ آئی زمین بے آنکہ چیزے دریاں باشد

ہزار دستہ گل در دست تو بادا کہ دستہ دستہ بفرق جہاں برافشانی

نرگس جادو گر این افسوں مدبر لالہ را

لالہ را بے منت عنصرو دلتشو و نما

(بحر پنج مدس مخزون وزن او مفاعیلن مفاعیلن فعولن)

زہے رویت شگفتہ لالہ زاری	و در حسن ترا گل پردہ داری
رخت را بہتر از مہ می شمارم	وزیں بہتر نمی بینم شماری
درختِ صندل آمد قامت تو	کہ می پیچد روزلفت چو ماری
رواں کردی سمنہ کا مرانی	نہ ترسیدی کہ خرسیند و غباری
بدنالت رواں شد آب چشم	کہ ریزد بر سر راہت نتاری
چو خود رفتی بہ تسکین دل من	خیالِ خویش را بفرست باری
نخواہم یادگارے از تو لیکن	خیالت آنکہ بدہی یادگاری
دل یک چند بود اندر پس کار	فراقت باز پیش آورد کاری
گلے نہ شگفتہ بخم را ز وصلت	ز غم ہر مونس بر تن گشت قاری
ز شاخِ بخت چوں برگے ندام	بخواہم از جنابِ شاہ یاری
ششہ نصرت دنیا محمد	کہ نار دچرخ چوں او شہ یاری
بگاہِ زلزله کوہِ گراں سنگ	ز دانتش عاریت خواہد وقاری

بزیر نعل سمنند تو کشته شد شهرے
 غماں بدار کہ مستی و تندی رانی
 تومی روی و بتو آفتاب می نرسد
 مگر بسایہ فتراک شاہ گیمانی
 جلال گوہر افراسیاب نصرت یں
 کہ باد نصرت او بزمانہ ارزانی
 چراغ دودہ دولت محمد سلطان
 کہ روشن ست بدو دودمان سلطانی
 سکندری ست کہ ثانی ندارد داند در
 مگر در آئینہ بیند سکندرِ ثمانی
 بروں کشید سرازیر شہرِ عوش
 ہمائی معدلت از بیضہ مسلمانی
 حدیث بخشش او باد اگر برابر بزد
 ہزار بار کند ابر تیرہ بار رانی
 خدا یگانا دورانِ نامدارِ فلک
 نیاد و چو توئی از سرے دورانی
 تراست برج فلک اوج طالع تو اسد
 بدیں طلوع زہے آفتاب نورانی
 گیشستن این برج میرسد کہ اگر
 بروج چرخ بگردشش بگردانی
 سپہرِ پیغمبرِ شہاب کے وہ بدست
 برکاتانت نشیند زہر در بانی
 زمیں چو آب بلزد بگاہ جنبش باد
 چو استی تو بمیدان نہ ایستد ہرگز
 کشتی چو تیغ بر آری فرو شدہ خورشید
 بگیر چہین و خطار بہ تیغ چوں آری
 نوای بار بدی زد و بجلست خسرو
 ہمیشہ تاکہ دریں گلشن کبود کند
 دودست از سرِ عمارتِ ہزار دستانی
 کہ باد تا بابد ملکتِ سلیمانی
 ہزار بندہ چو خاقان بندہ خاقانی
 نکو شودم این اہلِ گلستانی
 دودست از سرِ عمارتِ ہزار دستانی

عطار دی نکلنم بر دقہائے سخن گرم ز مدح تو ام خامہ در بناں نبود
 کدام روز کہ املا رفوک خامہ من دوائے دولت تو درد انس جان نبود
 ترا خدائے جو بد عمر جاوداں رک کہ ہیچ ملک بہ از عمر جاوداں نبود
 نرگس جاوے ایں افسوں مدبر لالہ را

لالہ بے منت غمصر بود نشو و نما

(بحر محبت مثنوی مخبون مخبون محذوف وزن اور مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)

چو زلف غالیہ گون بر عذار نشانی ہند پیش رخت آفتاب پیشانی
 ز شانہ زخم زباں گر چہ می کشد زلفت نمی کند سر مئے کم از پیشانی
 خراب کرد جہاں چشم کافرت افسوس کہ نیت ہیچ کسے را غم مسلمان
 حدیث روئے تو تا از دم صبا شنید بہ بست لعل لببت از سپید دندان
 بروں کشد سر از آب و شن آن سنبہ کہ داشت جیسے لببت زیر آب نیانی
 جہاں سیاہ مکن از سیاہ کاری خط و گر گئی رسد زانکہ آب حیوانی
 مرا بہ تخته دل جز خط و فائے ثنویت اگر چہ تخته مایہ سیج بر نمی خوانی
 چہ عہد ہا کہ شکستی از اں دل انگیں ز لب کہ سخت دل و نادرست پیانی
 اگر نہ بر سر آئی کہ گلبلی از من مرا کہ مئے شدم در غمت چہ بیانی
 سوارہ می گزری مست کر شہناو کلاہ عرق چکان دو سرخ چون گلایہ بیانی

دران یار که او بارگاه نصب کند
 برون کشد ز ره مار و جوشن مایی
 که ام خطه ز بادِ سان چوں مولش
 ز سبزه خطِ اماں در ادبِ باغِ راعدش
 خدایگانا ز ارکان مملکت چو تویی
 اگر ز جیح فردا آوردند گوئی قمر
 بغایتی ست ز تنگ خاکِ گرد مهره تو
 براسِ پنج نهادی نهاد دشمن را
 هلاک دشمنی از تیغِ آبدار تنک
 بدین صفت که سخن می کند ز هیبت تو
 ز دشمنان همه را از زبان چرخ کشد
 قبائے قدر تو گردد چو چکونه دوزداگر
 لیسیم خلق تو دار که بر صبا چه کند
 سیه شود رخ گل ز آفتابِ ریتان
 ز جود تو زمین ز بادِ بل در حرکت
 ز دولت تو منم خسرو ممالکِ نطق
 ز رخسے غیب که آرد که پوده برگیرد
 ستاره هرگز محتاج آسمان نبود
 سپهر کینه و راز در کفش کمان نبود
 که موی بر تن بدخواه اوسان نبود
 که در ولایت گل شخته خزان نبود
 بچار گوشه عالم خدایگان نبود
 به پیش رخس تو در خور صوبِ بجان نبود
 که گرد باد بروئی زمین چنان نبود
 بس ست خاک تو گرد بادِ مهرگان نبود
 از آن تنک چه بود گردِ لاکِ جان نبود
 چکونه تیغ ترا ز ره در زبان نبود
 که چرخش بجز از مغر استخوان نبود
 ز خطِ ابیض اسود بر لیمان نبود
 ز راه طیبیت اگر فئی گلستان نبود
 گرا بر دست تو پرده سائیان نبود
 اگر چو کوه بر اندام او گراں نبود
 که در زمانه چو من ساحر البیان نبود
 اگر چو بادِ صبا کاکِ من و اں نبود

تا ابد بر چار بالش تکیہ زن کز ہفت چرخ فتنہ را در عہد تو پس لو بہ بستر باز گشت
بازی کردم ز جنبش مدح و فضل دعا یک بر نوے کہ بتوان زان نکوتر باز گشت

میں میانِ اس سوادِ شعر مقدارِ بیاض

رہست چوں حرفی میانِ موعے یا دلِ ریا

(بحرِ محبت مثنیٰ مجزوں وزنِ او مفاعیلن فعلاتن مفاعیلن فعلات)

جہانِ حسنے و مثلِ تو در جہاں نبود و گز حسن چہ باشد ترا کہ اُس نبود
خیالِ باشد در آئینہ نظیرِ رخت کہ بے نظیر تری از تو در جہاں نبود
بجھلے کہ توب را ترش کنی درے حریفِ نبود کش آبِ رد ہاں نبود
دہانِ تو دلِ تنگِ مرا ز خاموشی چناں برد کہ کسی را بد و گماں نبود
خروشِ من بفلکِ پایہ پایہ می نرود اگر ز زلفِ تو بہر ماہِ نردیاں نبود
ہزار بار بگوئے تو بگزرم روزے اگر ز اشکِ خودم آبِ ریاں نبود
باشکارِ در آیم بگیر مت بہ کنار اگر بدیدہ دروں شرمِ مرداں نبود
ببرد توینِ عشقِ تو ام غناں از دست چنین بود چو بدستِ خودم غناں نبود
ہنوز تا چہ کند غمِ ہائے کینہ ورت اگر ز لطفِ بریں بندہ مرہاں نبود

ستودہ نصرتِ دنیا محمد سلطان

کہ جز بذاتِ وے از محبتِ نشان نبود

من کنوں زوزندہ ام تر جان کہ در جان فتنش
 یوسف دل را برادر خوانده بود دست غم
 کوہ غم برداشت از پیش دلم چون فردہ داد
 کز غزا، کوہ خاقان منظر باز گشت
 نصرت دنیا محمد کز سپہ در کوہ سہا
 سد آہن بستہ مانند سکنہ باز گشت

قناب از کوہ سر بر کرد تا گیرد جہاں
 میت ہر شاہی کہ ہر جانب رسید از کشورے
 عود اگر کسی جم ساز نہ تخت کی قباد
 از بد بکیش ہر تیرے کہ سوئے دیں کشاد
 مکہ سوئے آستان باز گشت ہر سرایت
 در دحل زاو گشت از جود تو در لیاں
 جوہری دی ساکن رمی بست و کیفیت پخش
 ہر کر اپیرا ہنہ چوں گل بصد پیوند بود
 کشتی کلمے کہ در گرداب نومیدی قنار
 گلک خسرو تا کلید خانہ مدح تو شد
 از تکلف کے رساند کس بہ شعرا و سخن
 ننگ را ہر چہ باید در ہوا انداختن
 دیدہ ماہِ رایت اورا برابر باز گشت
 رہبرش آوارہ شد چون او بکشور باز گشت
 عاقبت ہم باشندش وز نئے بھر باز گشت
 سہم تو باد ی بروزد ہم بکا نر باز گشت
 ز آستان ہر کہ از پافت از سر باز گشت
 آن ماں کز تیغ دست سوئے ساغر باز گشت
 ریاں در رفتہ در سوراخ گوہر باز گشت
 آند اندر بزم تو دامن پراز باز گشت
 موج زد دریا کے دست سوئے مہر باز گشت
 جلگی ڈرہائے معنی در سخنور باز گشت
 کاک بجاک آب ارداب از در باز گشت
 چوں بخوابد ہم بسوی خاک اغیر باز گشت

خاص از ہر دعائے دولت ماہ رو در آسمان مائنداد
 نوش می کن نوش دارمے کہ تو اندرین نہ ساغر مینا ننداد
 تا بخوابد چرخ بردست تو رفت ہر سحر جام جہاں آرا ننداد
 آب حیاں خورد خلعت پائے قدر چون خضر بر گلشن خضر ننداد

گر زند بر روزگار آسیب ایں باد رواں

بازیابد روی عمر رفته راسوئے قفا

(بحر مل ثمن مقصورہ وزن او فاعلاق فاعلاق فاعلاق)

منت ایزد لا کہ عمر رفته از سر باز گشت و اں سریع السیر ما من ز لشکر باز گشت
 ویدہ روشن شد کہ آن موج شکر لب رخ نمود خانہ گلشن شد کہ آن سرو سمن بر باز گشت
 آفتاب نیم روزی بر سر آمد ناگہاں مرغ من از نیمہ رہ نامہ برد باز گشت
 حسن و مارا بہارے گشت در عین تموز در جل گوئی کہ تخرشید از دوسر باز گشت
 رنگش از گرا گیشست در فی حیت ایں گو دگ نارفتہ با خط معبر باز گشت
 زلف او آلودہ خوں شد کہ کردم چہم پاک ہم بصل خورش گوئی مشکا ذخرا باز گشت
 تا خیال مردم چہم بہستقبال شد در شہس از گرد یہ باران آمد و بر باز گشت
 قامت شیرین او آنکہ کنار چوں منی بوجہب کارے ست دینے پیکر شکر باز گشت
 دی شب ہجران بنادانی درآمد اندرم آفتابی در برم دید و ہم از در باز گشت

پای چوں بردار دو بندہ بجاک
 دہرازاں آتش کہ دارد دنگ او
 روئے ہیجا آئینہ بیند بہ تیغ
 رو بکوه آورد چوں موسیٰ و مرج
 می تواند زان سناں ہیچوں معاد
 سرمہ خواہد کرد نش از نعل خرش
 گر کشد بر کوه چوں خورشید تیغ
 صبح تا تیغش دم از خورشید زد
 خسروا بہر کمر شمشیر تست
 زان کمر در ہر کہ گردوں دخل کرد
 بخت آں بر ناست کیں گے دو ہیچ
 سر ہند اسکنند و دارات ازاں کہ
 کشتی مے چوں واں شد بر کفت
 کے تواند بے چراغ رائے تو
 جو دے تو گوش صدف را پارہ کرد
 مشک از زان شد بوصف خلق تو
 مشتری جز ہرج تو نوشت ہیچ
 یارب آں برداشت گویم یا نہاد
 داغ پر نہ گزہ رعنا نہاد
 آں زماں کو روئے در ہیجا نہاد
 ہیچو شعباں بریدہ بھیب نہاد
 کوه را بر کندن و بر چاہناہد
 وزیر برائے دیدہ اعدا نہاد
 کہ شود چوں ذرہ ناپیدا نہاد
 خوشنشین را لا جرم رسوا نہاد
 بحر ہر دہری کہ بہیمت نہاد
 از پئے آراکش جو زانہاد
 شد جوان تادل برآں بر ناہاد
 ہستی اسکنندوش و دارا نہاد
 از کرم پایر سر دریا نہاد
 آفتاب از خانہ بیرون پانہاد
 نام لولو ہر کسے لا لا نہاد
 کلاب من چوں روئے در سودا نہاد
 خامہ را بر روئے کاغذ تا نہاد

خسرو بیچارہ ام یارب پناہم دہ بخش
چوں دیریں درگاہِ داوالتجائی می زتم

گر بہ پیری مونی اندر نقشِ این مشکین سواد

بہ خطی مشکینست نشسته بر و گر خطا

(بحر سرب مطوی موقوف وزن اور مفتعلن مفتعلن فاعلاً)

زلف تو بر خرمن گل پانہاد گل زیرِ عنبر سارا نہاد

دل بزلت رفت کا ندروی خدا سر سبحان الذی اسویٰ نہاد

ہر کہ چشمت را بہ زکس عرضداد آئینہ در پیش نا بینا نہاد

روئے تو جاں برد و برب جاش کرد خستہ را ہیں کہ بر خرما نہاد

دیدہ بالائے تو دید و پیش او جاں کشید و دل برآں بالا نہاد

باز دود از ما برآورد آتشی کازر ویت ورنہاد و ما نہاد

در دلت یک ترہ ہم نہاد سود آں کہ آتش در دلِ خارا نہاد

پانجون خسرو افشاری کہ او نیز پایت چشمِ خوں پالا نہاد

چوں ندید از چشمِ شوخت مردی دیدہ بر لطفِ شہ و الا نہاد

قان ملک طغرا کس نشوراک کا خراں اسر برآں طغرا نہاد

باد پارا چوں بمیدان تاک ہد باد گوی روئے در صحرا نہاد

آسمان نور از ستارہ رام کرد بر خطابِ نصرۃ الدنیا نہاد

ز مهری گزیدی بر هوا اینک ہیں
 نار دیدستی محیط باد آہ من نگر
 چند بنجم باد چوں میزان چرخ از وزن شعر
 ناقصی را ماہ خوانم گاد را بروے شرف
 گر چو خورشید انوری گزدم چو گردن از رفتی
 مکران عہد را مریخ نحس اصغر ست
 ز ہر طبعم در و بال از پیش آن عقب نشان
 چوں زحل حایط شوم ہر جا کہ بنیم برہ
 مشتری ہتم سعادت را ولے چوں مایہ نیست
 جویم اسہم سعادت در رسد سہم ز غیب
 تیر حرم در کشاکش از قد چوں قوس خویش
 دو دو پارہ گشت یعنی دو جسد ماند حوت
 در شرف مریخ گردوں زیں بدان رعد بن
 گرچہ چوں ہستم فلک برج دقائق شد دلم
 بخت می خواہد کہ این اجزا بکلی طے کنم
 تا مگر در بارگاہ دولتم را سہ دہند
 چوں دین رہ یک طرف نارست دیگر سوی

ز مهری گز نفیس در ہر ہوا سے می زغم
 کاتش آلودہ دے در ہر بلائی می زغم
 حسب این کفہ کنم حسب کفائی می زغم
 بے شرف گاوم کہ رائی در ریائی می زغم
 بی سنائی دم کزاں انجم سنائی می زغم
 من در ایشاں بامید عطائی می زغم
 نزاں چو عقب خوشین را خود قفائی می زغم
 وز طمع دندان روچوں ناشائی می زغم
 بیج و شری می کنم لاف شرائی می زغم
 کار قناع سعد اکبر بہمائی می زغم
 گرچہ زخمے بردن شکل کشائی می زغم
 کافی است و تیغ از ہر ابائی می زغم
 خنجر مریخ بر ہر بنمائی می زغم
 بار رفت بانہم سپنج التفائی می زغم
 وز توکل جزو را دارا بخزائی می زغم
 بردہ ہفت آسمان دست دعائی می زغم
 یک قدم در خوف و دیگر در حاجائی می زغم

ورد و ادین ست قائل ملتے دارد دراز
 شرک نارم در بگوئی صانع خیرست و شر
 و اس که علت را حواله می کند بر فعل او
 یکران در یکتا از هر دو فرا هم گشت صد
 چون دم عاجز نه حق پس لازم آمد حق یک
 چند گویم که طبعی نعمت دارم به طبع
 دعوی از علم عالم حجت تزدیر نظم
 سفلہ چوں آب بگم بے وزن چوں نار و هوا
 طبع را بر ہر نامی و ہمی گویم بہ جبل
 ہچو علوی کہ کثافت میل در سفلہ کند
 نے چو سفلہ کہ لطافت منزش عالی بود
 خاک و آب باد و آتش شد ز لطیف حق پید
 آب آتش کے شود تا از ہوا برگزرد
 از اساس آہ زاید برق و من از برق آہ
 خاک نقطہ نقطہ معدوم و من از معدوم شے
 آب دیدی در محیط خاک ہیں خاک تنم
 باد گرد آب ہیں و گرد اشک من ہیں

تا بمرز زود در ہر شہ درائے می زخم
 خنجر سر بر سر ہر ماسوائے می زخم
 جاں فدا کردہ بہ پیش ہم فدائے می زخم
 وریکے ثابت انیش را بلائے می زخم
 من یکے می گویم و چرخ از دلائے می زخم
 چرخ را بر خواہیہ رخا صلائے می زخم
 دل گواہ بر جل و جلے بر گوائے می زخم
 پس ازیں ہر چارہ پا بر ناروائے می زخم
 کہ طبیعت خمیسہ بر ہر نمائے می زخم
 آدمی ام لیک چوں حیوان چپائے می زخم
 از حد خود یک قدم بر تر و طائے می زخم
 منکہ نطق نیست خاکی بر بقائے می زخم
 بگزرم زیں کے کہ من برود ہوائے می زخم
 ابر را نم کہ قرہ ہر سو گیاے می زخم
 پس ز سرستی لائے چوں سکائے می زخم
 در محیط آب جود چوں بجائے می زخم
 باد نو میدی کہ از دل در صدائے می زخم

ہست در معنی مونث ہر کجا جمع رجاں
 ہست مفعول نصب و قصہ فاعل بر فتح
 فاعلم بہر وقوع فعل و بل مفعول جوئے
 گر کجا منطق و منطق بہنم منطقہ
 این کیفیت و وضع و ملک و کم مثنی فعل انفعال
 با چنین دعویٰ چو گوئی کیفیت کم گویم جواب
 سنگ دں بنو بشر لاشی من اشیاء حجر
 کا ہم بالقوہ چوں انسان چوں بعضے فعل
 غل انسان ست حیواں نوع انسان ست نس
 ہست انسان لاشی جو جو خورش جوایں و
 فیتم انسان نہ حیواں بلکہ جسم نایم
 فضل حق از لطف فصلے ساخت بہر آدمی
 گر بخواند طوطی از فضل آدمی خواند من
 آدمی حیوان ناطق داں چو شد ناحق شناس
 ہر کسے اندر کلامی ماندہ کیں چوں آں چرا
 پاک را علت نگویم کہ خیانت آفتاب
 داں کہ علت گفت حق را چوں بود بہر شفا

من دریں جمع مونث مرہائے می زخم
 فاعلم من این نظم بر بنائے می زخم
 در رد تذکیر و تانیث انزلے می زخم
 خود نطق زیں بحر ناطق آشتائے می زخم
 شد مضاف جو ہم زین دہائے می زخم
 کیف ماکاں اہلی دوست پائے می زخم
 من ہمہ دل تنگ بہر در صغائے می زخم
 چیست فعلم خامہ در بہر ناسرائے می زخم
 من نہ زیں ہر دو بہر دو تنگائے می زخم
 ہم ہمایم طوفی از بہر غذا ئے می زخم
 کاب خاک کی می خورم نشو و نما ئے می زخم
 من از اں بانگے بہر زہ چوں رائے می زخم
 پس مراد مردم مخواں چوں کزنوائے می زخم
 ناطقم اینک ہیبتی جانگزا ئے می زخم
 من نمی داعم ہی چوں دست پائے می زخم
 کز فروغ آفتاب دیں ضیائے می زخم
 علقش را از شفا ئے دیں دوائے می زخم

می کشم دل را بجائے نقش و تیر خستگی
 دیو کجشکے شدہ کشت نیازم خورد و من
 رفتے در فسق چوں سست اعتقائے منم
 از خلاف طینتم پائے وجود اندر گل سست
 آتش سوزنده را بر نور من بگزیده ام
 از نشاط مادر شهوت که مرد از وے نرسست
 دیدہ خود را خود از عشق نگارے می کشم
 سرخ کردم چشم خود را با جواناں لاجرم
 جنگ تن تا زندگی بر جاست جانی می کشم
 سینہ ام بے علم دین دل از بصر سر بر زند
 عمر من در صرف شد بے حرف و علم
 در علل رحمت بسے دیدم شفا حاصل شد
 گاہ قصید من یعنی گاہ خوئے من بلفظ
 حرف دارم ناقص و محکوم غیرے همچو فعل
 کانِ علم خوانی و نہ اسم بر من بے خبر
 ماہ من تاکے یعنی من کہ و ماچہ بکوئے
 دہر پر دشنام شد مفعول مطلق بر مہر

بر غلیو ازے کشا دم بر مہائے می زخم
 چوں ندام ہیچ سنگے لائے لائے می زخم
 رکتے بے صدق چوں ناپارسلے می زخم
 با چنین آلودگی لاف صفائے می زخم
 بولسب را سگ پیش مصطفائے می زخم
 چوں کبوتر صد معلق بر ہوائے می زخم
 مہرہ خود را از خود بہر دغائے می زخم
 کوہ غم در پیش صعب مرتقائے می زخم
 چنگ دل را تا رگ بر جاست تائے می زخم
 بولعجب سر سیدہ با ژاثر خائے می زخم
 جمع کردہ علت و از سیدہ وائے می زخم
 ہم علل بہتر ازین دم کز شفائے می زخم
 بے خبر زین علم سر با مبتدائے می زخم
 گرچہ از اسم علم عالی غلائے می زخم
 کانِ اسم لا خبر اینک ندائے می زخم
 نفی کن مارا کہ من از بقائے می زخم
 حرف شاں را کہ در گشت صحائے می زخم

شد سخن بر تپخ و آوازے بر آمد تا چه شد
 گفت من گفتم کہ بردل می زند چوں بنگرم
 ہر چه بنوشتم سہ کردم تمامی نامہ را
 کلک من گزشتک می ریزدم آہوئے بہشت
 کہر باشد رویم از زردی کہ از ہر طمع
 میوہ مقصود می خواہم زہر خود رسہ
 چوں بٹے کا ندر سراب افتد دریں گرد آب خشک
 گر ہمہ سیما بگردوں بد بود بنود عجیب
 دود غم می پیچدم چوں بار در غار دہن
 آب مرورید در چشم فرو آمد ز اشک
 دل اگر بر نطع غم پامال گردد بوریاست
 بے دفاع عمر از پے جان بردم دم می دہد
 چوں وجود کس دریں باب بقا کو سے نزد
 رہ بگر خم نیست چوں آں گو سفند باغبان
 نیست چوں فزہ ہایم ز غ رنگی می زخم
 بر صواب از نیست کلکم ہم نشانی میدہم
 ابرے باران کہ خندد برق بر بے آبیش

چوں مشجد نغمہ از گزنائے می زخم
 سنگ بر یا قوت ہر دل بے ہوائے می زخم
 خانہ پیمہ مورچہ بے ماجرائے می زخم
 بر خطائی می زخم گر بے خطائے می زخم
 سر پائے ہر خستہ چوں کربائے می زخم
 مرد می را سگہ بر مردم گیلے می زخم
 پیر نو میدی بیا د آشنائے می زخم
 ز آتشین آہے کہ در صبح و سائے می زخم
 کز دم آتش در جہاں چوں از دوائے می زخم
 وز مژہ میلے درون تویتائے می زخم
 من ہم از دل آتشے بر بورایے می زخم
 من مگر کز مردم بابے وفائے می زخم
 بر سر راہ عدم کو سے فناے می زخم
 سبزہ می بینم از دور و چرائے می زخم
 نیست چوں رفتار کلکم ز غ پائے می زخم
 بر نشان گزشت تیرم ہم بجائے می زخم
 من ہماں یک خذہ بر بید علے می زخم

پانہم بر پشت گردوں لیک می سوزم زمر
 خط کشیدہ ابلق ایام را تا شد قلا
 خسروم بر پادشاہان سخن فرماں روا
 جائے من دہلی کہ ہر حرفم سوادِ اعظم ست
 ہم بدیں شعرے کہ کردم عالمِ اعلمش خطاب
 چوں کنم بر اسپ نے برگستانِ کاغذیں
 از قلم شمشیر جویم چہ بینی طفل وار
 گرچہ تیر کو دکاں شد کلک من من ہم بدو
 تیز بایست او سرم آہوئے در ہم شکاف
 ذکر غنبری کنم پیشِ دوات نامہ و ش
 دیگ زریں نیت بہر بخت سودا و کلک
 ساختن از زر چہ می بینی کہ صوفش در بر ست
 می زخم نوکِ قلم در صوف یعنی چوں مسح
 حاش لند فکرت من زیر معانی فارغ ست
 چند گویم کاہاں بوہ ست طبعم کمیاست
 بس دقیق ست ایں خراس کہنہ من نہاں چشم
 سیمیا کارے ست کارِ چرخِ لعبت بازو من

کین لکد بہرچہ بر پشتِ دوتائے می زخم
 وز علم چوپ ریاضت بر قلائے می زخم
 تحت خود بر فرق ہر فرمان روائے می زخم
 بلبل دارالملکی اندر روتائے می زخم
 کاہستہ در جان ہر دانش فزائے می زخم
 بوعلی را گیرم و بر بوالعلائے می زخم
 حرف من بنگر کہ بر بالغ نوائے می زخم
 موشگافانِ جہاں را بے خطائے می زخم
 کزد و شاختن مشک تر در ہر خطائے می زخم
 خردہ کاوی بر فائے عطر سائے می زخم
 کچھ لیسانِ دو عالم را صلائے می زخم
 من ز صوفش پشت منی بر روائے می زخم
 عیب گو یاں سوزنی اندر عیائے می زخم
 من برداں نقشِ فطرت ز اقرائے می زخم
 کاتش اندر بوہ ہر کمیائے می زخم
 چوں شتر چرخِ بگرد آسائے می زخم
 چشم باز دوست را بر سیمائے می زخم

تنقے زہوائے ہوتیم بفرست
کہ از غبار انیت منم آتار
دراں زماں کہ توئی دمنی زمین برود
تو باشی دمن و بنود ز آدمی آتار
بفضل مرحمتے یار حسیم یار حمان
بلطف مغفرتے یا غفور یا غفار

برو و عالم پانہد کس تا درین عالم رسد زماں کہ بیرون از دو عالم عالمے در خدا

(بحر دل شمن محذوف وزن او فاعلاق فاعلاق فاعلاق فاعلاق)

من کہ در گلزارِ عالم نو نوائے می زغم
باغ جاں را از نفس باد ہوائے می زغم
کلب سحر آشام را بر تید بیضیا می نہم
جاوداں ہیرا بر سر عصائے می زغم
تیر فکرت چوں زغم از فیلسوفی بگزرم
تیغ ہمت چوں کشم بر پادشائے می زغم
ہمتم بر عرش و الاستوی شد از کرم
من کہ اکرامی علی العرش استوائے می زغم
دامن از بار گہر صد پارہ بینی خلق را
چوں ز دریا ئے سخن موج بخائے می زغم
گو ہر نظم بہر دلوں کے رسد بدکیں مگو
سگسارم بردل ہر دستائے می زغم
ہندو از زربت کند مومن خدایش کردین
ننگ بت گر بر سر بہت خدائے می زغم
دل چو ہر ز چو کرشم خوردگان شد ببقرا
از لعب ارقش ہر دم شفائے می زغم
لاوہ سر شد دور باش دین و دنیا چوں ترا
دور باشی می زغم ہر گہ کہ لائے می زغم
بافک نام سرے و ز دور باش خوشی ہم
بہ سراجہ از سرائے تا سرائے می زغم

ہیں قصیدہ حیاتِ ابد بس مرا
 ملائم ست کہ حکمِ محکم کلم نامش
 سبق گرفتہ ام این نکتہ را بہ مکتب طبع
 بہ ملک ہست ز بہر قافیت مرا سعت
 سخن دراز کن خسرو اگر چہ دعاست
 زبان تو ز سخن موئے شد پیچ دراز
 ز لفظ خوش تر شمعِ پند تلخ را نبیوش
 خرد بنا طوق تیزی بہ بخشہ از تنبیہ
 موثرست نصیحت ز طبع زندہ دلاں
 نصیحت آنکہ درے باز کن معانی را
 بہر سخن کہ رود ابتدا بہ قراں کن
 چو ابتدا ز بنی شد خبر طلب ز بنی
 بگیر صوم صموت از نعیم صج و غزل
 بہر زہ چند کنی ترہات را مایہ
 شناسراست و لے زان ایزد متعال
 مہینا بہ کلیدِ کرم درے بکشائے

کہ تا بحشر بود و در ادیان دیار
 باتفاق یکمان و حکمان کبار
 بہ پیش پیرِ خرد بر صحیفہ افکار
 چہ عیب از سبقِ خویش می کنم تکرار
 کہ بیشتر ز درازی ست پیشِ طومار
 زبان تیز طلب کن ز غیب موسی وار
 کہ دفع تلخی ہے ہست تیزی آچار
 فلک بنامیہ ادرا را بخشہ اندر ار
 چو امرونی طیبیاں بہ خانہ بیمار
 کہ دال باشد بر راہِ رحمتِ دادار
 کہ بہ بود ز بنی در معانی استفسار
 ازاں کہ لائقِ آں مبتداست این خبار
 و لے بہ شربتِ توحید صج کن افطار
 کہ آں شنائے فلاں این مداحِ پستار
 مدح گوے و لے زان احمدِ مختار
 کہ وار بہ سر من از ستارہ اغیار

کشادہ از دہش نکھتے چو بوسے بغل
 زمانہ کی قدے گر باند می بستوہ
 ہی زدم بدلِ سر و دم ہی گنتم
 ہزار شکر خدا و نذر اکہ داد خلاص
 چو خواست کابلدم خشتِ گور ر است کند
 دے چہ سود مرا از خلاص آں رشتہ
 دریں زماں کہ چین خاک را نگاری کرد
 بر بخت اک ہمہ رو ہائے ہنجو گل در خاک
 جہاں پراز گل و مجلس تہی ز گلرویاں
 نماز ہیچکس از دوستان پارا امسال
 پیالہ بد ہیدم کہ از سرِ حسرت
 تو نیز ہنجو من اے ابرو بہار کنوں
 کنوں کہ ششصد و ہشتاد و چار شد تا یخ
 نہ سی و چار کہ گر سی ہزار سال بود
 نہ شاعر مچہ کہ جادو گرم میانک خاک
 چو ماشوم سخن را حیات باد کہ ہست
 نتیجہ بہ ز در در در خرطیہ وانا

لے تیرے پیکان ۱۲ لے بسیار ۱۲

فتادہ بر زرخش سبیلے چو موئے زہار
 گئے طغانہ کیشدے ختم گہ تکملے
 کزیں بلا نتوانم کہ جاں برم ہمار
 نہ دل ز تیر شگاف و نہ تن ز تیغِ فگار
 ز سر شد آب و گلمِ قصرِ عمر ہمار
 گستہ گشت چو سلکِ مہاجر و انصار
 ز عکسِ لالہ خونِ ست و ستہائے چنار
 ز تند بادِ حوادث خزاں ست این بہار
 چگونہ خوں نہ شود دل چو غنچہ زیں تیار
 معائنہ ست کہ امسال نیسز گردِ دیار
 تہی کھنم زئے و پُر کھنم ز گریہ زار
 ز آب و ست بستیوے و ز دیدہ خونِ مہیار
 مرا بسے و سہ آمد نوید سی و چہار
 چو در حساب فنا شد نہ سی بود نہ ہزار
 نہ خسرو ارچہ کہ کنجِ سر و م میانک غار
 حیات ساکن شاعرِ روانی اشعار
 قبالہ بہ ز درم در خسرو تہ تجارت

ہمیں بلا نگر اسال در حد ملتاں
 چگونہ شرح توں داد آں قیامت را
 چہ گویم آں صفتِ حملہ کردن غازی
 ولے چہ چارہ توں کرد حکم محکم را
 زمین رزم کہ شد باز گشت بود ہمہ
 چو جرمہ خون شہیداں بگل سرشتہ تمام
 دواں بازی سر در شکنجہ فتراک
 مرا اگر چہ کہ سرزاں دواں بازی بود
 اگیر شتم و از بیم آں کہ خون ریزد
 چو آب بے سرو پا میدویدم و چو حباب
 ز پا پیامے من از آبلہ جدا شد پوست
 ز بوج سخت شدہ جاں چو قبضہ شمشیر
 دے نمازد بنایم ز بودہ رہ تشنہ
 برہنہ ماندہ تن چوں درخت گاہ خزاں
 بگریہ مردمک دیدہ قطرہا می رخت
 فرو نہ کہ مرا پیش کردہ رہ می رفت

شکست میمنہ مومن از کف کفار
 کزاں فزع ملک الموت خواستی زہار
 بروئے خیبریاں ہچو حیدر کزار
 کہ گشت نامزد از کار خانہ قہار
 بسا کہ رنجتہ شد خون و ہمہ راں شد بار
 چو گل گلوئے شہیداں برشتہ بستہ قطار
 شکنجہ کاری گردن برشتہ افسار
 ہم سزا ست گلو زان شکنجہ بے آزار
 نمی نمازد زخوں در تن نحیف و زار
 ہزار آبلہ در پا ز رفتن بسیار
 چناں کہ باز شود در زہائے پا افزار
 ز ضعف چوب شدہ تن چو دستہ جہار
 دے شدہ شکم من ز ماندہ ناہار
 ہزار بارہ چو گل از خراش خار آزار
 چناں کہ بگسلد از گردن عروسی ہار
 نشستہ بر فرسے چوں پلنگ در کسار

و لے ز تابش دستِ عدم چه خیزد سوز
 ز تند بادِ هوس آبِ موجِ خواہد زود
 چو آشنائے ریاضت رہانت زیں موج
 ہاں کہ قطرہ آبِ ست آنچہ از تو چکہ
 چنیں کہ خانہ ز گل کردہ بنا بر آب
 چو مادہ تو ز آب ست صورتِ خود را
 چگونہ مردم عاقل و عاطل دار د
 سکونِ خویش چہ بینی و رفتنِ ایام
 خود آں مسافرِ آب از غلط ہی بند
 ہے شکستِ فلک را تہی ہاں با آں کہ
 دل از نوازش او خوش کن کہ از پیے صید
 عقاب پیش با و از طرفہ ماہی را
 چو دستِ دور شرابِ فنا دہد در دست
 چو شیر ساز کند چنگِ خویش در گلہ
 سفید کردنِ دندانِ شیر خود چہ عجب
 ز لوجِ عمر بشوید و درنگِ دہرِ درنگ
 گرم مہری گردوں میں کہ ایں مادر

دو دست بر ہم سانی چہ حاصل آید بار
 بہید باز خرد گوئے تا برو ہیشا
 چو آشتانہ بود جاں بر آید آید نار
 کہ قطرہ قطرہ شودیل و سل گشت بجار
 درو چہ ایمنی اندیشہ را بخود بہگار
 میان آب ہیں خویش را ہیں پندار
 ز صورتے کہ بر آب رواں کنند نگار
 کہ آں تو میروی آنرا ہنوز نیست مدار
 کہ ساکن ست سفینہ مدار دست مدار
 ز راستی دم کز آں نماید ایں گفتار
 با ہوان بہ سر دشت می کنند رفتار
 ز قعر آب بروں آرواز بر لے شکار
 چہ طرفہ مست شوند اہل ہاں با قول کار
 چہ خوب جستہ زند آہوان خوش رفتار
 نعوذ باللہ اگر خود بگیردش بکار
 نہ جرم ماہ بر آرد دو ماہ چرخ دمار
 ہزار حادثہ جوید ز نہ شکم یک بار

مشعبدی کند ابله زهی اولوالالباب	رفوگری کند که خبی اولوالابصار
کوشی ز سفله دورنگی زد و کجایند	کمان بجای غریب است و تو ز در بخار
کریم گشت کسی کش اگر تو ز هر دمی	دهد مقابل آنت شراب نوشگار
درخت بارور آهسته ندیده کورا	تو سنگ می زنی او بر تومی نشاندار
مکن مکن کرم اربا شدت عیس و شمیں	مده مگر نعم اربا بدت یمن و یسار
نمقته خوان ورق جو دتابیانی نام	که اسم گرد در حرف تبجی از اضمار
نه بجواد چو بهر شنا کنی احسان	نه مثاب چو بهر ریادهی ادرار
خود انقطاع کرم از کریم مکن نیست	چو انفکاک ضوا ز آفتاب با انوار
بدست خویش عمل کن که زیب می ند	ز بید سایه نیابد بخوابش اسفیدار
سخاوتی که دولت میکند مبند مبند	جراحی که نکومی شود بجنارم خار
در سخا نه که دار جز اکتند خراب	اگر بنا میرست بر انگند ابرار
تبر زنی بشجر ز حسن سایه زارید	و لے بریده شود سایه چوں برند اشجار
چنان خوشست ثیابش بیک چو طائوس	بدست پایش اگر نیست بال و پر نگار
بسی خیرش بگردن دراج	تو بازین که چه مستراض داد از مقدار
مگو که نیست فنا و هرا چو حادث نیست	نزاوه دی ز پریرست و پیر از پیرار
سخن چه ره برد اهل وجود را بعدم	کشف چه کم کند آب محیط را بطعار
طرب نراست بر آنکس که رفت از خانه	ندم رواست بر آن دم که رفت از فرمان

بروی چو کب از تیشهای سخت زتند
 چو آگست در انگشت در زبان مقرر
 گرت سپید بود جامه سلق را داری
 چو عقل داری و ابله شوی چه گوید کس
 بریز اشک ندامت که نامهای سیاه
 تن از مجاهده کوب و ترکن از گریه
 بسوز آتش تهذیب آبدان وجود
 بسلبیل تنغم مشوی رے مراد
 اهل چوره زنت رنج خواهی احت
 مرید صورت مقصود بنید از پئے رنج
 چراغ سینۀ مرده دست و دو آتش درد
 بمیر و آتش دل زنده گردد از دم شوق
 من از فسرده دلاں سوز عشق خویم
 ز بهر دوست کشد طعنه مردم زیرک
 وفایت و از نقش ماند بر کاغذ
 ز سنگ دلاں مطلب کاه چو شیر دلی
 محال کون که من خواهم از خدیں خاں

ز رنج نامیه آگاه گردد از نخب
 ز رنج کردن چو له پئے گسستن تار
 چه جامه که بود زیر کوشش قصار
 که نخس باشند کیوان و مشتری بجوار
 بآب دیده توان شست دست استغفار
 که از گلاب مطرا کنند عود قمار
 که آب علوی گردد چو یافتت جار
 که آفتاب قیامت سیکن ز خیار
 که سر که به غسل از برائے دفع خمار
 میسح دولت معراج یا بد از سر دار
 چنان که ظلمت شب نور دیده عیار
 بر آور ای دم روح الهی شوار انصار
 ز بهی محال که آتش بروں همد خیار
 ز بهر پوست شود کشته رو به مکار
 بروی آن همه از غلتش نگشتی تار
 نیافته است کس از گریه نافته تار
 خیال محض که خواهی تو از لیم انار

چرا به نیمه بدل میکنی تمامت عمر
 که ام فائده زان به که مردم و انا
 چو دست مرگ بخت از تو جان بخواند
 مخپ اگر چه بهر تار موشی داری
 بتا بدست تو وام است جفتش از خط
 هر آنینه که چنان دام خویش ستاند
 و گر چه کهنه شود خط سیاهش برود
 دو گوش تو دو گوشت اندر آخر خط
 به پیش چشم تو دارند آن سیاه و سفید
 چو در بجانب زندان کنی بحکم قضا
 حساب تست رواں بر جریده ثبت و روز
 دو عارضت بخوبی خویش نسخ میکنند
 چو سر بگوش تو در کرد موهای بے بصل
 اگر زمانه ترا رفته دراز دهد
 چو بادت که بحرف تو کم نهند انگشت
 بهر چه پانگ زنی باز بشنوی از چرخ
 کبوتری نکشی گرترا شود روشن

که مرده بلبیالی و زنده بهنهار
 تمام عمر سیاهد اگر بود بیدار
 تو تن بر آزر خود را بدست خود میپار
 که هم سپیده دم بادا و از شب تار
 که در زمان بلاغت بنشته بعد از
 زنا جرائے موجه چسرا کنی انکار
 درست تر شود این دعوی اندرین انکار
 شنوده صفوت آن حال را بسوی کار
 که در معانته حاجت نباشد استخبار
 سخت دام کنی بعد از آن کنی اقوار
 چنان سپید و سیاهی که می کند هموار
 از آن سپید و سیاهی که می شود پرکار
 حدیث شاں سرموئی بگوش کن زخار
 پیچ رشته خود در گلوی خود چون تار
 همیشه بر سر خود باش چون جر جرار
 جواب باز دهد گنبد از سر ناچار
 که چرخ و طبع چه زحمت کشید اندکبار

زحد و رسم بشر ضحک و نطق داری لب
 چو نیست مردمی در تنویتی مردم
 شقی سعود ابد را چنان شود قابل
 سعادتے کہ در آمد نخستی کہ رسد
 بیل بسین سعادت کہ از سر عادت
 اگر متاع سعادت بہر دکان بوی
 ترا دہند قباۃ کہ بر تو دوختہ اند
 دریں محیط قدم رست کن کہ ہمچوں خرچ
 بقوس کج نگر و حبیب خالیش در پیش
 چو قلب تو زدستی و رستی معنی است
 اگر درو سہی از بروں سفید باش
 بشوی تحتہ باطن بہفت آب صفا
 یقین بدان کہ ہم از خون خویش گزیزنگ
 حذر ز صحبت آلودہ سیاہ دلاں
 یگانہ باش چو سلطان صبح تا گردد
 چو بایدت کہ بہ بینی قبات عزت را
 ہزار مردہ شود زندہ ہر دم از دم صبح

کہ خندہ زنی و سوز زہ کنی در کار
 بشر نشد کسی از خندہ طوطی از گفتار
 گہی درود گری را کجا بکت و سنجار
 نہ خیر مہید نہ شر نہ بندہ نے احرار
 چگونہ خندہ زندہ بر نخستی اختیار
 ہر آئینہ کہ پُر از مشتری شدی بازار
 بعاریت نرسد طیلان ز راغ بسار
 ز راستی کہ در آرد و قرب خدمتگار
 اسیر سہم و سراپای بستہ با تا تار
 اگر بفعل گرائی ہماں کنی اظہار
 کہ بد بود حشمتی را سفیدہ در دیدار
 کہ آہن آئینہ گرد و چود و رش زنگار
 کسی کہ باشد و ندانش در شکم چو انار
 از آن کہ رنگ حمارا سیہ کند آشکار
 سپہر گرد سرت بالعتشی و الا بکار
 طواف کن ہمہ شب گرد گنبد دوار
 چو جاں زنی از ہر زندہ داری آہار

بعض غزلت خود در رسیده خود را
 بعضی که بود چشم بر سر ریخت
 یگانہ برہ دیں نہ کم از انکشت
 مکن نماز ملوث کہ خود روانہ بود
 خیال در دل و در دست ہر تہ تیغ
 اگر بصومعہ بت گر شوی تو فی حاکم
 کنی بگاہ نیت از و دست نفی و کون
 ال بسینہ بود قرب کی شود حاصل
 بسجدہ گوئی سبحان ربی الاعلیٰ
 بر تو بیت حرمت از پس حرمت
 ہوا اللہ است ترا چو سی اللہ آخر
 تا خود خطا کنی و التفات ہم کنی
 ترا اصلاح نماید گنہ بر خستہ یو
 اگر نظر بسلطہ سوی مصلحتی کنی
 بر اہل فسق مری جوئی ایں بدانند
 چو از دیانت و دیں در توفیت جزئی
 ملک چو نقش کند ماجرای ایں نماز

مکن ز حضرت عزت بذل دلت را خواہ
 نہ عزتش کہ خود عین ذلتش انگار
 کہ سجدہ از تو بکوبیش یکے بود بشمار
 تو در نماز و در وقت پُر از ضیاع و عمار
 خدای برب و در دست بخت فرخا
 و گر نہ خربزہ بختل خوری ترہست خیار
 ہنادہ از پیے گنج اندر استیں سمار
 صنم بختانہ بود نار کی شود گلزار
 پس استان سگی پوسی و نداری عار
 کہ آسمان فلک بود در سپہ سالار
 چہ حالتست کہ خسر و خداست ای غدار
 کہ از خدا دو بریدند در یمین و یار
 ترا حلال بود می بختوی خمار
 گمش مزور خوانی و گہ خدا آزار
 کہ پادراز کند با کلنگ و تیہار
 چو نامستی در مستگی و در مستار
 فلک چہ گوی زند در زمین ناہموار

ز خاک بگذر و بر آفتاب خیمه بزن
 سه پایه شمع و طریق است بعد از آن تحقیق
 و راں سه پایه دو حرف از دو لا باید اند
 فرو شکاف بمقراض لا حجاب وجود
 سر وجود تسلیم کن بزخم تیغ نیاز
 قلم چو بر سر او مو بود نیاید خط
 و گر بزیر کله ستر صوفیاں داری
 صفا مجوی بصورت از آن که نتوان یافت
 گیم ستر تو هر که که گشت موی سرت
 چو بر نشانه رسیدی نذر نطق بند
 بکشف رمز نیاید مرید راه مراد
 تراز بضیه همت نشاید الا کشف
 چو گردن خویش بر آئی سپهر زرد و توست
 بفکر باز توان کرد غیب را پرده
 چو مایه ملکی بادت بفعله کوش
 نبات قابل انساں شدن بقابل نیست
 من و تو ایم شده هم ولی هم اوتاد
 که ابراز زمین بر کشیده اند بخار
 که ساخته است قدر زردبان هفت حصار
 برواگر توان سرباز و پای بیار
 پس از حجاب به بین ستر حضرت شمار
 خطی بکش پس از آن بر صحنه پندار
 قلم شده است چو نفس مونگاه بدار
 بصوفیان کله صوفیانه را بگذار
 ز خلق رسم طریق و به چشم خلق شمار
 شنو نذر منزل ز عالم اسرار
 که زخم تیر ز پیکان بوده نه از سو فار
 بنقد را از نشاید مشیر شاه مُشار
 اگر کشتی بگریان سرت کشف کردار
 چنان که دایره زاید ز گردش پرکار
 بوسم باز توان یافت چرخ را قطار
 که آن ز صحبت ایشان نبخش استظار
 ولیک در تن انساںش باید استقرار
 گل است و آب کیم گل شدت هم انهار

کسی که مرد بود خود لباس زن نکند
 کتاب عجب چه خوانی بخوانی کزین کرد
 تو وضع است ز آدم خلقت که من طین
 اگر ز خاکی چوں خاک سر بر تن زمین
 میسر باد تکبیر که توده خاکی
 تن از زکبر بخوابد بر آسمان بود
 چه فائده است که خاکی که انبوا فگنی
 سکوت از حرکت بهترست در مردم
 نخوانده که چو ساکن طلب کند حرکت
 خزینۀ زرویا قوت یافت از خورشید
 دو گوهر تو که با چار گوهرند بسک
 بهشت نقطه جسمی خط عدم درش
 خراز چه جس گنی در سیاه خانه تن
 چو مرد پاک شد از خوشتن کند تجرید
 چو خانه فلک هست ترک رکال گیر
 چو تیغ چند توان خفت در میان نیام
 کسی که خواهد بالائے آسمان برود

کله بجای بلاد کنی بلائے سوار
 معلم ملکوت از عباد استکبار
 تکبر است ز شیطان خلقتی من ناز
 فسرود آرد و گزرا تشی فرود میار
 ازاں که حاصل امیج نیست جز که غبار
 بر آسمان برود بر زمین فرود گذار
 که باز گردد و بر ریش سر شود انبار
 مکان ثابته بالاتر است از سیار
 بکبر خویش رضا بایدش نه استکبار
 چه کوه را همه تن سنگ شد برای قمار
 بر آستانه تحسیر یکش برائے نثار
 ز هشت نقطه تحقیق چشم بال برآر
 که گلفش ز درونست ز برون گذار
 چو نافه مشک شد از خون خود شود سیر
 که در بهشت نه زبید ز آب گل دیوار
 صغیر هو است پیش تو ضربی بگذار
 هر آینه که قدم بر هوا نهند ناپار

ترا چو علم نباشد مکن عمامه دراز
 و راز عمامه بزرگی طلب کنی نه ز علم
 چو کوس زرق زنی از غنّون زهد مساز
 کجا بزرق شود خانه عمل عالی
 بدست حرص و هوس رُوح را اسیر مکن
 خرد که تاج سرتست به سر ملک ابد
 بفیقه آدمی از پائمال گشت خرد
 همانست عقل که خود را شناسی و خود را
 میان آن دو فریق از زمین همی پرسی
 درم ز مرد شود قلب مردمی بینم
 بشر مباد که گردد بدست حرص اسیر
 ز دست پیر مگس جاش بر در و نه شیر
 نه رفت صاحب آمال در ره اعمال
 ز راجه صد پئے حلش کنی حرام بود
 قراضه که ترا داده اند ساخته
 ترا معانه گردد که سنگ بود آن زر
 و راز کلاه ز زهره نگین ناته

که جای خنده بود طلیسای بهشت حمار
 هزار بار کلاه بهتر است از دستار
 از آن که طبل نشاند نشید موسیقار
 کجا بچوب شود خیمه فلک تیار
 که پیش دینشاید فرشته در پیکار
 تو نعل تو سن شیطانش می کنی هشدار
 سر آید اشتر اگر زیر پائے کرد مهار
 تو عقل نام کنی گردد کردن دینار
 همین ست عقل که این عاقل ست آن طرار
 که بهر نقش درم قلب می شود هریار
 مگس مباد که ماند میان شهد بشار
 مکن که گاه ترا جع ندامت آرد بار
 نه گشت مالک دینا مالک دینار
 سنگ ارچه ده جا بمل کنی بود مردار
 ز بهر آن دل چوں سنگ خویش اعیار
 چو سنگ گور پدید آرد از زر تو عیار
 عروس وار بجای کله بپوش خمار

نشنگانِ جهان گرد چوں مسافر آب
 بچشمِ همتِ ثنائِ چرخِ کمترِ نقطه است
 سماعِ جانِ شنوند و زبس بر آتشِ دل
 غنائِ کثا و دلبصرایِ قدس می پویند
 و در نصفِ هوا و هوا شود غالب
 گهی خورند ز شمشیرِ لَنِ ترانیِ زخم
 تن خمیده چو چوگانِ دگوییِ سر در پیش
 باز گویِ سرایِ مرد راه از سرِ حال
 چو پاکباز شدی بر شکستگیِ دل نه
 سفرِ عالمِ مقصودِ مکی کنی هیهات
 دلی چگونه رود هر کس اندرین راهی
 نیازمندِ ثنائیتِ آستانه فقر
 خود ایں طریقِ محیطی است کاندرو بینی
 ز نیک و بد نتوان یافت ساحلش خالی
 یکی بمانده دهاں بسته بر مثالِ صدف
 دگر بسکِ سلوک اندر آمده چو گهر
 مپوشِ کسوتِ دیں بهر وزویِ دینار

روندگانِ زمین مانده آسیا کردار
 که شکلِ دائره بینی ز گردش دوار
 هزار گونه معشوق زنده بر دیوار
 علم ز آتشِ دل کرده ز آب دیده سوار
 بسویِ بار گیه کبریا کنند فرار
 گهی دهند بر او رنگِ ربِّ هبلی بار
 جهانِ نوبتی و طبعِ زیر راں رهوار
 اگر ترا سرِ باز نیست اندرین مضمار
 که سنگ خسته به اندر سرِ حریف قرار
 براهِ غیب بگردان غیب پا فشار
 که گشت سوزنِ عیسی بیای عیسی خار
 حریمِ کعبه چه محتاج خدمتِ زوار
 ننگِ طوفانِ آشامِ و حوتِ یونس خوار
 که هم صدف بود و هم گهر بدریا بار
 تن استخوان شده دل پُر ز لولوی شهوار
 بروں لباسِ صفا کرده و درون زنار
 مکن بگردنِ خود رشته در میالِ دودار

زکانِ خود گهری بخش باغِ عالم را
 حضورِ خدمت تو یافتن بکاکِ حیا
 نیم زلف تو تا در دماغِ عالم رفت
 کفِ چو ابر تو بیرون کشد اگر خواهد
 بخش بار بارانِ رحمتی بدعا
 هزار ناک تقدیر رد تو اند کرد
 مراد که بجای رسمِ چو نبش افم
 بزرگوار از بندِ خسرو این ابیات
 اگر چه بلبلِ لطفم به گلشنِ عالم
 بصیدگاهِ عنایت مکن فراموشم
 دراز شد سخنِ جرات از قیاسِ گذشت
 کنون دعای ترا و دعال خود سازم
 دلت که ز عمرم قدس است یاد تا باید

که بلبلان همه لالند و طوطیان الکن
 بود خسریدن گوهر بدانه ارزن
 نگشت بیش بگرد دماغ مشک ختن
 باغ جامه پیوند از گلو می سمن
 چو باز ماند از آب حیات جوی بدن
 کسی که حرز دعای تو باشدش حوشن
 رکاب قدر تو منت خدا پیرا و لمن
 قبول کن ز کرم گرچه نیست مستحسن
 ز شاخ دولت تومی پر م درین گلشن
 که نیم خورده شاهین خورد زراغ و زغن
 بذیل عفوشده آنچه رفت بچن لجن
 که هست حرز دعای تو سینه ام مامن
 غرق چشمه مقصود در نهان و علن

روضه قدس است ایس حبت که گرد روی شوی

بینی اندر گنج هیریتی نهان هر دو سرا

(بحر محبت مثنی مجنون مقطوع مسبع وزن او مفاعلن فعلا فعلن مفاعلن)
 خوشند راه روان ولایت اسرار
 که در شمیم عزت گرفت اند قرار
 له بر وزن گن هر چه که گل آغشته شده باشد - نیز گل یاه در تیر حوض و جوئے آب بغیر - برهان ۱۲

کجا افتاد سخن از کجاء در افتاد
 ز قید نفس بروں آیم درها نکنم
 طهارتی کنم از آب چشمه بتیر
 ز دیده خاک شوم پیش آستانه
 چراغ ملت دین مبسوط نظام الدین
 بزنده داشتین شب دل منور است
 بسینه سوز دل آب چشم او آن کرد
 وجود او شده مشکوۀ عشق را گوهر
 در آن زمان که بخلوت اینس قریب شود
 اگر چه در یاد راه پیش او آید
 وقار او ز کمال شکوه آن سنگیست
 برای آنکه به بند دوست شیطانرا
 ایاز گوهر تسبیح در گفت حاتم
 زمیں اگر چه زاو تا دیکوه شد قائم
 بگاه فکر بفرقت های سایه فکند
 بدست تست چو جبل المتین عجب نبود
 ز بهر پرورش طفل روح را از لفظ

دریں حدیث زبان در کشم چه جای سخن
 کاسیر دیو بماند فرشته در گلشن
 بروں نهم قدم دل ز آبجائین
 مگر بچشم عنایت نظر کن بزمین
 که دین ملت نیست شد بنام اوروشن
 چراغ پایه نه طشت آفتاب لکن
 که کرد آتش بر عود و آب بر چندن
 ضمیر او شده اسرار غیب را فخرین
 کرامت زهره که تا گردش به پیرمین
 قدم بروند و ترنگرد و دشمن
 که تیغ روشن ناپید را شده است نفس
 کشد رشته ز تار از گلوی شمن
 ایاز جوهر تنزیه بر سرت گرزین
 یکی تویی زبدا الارض در زمین زمین
 های قدس که بر شاخ سدره ساختین
 اگر بنگره عرش بر شوی بر سن
 زبان چو شکر شکر دهد نبات حسن

سرافکنند بکیم ابر اگر تو وا خوانی
 گلی بقا طلبی خاک پای مرداں باش
 رسی بهمت عالی ز اوج بهمت خویش
 بدست جمد دل آهینین خود بزدا
 نه از مشیمه بزادست آدمی دانا
 ترا ز نور خرد آگینه خاطر
 اگر نه بر سر آنی که آب خود ریزی
 نشان مردی از مردمان این ایام
 ز غایت خنکی جسد پوشتین پوشند
 سخن درست میفکن برون که در معنی
 بهر ز لب چه کشانی یکی به پسته بین
 اگر نه چرب زبانی زباں و راز کن
 ترا چو عاقبه الامر جای در خاکست
 کمان رستم دیدی که هیچ کار نکرد
 چو دهر آبی بی کوششی نخواهد داد
 چو گشت زار فلک دانه نخواهد سخت
 ز کیش تیر برون کش دوشاخه جو را
 نیفکنند دست را کله ز سر مفکن
 که گل نتیجه بخار است در درون چمن
 که بود قطره آب آنکه گشت در رعدن
 که قابلیت آئینه هست در آهین
 نه لعل سفته برون آده هست از معدن
 چو شیشه است در آب حیات پیوتن
 بسنگ طایح اهل شیشه خرد شکن
 طمع مدار و زانندیشه دور کن این ظن
 درین زمانه گرگ این سگان روبه فن
 به از مقاتلت بلیل خموشی سون
 که خشک لب چه به است کشاده است دهن
 که دیر زنده نماند چو سرخ غبی روغن
 چه سود شروت قارون قوت قارن
 ز ابر تیره چو پوشیده شد مه بهمن
 چنین ز بهر چه می کوبی آب در باون
 بسوز ز آتش خورشید ماه را خرمن
 بژن بدیده خورشید هیچ چشم نمزن

چو ایمان خوف ربانیت بیرون
درون دلم دار خوف ورجا را

هر دری زیر مهر و پیشانی صاحبست
گر ملک تسبیح از بس سازند هم باشد روا

(بحر مجتث مثنی مجنون و وزن او مفاعیلن فعلا تین مفاعیلن فعلا تین)

مباش خفته چو طفلان بجا هواره تن	که آفتاب قیامت در آمد از روزن
از بس نشیمن اگر مرغ زیر کی بر پر	که ایشان غرورست و دام گاه مخ
زمانه خانه دیوست اگر امان طبعی	قدم برون نه از بس دیو لایخ اهرمن
مدار دست ز فتراک صاحب اقبال	که چیرد دست بود بر عنایت تو من
رونده از نظیر رهنما رسد بمقام	نه از سجاده و ز فیمل و خرقة و سوزن
چو روشن آب تر آفتاب خانه بود	هزار رنگ توان لعل کرد از روزن
چو روشنست تر آفتاب پر شکنت	بخنده خون جگر لعل می کند به من
دلی که نور خدا اندر و مقام گرفت	خیال را نتوان داد اندر و مسکن
چو آینه که مقابل بافتاب کنی	در و چگونگی کسی صورتی تو این
بلویش زرق میالای دام طاعت	که ز هر ناب شود از لعاب بار لیل
تو آن مہیں که ترا خرقة بود چوں صف	که خلق صاحب کشف است زیر پرین
بگوش تا کنی آن باد را ز سر بیرون	که ناگهان ببردت سیر تو با گردن

بیکدم از دوزنده شد مور مرد
 دویم آن یگانه که موی ز عدش
 خداوند تو زین شد شمع سوّم
 حیا آمدی ابر را چوں بدیدی
 چو احرام گیرم بر کن چهارم
 چو گریز صف آتش رخشان از خو
 بنخلق حسن می که داد آنکه زهرش
 حسین آنکه خود تشنه بینی احسان
 چگونه کنم مدح دیگر صحابه
 در دست رضی الله عنهم رضوانه
 ای اختر وی کز گهرهای نعت
 عدا کرد چرخم گفت چونکه شعرم
 کسے کو بخواند ازین نعت بیند
 دهمی سی و دو سال شد در پخت
 نجات از دوت جویم و جامی است
 چو سلطان فی آمد گدای در تو
 اگر چه پناهیست از خاک دلی

چو با مار خوش کرد غار و قار
 بهم بست بازوی جور و جبار
 که کرد از قلم لوح قرآن گوار
 گفت داد آن ابر فرخ جبار
 سزد از قضا حیدر مر قضا
 فلک مرور گفت بنگر صفار
 جزا کوثرش داد روز جزا
 دهد شربت از خون خود کمر بلار
 که یاراں سبحان صرغ سخارا
 چو کشت ست هر یک یاقین رضا
 بحرمت چو بیت الحرام ستارا
 علی می دهد نکته بوالعلا را
 نخواهد سحر بوالعلا امعلا را
 نه گفته است نه آن میکی این شمارا
 ازین رو که جانیت دیگر تجارا
 تو سطلانی از درهراں این گدارا
 برو کار یحسان لطف مر ضارا

خطابت بود خطبه ای دلایت	که نیرداں کرامت کند اولیارا
نهادند پا بر هوا اولیایت	چو تو زیر پا آوریدی هوارا
توئی اولی آخرت یافت امت	چو بر روی دنیا زدی پشت پارا
گر آخر سی ای رسیده ز اول	تو آخر شبه اولی اولیارا
اگر پس سی جمله را پیشوائی	ز پس رفتنت محرم پیشوارا
وجود تو بحر سیت کائنات آمد	در دجای غوطه بود نه عطارا
توئی سایه وز آفتاب قیامت	جهاں رست در سایه تو دمارا
حدیث دقیق است لولاک بر تو	کز اں سیر کشیب بود آسپارا
چه خواندست هر کاف قرآن پنا	تو حایم قرآن مرآں کافهارا
بر آمد همه کارا از دعایت	بر آوردی از خود چو تو ایں عار
در تو که دال است بر لئ حجت	براں حلقه میم است مرمر حبارا
چو پایت نهاد پاشا بیرون از در	فلک بوسه آں پاؤ آں پاشنارا
فلک بویا بود نزد یک فرشت	چو تو فرش خود ساختی بویارا
عیار تو اں گفت جز اختیارا	چو تو اختیار می شمردی عیارا
یکعبه که او خانه محرم است آمد	که کعبه شمارم جناب شمارا
همی گویم از چار کنش جو پستم	بگو تر مرآں کعبه ارتضارا
شنا اول از ثانی اشین گیرم	که آینه بود دست صدق مصفا

با و از خوش فاخته قمری امانا
 صبا بوی گل در دماغش رساند
 اولو العزم راه هدایت محمد
 فرستاده کز در رحمت آمد
 چو جبل المتین یافت بگذشت در دم
 دو عالم کی گشت در نور پایش
 بچرخ دو تا چون یکا یک برآمد
 همی بود معراج موسی عمران
 بدین شاه پس حاجبان چشمش
 بر آتش شد آن زراع چشمی که پیش
 چو بر آسمان تافت خورشید چشمش
 حقش کرد بر راه تا پرده آرد
 همه سرکش را به تیغ شریعت
 مدینه سرفراز شد بر مداین
 زهی خواجه کز بندگان گزیده
 تو در دار ملک سل ملک داری
 تو سلطان نشانی و سلطان ثباتی
 سحر که چو توحید خواندند دارا
 در و دآور در و خنده مصطفارا
 کا و لوالا مطلق شد اهل هدارا
 در آمد دلش صفه اصطفارا
 بدین چار زندان نیلی قبارا
 چو یکدم سه چرخ برین دانا را
 محمد سه تا دید چرخ دو تارا
 که بر تیغ که زد به تیزی عصارا
 گرفتند در قاف تو سین جارا
 همی گشت مازغ هر دو سارا
 دو شد هر چه یکاه بد هسارا
 ز باطل زمین یهود و نصارا
 نهان کرد سر در زین آشکارا
 چو خسرو غلام آمد ایس بادشارا
 تو خاص آمدی حضرت کبریا را
 که جم دار ملک و دهم ملک دارا
 که سلطان نشانند ملک دلارا

کشید از میان بیشمشیر لرها
 بهشت است باغ اندر و سرو و طوبی
 بهاری برآمد گل و می بنوشد
 فلک خضر و ظلم ست ایست بهر دم
 هوا گرم شد باد سرد اندر آمد
 گل زرد در خنده شد همچو ده مه
 گل غوزه را خنده آید که ناگه
 چو آتش که از چوب از سنگ خیزد
 چو از لاله شد کوه پر آتش تر
 اگر سبزه خط بر زمین می نویسد
 صبا دامن آب را می بمالد
 از آل آب سبزه کند چشم و شن
 شود در زمان و شن از آب و سبزه
 چراگاه آهوشو چشم زنگس
 در آینه آب عکس نبغش
 چو پرداخته گشت فصل بهاری
 کند زلف را از سخن تیره لیکن

کنون دست بنماچه پائی خنار
 که همایه سدره المنتهی را
 کیان بهاری ز بهر بهار
 دهد آب حیوان گل کم بقار
 گل لعل بکشد و بند قبار
 یکی زرد و ده مه به مینی عفار
 کند غنچه در غوزه باد صبار
 گل دلاله می خیزد از خار و خارا
 صبا گفت من جانب الطور ناوا
 خطامی کند باز گویم خطارا
 چو دست خطائی و حر به خطارا
 که این نور یا بند آں توتیار
 بود قابل از چشم زنگس ضیار
 کشاید چو در باغ چشم چو لارا
 چو زلف سیه بر عذار عذارا
 زبان است کز دهست سون اوارا
 چو شهری پسر مرقی روستارا

دگر حسین و حسن نور ویده زهرا
 حد بلال و بلالت کجا شناشد کس
 صحابه هر همه خاصند خاصه معشر عشر
 ز بعد طاعت حق با و ثنا بتم در قلب
 زهی ز نور تو اندر شب عدم تقیر
 کنم بنام تو جبا را نهرا جاقسمت
 چه غم زد و چو ایمان بنده ایست غیب
 زبان آتش دعوی کجا رسد بر ما
 بر در دست تو امی سبیل اطیعوا لک
 دروغ نسج گرانم تو ام ربانی و بس
 کریم طبع شفیعاً امید می دارم
 که چون بجانب عقبی سفر کنی دشت

که واجبست بر احسان هر دو احتساب
 کند وصف شب قدر و ماه تو بیا
 همه بمشیر رحمت شده بسیر جبا
 اطاعت تو رسول و محبت ایشان
 نوشته ام رب اندر صحیفه ابدان
 اگر چه نامه تو نیست هیچ جاسا
 نهاده در دل و دل در اصابع الرحا
 که پیش قاضی حاجت بریم چوں تو اما
 که بنده را دهد از مالک عذاب اما
 دروغ من چو بخت جلد در میز اما
 که از دهنده ایمان نخواهی این احسا
 قیامتیش و بد نوشته نعمت یزدا

هست این معراج شاهنشاه سلطان رسل
 آنکه باشد خاکبوس آتش انبیا

(همچو متقاری من ساله وزن او فعولن فعولن فعولن)

نسیم بهاری خوش آمد بهوار
 که برگی و دهل بلبے نوار

توحاتم رسی و بجزرت نرسد
 ز آب رای تو دیں را گلی شگفت چنان
 بدان نمک که چشید از لب تو سیر آمد
 کشید پیش تو دست اندر آستین ادب
 میخ خوابچه کشتی بیش نیست بر خوانت
 خطاب تست ز دیوان رحمت ارسلناک
 حقیقت تو نمی گنجید اندرون جسد
 بحرف و صوت چه در یابد از کتاب تو کس
 گهر شناس عنایت کشیده در یک سلک
 نه شاعری که دروغی بلغور است کنی
 رسول پاک خدائی و پاک تر زانی
 قلم چه نعت تو گوید خود اینچسپس رای
 تو ابر لطفی و اتمت ز راعت بی بر
 یکی یگانه ابو بکر ثانی اشنین
 دوم عمر که ز بهر نفاذ فرمانش
 سوم چراغ و دو شمع آفتاب و التورین
 چهارم علی آل شمسوار دیں که ببرد

کسی که خاتم تب لیش گشت ملک کثاں
 ندید آنکه ز آتش ندید لاله تباں
 جهان ز نعمت دیدار یوسف کنعاں
 اگر چه دستگی داشت موسیٰ عمر اں
 شکسته از تو شود و خوابچه فلک را خواں
 کسی که سر نهند بر خط زهی خذلاں
 چنانکه در خط و دفتر معانی فزلاں
 چگونه حل شود اسرار نامه از عنوان
 لالی سخت با جوهر قرآن
 نه کا هنی که از انجم کنی رموز بیاں
 که من صفت کثمت یا بنذل یا ز احساں
 چه حد رفتن طفلان نی سوار بیاں
 تو آفتابی و یاران کو اکبر رختاں
 که آهوانه شود او براق صدق نشاں
 بر آب نیل رود بهر کوری شیطان
 بر آسمان کرم ابر با حیا عثمان
 حسام سر فلکش گوی نصرت از میداں

ترا که عقل نه این است از نیش میگوئی
 اگر قدیم بدی دهر آدمی چون نبات
 خدای خالق عقل از کمال قدرت خویش
 که عالم است تو با او برستی بازای
 و گرنی ز بنی بد تو بهمچو آن بشری
 درست قول خداست و قول پیغمبر
 ایاشی که أَطِيعُوا الرَّسُولَ خُطْبَةُ تَسْت
 تو است چتر سیم بر سر ت شب معراج
 مهین سلا که تویی از سلاحة من طین
 بشر مثل تو گردونه گرد و این ممکن
 نخست ذات تو آنگاه سیرفت فلک
 قدر بروی زمین چوں تو گوهری حیبت
 کشید بر گل آدم تو کار فرمودی
 ز بهر آنکه بود سقف دین تو بر پای
 گر از هردمی بیت دیں شود معمور
 بریز خوش به تیغ انا بنی السیف
 حکایتی که بهم از پیش پادشاه بود

که روزگار قدیم است نیستش پایاں
 تفاوتی نبدی از نبات تا حیواں
 خبر همی دهدت کُلُّ مَنْ جَلَّهَا فَتَان
 که راست گفت تو با او صحیفه برخواں
 رسول چند گمش یاد آرد ای نادان
 چه عای قانع کفر و حکمت یوناں
 میطیع طاعت تو هر که هست انسی و جاں
 که بر سر بر رسول من الاهی سلطان
 بهیں گم که تویی کان کائنات من کان
 ملک مکان تو دارد دانه دارد این امرکان
 نخست آب پس آنگاه آب را جریاں
 و گرنه بحر چه می سخت خاک را چندان
 چو کرد در روز ازل قصر مردمی بنیاں
 نهاد پنج ستون نسا زد در ارکان
 کجا ز آب و گلی خانه گرد و آبادان
 کشد ز بهر هلاکش طغیان طغیاں
 رسول چند گمش راست آرد ای نادان

مرا بشعر مباحات نیست اما هست
 محمد ابن ذبیحین و صاحب قوسین
 نیامد است چنان فرخ اختر ی بشمار
 از و چون مرده لا تقظوا رسد بام
 کسی که سنگ رواں کرد سوی گوهر او
 مکتوبات همه روزه عدم می داشت
 معلم اوست با وراق علم الاسماء
 زهی همای همایون کو هسار صفا
 بدید مقصد خود را کما است آنکه نید
 ایام مخالف ایمان مگو که زبده خاک
 تو آدمی و اگر سنگی افگنی بهوا
 خدای عز و جل با کمال قدرت خویش
 ز پر تو یخ او نور مه یکه بدو شد
 مگو که نیست رواں حرف التیام بچرخ
 و اگر دلیل نمونی ز کرباطل خویش
 تو مردی و بتوانی که حسانه از سنگ
 کسی که چرخ بازو شکست نتواند

ز بعد حمد نبعت گزیده سبحان
 که زیبایفت از و دو کمان و دو قربان
 حساب احسن تقویم را هیچ قرآن
 ز فیض رحمت رحمن کرار سد حریان
 هر آئینه گمری دادش ازین دزدان
 بدان امید که قدرت نهد ز هستی خواں
 خلیفه آدم و ما طفلی از دبیرستان
 که بود تا بهوای هویتش طیران
 کما نبود مسافت ولی نبود کماں
 چگونه بود که بر لامکان گرفت مکان
 بقدر قوت تو در هوا بماندان
 اگر بچرخ برد خاک را شگفت بدان
 کدام کس به از و کرد ماه را تا بان
 که اشتقاق قمر بود این سخن بطلان
 که سیمای فسون دیده را نمود چنان
 بسازی و شکنی باز سازیش آسان
 زهی جماعت کامل نمای بانقصاں

زهر نهال چمن آب می چسکد ز تری
 چمن چو طوطی گوئی حدیث خواهد کرد
 میان سبزه تر آب جا بجای شده گرد
 چنان نفقه شد از طوطیای سبزه زین
 ایانیم صبا چشم پر غبار مرا
 بگو باب چرا چشمهاست می ریزد
 گل هست چوں شراب و فرد در یزد ابر
 درخت و سبزه و آبی روان به طرفی
 نشان ز کلمه مشکین ابر و دجله خاک
 نهی دراج که او هست از هوای خودش
 گرفت یاد تر تم زبان باد این شعر
 خطاب این شجر السحر شد که بر سر شاخ
 کجا بکوی معانیش می رسد خاطر
 ز دیگران سمو الذات من سخن مطلب
 ز طبع نیز نخواهم مدد ز گوهر کس
 گرم ز شرم بود هر کجا سخن و ز دلست
 بدیهه های بدیعیم را بسی برهانست

چنانکه از پروانه نام تو بران جوان
 چو دید ز این آب عکس خود بعبیان
 تمام چوں پطاس و س آئینه بمیان
 که خاک باغ کنون تو تیاست گرد جهان
 ز خاک باغ که از گاه تو تیا برسان
 چنین که گرد چمن زرخ تو تیا ارزان
 درخت سبزه کند تو تیا می خود ارزان
 بسان کوثر و طوبی در وضو رضوان
 بهشت گشته و طاس بر کیده فغان
 تمام روز پر از شیر و شکر است دهاں
 ز شرم آب شده به زبان شادستان
 براوست خوش مزه و بلبلست خوش الحان
 که دید جوهر آتش بجز شعاع دهاں
 که از سر آب دروغ است دعوی طوفان
 که ماه مهر بخید ز ژاله سنگ افشان
 زبان او بر سرم هم بر جسم تیغ زبان
 اگر چه حاجت نبود بدیه بر ابرهاں

کنون هر لب جوانی که بگریز دانی
 ز باد آب چو لرزان شود اماند
 صبا بر آب چه بندد گر نه بداند
 گویا ز خاک بر آمد چو مردم اندر نقب
 گه کشاده بین ابر را تو پنداری
 نه ابر هاست که از پترهای پرب آب است
 ز کوه سیل خروشان فرو می افتد
 بکن بکوه تماشای کن قرا به تهی
 خیال اهل قشای بچار گوشه حوض
 کنون نوای چکاوک میوش از لب رود
 حاصل است یکی مرغ کاغذیس بر آب
 بساط خاک چو پیبای آگون و درد
 بگوتهای چمن سبزه می دهد خبری
 بر تیغ بید از آن دست بر بید انجیر
 خوش کرده در قنار سر از چه جنبانند
 نمی تواند سوسن سخن کند آس
 عروس شلخ دگر باره از سر بر و آورد
 لا پیران

که برع مسکون خود با محیط شد یکسان
 که شاهان که بالند دامن چو کتان
 که آب را بگره بسته داشتند نتوان
 چنین بود چو ز گردون تار شد رخشان
 که پاره پاره شده است آسمان کراں بکراں
 ز باد کوه که دیدست در هوا پراں
 که می دوید و سر آمد به سنگهای گراں
 که کوه از پی اینست سنگ در دامان
 چو آدمی که پدید آید از چپار ارکان
 که گاه بازی سر دست و سبزه بتان
 عجب ترا که ندارد زاد آب زیاں
 بان صورت دیبا نظارگی حیران
 که آب هست همه روز در خیال از آن
 که بگردن تر گل را بخشنده دید چنان
 رسول باد چه غلغله باز در سرشان
 ز قطر باتش پراز آبله شده است زبان
 بگوش اگر چه بفتاده بود باز خندان

کجاستاده بود پیش تیر باران را
 ز پشت باد بزانگونه گرم کرد رکاب
 نشست بر جگر باد تیر باران سخت
 صبا ز آهن محلول آب سونا ساخت
 چو ابر تن برآمد ز آفتاب بلند
 درین میان چنان گرم شد ایش برابر
 چو مهر مادر گردون شد هست پوشیده
 چو زنگ آئینه از غم بود چسبیده
 گهی نماید و گاهی نهان شود خورشید
 بر خیت آب چو پیکان همه همه بر شد
 بر آب خویشتن آمد زمین خشک مزاج
 چه آتش است که دارد براق برق امروز
 چگونه برق نهند که ژاله سنگ انداز
 مگر طبیعت خامس شده است آب که خست
 زابر فتنه از آن در جهان فستد کورا
 زسیم حلقه کند بهر گوش ماهی را
 چو ماری برد و آب سوی هر سوراخ

کنوں که ابر ز قوس قزح کشید کجا
 که خانه خانه ببالای آب را جولان
 از آنکه قطره آبت تیر را پیکان
 که تیر باران را هم ز آب داں سواں
 که من مجاهد بحر تو پیشکاره کاں
 که فرق تا بقدم خوی بر آب گشت بول
 چرا ز ابر مس از شیر می کند پستان
 ز ابر آئینه آفتاب آئینه داں
 چو دختران حریص از حجاب شاد رواں
 اگر چه بر نشود چوں نگو بود پیکان
 که داشت زحمات خنکی فصل تابستان
 که بر شده است بمیدان شیر خنجر جهان
 حجاب شیشه گری راکشاده کرد دکان
 حباب چو فلک شیشه خانه گرداں
 بر آسمان برد و بر زین زند باران
 بروی آب هر آن قطره کا فتد از باران
 که دید مار که باغوک باشد افسوس خواں

در آن بازار پرسودا که خاکی هم نیز در جاب
 من خاکی که از زادِ عمل خاکست در شتم
 ولی از خواب لوث و احتلام غفلت آلود
 اگر دانند هر کس که گنهگاری چها کردم
 حجابم چون نبود از کس که پوشد این خیالت
 ولیکن دل بدین امید خوش خوش بندیشد
 ببارت بسته ام خود را تو دانی هر چه خواهی کن
 بخواه از حضرت با خلعت ایمان و انم کن
 فرومگذار در هر دو جهان بیچاره خسرو را
 جز از تو کیست مشت خاک بیچاره خریداری
 چو طفلان خاکبازی کرده و نا کرده کرداری
 تنی در کوی فسق از مستی و شهوت گرفتاری
 گنه باشد که بخشایند بر چون من گنهگاری
 من بشیرم ازین قوت که دارد بنده تباری
 که کوشنده شفیعی دارم و بخشنده غفاری
 در آن ساعت که بر بندم بسوی آنجمن باری
 نگاه و چون برانگیزم زرداری جانب داری
 غنایت را بگو گویدم نگرا مت باری

پرده برابر فلک پوشید این شعر بلند

آری آری هم بدیده آب دارد هم حیا

(بحر مثنوی مخبون مقصود وزن او مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن)

رسید کو کبه آفتاب در سرطان
 شنیده ام سرطان را بود چشمه گذر
 قمر که نان درتش بس از سه بینی
 نخست همچو سیلماں تحت بارشست
 سحاب گشت بروی زمین تاره فشان
 عجب نگر که گذریافت چشمه در سرطان
 چرا آنجانه او آفتاب شدهاں
 پس آنکی چو حضرت افت سحری آب عناں

تویی باز سفید کن یدالله طعمه جائے تو
 تو مرغ چشمه عینی سر از نه چسبج بر کرده
 کند افکندی از گیسو بکنگرهای عرش آنگه
 کمان عرش تا جای کشید قبال تو کاخجا
 شهاب رونق شب ناورد تاب کمان تو
 کمانهای که از نه چرخ بسیاری بلند آمد
 غمیرت را چه قرب آن براق غیب پیمانی
 در دنت گنج اسرار خداوندست در حضرت
 تو از تیغ زبان بشگافتی مو در میان سر
 بیاد لیلۃ المعراج تو جاں میدهد شب را
 اگر سر نهندش خورشید خاک لعنتش بر سر
 چراند بد بلال از بهر حال عور عین عنبر
 شمشاها با سم خد متی در خدمت آورد دم
 ازین خرمه چند از کرم بند پیر خود دالم
 قبول حضرت خود کن حروف چند بی معنی
 قلم را کی دوسر باشد که از نعت سخن راند
 ولیکن نامه از برات سیاهم کرد تا شوی
 ز زور زاری

که گیری نه پلنگ چرخ و نه هی هیچ مقداری
 بمقداری که مرغی میکند از آب منتقاری
 ببا م عرش بر رفتی ز بهی شب گرد عیاری
 گماں باشد براق و هم را با گرم رفتاری
 ز پشت آهوی خورشید اگر تابندش اوتاری
 دو گان میکش فلک ابا ز می کن سر جو پوندی
 که از جل لمتیں آورد جبریلش سرفزاری
 هر اسرار یک بود اند ضمیت یافت اطهاری
 ولی نشگافتی هرگز چنان چون موی اسراری
 بدیناں زنده میدارد شبی هر جا که بیداری
 بی از خاک نتوان گشت اگر سر بکننداری
 که دارد مایه نکمت ز خلق چون نوعطاری
 ز کان سینه پر لعل شیریں چون تو ایشاری
 که بنود لائق چتر تو هر لوی شتواری
 در و خود لایق نعت مبارک نیست گفتاری
 اگر دو و چراغی خورده در شب کرد تکراری
 باب عفو کز کوثر بروں آرند انبباری

قناد از سردی ایام درمن لرزه وانگه تب
 لبان شعله آتش بے لرزیدم و بر سر
 همانا سنگ آهن بوده ام کز لرزه چون اعضا
 مگرداں پر تو خورشید میلم تا فت بر آتش
 بحمد الله که اکنون از شغای غیب شخصم را
 زمن آرد و برون تب را جو بیم نعمت احمد را
 محمد نوشداروی کرم کا مدد شهید لب
 لب آتش فشان نیست در بند جهان سوزی
 چه بخشاید نمک نال لب متاع یوسفان هرگز
 چنان فرخنده دیداری چو ماه چارده وانگه
 خردنا دیدم موی زان محاسن گم شد اندر وی
 بشهای عدم میگشت هستی راه گم کرده
 قلم از دوده آں شمع نعتی راست کرد آنکه
 ز بهر دلائل آسمان و فقط گیتی
 ندارد بر درش آں قد هرگز کز کرد و
 چگونه عنکبوتی را بر زم اقبال غفائی
 الا ای بلبل ما ذلغ و ما زاغی چو تو بلبل

همی کرد آتشی تیرے زبے سوزنده دلدار
 زود و آه لرزاں تر ندیدم هیچ غمخواری
 بهم بر میزد آتش برون محبت هم باری
 که در می آدم بی موجبی در چشم اغیاری
 نه از تب هست آسبی نه از بهر لرزه آزاری
 بازوی دلم از رشته جان بسته طوماری
 شغای هر تنی زانده عصیاں گشته بیاری
 شکر زان خانه از نی ساخت زهر شکر زاری
 بقلبی نیز نستاند کسے در هیچ بازاری
 محاسن جمع گشته با چنان فرخنده دیداری
 چو نابینا که ناگه گم کند ره در شب تاری
 که او از شمع نوری تا کماں پر کرده انواری
 ز روی تخته تقدیرش آساں گشته دشواری
 ازل از لای لولا کش بگفتن داد پرکاری
 که میکس عنکبوتی پرده بندد بر درغاری
 که بهر یک گس و حله می باقد بهر تاری
 بدینا کی نظر دارد چو زغال سوی مرداری

دریں بتاں چہ نیکو تر ز افشاں کردنے چوں گل
 ولیکن بر فلک بر شد و خست مردمی رهبر
 کریمای در گل و زخون شاں گل بسته و صحرا
 زمانه هر که از باغ کرم بیرون دهد بوئے
 فسون دوستی امروز در گوش کسی خواند
 گرہ پیوسته ز ابروی کسی بر آب نکشاید
 نهی دوران حشت کاهل دین و در غم دنیا
 گر دهمی همچو در چپیده در سلک صفوانگه
 دگر قومی ز گوهر کرده دعوی و چو در بینی
 پدیدار آفتاب هر یک دوز حص ز خواها
 کسی را کافقاز ز برگرمی تافت بر رویش
 تراز و نیست گرد و نرا زین سنگ از انوز
 اگر سنگت دهد از بهر زربگز اربے سنگی
 مرا ہیں کاں تراز و دید چوں باگو تهمکین
 چون سنگم داشت در سختی چو زرد کوره آتش
 دریں موسم که سنگی گشت آن ماند در لرزه
 چو در برج کماں شد خور ز تاپ آفتاب غم

کہ بلبل و اسنانے برزند در هر سخن زاری
 کہ از سنگ لیثمانش نہ برگی ماندنی باری
 کہ بر هر سبزه می ریزد برب چند دیناری
 زخون آورد دلاله ماند بر هر روی کساری
 کہ بر ماران ز زینش نگهبانست مساری
 کہ اوداه جاگره برب به بند و تشکر واری
 نہ انکار سیت و عصیان نہ در اسلام اقراری
 بروں سوگونه صفوت و رن سو بسته زاری
 دل از سوراخ بیجا ده تنگی بسته بسیاری
 کہ تراشند رنگ آفتاب از روی دیواری
 اگر بی پوست رو باشد نیاید کرد انکاری
 یکے رانگ می سنج یکے راز بر بخرواری
 کہ مردی زرد بی سنگ رانمند مقداری
 زرناداده بر بست سنگم بوالعجب کاری
 بلرزانید چوں برگ رزم از یاد تیماری
 برآپ خود نماذ از لرزه سنگ جان من باری
 مرا بر خنی ز آتش گشت بالای کماں داری

نورده چشم مرا از سرمه اُنْظُرْ إِلَيْكَ
چون لقای خویش بنمای لِقَوْحُم عَائِدِينَ
یارب اریسپاره خسرو ادریس توحید تو
در سخن رفته است لغوی اَنْتَ خَيْرُ الْغَائِقِينَ

لا مکان بگذشت و اینک میرود بالا بهتر

نور این نعت از برای یابوس مصطفی

(بحر هج مثنی سالم وزن او مفاعیلن بار)

و قار نیست در آینه عالم نموداری
که از آسب هر تردمنی بست زنگاری
نه نیم صیقلی صدق تا ز آینه نرذاید
که رخسار سلامت را پدید آید نموداری
ولیکن صورت از آینه چون بر تافت بنیند
نگر صورت که ندهد آینه از صورت آثاری
درین عهد از کسی کاین نیکویی بود صورت
نکو صورت کسی بنیش نه مردم روی سگاری
دوم سگ گیرم و گوش و قار اعلقه سازم
که کم در حلقه مردم چو سگ بدم فاداری
سخن با خوشی گویم نه با هنر و فاخوی
که در ویرانی عالم ز مردم نیست دیاری
نصیحت کردن مردم بنام مردم بدان ماند
که بر آید و او را صورت نگار و صورت نگاری
من از به نصیحت جان دهم بار که مینوشم
تو هم بنوش بدنو دگر دل میدهباری
جهان با نصیحت پر حشرت رو هم بنره و هم گل
گهی زو باد بر دست آید و گاه گلزاری
چو در باغ آمدی بشو قریب عندلیبان
که گل معشوق بد عهد است پیش نیست باری
نه بینی غنچه را با دصبا سر میکند هر دم
بزم خرم سبزش زانکه که دل بست بخاری

گرز دست صالح آید یک عمل پاداش آن
 نصرت و خیرست ای مومن ترا روزی از ناک
 مومن اطاعت کند بیشک ولی حق شود
 از خدا ترس و ترس از مکر شیطان لے ولی
 از امانت دار قال الله شود قال الرسول
 لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا اِنْ تَرَاءَوْا
 اِیَّیْهِمْ لَیْزَالَتْ خُطْبَةٌ حَتَّى لَا تَخْمُوتَ
 هَرِجَهْ خَوَیْ اَنْ کَنِیْ گفتم که آرد کاش مکن
 تنهائی پشت ساز ابدیه از نار الله هست
 و آنکه او سر رشته انی اخاف الله گرفت
 تا بتخریر آورد آزادی هر بنده
 مسلم رسیم الی ما مسلم ان عمل
 هیچ نکشاید زورهای دیگر در آن تست
 گر جهانی پر گناه ماست عفویش بیش از آنست
 خواه ازین بیچاره طاعت آید و خواهی گنه
 یک نظر در کار این مسکین کن ای ناقص بصیر
 رهبرم لا تقنطوا من رحمة الله کن مومن

ده نعم بخشد ز بخشش نعم اجر العالمین
 ناصر خیرست دیگر و هو خیر الناصرین
 چون او ندش حق بخشد ولی المؤمنین
 خوانده آخر گی و الله خیر الماکرین
 زرق کم کن گاه است این روز کید الحینین
 هر چه بدی بر او ده لا یحب المسرین
 ماهمه میزند ایم و انت خیر الوارثین
 هر کجا اقتدیر تو گوید که کنا فاعلین
 آنکه آیات ترا دیدند و عنها غافلین
 و ادیش نور هدی از سبک کاه مهتدین
 کاتب اعمال شان کردی کراما کاتبین
 که تو ما مسلم مخاطب ان کنتم مسلمین
 ربنا افتح بیننا و انت خیر الفاحین
 بیش ازین گفتن نمی آرم که کنا خاطبین
 گر عنایت از تو باشد ذلک الفوز المبین
 چون کشانی چشم رحمت سوی قوم محجبین
 بر سبیل مفسد انم کم سبیل المفسدین

من غلام روی ایشانم که او بر روی شام
 نور امتنا بکسب الحکیم داد از رسل
 انبیا را ازید الله خطبه دولت نوشت
 آنکه از نور بگذارد پی آمد از درست
 را ندان یک چوب موسی سحره فرعون را
 عالمی را زنده کرد از مصطفی چون شرع را
 واسطه بر قوم کربت را سجده بی حجت کنند
 ناسن گویند که بر طعنه افترا کرده اند
 تا بر آرد و دوز اهل شرک دوزخ بر فروخت
 آتش از خشمش سخن گویند با و از بلند
 قهر و مملو کند اهل کفر را قوم را
 هر که غافل کند فردا که حکمش که شود
 کافران چون زر در گردن از نیش روز حشر
 هر که ارشد گشت دنیا بخت و دیس خام ماند
 ظالمی که دست از جبل المتین او بداشت
 هر که آرد است از حسن عمل احسان او
 باز چون بکشد او از روضه جنت درمی

خالی نیست نهاد و اندر ملک کانوا کمال دین
 اهل ظلمت که می گفتند گنا مشرکین
 جز خبر از دفتر کلا جعلنا صالحین
 چون عنایت یافت گوید کلا احب الی ذلک
 که کسی گفتند ارسلی فی الملک این حاشیه
 زنده کرد او چون فرود آمد با روح الامین
 بارسل گویند اوتونا بسلطان مبین
 هم سزا بیند از شمشیر نجوی المفسرین
 به نیم کانون دوزخ جمله کانوا کافرین
 هرزه گویند زبان آرای عتقا غایبند
 خانه با خانه درک را جمله منکم جمعین
 آگهی دادند امر و رش از اهل کید ستیز
 همچو کافر و زردشان بینی تشرع الناظرین
 دانه دادش از جعلنا هم حصید الخاقدین
 در چهره دوزخ بماند نفس متوئی لظالمین
 جلوه گردش بخت بر تخت یحییٰ المحمّدین
 حور و غلمان باشد ایشان را با صحاب المهدین

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ابتدا شد چون کتاب من بتوحید خدا
هست اُمیدم که بخشد اینم تو هر خدا

(بجز در ملأ مثمن مقصود وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)

آنکه بخشیده است از قرآن هُدًی لِّلْمُتَّقِينَ	حمد را نم بر زبان لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
یک رقم از خط حکمش وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ	از سفیدی و سیاهی گیر تا لوح و قلم
شیر خالص میرساند لَذَّةً لِلشَّارِبِينَ	رحمتش من مهربان چون مادری که ز فرزندم
قسمت روزی بهر والله خَيْرُ الْمَرَاتِقِينَ	شکر اگر گویم و گرنه ما که ایان از غیب
از نوالش خورد و حلوا را سِجْرَتِ الشَّاكِرِينَ	و آنکه از قد شکر تم کرد و شیرین کام خویش
هرگز لَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ	هیچ چیز از نیک و بد پیدا نگردد و در جهان
آن نگار و صورت نقاش من مَاءٍ مَّهِينٍ	دیده نقاش را که ز خون و ل صُوت کند

و شجرہ باران ابدال دہر نامی نماندے ماہ بہمن در ابر نہاں شدے و کمانِ رستم از بلندی
 پچرخِ نرسیدے و اگر جو اہر سچ گنج را نظامی در ساکن نظم نیاوردے و در نطق اسکندری
 در قعر چاہ مکنون ماندے و تاجے کہ بہرام از دہان شیر بیرون آورد و در شکم گور بد فون گشتے بہت
 اسے سخن جاوید زری کاتب حیات و ز تو ہر کہ یک قطرہ باید زندہ ماند جاوداں

ممد و حاں را واجب ست کہ تا زندہ باشد مردہ ما و حاں باشند چوں زندہ کردہ
 دم سحی ایشانند و ازیشان نامے ماند نظم

افسوس کہ زندگان بمردند باقی قدرے فسر دگانند
 ہر چہ کہ زندہ می نمایند چوں بے خبرند مُردگانند
 در دنیا کہ ملبے دو تاں در زمانے موجود گشتیم کہ وجود معدوم گشت و شجرہ سخن را کہ
 تیر کندہ نمی خورد دیں روز بدترین عیب مردم سخن ست کہ بہترین ہنر مردم ست بہت
 آرے آرے عزت گفتار نزد مردم گاورانہ و خرد زان خوار شد نزد سخن
 امروزانِ درست کسے دارد کہ زبان درست ندارد و بالاتر کسے نشند کہ شن را سین گوید بہت
 بایں ہمین خشم یک لفظ درست گزنان درست نیست گو کمتر گیر

ایں خردہ نادرست کہ از گروہ قلم بودا بیرون دادہ شد التماس آنکہ چوں صرافان سخن و باقدان
 معافی دیں سیم یاہ بنظر سرہ نگاہ کنند مرہ قلب مراد نکند و بخیر لیلی قبول در کشد نظم

خداوند قبولِ خویش کن بار
 ز چشم ناقبولانش نگہدار

در ملک انشاکشده بیشتر صنعتهاے متقدمان را بر پیش عاریت نموده اند مگر استاد عالم فضل الله
 بدیل خاقانی که در ترجیحات نگاه داشت یک قافیه در هر خانه وضعیست ملک او و کم آن چنان
 اتفاق افتد شعرا را برین نمونه بر آورد و بعد از و پیچ صاحب سخن را این قوت قدرت بود
 که این صناعت را متابعت کند مگر بنده خسرو که بعضی اشعار خود را هم بر طرز استاد خاقانی
 نام شعرا در شایع ابیات رانده است و هم در شعر آن را نام عنوان سرنامه معانی گردانید
 ولیکن بنده این قدر تصرف زیادت دارد که نام شعرا در آخر همان شعر در بیتیه درج
 کرده است تا این شعرا بدان نام خوانند اگر در دیوان رقم سرخی بر سر سواد شعری نقش
 نکنند آن نام محو نگردد **بیت**

نکو تر چیزے اندر شعر نام است که ماند زنده زین نقش سیاہی

تن خسرو بمیرد این یقین است دل خسرو نمیرد پیچ گاہی

ز نام شعر که بر مردم ماند بدترین چیز است و بهترین چیز آنکه در شعرها از نام مردم ست فرو نماند
 درین کار نیز اندر برائے بر آمدن نام است که چوں جوهر سخنور در خاک گم نشود چنان که ص

در خاک بجوئی و نیابی مارا

ازین شعر که چشمه آب حیات است زنده جاوید گردد و بسا سلیمان صاحب غاتم که بشمار انگشت نیاید
 درشت خاک فرو شدند که هیچ جائے بر نیامد مگر در حمایت دولت بادشاهان سخن زنده ماندند
 و با تحت نشینان در زیر زمین خفته که تا صبح قیامت بیدار نه شدند مگر از خلط قلم شعر بیدار
 شدند و پیش نختند اگر بهار شاهنامه را فردوسی پیار است گل ضحاک تا صبح یوم المنشور بخندید

درج تخلص چنین شاه کشور کشای یاسرور زمان یا صفر روزگار آورده نژده است مگر ہم
 در بیت که خطاب نام ممدوح خواہر بود و ایس بیتے ست کہ بعد از بیت تخلص آید و ایس
 چنین در نطع نوع بغایت غریب و عجیب افتاده است ایس ضعیف قوت آن نداشت
 کہ جملہ تخلصہائے اشعار خود را بدین صنعت بیاراید اما دل آن داشت دانائے من
 کہ دانستہ باش کہ ع

ہر کے را دریں سخن باشد

اما دانایاں دانند کہ زبانم ہم بریں تخلص پیش کا مگار نبود در خلاصہائے دیگر
 گزرے می نداشت بدین سنت استادان را بیشترے رعایت کردہ شد کہ ہر تخلص را ہنرے
 دیگرست و از ان خویش را جائے بجائے مراعت نمودہ آمد تا مرعی ماند متابعت ایشان نظم
 گرچہ گفت استادان پیروی کردم بدل : یک بہر جان خود را نیز چیزے کردہ ام
 و نزدیک پیش دور بنیان وضع صنعتے از تصنیف کتاب چوں پسندیدہ بود دیگران متابعت آن
 شوند ہر آئمہ او متبوع باشد در مذہب غنوری ایس محل اجتہادست زیرا کہ ہر کرا حسن طبعیے بنا
 دیوانے یا کتابے از انشاء خویش تواند کہ بدانایاں نماید اما دانایاں دانند کہ نمودار
 وضع صنعت ہر دانائے نداند نمود نظم

چراغ وضع حکیمت و ہستیاں روشن کہ ہر چہ وضع حکیمت متقیم بود

اگر فروزش آن بر کنیز تو سہل است تو خود بگوی کینزت چوں آن حکیم بود

و در چندین سفینہ استادان متبحر کہ ہر کیے دریائے بودہ است بگزشتہ ام و صد ہزاران کوئلہ

کہ دران کتاب مکتوب است و بعد در حجلہ ابیات سلسلہ ہم ازیں باب خواہد بود کہ در آنست
مقصود ازیں یاد کرد آنست کہ چنانکہ در تحفۃ الصغریٰ وضع نورثہ است دریں دیوان
نیز طریقہ غریب و آئیدہ آمدہ است کہ پیش ازیں ہیچ مبصرے را نظیر آن در نظر نیاید
نظم

نمایہ یکی نزدیکش ہیچ مینا

چو من باریک پس بودم بدیدم

و آن تخلص است حال موقوف کہ مشاطہ تہذیب بر آن ماوہ لطف موقوف داشتہ بود تا
کہ استاد فحلم آنرا حال گردانیدم صنعت حال موقوف زاد جملہا کہ از افسون گری قلم
خلاص یافتہ است این قلم تخلص است بیت

اکنوں کہ آب دیدہ بلا گشت مر مرا چشم مرا کہ باز خرد از بلائے آب
دریائے کرم شرف الدولہ فتح ملک لے آنکہ ریزی از سخن جان فزائے آب

نظم

ہنوز تا چہ کند غمرہ ہائے نیزہ ورت اگر ز لطف بریں بندہ مہرباں نبود

ستودہ نصرت دنیا محمد سلطان کہ جز بدولت از محبت نشان نبود

نظم

بخاک افتادہ ام بر آستان حضرت جاناں کہے باشد کہ اس افتادہ را از خاک پر دار
جہان عدل فخر الدین کہ عدل ہیچ نمے او بجوے خویش بر بستہ گویے شیر نہ دار
دریں تخلص چنان کہ رسم شعرا سے اول است و را آخر نسبت درست

اخوات آنرا سپردہ اخوة با عصمتی تمام نگاہ داشتہ بودند ہر یک را بر من جلوہ کردند
 تا من آن محذرات را از کاغذ و قلم در لباس حریر و قصب بیارم و در عقد تحریر آورم
 اگرچہ بر فضول حل خواہد شد این قدر آوردم بعد ازین چہ زاید بہیت

مؤید ہند ہمہ زادگان خاطر من

کہ کلاب من بہ بات کجائے شان پرورد

خلاصہ این بر ربط را کشادہ ترے بر بست کنم و این آیتے ست کہ با شارت اچھا
 اچھا ہم اللہ سوادات ست کہ از بہیت تا غایت بست و چار سال در آتش رنج ماند
 و قلم آسودہ آن آسودہ را ربط دادم و از ان اشعارت مجموعے ساختم چون این ہمہ
 زبدہ لطائف حیات بود بر مثال سواد جوانی و وسط زندگانی نیجے کا مرانی نام این
 فتح نامہ فرخ صفات وسط الحیات کردہ شد تا خواندگانش بدیں نام خوانند لطم
 چو میان زندگانی ہمہ این سخن کہ را ندیم
 خوش خرم ست از انش وسط الحیاہ خواند

ہر بیتے کہ از و بکاوند در زیر آں گنج پناہاں شدہ پیدا شود و ہر مصرعے کہ از و کشاید
 درون آں بحر ناپید اگر د بہیت

پیدا ست ز ہر قطرہ کلکم پیدا ست ہر چند کہ دریائے غن ناپید است
 در دیباچہ تحفۃ الصغری ذکر کردہ شدہ است کہ بر سر ہر شعرے در صفت شعریت
 بہت افتادہ از ان جملہ ابیات شعرے تمام محبوب می خیزد و این خاص وضع من ست

در آید این شرابم بر در آب
چو شارب گشت موها بر سر آب

بعد از آن برادر نوخیزان عصر شاد سخن را چاشنی رونده و خبث قلم را روش آئیده و مرجان معانی گلید زنده
و مرجان الفاظ را پختنی خنده بر این گنجم گاه غزل روان و ترچوں آب حیات بلکه از
آب حیات روان تر از سواد بیروں می رنجم و جان استادان گزشتہ را زنده
می گرداندم و گاه قطعه از شیخ زبان بر معاصران بد زندگانی سخن را بریں سرزنش
می گشتم که بیت

طرفه آبی ست دریں چشمه حیواں که از د

دوست شد زنده جاوید و بداندش ببرد

و پیوسته هم بریں آب جدول سفینها با هر چم و روے آشنائی میدادم و در
بحر رویت آشنا باز گویند می کردم تا بجائے رسانیدم که بچکس را در سخن نبود و بچکس
بسخن اگر چه جمله کتاب عالم محرره بر واجتهائے من شده بودند با این همه نمی خواستم که
این حشو را جمع کنم یا دیوانے سازم یا دفترے پر دارم از برائے آن که نظم سخن
اگر چه نیکو بود که خواندن و لیکن بر نشستن نیکو تر باید بلیت
بقصر شاه لالی شارب پایے بود

وے ذخیره گنجینه گوهرے باید

حاصل بعضی از انبائے خیس و اخوان انس بنات ابیات و اہمات قصائد من

موسے شگافد و دو کند و این نوع خاصه طریق منطق این منطبق ست که ذومنین می انگیز
 در هر معنی من که چوں موسے باریک ست بشگافد و شود یعنی باریک در نظر آید بیت
 یکے معنی چوں ویم که بشگافد و دو مو گردد
 جو انم من دے این طرفه کا ولا در دو مو انما

مرا اگر چه سوداے جوانی در سرست لیکن ازیں روے که میان نخچنگان اشعار
 دو موسے شده ام یعنی اشعار من که در خط مو بموسے محاسن ست یگان یگان بخت
 می شود ع

تا بداند نخچنگان کا ہلم
 و بریدن من ہمہ از محاسن اشعار ست۔ آرے ریش الکرع عر حاکسینہ
 با آن کہ کار اشعار ہمہ تعلق بر نخ دارد۔ معنذا کاک تر اشیدہ من کہ دوزباش
 چوں دندانہاے شانہ است بہنگامے کہ جدش می کنم ہمبراں تراشیدہ صد ہزار
 طرہ مسلسل بر می بافت لطم

بنات دلم را قلم شانہ کرد
 نکو می کند کلمو اشانہما

ہنوزم آغاز خط بود کہ نقش بندان تقدیر سواد باریکماے اشعار در
 بنا گوش من دویدند و کلمات عارضی را از بلغہ بلاغت خط در کشیدم و آنکہ در زیر
 نمود از زرخ بود مو بموسے بحاسن پوشیدم بیت

در جوانی سخن جوان باشد
سخن پیر ناتوان باشد

این سخن بلند که بالا رفته است نه هم در شعر توان گفت و این قدر را بجهند که در د
فرومانده است نه هم در نظم توان سفت بلکه در کار فتویٰ علی العموم راجح و جاری است
و علی الخصوص در جمیع علوم ساری است قطعه

خوبی تا کوک است از چه بود با بنظر هم خطای افتدش تا با تجارب یا نیست
و نه در پیری تجارب هتیش از غایت بر تو تجربه کے سود دارد و اگر بصر در کار نیست
در بهاراں گل توان از بوستان چین مگر در در ادب و آنه میجوید کسے ہشیار نیست
و در جمہور امور وسط پسندیدہ است چنانکہ واسطہ عقل موجودات می گویند
کہ خیر الامور اوسطها و ازہ عین علم باید نگریست کہ منزلت وسط تا چہ جائے بود
جائیکہ امر مطلق در جمہ صلوٰت بریں جملہ می فرماید حَافِظُوا عَلٰی الصَّلٰوٰتِ وَالصَّلٰوٰۃِ
الْوُسْطٰی و جماعت سنت سنۃ محمدی را کہ خیر الامم است بدیں صفت موصوف گردانید
وَکَذٰلِکَ جَعَلْنَاکُمْ اُمَّةً وَّسْطًا و در اطعام کہ انعم الانعام است بریں
نوع گردانند من اوسط ما تطعمون اہلیکم۔ قطعہ

گر نخواهی کہ راست آید کار راست پری ز من میانہ نکوست
تو ہم از نقش کار صورت کن کافِ راست در میانہ اوست
و باریک بیناں کہ در ایام جوانی کہ وسط زندگانی است بگل تیر شکل در شب سواد

معنی بدیع بخواب نتواند دید مثنوی ۵

چون ز انگیزش بماند طبع پیر
گر کند ترکیب نظم زو گیر
گرچه نشرے نظم کردن کار نیست
در طلب کن بحر مقدار نیست
نظم کن معنی نشانے نبودش
صورتے باشد کہ جانے نبودش
معنی نو بہ کہ باشد در سخن
لفظ خود نو نیست کس را جز سخن
از نو انگیزی در برابر خاست نام
ور نہ بسیار نداری باب کلام

و ہر گاہے کہ خازن حفظ از محضات آن تخیل نقد ہائے سرہ ایشان را بر ما ندہ پردل و
صندوق سینہ اگرچہ بہمہ ابواب بر بستہ اے بے شمار دارد از وے چہ بر بند و ہر وقت
کہ گنجینہ آن لفظ معاملان تامل عقد ہائے نادرہ معنی بکشاید کلید زبان در کلید آن
زنج اگرچہ بہمہ اسباب دندانہائے بسیار دارد از وے چہ کشاید قلم
تا چشمہ آب نارد و لواز کجا شود پُر
تا ابر قطرہ ندہد کجا شود دُر

القصہ مراد ازین عبارت و مقصود ازین استعارت آنکہ در ادلّ شباب قوت
انگیزتہ نوادر بغایت غالب بود و احکام استحکام بر بست سخت محکم باشد و آثار اثبات
بدائع نیک بود خلاصہ چندین نیست کہ صاحب سخن در پیری بر بند و انگیزتن نتواند
در کودکی انگیزد و بر بستن نتواند اما زمان وسط حیات است کہ ہم تصنیف بمشابتہ
زاید کہ شائع توان کرد و ہم ترکیب بمشابتہ آلاید کہ آنرا شائع توان خواند ملت

بسا کساں کہ سخن گفت در زمانہ وقت
چو خام بود سخن پختہ را نشد منظور
نبودے شاعر الا ہمہ بنی آدم
اگر شدے سخن حبلہ مردماں مشہور

حقیقت ست کہ چوں نویر آمدہ ست۔ دریں فرد شود و خواہد کہ دُر نوادر بر روی آب
آرد اگر چہ نو گوہرے چیدہ از غیر اوزان و جو جو زرے بنجیدہ از کان ارکان نوازندگی
بر کشد اما ضابطہ حل و عقد معانی تاک نہ اند کہ دور رابطہ ضبط قبض و بسط معانی را تہاسک
نہ تواند نمود و عقد نظم را بر بطے کشادہ و سبک سوز را کشادے بر بستہ نیار د آورد کہ
عاقبت شطہ زلالتش از زلے خالی باشد و بضرورت خط خیالش از خلے نباشد بلیت
کو دک از پیر آسماں باشد

نہ دریا ۱۲

ہنر شش تیر کو دکاں باشد

و چوں شاہیہ در معمورہ عمر در آید و سواد او زمانہ عمر بہ بیاض رسد اگر چہ مدارج ارکان
ترکیب بزینت متانت مزین گشتہ و بہنگام انشعاب و انبعاث انشا د کثرت عمل قلت خلل
باشد و سرشتن دقیقہاے نیک پختہ شدہ و بنوشتن لطیفہاے سخت پختہ گشتہ اما ہم از آسیب
شیب کہ زمان و داعی ست چوں داعیہ خاطر دعا گشتہ باشد و سلامت خیر باد کردہ
و باد ہوس در شاخ حیات در شکستہ و بہار وجود از کمالات خزاں گشتہ و بوتان
دماغ گل طیبیت پدر و دکر دہ و سر چشمہ آب دگل از خاک کاشش اپناشتہ شدہ ہر آئینہ
آئینہ خیال را تصورے جمیل روئے نہاید و تیغ زبان را از حلت طبع جو اہر آبدار
بر سر حرف تیاید و عین عبارت بکنہ انگیزش بلیغ نہاند رسید و دیدہ بصارت صوت

شاخِ جواں کہ میوہ تر پے بہ پے دہد روزے کہ پیر گشت چناں میوہ کے دہد
 سخن شکرے ست کہ شیر دزدان را خایند ندادند و در کبر سن خود نتواں غایند
 اما چوں جوانانِ شکر خاے سلکِ جواہر ایشاں را بے بائیستے کہ در رسیدہ باشد و
 بدیں نعمت بسیار دنداں زدہ باشد ہر آئینہ ایشاں را ایں کاسہ بخت و مرغِ قلم شود و
 مغز سخن از استخوانِ سینہ ایشاں را ایں کاسہ بیروں آید و زباں را چرب گردانیدہ و
 تا سراسرِ مادہ و سال از الوانِ عمر سی و دو تمام بیروں نیامد زبان ازیں لذت بکام
 نرسید و چنگلی ایں حلوا را حلالت و دریافت سے

توانند آتشِ جوانی تیز خام بود ایں آباؤ شہد آئینز آتشِ شہد
 و استگان دانند کہ در زمانہ نادانی از آغازِ جوانی کو دکانِ خوش طبع را سوداے
 اشعار بسیار در سر سجدہ اما آتشِ طبعان کہ از نئے قلم و دود انگیزی کنند ہنوز دم نہ انفا
 اہل نقائس نیافتہ باشند و آں سودا را پختہ بیروں نتوانند داد و
 در اں خامی شد و خامت کشد ما آں کہ در اقول

اما چنیں کسیکہ پیش از مدتِ حل زاید تر کیش در غایت ضعف بود و قالبِ او را
 بقا نتواند بود و بقولِ قابلہ نرسد سے

در عالمِ اُحمات و آباے شکم ہر طفل کہ ہشت ماہہ زاید نرسد
 سخن آنست کہ در زباں ہائے گویندگان تمساند و سخن بماند و آنچه گفتہ شد و
 ناگفتہ ماند ہاں طفلِ ہشت ماہہ بہت کہ زادن ہاں بود و مردن ہاں نظم

آماج گاہ کاغذ میں رسید خطامی کرد و روئے بخاک می نهاد و لکدی خورد گنبد کنای
می جست ۵

إِنْ الْحَسُودَ دَرَحَى إِلَى سِهَامِهِ
حَدًّا وَمُطْمَئِنِّ وَجْهَتِي قِرطَاسِي

شہرے چوں دہلی و کوہے بر کراں و دریائے درمیان ۵

كَانَ بَحْرًا مُحِيطَةً صَدَفٌ مِنْ دَائِي الْبَحْرُ كَانَ فِي صَدَفِي

ہرنگے را کہ از و بجنابانی گوہر سخنے بیروں دہد و ہر خاکے را کہ از و بکاوی

چشمہ معنی بیسروں ترا و د ۵

یکے دریا پر از دَر جہاں تاب نباشد هیچ دریائے بدیں آب

و دروے بتحران نظم و آشنایان بحر و مصلان سفینہ بعد قطرات باران در چنیں

دریائے میان چندیں غواصان گوہر سختم بر روئے آب آمدے۔ آکرے سر چشمہ حیات
صافی بود و سیلاب شباب تند و طبیعتے از آب رواں تر لا جرم جملہ تر سخنان را درست

از سخن بہت شبہ نیست کہ ہنگام علوم طرائف مصنفات و در اوصاف لطائف منشیات

در نشاط جوانیت و ایام علوم طرائف مصنفات در اوساط زندگانی ہر آن شباب کہ در شب

شباب آتش طبعش چراغے پر زبانیہ باز نیفر وخت بعد ازاں از دودمان قلم او بر صحائف

روزگار دیدہ روشن نامد و ہر آن درخت تر نار سیدہ کہ از شاخ او در موسم نور روز

برنائی آب لطائف گلے نشگفت پیش از نہال تہا و بر طریق طبقہ فضل و فضیلت او

نمرہ پختہ نرسد ۵

بناسے بالذات تکزذمی نمودند و در آن وقت نمودار خیالات در آئینه باریک بینان نو
 شده بود و طبیعتہائے صافی و شائ نیز بتصور آں رو آورده و مردمان سوادات
 سپاہانی در چشم می کشیدند۔ بندہ نیز بر حکم تیغ آزادگان آں سکہ را خریداری می کرد و
 آں سعادت را مشتری شد و یگان چہارگانی را بطراز سپاہانی با صاحب کمال می نمودم
 و از انم جامے حاصل می آمد و در آن ہنگام مولانا مفتی الانام مقعد الایام صدر الشریعہ
 معشر الدین غرینی در سند حیات بود و ابکمال علم و جمال فضل و در چہارگانی خیال یگانہ و
 در آن طرز در زمان و مکان مستثنی روز بروز بطریق استفادت بسابقہ آں سبقت
 جستم تا بدیں سبتے از فوائد ایشان بہت اکر م و ایں رباعی کہ بیت القصیدہ است نو
 گفتہ بودم بیت ۵

در خندہ چو چشم مست تو ناز کند از روی تو گل رختن آغاز کند
 حالی بر طبق نوازش عرضہ کردم در مذاقش بغایت نمود و در تحسین بزبان شیریں
 شکر ریز گرد آں چاشنی بجلالت تمام در کلام جان من رخت ۵
 اِنِّیْ شَکَرْتُ اللّٰهَ عَسَلْ مَعَابِلِ اِلٰی اَہْلِ خَاضِلِ مِثْلِ الَّذِیْ حَلَّوْا

ہر خلق کہ بعد ازین ست حاصل سواد کاتب می زاد قرۃ العین مبصران می گشت و
 در انوہ اہل مقال کامیاب می شد و اہل طرب چنگ در آن زدند و پیران چنگ شست
 حال می آوردند۔ الغرض در بساط گاہ من صنف فقہ استمدف خود را بر جا
 نہادہ بودم و از اصحاب کلک بہر تیز فنی کہ می خواست بر من زخم آر دچوں در

شرح شیخ خود نیدانم ہر دم شیخ را در قلب خویش فرو بالائی بنیم پتہ گرامی با آں
 آیت رحمت با زنی ماند زہے نظامی کہ خسرو نظامی از نام او شد و پر پنج گنج نبی الاسلام
 علیٰ نبیہ از ارشاد آں رشید رسید کہ اگر من کہین را پر تو دولت نظامی نبودے زیانم
 کلید مخزن نہ شرے اگر جزو جزوہ بلد من بچشاید برست ہر قطعہ بحمد آں ممدوح محمد نام

پتہ یارب آں معنی کہ در کام محمد رختی
 جرئت بر من چکاں پئے از آں بر من رسل

آثار و سیاحہ

احوال الراح این عزیز و آثار این در زیارے این صفحہ فصاحت و بیان
 آیت رویت صحیفہ حماقت کہ بہ تہذیب غرائب تہذیب و تہذیب رفائیل مہذب است
 سامع ارباب کلام و مجامع اصحاب کمال بریں جملہ فی رسالہ کہ چوں عین عمر از پانزد
 طر بہریت حدقہ صداقت را بر سرے نور افزاے حاصل و مقلدہ مقاتلہ را نظرے دور نا
 اصل گشت و بخواب بندی پر خماران غزل سحر ساز و چشم بندی سخن چشم باز شد مردم
 نغمائے کہ از گردش آسایے سنگ گرداں تا پنچہ و تا پنچہ در میزان طبیعت من وزن
 یافت بچتر سینہ می بنجم و از نئے دو و اندو و خامہ پنچہ بیروں می و او دم چہاں کہ
 شنی گیران ماندہ آں تو اہماکے دل را ہندوان خرد تناول می فرمودند و بر باعی
 بی گزیدند و آئینہ معنوی را ازین دہان فکر تہائے می گفتند و آئینہ تنوی را

وَمُحِبُّونَهُ رَا بِمَوَاهِمِهِ وَجُوهًا يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ رُشَنَاسٍ كَرْدَانِيدِ رِبْطُ سَوَادٍ وَبِيَاضِ
 لَيْلٍ وَنَهَارٍ بِحُكْمِ حَكْمَتِ مَرْبُوطِ كَرْدِ تَوْبِجِ اللَّيْلِ فِي النَّهَارِ وَتَوْبِجِ النَّهَارِ فِي اللَّيْلِ
 حَلِّ وَعَقْدِ جُمُورِ أُمُورٍ بِكُتُبِ صَادِقَةِ رَسْلِ رَا مَنُوطِ كَرْدَانِيدِهِ وَأَنِّيَنَّهُمْ أَلِكِتَابِ وَالْحُكْمِ
 وَالنَّبُوءَةِ خصوصاً رسولِ امینِ اُمّی را هایتِ نامه ذَلِكِ أَلِكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ
 بِرُكْفِ كَفَايَتِ نَهَادِ تَا كَمُ شَدِّ گَانِ بَادِيهِ بِمَعْنِ خَلْعِ عَنْ سَبِيلِهِ رَا بِخَطِ مُسْتَقِيمِ وَإِنَّ هَذَا
 صِرَاطِی مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ رَا رَاسِتِ نَمَائِدِ

شُكْرًا وَكُوفَةً كَرْدَاوَلِ مَرَا سَتِ عِظَا وَانْگَمِ نَمُودِ رَا هِ مُسْتَقِيمِ مُصْطَفَا
 زِهْ هِ وَاسْطَه حَيَاتِ عَالَمِ وَعَالِمِيَانِ كِه رَا بْطَه ذَاتِ آدَمِ وَآدَمِيَانِ سِتِ وَنَحْه
 آفَاقِ وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ وَهَامَه طَه كِه اَز رُخْسَارِ نِيرِ اَوْرُوشَنِ شَدِه وَ
 هُوَ بِالْأَفْوَاقِ الْأَعْلَى وَمَشَارِقِ الْأَنْوَارِ اَز جِهَتِ اَو نُوْرِ كَرَفْتِ - مِصْرَاعِ
 دَرُوعِ بُوْدِ بَرَاوَا نَكِه اَنْ دَرُوعِ زَا

بِرَمِيْنِ زَبَانِ فَا لِشِ مِی گُفْتَنْدَ زِيْرَا كِه فَا لِ اَبْجَدْ قَرْعَه بَاشْدَنْدَ قَوَاسِعِ قُرْآنِ اَنْ
 پَاكِ كِه هِرْ هِ كِه زَبَانِشِ اَز حَكَايَتِ دِ بَرَا قِ تِيزِی اُو بُوْدِ اِگَر حَدْ كِه هِرْمِی شِنَاسِی كُو كِه اِنْ
 وَمَا هُوَ يَقُولُ كَا هِنْ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُوْنَ هِر كَنْدَه دُوْر خِ كِه بَا اِدْنِ بَاشْتَعَالِ
 بِيروُنِ كَشِيْدَه جَزِ سُوْخِی وَتَبِ هِچَشِ دَر دِسْتِ نِيَامِدِ نَبَسْتِ يَدَا اِنِّي لَهَبٍ وَتَبَّ ط

و شَمْسِ رَا خَانَه بَا يَدِ سُوْخْتَنِ تَا دُوسْتَا

خُوشِ كَنْدَنِ اَز بَيْتِ سُوْزَانِشِ دَرُوْنِ خُوشِ رَا

بیت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ط

وَبِاسْتَعِينِ

دیباچہ مصنف

حمدے کہ از میان جاں برآید و نشانے کہ از واسطه دل گرہ کشاید حکیم حاکم را عَظمت
کَلِمَةٍ و عَمَّتْ نِعْمَةٌ کہ بقلم حکمتش در صحائف و قافی اشعار را گماشت فَقَبَّارُكَ اللَّهُ
أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ و اشت ابداءے کہ نہ بحر سریع را محیط کرد تا زبده لطیفه پر روتے
آب آید قطره از عین علم او و مَا أَوْتِیْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا و انشائے کہ بجا طبع
بیض را مرکب کند تا چندین معانی غریب متولد شود قطعه ایست از دفر فضل و الله
ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ و گدایان و الله الْغَنَى و أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ را بمخاطبه
وَأَسْأَلُكُمْ مَا لَمْ يُوْتِ أَحَدٌ مِّنَ الْعَالَمِينَ ط بزرگی داد خایان یَحِبُّهُمْ

صحبتِ اہل اللہ -

بغیرِ غلِ دل زمانے نظر سے باہر دئے بہ ازاں کہ چترِ شاہی ہم عمر ماؤ ہوئے
 یہ شعر جتنا مجاز پر حاوی ہے اس سے زیادہ حقیقت پر ناطق ہے۔ مولانا رومی خوب فرماتے ہیں
 ”یک زمانہ صحبت با اولیا بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا“
 لیکن امیر کے شعر میں مجاز و حقیقت کے اجتماع نے شعر کو مجمع البحرین بنا دیا ہے۔
 ترجیحِ عشقِ حقیقی بر مجازی -

نہایت باجڑاں جین شدن و لیکن ہوسِ جالِ باناں زرد بزرگ دو بے
 حسنِ محبوب اور اس پر رشک -
 بخدا کہ رشکِ آید بر ش ز چشم خود ہم کہ نظرِ دینِ باشند بچاں لطیف روے

حضرت بوعلی شاہ قلندر نے اس مضمون کو اس طرح باندھا ہے
 ”غیرت از چشم برم روئے تو دیدن ہم گوش را نیز حدیث تو شنیدن نہ ہم“
 ریختہ میں مرزا غالب وجد کرتے ہوئے یوں فرماتے ہیں
 ”واہ رے قیمت کہ آپ اپنے پہنک آجائے ہ میں اُسے دکھوں بھلا یہ مجھ سے کیا جائے ہ“
 میر کے حسنِ غزل پر ہماری (تنقیدی) نظر بھی مطربانہ لہجہ میں یہ معذرت کرتی ہے
 ”کہ ”نظر“ درین باشند بچاں لطیف روے“
 رَحْمَةُ اللهِ تَعَالٰی

فضل احمد حافظ

{ جنوری ۱۹۲۰ء }

امیر کی غزل میں معاملہ بندی طرفہ آفرینی جدت اسلوب اور اختراع تشابہ و
صنائع کے علاوہ ایک وصف خاص ایسا ہے جس کی وجہ سے ان کی غزل خود ان کے بقیہ
تمام کلام پر فوقیت رکھتی ہے۔ اس وصف کو لفظوں میں ادا کرنا دشوار ہے۔ اس لئے کہ وہ
اک وجدانی و حالی چیز ہے، قالی نہیں۔ سوز گداز، درد، تصوف، حقائق و اسرار
جو چاہو نام رکھ لو۔ لیکن حقیقت وہی ہے جو مرزا غالب لکھتے ہیں یعنی ”وہ شاعری
چیز ہے دگر بہت“

اس چیز کے اکثر نمونے اوپر گزر چکے۔ چند اور ملاحظہ ہوں:
شورش عشق - دست نہ در سینه ام تا بگری آتش پوشیدہ در خاکسترے

نواب شیفتہ مرحوم خوب فرماتے ہیں ۵
شاید اسی کا نام محبت ہے شیفہ اک آگ سی ہے سینہ کے اندر لگی ہوئی
دل بارگہ سلطانی ہے۔ شہر دل ویراں شد از بیدار تو در چہ ویراں تر شود سلطان توئی
اسی مضمون کو دوسری جگہ فرماتے ہیں ۵

مکمل کردی خراب از تیغ ناز ہم دین و پرانہ سلطانی ہنوز
مضمون و نفیست فیہ عروج و رجحان

از گراں جانی من جاں مرغ چون روین جان من نہاں توئی
تعلیم ترک ماسوا

تا نظر گاہ الہی شود منتظر دل زنگ کوین ز آئینہ خاطر بزداسے

ان کی غزل کا ایک ممتاز وصف محبوب کا سراپا اور وصف نگاری بھی ہے

چند نمونے ملاحظہ ہوں :

مستی چشم - خار و خواب چشم کا فرش ہیں شکنج و پیش زلف ترش ہیں
غمزہ جادو - دل پا کان جانِ پارسایاں ہلاکِ غمزلے ساحر ش ہیں
قامت - سرو سخن برم کجا تا برش در آئے دستِ مراد یک زبانِ رکش در آئے
سرو ندیدہ ام بربیکِ سرو قاش سحر زبانِ خود و دم تا برش در آئے
رفتار - ترکِ بارشکلِ دیگر می روی با مہ از خوبیِ برابر می روی
چیتِ برستی قباے فتنہ را گوے از میدانِ شکر می روی
چند گوی در روم در چشم تو دیدہ در راہ است اگر دمی دی
شیخ سعدی کے ہاں یہ مضمون یوں ہے ۔
دیدہ سعدی و دل ہمراہ تست
تا نہ پنداری کہ تنہا می روی

وصفِ لبری - دلمابری گوی من لبری ندام بارے ز زلفِ بستاں قویذِ دلربائی
غمزہ خندہ اور گفتگوئے محشوق -

خندہ کن گو پردہ بر جاں می در غمزہ زن گرد خندہ دروینہ می کنی
در غم بہائے من گوی بیمر مرگ را بر بندہ شیریں می کنی
گنیم بر روئے زردِ خود بخند زعفرانِ را خندہ تلیق می کنی

(۲)

لبِ عارض - ایں توئی یا بخواب می بینم یا لبش آفتاب می بینم
 در دلِ خوشیتن خیالِ لببت نمکے بر کباب می بینم
 شوخی - از لببت بوسہ چوں سوال کنم کہ نہ راہِ صواب می بینم

(۳)

سحر کہ کہ بیدار گردیدہ بودم صبحی دوسہ بار نوشیدہ بودم
 تماشائے قدرت -

شدم بباداں بہ بتاں کہ دل را کنم خوش کہ مخمور و زویدہ بودم
 بارانِ گرہ -

نگار چہ خوش آشنا چہ کردی در آہے کہ از دیدہ باریدہ بودم
 مقابلہ چہ چشم معشوق و عاشق -

مراغتنہ بودی و زان چشم بودی ترابندہ بودم و زیں دیدہ بودم
 کبھی کبھی ایک ہی لفظ میں کسی صنعت (ایہام و معینین) سے کام لے کر عجیب
 عجیب نکات پیدا کرتے ہیں۔ مثلاً شعر ذیل میں لفظ زبان کا لطف دیکھو ۵
 زبانِ یار من ترکی و من ترکی بنید انم چہ خوش بودے اگر بودے زبانش دردہان من
 اس شعر میں لفظ گناہ میں غور کرو ۵

نہ کنم نہ عشق تو بہ کہ سرگناہ دارم چکنم نہی تو انم دلِ غور نگاہ دارم

سحی فنا ماعقت تار رو یار کردہ ایم جاں را بمن یزید عدم فرد کردہ ایم
 بیع من یزید نیلام کو کہتے ہیں یعنی راہ طلب میں ہم نے جان دے کر فنا خریدی تھی
 عاشقانہ من انچہ دوش بریں جان مبتلا گفتم ہمہ حکایت اس طرہ دو تا گفتم
 ز صبر اگر سخن گفتم لے فراق کش گناہ کردم و بد کردم و خطا گفتم
 فراق کی تکلیف کا سلوبِ اظہار نہایت نادر اور بدیع اختیار کیا ہے یعنی اگر بھولے سے
 میں نے اپنے آپ کو صابر و ضابطہ کدیاسخت غلطی کی اس بنا پر اے فراق، میری
 آزمائش نہ کر۔

امیر خسرو کی غزل میں من جملہ اور محاسن کے یہ لفظی خوبی بھی موجود ہے کہ ان کی
 بحور و وزن تغزل کے مناسب ہیں جس سے غزل کا نشتر اور تیز ہو جاتا ہے جہاں
 انھوں نے چھوٹی چھوٹی بحر وں میں غزل سرائی کی ہر ایک نیا عالم پیدا کر دیا ہے مثلاً:

(۱)

عاشقانہ	ماکہ در را عشق قدم زدہ ایم	بر خط عافیت رقم زدہ ایم
علو مرتبہ عشق	تا بلو فان عشق غرقہ شویم	بسر نہ فلک علم زدہ ایم
ہستی فانی	چونکہ اندر وجودیت ثبات	دست در نامہ عدم زدہ ایم
	ہم چو خسرو ز ہستی لے دوست	ہستی ہر دو کون کم زدہ ایم

ہاں کھائی موت فریبِ ہستی
 ہر خند کہیں کہ ہے، نہیں ہے
 (غالب)

گدا سمجھ کے وہ چپ تھامری جو شامت آئی
(غالب) اٹھا اور اٹھ کے قدم میں نے پاسبان کے لئے

ثمرہ نیت در پیر لے کعبہ چوں مردم پراہ
فناعت و انکسار

گل زباغ وصل نزدیکان بر بند
من چو سگ از دوز با سنگے خوشتم

شوخی و رندی

توبہ دینہ را می بشکنم
ساقیا درده شراب روشنم
ساقیم گر چوں تومہ روئے بود
توبہ چه بود مہرایاں بشکنم

خونباری عشاق

من خونِ دیدہ نوشتم این ست عشرت من
آیا چه جائے بادہ بے تو کہ جام خواہم

گرمی عشق

دیوانہ ام من لے دل زان شمع یاد کم
کاتش ز غم جہاں را ناگہ اگر بسوزم

ذوق عشق

ذوق خود بخود غم کنہ غم کنان عشقم
فضل عرب نداتم کنہ روستائے غورم
یعنی غوری دہقان کو جس طرح فضل عرب سرکار نہیں اسی طرح عشاق کو عقل کی تلاش نہیں۔

استغراق و محویت

از ہولِ رستخیزم و اللہ خبر نباشد
پیش آید اربناگہ در حشر رستخیزم

(ابر دئے یار) میں نے جا کر مسلمان کر لیں گے " نہایت لطیف ہے۔
عشق ظاہر ہو کر رہتا ہے:

منزلِ محبت کو من پرشیدہ دریاں سیکم مرغ گواہی دے ہر چند نہاں ہی کنم
علامات سے اصل حالت کا پتہ چل جاتا ہے گو زبان سے نہ بیان کیا جائے۔

صائب نے یہ مضمون اپنے ہاں اس طرح ادا کیا ہے
میں تو اُشتِ نہاںِ عشقِ مردم لیکن
زردی رنگِ رخ و خنکی لبِ چہ علاج (صائب)

انکسار سورہت از سجدہ پیش تاجِ پیشانی چند بر خود تہمت دینِ مسلمانِ نهم
معرفت برین نشانِ جہد از جامِ خود نمازِ نشانِ رختِ ہستی را بازارِ پریشانی نهم
آخری مصرعہ نہایت بلند ہے۔ "رختِ ہستی را بازارِ پریشانی نهم" سے امیر نے
دکھایا ہے۔ بادۂ عرفاں کا صرف ایک گھونٹ تمام دنیا و مافیہا سے زیادہ لذت بخش ہے
جس سے بے قاعے دوام حاصل ہوتا ہے۔

شکایت یارِ بدخود فاک نامہاں تکیہ بر عمر و جوانی چوں کنم
عشقِ داغدارِ غریبِ ذوق من بے نیازِ ننگِ جوانی چوں کنم
تسلیم و رضا خواہِ خنمِ ریزِ خواہی زندہ کن بندہ ام من مکرانی چوں کنم
جو در رہبانانِ از درت سینگِ زدنم نیم شب مگ لگاں بردند آں من بودہ ام
رنجیہ میں مرزا غالب نے اس مضمون کو اس طرح ادا کیا ہے

مصحفِ رخ

چہ بلاست بارک اللہ رخ تو کراں تحیرِ نخموشی اندامِ ہمہ کس بگفت و گو ہم
 کلیم لکھتے ہیں ۛ نخموشی بہ کلم بہ تبسم بہ نگاہ
 میتواں بروہر شیوہ دل آساں از من

انتظارِ بکشمہ کہ ایں سو گزرے کہ بہر رویتِ جگرے دو پارہ دارم نظرے بپا سو ہم
 عاشقانہ کُشی و بنا ز گوئی کہ اجل ہی برد جاںِ دل تو اگر نہ رنجد مہ من رخ نکو ہم
 ”دل تو اگر نہ رنجد“ کے جملہ معترضہ اور ”مہ من“ کی اضافت سے شعر بہت
 بلیغ ہو گیا ہے۔ جملہ معترضہ سے پہلے معذرت کی گئی ہے اس کے بعد ”مہ من“ کے
 مخاطب سے لذت حاصل کرتے ہوئے محبوب کے قول (اجل ہی برد جاں)
 پر (رخ نکو ہم) کا مفید اضافہ کیا گیا ہے۔ یعنی عاشق کو صرف اجل ہی کشتہ
 نہیں بناتی بلکہ اچھی صورت بھی ناکاموں کا کام تمام کر دیتی ہے۔

سلوکِ وقت آنست کہ مار و بخرابات نہیم چند بزرق و دریا نام مناجات نہیم

شرابِ معرفت

گرویشیم مصلایِ زپے سے بہ از نلکہ رختِ تزویر بازارِ کرامات نہیم

”ایں دفتر بے معنی غرقِ مئے نابِ اولی“ (حافظ)

شوخیِ سایاگر زاہداں میخوار را کافر کنند مابھراپ و ابرویتِ مسلمانش کینم
 زاہدوں پر تعریف کا یہ اسلوب کہ اگر تم میخوار کو کافر کہتے ہو تو ہم اس کو مسجد

یہ مضمون ہیں الفاظ موجود ہے

رشتہ پیر معانم زازل درگوش است
ماہانیم کہ بودیم ہاں خواہد بود
سوزِ عشق

چکنم گر آبِ حسرتِ نغمِ رواں ز مرگاں
کہ بسینہ ز آتشِ دل ہمہ دود و آہ دارم
چو فرو شدم بطوفان چہ کشتم بآئین دیدہ
چو گزشت آہم از سر چہ غم کلاہ دارم
مرزا غالب

رونے سے اور عشق میں بے باک ہو گئے
وہوئے گئے ہم ایسے کہ بس پاک ہو گئے
امیر خسرو کے آخری مصرعہ میں ”چہ غم کلاہ دارم“ کی تعبیر اگر ”بس پاک ہو گئے“
سے کر دی جائے تو بالکل مناسب ہے۔ ”پختہ کار این جنوں را کے حیا زہنجیر پاست“

عرفانِ سخت بسر و گویمِ جزت ز بادِ پریم
تو درونِ دیدہ دل ز کساں چرات جویم
بدنِ بیدہ و جاں ہمہ جانفہ ہستی
چو نہ بنیم آشکارا کلامِ جاست جویم
تو کہ بردہ تو گم شدہ در تاجِ بادشاہاں
چہ خیالِ فاسد است این کہ من گرات جویم
یعنی ادراکِ حقیقتِ محبوبِ حقیقی طاقتِ بشری سے خارج ہے۔

کہ خاصاں دریں فرس را ندہ اند
بلا اخصی از تہنگِ فسرو ماندہ اند
(سعدی)

نشر نگاہ اگر آں چشمِ شوختِ نرود خضر ببرد
و گرتِ سجِ بنید بد چشمِ تو کہ او ہم
”بدو چشم تو“ میں چشم کہ مقسم یہ لانے سے اور زیادہ عظمتِ چشمِ ثابت ہو گئی

اس مضمون پر خواجہ حافظ کی جدتِ طبع بلا حلف ہو

ولا چندم بریزی خوں زردیدہ شرم دار آخر

تو نیز اے دیرِ خوابے کن مرادِ دل بر آرا آخر

تخلِ جفا آں نہنم کہ از جفا دست زیار در کشم یا پس زانوے خرد پائے قرار در کشم
زلف و خط (عاشقانہ)

دل بخیلِ بیاں شدہ دامنِ خویش نمی کشد دامنِ دل بچند جا از خار در کشم
خرام خیز و قیامتے نابہر شمارِ عاشقان تا بمیانہ خویش را گاہ شمار در کشم
یعنی زرا کھڑے ہو کر قیامت بپا کر دو تو کشتگانِ عشق کے شمار میں بھی
پہنچ جاؤں۔

لذتِ عشق عشق بود بوائے من کش بود ہزار جا کہ پیے دوتی ہمیش بوائے خود کشم
جھائے عشق قند کر رہے ع

یک بار میرد ہر کسے بیچارہ جامی بار (جامی)

غزل مسلسل عاشقانہ

مادِ شدگانِ بے قرارِ یم ماسو خگانِ خام کارِ یم

آتشِ زدگانِ سوزِ عشقِ یم رسوا شدگانِ کوئے یارِ یم

بودیم خرابِ بادۂ دوش امروز ہم اندراںِ خارِ یم

آخری شعر میں امیر عہدِ الست کی یاد تازہ کر کے مست ہیں۔ خواجہ حافظ کے

تعالیٰ اللہ انیں بہتر چاہے کہ از ننگِ وجودِ خویش رستم

عشاق کی پہلی منزل ترک جاہ و مال و نام و ننگِ نیر اور سب سے آخری ننگِ جود
سے رنگاری یعنی مرشدِ کامل کی توجہ سے مرتبہ فنا حاصل ہونا جو اعلیٰ درجہ مقامات سلوک سے
شوخی و آزادی :

یارِ بچہ باشد گر شبے جانِ رُغوش آیدم مستقی لعلِ ویم یک شربتِ نوش آیدم
بوسہ زخمِ گلگون لبش بر رخِ ہم میوں رخس گرچہ بلائے چوں رخس اندر بنا گوش آیدم
عشقِ حقیقی :

ویرانہ شد دل از غمش ناگہ بر آورد آتشے شد رختِ شہرے سوختہ خاشاکِ ایں ویرانہ ہم
خاشاکِ ایں ویرانہ سے مراد وجودِ ظاہری اُس کے لوازم ہیں جو محبتِ حق سے
فنا ہو گئے ہیں۔

عاشقانہ۔ دو ابرویں سرِ باہم درکارِ زہیائے دل دزدیدہ چشمِ مئی ننداں ز گیسستانِ ہم

خواجہ حافظ کے ہاں بھی یہ مضمون موجود ہے

خونِ ما آں ز گیسستانِ ریخت

واں سرِ زلفِ پریشانِ نینم

عشق و سوز، لبِ حیاں بخش :

پیشِ چہاں لبِ دہاں منتِ جاں چرا کشم

آہ کہ سوخت جانِ من چند ز دل بلا کشم

کشتِ فراقِ کاہم باز بایو ز زندہ کن

بلا کشی۔ وائے کہ خوں آبِ چند ز دیدِ خوں خود

کتمانِ عشق غمت ہا میں آں گفتم نہ گفتم
 اگرچہ ترکِ جاں گفتم نہ گفتم
 تیرا جاں گفتم از دل و تو دانی کہ من آں از زبان گفتم نہ گفتم
 اخفائے عشق! زبان سے محبوب کو جان کہنے میں بھی تاثر ہے۔
 فضیلتِ عشق دلِ بے عشق را من دل نہ گویم تن بے سوز را جز بگل نہ گویم
 یعنی انسان اور جمادات کے درمیان عشق و سوز ہی ماہہ الامتیاز ہے۔
 فضیلتِ عشق بر عقل

شکایتِ نادرم از عشق بر عقل جہلے شہنہ بر عاملِ نگویم
 گوہرِ با من کہ عاقل نیست عاشق کہ من بے عشق را عاقلِ نگویم

لذتِ تلخ (تربیتِ مریدی)

ہماں تلخِ کم می گوی ہی گوے کہ گر بنوازم بد خوے گردم
 انکسار زمینِ پری کہ اینجا کیستی تو سگم گردِ سرِ آں کوے گردم
 وفا ز کویتِ مکرزم گردِ خاک گردم ز زلفتِ بگلم گردِ موے گردم

اسی مضمون کو خواجہ حافظ نے یوں ادا کیا ہے

مرا عہدِ لیت با جاناں کہ تا جاں رہد نام وفاداری کویش را چو جانِ خوشیتن دارم

تصوف (سلسلِ غزل)

اگر اصحابِ عشرت سے پرتند بیاساقی کہ من ساقی پرستم
 مرا گویند درستی چہ دیدی کہ سے گوی دل اندر بادہ بستم

روانہیں رکھا۔ گاہِ زہد اگر کج ہو سہی طاعت و تقویٰ کا التزام نہیں نہ ہو۔ لیکن
ساتی (مرشد کامل) کی نظرِ لطف و درکار ہی جس پر ہم ہر دم شمار ہیں (بجور یا قیامِ ہم)
یہ تمام حقائق مجاز کے رنگ میں رنگے ہیں۔

”طلبِ صحبت“ بیابا بے گل و صہبا بنائیم کہ گل باشد بے قُمانِ بنائیم

چو تنہا بودنی باید ہاں بہ کہ از ہم صحبتاں تنہا بنائیم

بیا جانا و مارا باشِ امرؤ چو میدانی کہ ما فردا بنائیم

چو گزارد کجا دوستاں یا چرا بادوستاں کجا بنائیم

گل و صہبا سے مراد جذباتِ محبت ہیں جو کاملین کی صحبت سے حاصل ہوتے ہیں۔
دوسرے شعر میں گور کی تنہائی پر اشارہ کرتے ہوئے ترغیبِ صحبتِ نیکوں ہے۔
تیسرے شعر میں حسن استدلال کے طور پر درخواست ہے کہ جب کہ کل ہم نہ ہوں گے تو
صرف آج کے لئے اگر تم میرے پاس آ جاؤ تو کیا حرج ہے۔ آخری شعر میں
”صحبتِ دوستاں غنیمتِ شمر“ کو ادا کیا ہے اور وجہ وہی خوفِ تفرقہ ہے جو کل
یا آئندہ کل ضرور واقع ہوگا۔

عاشقانہ۔ خواہم کہ بکھڑے تو روم جاں سپارم صد جانِ دگر در عوض از کوئے تو آرم

گر خلقِ جہاں زندہ بجانند و لیکن من زندہ عشقم کہ شہیدِ غم یارم

عوام کے زعم کے خلاف عاشقی کو زندگی اور غم یار کو شہادت سے تعبیر کیا ہے
عشاق کے نزدیک کوئی دولتِ غمِ دوست (محبوبِ حقیقی) سے زیادہ عزیز نہیں جس کا دوسرا نام ہے

ذریعہ قرار دیتے ہیں اور بقول حضرت مولانا روم سے

خوشتر آں باشد کہ سر دلبراں

گفتہ آید در حدیث دیگر اں

نمائشی واعظ اور زاہدوں کی عجب، ریا، مکاری اور دنیا طلبی کی خوب
خبر لیتے ہیں۔ وہ حقائق کو مجاز میں اس طرح ادا کرتے ہیں کہ ان کے وارداتی
شعری لباس پہن کر سے

شمہ دردِ دل عطا را

کفر کافر را و دین دیندار را

کا مصداق بن جاتے ہیں۔ یہ حقائق اشعارِ ذیل میں ملاحظہ ہوں :

تصوف

رندانہ۔ بیاساقی کہ مادرے فنادیم

بخد مت پیش مے خواراں تادیم

سررندی چون کچ کر دیم در عشق

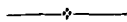
کلاہ صوفیاں ہم کچ نہ سادیم

بجوہر ساقیاں میرم بارے

چو دادِ طاعت و تقویٰ ندادیم

قطع منازلِ سلوک کا اظہار رندانہ انداز میں کیا گیا ہے۔ حاصل یہ ہے کہ ہم نے
انانیت (خودی) کو مٹانے اور عشقِ صادق پیدا کرنے کے لئے اہل محبت کی خدمت
اختیار کر لی ہے اور اپنا ظاہر و باطن یکساں کرنے کے لئے کتنی کلفت اور تفسیح کو

مے بے غش موجود ہے۔ تینوں میں شیخ کا شعر بلند اور صاف ہے۔
 اس قدر یکجائی موازنہ سے یہ بات مخفی نہ رہے گی کہ ہر اک کے ہاں اکثر
 مضامین کم و بیش تغیر کے ساتھ یکساں طور پر ادا ہوئے ہیں نیز یہ کہ اس طریقہ کے
 ہادی طریق شیخ سعدی علیہ الرحمۃ ہیں۔ رضوان اللہ علیہم اجمعین۔

غزلیات کے موازنہ کے بعد ان کے عنوانات کے انتخاب کا نمبر ہے۔ چند
 عنوانات جن کا تعلق غزل سے خاص طور پر ہے اور جو پچھلے بیان میں مستقلاً نہیں
 لیئے جاسکے امیر کی غزلیات سے منتخب کئے جاتے ہیں تاکہ ان کی غزل کے خط و
 خال اچھی طرح نمایاں ہو سکیں۔

امیر کی غزل میں جو بے شمار مضامین متعدد عنوانات سے پائے جاتے ہیں
 ان کا کلیۃً احصا کرنا اور ان کی وقتی خوبیوں کا دکھانا ہماری محدود قابلیت سے
 خارج ہے لیکن مالا یدرک کلمہ لا یدرک کلمہ پر عمل پیرا ہو کر ہم نے کوشش کی
 ہے کہ وسط کا یہ مہتمم بالشان حصہ اہل نظر کی جلوہ گاہ بن سکے۔

شعراے مقصوفین کی طرح امیر خسرو بھی اپنی غزلیات میں ساقی سے
 کالمین، بادہ و شراب سے جذب و محبت اور زلف و خال غمزہ ناز و غیرہ سے
 شبنوناتِ محبوبِ حقیقی مراد لیتے ہیں اور تمام زندانہ مضامین اور عاشقانہ داستان کو
 رجبِ بظاہر خلافِ زہد و تقویٰ ہی خلوص و محبت اور طلب و عشق کی تحریص و تحریریں کا

آراستہ کئے ہوئے ہیں جس کے رخ اور زلف سے ”گاہے کا فرشتہ دگاہے مہماں یوں“
 کی کش مکش میں مبتلا ہیں۔ دوسرے شعر میں شیخ محبوب کے مقابلے میں لالہ و نسریں
 کچھ سروسکار نہیں رکھتا۔ اسی طرح امیر اپنے ناز میں محبوب پر دل و دیں قربان کئے ہوئے
 ہیں۔ خواجہ صاحب کے ہاں اس پر اتنا اور اضافہ ہی کہ محبوب کے ہاتھ سے
 خواہ کتنی ہی جفائیں پہنچیں ہم اس کی یاد میں نالہ و فریاد و آہ و فغاں کرتے
 رہیں گے۔ تیسرے شعر میں شیخ نے مطلع کا مضمون دہرا کر تاکید مدعا کر دی ہے، لیکن
 امیر مست دیدار ہیں اور محبوب کے صفاتِ کمالیہ پر جاں نثار ”گرے کشدم نیست غم“
 خواجہ صاحب باواز بلند شیخ اور امیر کے مدعا کی تصریح کرتے ہوئے محبوب کے
 عشق میں اپنا رند میخوار ہونا بیان کر رہے ہیں۔ عوام جن باتوں کی تذلیل کرتے ہیں
 خواجہ نے ان کی تحسین عجیب اسلوب سے کی ہے یعنی محبوب کی طرف سے ان کو
 مراتب و مناصب عاشقی سے شمار کیا ہے۔ خواجہ کا شعر نزاکت مضمون اور تناسب
 الفاظ کے لحاظ سے بہت بلند ہے۔ چوتھے شعر میں ہر اک نے محبوب کے کمالِ ادب کو
 ملحوظ رکھا ہے مگر خواجہ کے ادبی شان میں بھی رندی و آزادی محفوظ ہے۔ شیخ محبوب کے
 دامن تک اپنی گرد کا پہونچنا سوراہی سمجھتے ہیں اور جہاں محبوب کا قدم پڑے
 وہاں سہر رکھنا فخر تصور کرتے ہیں۔ امیر اس مضمون کو دوسرے اسلوب سے ادا
 فرما رہے ہیں اور خدمت دیوانہ سوار کی بنا پر غبارِ آلود و غاشیہ پر دوش جا رہے
 ہیں۔ حافظ صاحب کے ہاں بھی قدومِ مہمیت لزومِ محبوب کے لئے نقلِ شعر شیریں اور

میں صبا کی طرح اُڑنے کو تیار ہیں۔ تینوں کے اشعار کا حاصل واحد ہی لیکن امیر خسرو کا شعر زیادہ لطیف ہے۔

(۲)

شیخ امیر خواجہ

منم اس بے تو کہ پردے تماشادارم مدتے شد کہ نظر بر رخ یار نے دارم در نہاں خانہ عشرت صنمے خوش دارم
 کافر مگر دلِ باغِ سرِ صحرا دارم بلبلم ایں ہمہ افلاں ز بہارے دارم کز سر زلفِ خوش نعل در آتش دارم
 برگِ رننے تو چوں بلیستم والہ نائست کہ بہر شہ دل دیں مائی دارم در تو زین دست در ابے در سال دارم
 از رخِ لالہ و نسریں چہ متنا دارم خوب دے ست کہ با د سرو کارے دارم من باہ سحر زلفِ مفتوح دارم
 کہ نہ بر نالہ مرغانِ چینِ شیفہ ام مست دیدارم و گرم کشم ز غنچے عاشق رنم و میخوارہ با د از بلند
 کہ نہ سوداے گلِ لالہ حمرا دارم ساقی سرو قد و لالہ عذارے دارم ایں ہمہ منصب زان شیخ پر ہی دارم
 گرچہ لائق نبود گردنِ دامن تو می روم غاشیہ بردوش غبار آلود گر بکاشانہ زندان قدمے خواہی زد
 ہر کجا پائے نہی فرقِ سرا نجا دارم چہ کم خدمتِ دیوانہ سوارے دارم نقلِ شعرِ شکرین نے بے غش دارم
 مطلع میں تینوں نے محبوبِ حقیقی کے حسن اور اس پر اپنی فریفتگی کا ذکر کیا ہے۔
 شیخ ظہر طرف سے توجہ ہٹا کر محوِ روے یار ہو رہے ہیں ان کو باغ و صحرا وغیرہ کے تماشے سے کچھ سروکار نہیں ”کافر م“ سے تاکید دعویٰ بھی کر دی گئی ہے۔
 امیر ”مدتے شد“ سے اپنا عاشقِ قدیم ہونا ظاہر کرتے ہوئے بہارِ حسن کی بلبل بنے ہوئے ہیں۔ خواجہ صاحب اپنا عشرت خانہ نہالی (دل) ایک حسین محبوب کا

دونوں سے جدا گانہ ہو انھوں نے اپنے مطلع میں دنیا کو ایک منزل ویران قرار دے کر
 سیدھا جاناں کی طرف رخ کیا ہے جس میں اصلی راحت و مقصد مضمر ہے۔ دوسرے شعر میں
 شیخ نے وفادار قدیم ہونے کی بنا پر اپنے تئیں سچا جاننا ہونا بتایا ہے۔ امیر نے بھی
 ”منم فادہ بخاک و ہر زباں چوں باد“ سے اپنی مداومت اور قدامت عشق پر
 اشارہ کیا ہے اور اپنا کمال ضعف بھی ظاہر کر دیا ہے کہ محبوب کے آتے ہی میں بجائے خود
 قائم نہیں رہتا۔ خواجہ صاحب نے اپنی عقیدت کا اظہار محبوب کے سرتاپا کمال ہونے
 اپنے ہمہ تن عکس محبوب ہونے سے ذرہ اور آفتاب کی نادر تمثیل میں کیا ہے جس سے عشق
 اور اس کی قدامت خود بخود سمجھ میں آتے ہیں۔ تیسرے شعر میں شیخ محبوب کے ساتھ
 محصور ہونے پر وجد کر رہے ہیں اور محد سے میدانِ حشر تک رقص کناں جانے کو
 تیار ہیں۔ امیر محبوب کے تصور ذہنی کی عظمت کر رہے ہیں ساتھ ہی ان آنکھوں کے
 جن سے یہ تصور بندھتا ہے۔ خواجہ صاحب نے ترک تعلقات کو غم بسر آمدن اور نذرانہ کی
 تفصیل تا دیر میکہ شادان و غزل خواں بروم“ سے کی ہے جس سے محبوب کی معیت
 تصور کی عظمت خود بخود سمجھ میں آ جاتی ہے۔ خواجہ نے اس مضمون کو بے حد لطیف
 کر دیا ہے۔ آخری شعر میں شیخ نے محبوب کی جاں طلب کرنے پر رقص کیا ہے جس سے
 محبوب کا جان سے زیادہ عزیز ہونا سمجھ میں آتا ہے۔ امیر نے اس مژدہ وصل کے
 صرف انتظار ہی میں جان دے ڈالی ہے۔ اگرچہ محبوب نے ان کو بھول کر بھی یاد
 نہیں کیا۔ خواجہ صاحب باوجود بے حد ہمایہ اور کم طاقت ہونے کے محبوب کی خیر خواہی

مزید مد ملے۔

حافظ

خسرو

سعدی

خون آں دز کزین منزل یں بروم	من آں نیم کہ لبر از وفائے خود بروم	تو میندار کزین ربکلامت بروم
راحت جان ظلم در پے جان بروم	ز آستان بحین رضائے خود بروم	دلیم اینجاست بدہ تابستان بروم
ہو اداری او ذرہ صفت کھن	منم فادہ نجا کے دہر زان چوں با	چون ہو اداری قدیم بدہم جان غزین
تائب خیمہ خورشید رخسار بروم	گذر کنی لبہم من بجائے خود بروم	تو ارادت نہ کہ از پیش غرامت بروم
نذر کردم کہ گرای غصہ سر آید روز	بدست بوس خاں تو گر شود ممکن	ور بدانم بدر مرگ کہ خشم تبست
تا دیکہ شادان غزل خاں بروم	در رونیدہ صورت نمائے خود بروم	از محد قہص کناں تا بقیامت بروم
چون صبا بادل ببار تے بے طاقت	در انتظار وصال دست شد خسرو	گر رسد از تو بگو شمع کہ میرائے سعدی
ہو اداری آں سرور خاں بروم	دلت نہ شد کہ بسوئے گدائے خود بروم	تائب گچ را غراز و کرامت بروم

ظاہر ہے کہ امیر خسرو اور خواجہ حافظ کے پیش رو شیخ سعدی ہیں لیکن دیکھو شیخ سے بڑھ کر امیر کے ہاں اور امیر سے زیادہ خواجہ حافظ کے کلام میں جدت طرازی پائی جاتی ہے۔ پہلے شعر میں شیخ نے دربار پر مقیم ہو لے اور وہاں سے چلے جانے کی صورت میں سالم نہ رہنے کو سادہ طور پر بیان کیا ہے اور وجہ بھی بتادی کہ ”دلیم اینجاست“ لیکن امیر خسرو نے ”من آں نیم“ سے ہمیشہ کے لئے آستانے سے برضاے خود چلے جانے کی نفی کی ہے ساتھ ہی اپنی قدیمی وفا شکاری کا اظہار بھی کیا ہے جس سے کمال ارادت مندی اور خدمت گزاری ثابت ہوتی ہے۔ خواجہ صاحب کا اسلوب بیان

خواجہ کی یہ غزل ان کی مشہور غزلیات سے ہے جس کا ماخذ امیر کی یہ غزل قرار دیئے بغیر چارہ نہیں۔ خواجہ نے مسلسل پوری غزل شکایت زمانہ میں لکھی ہے لیکن امیر نے بغیر و حوادث کا ذکر ”حال دل برائیں دگر“ ”کار زیر و زبر“ ”روزگار تر“ وغیرہ الفاظ میں کیا ہے۔ ساتھ ہی تغزل کا پہلو بھی ملحوظ رکھا ہے۔ تیسرے شعر میں انھوں نے ”کہ تواند“ استفہام انکاری اور ”کیست آن فتنہ“ برائے تعجب و تعظیم لاکر اپنی بیسی اور معشوق کا سرتاپا فتنہ ہونے کا اظہار کیا ہے۔ آخری شعر میں اپنا عاشق صابر اور پرانا پیار محبت ہونا ظاہر کرتے ہوئے جلد تفقد حال کی درخواست کی ہے اور ”خطر می“ میں محبوب کی نازک قلب پر اثر بھی ڈالا ہے تاکہ متاثر ہو کر جلد درخواست (شرہتم زود بدہ) منظور کر لی جائے۔

شرہتم دیدہ زانکہ خطر می بنم

خواجہ اور امیر کے اس قدر موازنہ کلام سے جو صرف ردیف میم کی غزلیات وسط میں کیا گیا ہے۔ غالباً دونوں بزرگوں کا فرق و امتیاز معلوم ہو گیا ہو گا نیز یہ کہ خواجہ کے اکثر مضامین کی اساس حضرت امیر کے ہاں پہلے سے موجود ہے جس سے خواجہ کے استفادہ کا پتا چلتا ہے۔ بخوف طوالت بقیہ ایسی غزلیات کے موازنہ کو ترک کیا جاتا ہے جو کسی قدر تغیر قوافی کے ساتھ دیوان حافظ (ردیف میم) میں پائی جاتی ہیں۔

شیخ سعدی، امیر خسرو، اور خواجہ حافظ کے انفرادی مقابلہ سے فراغت ہوئی اب ہم چند حضرات کا مختصر یکجائی مقابلہ بھی کیا جاتا ہے تاکہ ان کی ہم مذاقی کے ثبوت میں

ہے۔ چوتھے شعر میں بھی خواجہ اور امیر ساوی الاقدام ہیں۔ امیر نے ”لو لوے خام“ سے اپنے اشعار مراد لئے ہیں کہ وہ تثار جاناں بننے کی قابلیت نہیں رکھتے۔ خواجہ صاحب کے ہاں بھی ”نکتہ ناسنجیدہ گفتم“ سے اشعار ہی مراد ہیں۔ کہ خود محبوب کے لطیف عشوہ کے بغیر ناموزوں ہیں۔ آخری شعر میں امیر نے محبوب کے راستی و درستی قدر صنعتِ تشبیہ میں خامہ فرسائی کی ہے اور نہایت لطافت سے محبوب کے قد کو سرو (چوبے ست) تا تراشیدہ پر ترجیح دی ہے۔ خواجہ نے بھی اسی مضمون کو لے کر بہت بلند کر دیا ہے اور ”از راست می رنجہ نگارم“ سے نہایت لطیف ایہام پیدا کیا ہے دیکھو اس مضمون سب جگہ امیر ہی کے اشعار ثابت ہوتے ہیں۔

خواجہ حافظ

امیر خسرو

حالِ خود باز بر آئینِ دگر می بینم	(۴)	ایں چہ شیرے ست کہ در دُورِ قمری بینم
باز کارِ دلِ خود زِیرِ دُورِ بر می بینم		ہر آفاقِ پُر از فتنہ و شرمی بینم
می رسد از پئے من بچ کہ من دُورِ دُور		ہر کے روزِ بھی می طلبد از ایام
روزِ گارے دلِ شوریدہ تبری بینم		مشکلِ انیت کہ ہر روزِ تشری بینم
کہ تواند کہ مرا باز رہاند امر دُور		اسپ تازی شدہ مجموعِ بزریر پالاں
کیست آن فتنہ کہ در پیشِ نظری بینم		طوقِ رزین ہمد در گردنِ خرمی بینم
ایں نم تشہ دیرینہ فردِ پوشِ آن رُوس		اہلباں را ہمہ شربتِ زکلائے قدست
شرتم دیردہ زانکہ خطری بینم		قوتِ دانا ہمہ از خونِ جگر می بینم

دونوں غزلیں ردیفِ قوافی اور وزن کے اعتبار سے متحد ہیں مطلع میں
 حضرت امیر خسرو نے جس مضمون پر خامہ فرسائی کی ہے وہ اتحادِ محبوب و محب ہے۔ یعنی
 میرا مہم ارادہ ہے کہ جان کے عوض محبوب کو لے کر اپنی خودی اس طرح مٹا دوں کہ
 'خلق گر پسند از نام عیاں سازم ترا' کا سماں بندھ جائے۔ نہایت رفیع اِشعار
 مطلع ہے۔ خواجہ کا مطلع امیر کے دوسرے شعر سے ٹکرا رہا ہے۔ جس میں امیر نے خود کو
 مخاطب بنا کر سمجھایا ہے کہ عشق کے آفات و مصائب سے گھبرا کر تن پروری کیوں
 چاہتے ہو۔ جب کہ تم محبوب کے قبضہ سے باہر نکل جانے کی طاقت نہیں رکھتے۔
 نہایت سادگی کے ساتھ اپنا کمال وابستہ جاناں ہونا دکھایا ہے۔ خواجہ نے بھی مطلع میں
 اسی مضمون کو ادا کیا ہے۔ ان کے دو مصرعہ کے الفاظ نے اس مضمون کو زیادہ
 لطیف کر دیا ہے۔ 'گفت کو ز خیر تا تیراں مجنوں کم'، گویا عاشقی سے تو یہ کرنا سوا
 اور جنون ہے۔ تیسرے شعر میں امیر نے اپنے وارداتِ قلبی کو اس طرح ادا فرمایا ہے
 اگر میں اپنے خونِ نابہِ دل کا ایک قطرہ باہر کر دوں تو اس سے بہت سے جل کر خون ہو کر
 بہ جائیں گے یعنی ے

آں عجب آبِ ہا کہ در راہِ فتا دیدہ ام کے شرح آں باشد روا
 شمع زان گر بظاہر آ ورم پردہ ہائے عقل را بردم : سچ
 اس کے مقابلہ میں خواجہ صاحب کا دوسرا شعر دیکھو بالکل امیر کے شعر کی شرح
 معلوم ہوتا ہے۔ خواجہ کے ہاں "صد گداے ہچو خود" میں کسرِ نفسی کا نکتہ مزید اضافہ

گل کا ذکر کر کے اس کو سبوحی کش اور خود کو لالہ داغ دار بنایا ہے۔ دونوں کا حال وہ
ہے اپنی محبوب کے کمال اور اپنے عجز و نقصان کا اظہار تیسرے شعر میں ہر اک نے اپنی بے
کی بنا پر درخواست وصل پیش کی ہے۔ امیر کے شعر میں "یارب کہ چند بار سے تکرار
درخواست بھی مفہوم ہونا ہی جو حسب حال ہے۔ شعر چارم میں اماں مضمون دونوں جگہ
اُبروئے جان ہے۔ خواجہ نے امیر کا مضمون تشبیہی اسلوب بدل کر ادا کیا ہے اور بے حد
لطیف کر دیا ہے۔

خواجہ حافظ

امیر خسرو

غرم آن ارم کو از دل نعتِ باں بردن کنم (۳) دوش بولائے رختِ گفتم ز سہر بردن کنم
آرمت دیشِ خود را از میاں بردن کنم گفت کو زنجیر تہمیراں مجسوں کنم
چند گوی عشق را از دل بلان خوش بزی
گر تو انجانِ خود از دستِ تہمیراں کنم
از دل برخیزے خود خوئی نابہ دارم کہ گر
قطرہ از دل بردن ریزم جگر باخون کنم
گوہرے دارم کہ درے نیت جز لولوی آ
چون شاربِ خاکِ پایت لولوئے بگون کنم
سروین یک رہ بجز آرائی تادیش تو
سرو اگر تہمیراں باشد رواں بردن کنم

من کہ رہ بردم بگنجِ حسن بے پامان دست
صد گدائے بچو خود را بعد ازین قارن کنم
نکتہ ہا سنجیدہ گفتم دہسرا معذور دار
عشوہ فرمائے تامن طبع را موزوں کنم
قامش را سرود گفتم کہ شید از من بختم
دوتاں از دست می رنجہ نگارم چون کنم

بھی اپنی آواز مقامِ سدرہ تک پہونچائی ہے۔ خواجہ نے امیر کے مضمون کی تقلید کرتے ہوئے
شامِ سحر، مرغِ سدرہ اور صفیر کے اجتماعِ مناسب مضمون نکالیں کر دیا ہے۔

خواجہ حافظ

امیر خسرو

ماسر خوشانِ مست دل از دستِ دادہ ایم	(۲)	رحمے کہ بردر تو غریب و فداہ ایم
ہمرازِ عشق و تنہا جامِ بادہ ایم		دردِ خونِ دل از دستِ چون جامِ بادہ ایم
لے گل تو دوشن جامِ صبحِ کشیدہ		دی باد صبح بوئے تو آدرستے ما
ماں شقایقِ تم کہ بادِ داغِ نادہ ایم		امروز دل ہوئے تو برباد دادہ ایم
کار از تو میر و مدد لے لیلِ راہ		از بہرِ نیم بوسہ کہ بر پلے تو دہیم
انصاف می دہیم کہ از رہِ فداہ ایم		یارِ بک چہ بار بپایت فداہ ایم
بر ما بسے کمانِ سلامت کشیدہ اند		آخر چہ شد کہ چشمِ بستی بروئے من
تا کارِ خود زابر دے جانِ کشادہ ایم		زمیناں کہ باروئے تو ابر کشادہ ایم

خواجہ اور امیر کے مطلع کا مآل واحد ہے مگر عالمِ جداگانہ ہے۔ امیر کے ہاں ”غریبے در
افنا دہ“ پر محبوب سے رحم کی درخواست ہے۔ خواجہ ”دل از دستِ دادہ“ اور ”ہمرازِ عشق“
سے اپنی عاشقی کا دعویٰ کرتے ہوئے جامِ بادہ سے سرشار ہیں۔ انہوں نے خونِ دل
(عشق) جامِ بادہ بھی تیار کیا ہے۔ دوسرے شعر میں امیر نے گل کا ذکر نہیں کیا بلکہ
بادِ صبح نے اُن کی بو اُن کے مشامِ جاں میں پہونچائی ہے۔ انہوں نے اگلے مصرع میں
بو کے معنی اُمید لے کر تمناے وصال میں جان و دنیا بیان کیا ہے۔ خواجہ صاحب نے

حافظ

خسرو

من آں مرغم کہ ہر شام دھڑکے

نئی آید گوشت نالہ من

رسد تاسدرہ آواز نفیرم

کہ گوشیں جیخ گرگشت از نفیرم

مطلع میں جس مضمون کو امیر خسرو نے ادا کیا ہے وہی مضمون خواجہ حافظ کے ہاں موجود ہے۔ اگر امیر نے ”وگر میرم بجاں منت پذیرم“ میں اظہار امتنان کیا ہے تو خواجہ نے بھی ”بتیرم گزنی منت پذیرم“ میں اپنی منت پذیری کا اعتراف کیا ہے۔ امیر خسرو کے مطلع میں ”بیا جانا“ سے مخاطبت کا لطف بھی موجود ہے۔ دوسرے شعر میں امیر غم ہجر سے جاں لب ہیں اور خواجہ غم گیتی سے عاجز آکر اپنے مذاق کے موافق ساغر بہت ہیں۔ تیسرے شعر میں امیر نے اپنا اسیر محبت ہونا اس طرح ظاہر کیا ہے جس سے کبھی رہائی نہ ہوگی۔ خواجہ نے اس مضمون کو ”فکر خویش گم شد“ سے ادا کیا ہے۔ ”چناں پُر شد فضائے سینہ از دوست“ میں الفاظ اس تناسب سے لائے گئے ہیں کہ مصرعہ بہت بلند ہو گیا ہے لیکن اس مضمون امیر ہی کا مصرعہ ہے

”کہ من در قیدِ مہرِ او اسیرم“

شعر چارم میں دونوں نے اپنی مسکنت و فقر کے اظہار سے فائدہ اٹھانا چاہا۔ امیر ”نظر داری... الخ“ سے استدلال کر کے اپنے آپ کو مستحقِ نظر قرار دیتے ہیں خواجہ صاحبِ زکوٰۃ حسن سے مستفید ہونا چاہتے ہیں۔ بالکل امیر کے ہم مضمون ہے آخری شعر میں اگر امیر نے اپنے نالہ و فریاد سے آسمان کو نہر بنا دیا ہے تو خواجہ نے

اسی طرز (منقبتِ شیخ) میں ایک اور غزل جس کا مطلع یہ ہے

ہر قوم رست سے دینے و قبلہ گاہے

ما قبلہ رست کر دیم با طرف کج گاہے

اس غلط و اشتراک سے بھی ثابت ہوتا ہے کہ شیخ امیر اور خواجہ حافظ لغزل میں

وحدتِ ذوق رکھتے ہیں جس سے ایک گو نہ استفاوہ و متبع کا پتا چلتا ہے جس سے

ناقلمین کو ایک کے کلام پر دوسرے کا شبہ ہو جاتا ہے۔

اب ہم خواجہ کے ان غزلیات کا موازنہ کرتے ہیں جو امیر کے جواب میں

معلوم ہوتی ہیں جس سے پتا چلے گا کہ خواجہ حافظ کے اکثر مضامین پہلے سے اخیرِ

کے ہاں موجود ہیں۔

خواجہ حافظ

امیر خسرو

بہ تیغِ گزندش نگریم

(۱)

بیا جانا کہ جانت را میرم

وگر تیرم ز دمت پذیرم

وگر میرم بجا منت پذیرم

غم گیتی چو از پایم در آورد

دل از ہجراں بجاں آید کہ از جا

بجز ساغر نباشد دشتگیرم

گزیرم نیست از تو ناگزیرم

چناں پر شد فضلے سینہ آرد

خلاص من مجرید اے رفیقان

کہ فکرِ خویش گم شد از ضمیرم

کہ من در قیدِ مہرِ اسیرم

نصابِ حق در حد کمال است

نظر گشتہ داری با فقیراں

ز کا تم دہ کہ مسکین و فقیرم

من مسکینِ آخر ہم فقیرم

موجود ہے۔ وہ شیخ اور خواجہ کے کلمے غزلوں میں منجے ہیں اور امیر کے دہے غزلوں میں

شکر شکر شکر شکر ہمسہ طلیان ہند

(حافظ)

ایں قند پارسی کہ بہ بنگالہ می رود

علامہ ازیں بیجا کہ او پر ذکر ہوا ہے کہ شیخ کی ایک غزل امیر کے دیوان میں حافظ
پائی گئی تھی حالانکہ وہ امیر کی نہ تھی بلکہ شیخ کی تھی۔ اسی طرح خواجہ صاحب کے دیوان میں بھی
امیر کی ایک غزل کے اکثر اشعار منظر تخلص حافظ موجود ہیں جو قطعاً حافظ کے نہیں
بلکہ امیر خسرو کے ہیں۔ وہ غزل یہ ہے ”بغراغ دل زمانے نظرے بہ ماہر دے“
جو وسط میں موجود ہے۔ دیوان حافظ میں اس غزل کے جو اشعار پائے جاتے

ہیں یہ ہیں

بغراغ دل زمانے نظرے بہ ماہر دے بہ ازاں کہ چتر شاہی ہم روز بے دہوئے
بند کہ رشک آید بدو چشم روشن خود کہ نظر دینغ باشد بچن لطیف روئے
دل من شد و نہ اتم چہ شد آں غریب آرا کہ گزشت عمر نامہ خبرے یہیچ سوئے
انفسم باخر آمد نظم مذید سیرت بجزاں نماز مارا ہوئے و آرزوئے
مکن لے صبا مشوش سر زلف آں پرئی کہ ہزار جانِ حافظ بہ فدائے تار ہوئے

ان اشعار کو امیر خسرو کا تسلیم کر لینے میں ہم کو کچھ پس و پیش نہیں۔ پوری غزل کے

۹ شعر ہیں جو وسط میں موجود ہیں۔ علامہ ازیں خود خسرو کا طرز اس غزل میں موجود ہے

امیر خسرو اور خواجہ حافظ

پہلے معلوم ہو چکا ہے کہ شیخ سعدی کی زندگی ہی میں خسرو کا شہرہ (جب کہ وہ ملتان میں شہزادہ خان شہید کی ملازمت میں تھے) شیراز پہنچ چکا تھا اور خود شیخ نے امیر کے جوہر قابل ہونے کا اعتراف کیا تھا۔

بنابرین خیال پیدا ہوتا ہے کہ خواجہ حافظ شیرازی کو بھی (جسے سعدی اور امیر دونوں کے بعد ہیں اور زمانی حیثیت سے تابع ہیں) امیر کے کلام پر نظر ڈالنے اور اس سے استفادہ کا موقع ملا ہو گا۔ اس خیال کی تصدیق کے لئے ہم نے خود خواجہ صاحب کے دیوان کا مطالعہ کیا۔ پڑھنے کے بعد بتا چلا کہ بعض غزلیات خواجہ کے دیوان میں ایسی موجود ہیں جن کو امیر کی غزلیات (موجودہ وسط الحق) کا جواب کہا جاسکتا ہے (جیسا کہ موازنہ سے ثابت ہو گا) امیر نے شیخ کے قائم کردہ اساس پر جو عالی شان عمارت قائم کی تھی اس کے نقش و نگار خواجہ صاحب کے ہاں بھی موجود ہیں۔ اگرچہ ان کے ہاں شراب، ساقی، مستی و مدہوشی اور زلف و خال کے استعارے میں واردات قلبی اور نکات تصوف کا بیان خود ان کا حصہ ہو گیا ہے اور کھلے لفظوں میں انھوں نے خواجہ کی پیروی اور سعدی کا اعتراف کیا۔

استاد غزل سعدی الخ

لیکن اس سے انکار نہیں ہو سکتا کہ خواجہ کے کلام میں امیر خسرو کی جھلک بھی

سعدی (۲) خسرو
 سر و سینا بھسمی روی (باغنون تانیہ) ترک بین پر شکل دیگر می روی
 نیک برعدی کر بے مای روی باره از خوبی برابر می روی

(۳)

باز از شراب دوشین سر در خمار دارم نہ کنم ز عشق توبہ کہ سیرِ مجناہ دارم
 در بیاف و صل جانان گل در کنار دارم دل خود نمی توانم کہ ازین گناہ دارم

(۴)

منم ایں بے تو کہ پر لائے تماش دارم منم اورد ز کردر غناہ بھستان دارم
 کافرم گردل بناف و سیرِ صحرا دارم نظر اندر من و سبیل دریاں دارم

(۵)

تو پری زادہ نہ از من ز کجائی آئی باز اے سرو خاں ز کجائی آئی
 کادی زادہ نباشد بخین و پستی کز بر اے دل دیوانہ مای آئی

(۶)

اے باد صبح دم خبر دل تاں گبرے اے باد گاہ بگاہ بمن نام اد گبرے
 وصفِ بال آں بیت نامہاں گبرے خوناب غیر تم بہ لب جام اد گبرے

امیر کہتے ہیں گویا عشاق کو ماں کی بددعا نے بے نصیب کر دیا ہے جن کا دستِ مراد ہمیشہ خالی رہتا ہے۔ دونوں شعر یکساں رتبہ کے ہیں۔ شعر پنجم میں دونوں نے ناصح خٹک کا خاکہ اڑایا ہے۔ شیخ محبوب کی طرف مخاطب ہو کر کہتے ہیں کہ زرا ان ناصح مشفق کو بھی چکھا دو کہ سب نصیحت و ملامت بھول جائیں۔ امیر فرماتے ہیں (اور صحیح فرماتے ہیں) کہ ناصح (نادان) ہتیار تو بنتا ہے مگر اتنا نہیں جانتا کہ بے ہوش اور بے خبر (عشاق) کو نصیحت و ملامت کرنا۔ اپنی نادانی اور بہودگی کا ثبوت دینا ہے۔

ما کجا نیم نصیحت گر بکار کجا ست (حافظ)

دونوں شعر بلیغ ہیں۔

اس قدر موازنہ سے غالباً امیر خسرو کے طرز تغزل اور ان کے اتباع کی حقیقت ناظرین پر اچھی طرح منکشف ہو جائے گی۔ وسط میں ایسی اور غزلیات بھی موجود ہیں جو سعدی کا جواب معلوم ہوتی ہیں۔ بخوفِ طوالت ان کا موازنہ قلم انداز کیا جاتا ہے صرف ان کے اور شیخ کی غزلیات کے مطالعے نقل کئے جاتے ہیں تاکہ اہل ذوق ہر ایک کے اپنی اپنی جگہ ملاحظہ فرما کر مخطوط ہو سکیں۔

خسرو

سعدی

اے زبنا رخک تو یافتہ دیدہ روشنی

(۱)

کس گزشت دردم تا تو بنجا طر منی

چند بشوخی و جفا قصدِ ہلاک من کنی

یک نفس ز درونِ جاخیم برونِ منی زنی

امیر خسرو

شیخ سعدی

تو بہ شکاری لے پند گو دمن پیش

بیار ساقی سرست جام بادہ عشق

چہ جائے ایت کہ ہویدہ مید ہی پندم

بدہ برغم ناصح کہ می دہ پندم

شیخ محبوب کو بے وفا اور ست پیمان بنا کر شکوہ شکایت کا مزہ لے رہے ہیں۔

امیر نے مطلع میں محبوب کی بے وفائی سے جو دلی داغ پیدا ہوئے ہیں ان سے اپنا سجدہ خوش ہونا ظاہر کیا ہے یہاں تک کہ مرہم کی پردا بھی نہیں جس سے محبوب کی جفا کا باطن صبح مرغوب ہونا ثابت ہوتا ہے۔ امیر کا مطلع بلند ہے۔ دوسرے شعر میں شیخ نے محبوب کی جفا کا ذکر اس طرح کیا ہے کہ اُس سے اپنا بے حد بلا کش اور صابر و ضابط ہونا مفہوم ہوتا ہے یعنی محبوب جو جفائیں عشاق پر کرتا ہے میں ان کو دشمن سے دشمن پر بھی روا نہیں کرتا لیکن امیر کے ہاں اظہار بلا کشی کے ساتھ محبوب کے طبع نازک کا لحاظ و ادب بھی ملحوظ ہے۔ ”عبار خُنگِ تو بردا من تو نہ پندم“

تیسرے شعر میں شیخ کے ہاں ”خاکِ پائے تو“ اور ”جانِ زندہ دلاں“ کے مقسم ہلانے سے (بقاعدہ بلاغت) خاکِ پائے محبوب اور زندہ دلوں (عشاق) کی جان کی عظمت کا نکتہ موجود ہے۔ باقی مضمون شیخ اور امیر کے ہاں یکساں وارد ہوا ہے یعنی ”محبوب کی قدمبوسی اور زیارت“ چوتھے شعر میں شیخ کہتا ہے کہ عاشق باپ کی نصیحت بھی نہیں سنا اور اس معاملہ میں وہ ایک بالمالق فرزند ہے جس کا نامراداؤ بد نصیب ہونا ظاہر ہے۔

حرکت نہیں کر سکتے۔ چہ چارہ کنم، کجا روم کے ساتھ مل کر وہ لطیف نکتہ ہی جس سے گرفتار گیسو پر ترجم کی حد باقی نہیں رہتی۔ چوتھے شعر میں شیخ نے طعن و تشیع سے ترک محبت نہ کرنا بیان کیا ہے۔ امیر نے بھی ”مرا ہر سخنے از زبان غمزہ مسوز“ سے یہ دکھلایا ہے کہ اب طعن و تشیع کی برداشت نہیں رہی۔ جرم عشق میں آپ قتل کر دیں تو ہتھکڑیاں (اپنا مطلب یعنی درخواست قتل اب بھی محفوظ ہے) مقطع میں شیخ محبوب کی محبت و عشق کا مقررہ گو تمام جہان اس کا مخالف ہو جائے جس سے اس کی خشکی عشق کا پتا چلتا ہے، امیر کے مقطع میں ”فتا دیر در تو“ سے صرف اقرار و خشکی عشق ہی ثابت نہیں ہوتے بلکہ اس سے لزوم خدمت کا پتا بھی چلتا ہے جس پر ترجم اور التفات کی توجہ دلانا نہایت مناسب ہے کہ ارتقاء خود را فرو نہ بگزارم۔

امیر خسرو

شیخ سعدی

(۵) شکست عہد موّت نگار دلبندم
چو من دوست بدایغ درو نہ خرمدم
برید عہد وفا یار بست پیوندم
نہ دوستی بودار دل بر ہے بندم
تطاوے کہ تو کردی بدوشی ہامن
ہزار کوہ غم ار بردلم نہی بکشم
من آں شبمن خنخوار خوش نہ پندم
غبارِ خاک تو بردا من تو نہ پسندم
بخاک پائے تو سو گد مجاہد نہ دلا
روا دادر کہ از دیدنت شوم محروم
کہ من بپائے تو در مردن آرزو مندم
من آں نیم کہ زیریم نصیحت عقل
چنین کہ من بجاں تو آرزو مندم
پر گوی کہ من بے حفاظ فرزندم
مگر کہ مادیو پریم شکستہ بود انگشت
کہ از مراد تہی باد دست فرزندم

سعدی

خسرو

نہ روئے رفتن از خاک آستانہ اد
چہ دقت بود کہ افتاد با تو ام و کما
نہ احتمال نشستن نہ پائے رفتارم
کہ کار سرشد و در سرنی شود کارم
کجا روم کہ دلم پائے بندہ کے ست
کجا روم چہ کنم کہ تو ہر کجا کہ روم
سفر کنید رفقاں کہ من گرفتارم
کنند گیسوئے تومی کند گرفتارم
اگر ہزار رفت کنی و طعنہ زنی
مرا ہر سخنے از زبان غمزہ مسوز
من این طریق محبت ز دست نگذارم
ہرست خویش بزن تیغ اگر گنگارم
بشن رئے تو از داری کند سعدی
فادہ بردہ تو خسرو و دہشتی
ہم جہاں بد آئید گو با نگارم
کہ فادہ خود را فرد نہ بزارم

مطلع میں شیخ دشمن کی کچھ پروا نہ کر کے اپنے آپ کو بچا و فادہ ارضا ہر کرتا ہے۔ امیر کی نظر میں ریخ یار کے سوا کچھ نہیں سماتا جس سے ان کی وفاداری اور محبت صادق و پتہ چلتا ہے۔ دوسرے شعر میں شیخ نے کمال اضطراب کا اظہار کیا ہے جو خاصہ عشق ہی ”نہ روئے رفتن“ نہ احتمال نشستن“ اور ”نہ پائے رفتن“ سے شعر میں لطف پیدا ہو گیا ہے۔ امیر بھی اپنے انہقا و محبت کے وقت کو یاد کر کے سر دھن رہے ہیں اور ”کار سرشد و در سرنی شود کارم“ میں اپنی ناکامی پر افسوس کر رہے ہیں۔ تیسرے شعر میں شیخ اپنے ساتھیوں سے کہتا ہے کہ تم جاؤ کیوں کہ میں محبوب کی محبت میں گرفتار ہو گیا ہوں لہذا میں ہوں۔ امیر خسرو اپنے تئیں ہر جگہ گرفتار گیسو پاتے ہیں اس لئے کیس نقل

شیخ کا مطلع محبوب کی تصویر نہ کھینچ سکنے کا عجز ظاہر کرتا ہے اور وجہ عجز حیرانی ہے جو کمالِ حسن سے پیدا ہوئی ہے۔ امیر کا مطلع بہت بلند ہے۔ وجودِ معشوق علت ہے وجودِ عشاق کے جسم و روح کی تمثیل سے جو لطیف استدلال اس پر قائم کیا ہے وہ اُن کا حصہ ہے۔ دوسرے شعر میں شیخ یہ دکھاتے ہیں کہ عشقِ کامل ملامت سے دُور نہیں ہوتا۔ اس میں ناصحین کی نصیحت بے کار ہے۔ امیر خسرو یہاں تک اپنی محویت اور کمالِ عشق کا اظہار کر رہے ہیں کہ اُن کو اپنی خودی کا خیال بھی نہیں رہا ہے

”بجا وجودتِ زمن آواز نیاید کہ منم“ (سعدی)

دونوں نے اپنے عشقِ فطری کا اظہار کیا ہے۔ تیسرے شعر میں شیخ اور امیر یہ بتانا چاہتے ہیں کہ جو جان، جاناں پر قربان نہ ہو بے کار ہے۔ شیخ کے سادہ مضمون کو امیر نے لفظ ”پشیمانم“ سے لطیف کر دیا ہے۔ چوتھے شعر میں جس مدعا کو شیخ نے مخفی رکھا، (کہ میں عاشقِ کامل ہوں) اس کو امیر نے اجاگر کر دیا ہے۔ یعنی محبوب کی بے عتنائی سے خام کار ہوس پرست عشاق متاثر ہو کر ترکِ عشق کر دیتے ہیں لیکن جاں بازانِ حقیقی جان جانے پر بھی محبت سے باز نہیں آتے جو کمالِ عشق کی دلیل ہے۔

(۴)

امیر خسرو

شیخ سعدی

بدیدہ کہ ترا دیدہ ام نمی یارم
کہ آں نظر تو بر رُئے دیگرے آم

من آنیم کہ دل از ہر دوست بردارم
و گر ز غصہ دشمن بجا رسد کارم

امیر پہلے ہی سے اپنا راز کسی سے اس لئے نہیں کہتے کہ کوئی ان کے نزدیک چاڑھا
نہیں ہے۔ امیر کا یہ مضمون بھی شیخ کے شعر سے ماخوذ ہے۔ آخری شعر میں شیخ نے
غم تنہائی کا نقشہ تمثیل دے کر کھینچا ہے

چو بل در قفس فصل بہاراں

امیر نے بھی اپنے عشیقہ نالہ و فریاد کی تصویر بل ہی کو قرار دیا ہے اور حتی یہ ہے
کہ امیر نے شیخ کا یہ بلند مصرعہ چو بل در قفس فصل بہاراں - اپنے مطلع میں
اس خوبی سے تضمین کیا ہے کہ گویا اُس سے چھین لیا ہے جس سے شیخ کے لفظی و معنوی
اتباع کا تین ثبوت ملتا ہے۔

امیر خسرو	(۳)	شیخ سعدی
لے وجود تو دیدہ جانم		بسکہ در منظر تو حیرانم
جسم پیدا و جان پہنام		صورت را صفت نمی دانم
بسکہ سوائے تومی دم بخیاں		پارسیاں ما مہم مکنید
سوائے خود باز رہ نمی دانم		کہ من از عشق توبہ نتوانم
تا ترا دیدم و ندانم جاں		بچہ کار آید ایں بقیہ عمر
واللہ از زیستن پشیمانم		کہ بہ معشوق بر نیفتانم
مہر از جان من برون نرود		گر تو از من غناں نگردانی
جان من گر برون رود جانم		من بشمشیر بر نگردانم

شعریں شیخ نے محبوب کے روئے تاباں کی شکایت آمیز تعریف کی ہے یعنی تمہیں جو دیکھے گا غذا ہوگا۔ اس میں کسی کا کیا قصور ہے۔ امیر بھی شاکی ہیں کہ جس کی یاد میں ہم سب بھول گئے وہ ایک دم کے لئے بھی نہیں یاد نہیں کرتا۔ تیسرے شعریں شیخ مقید بل کے سوز کو باغ میں آزاد بل کے گانے سے بہتر بتاتا ہے لیکن امیر خسرو اس مضمون کو یوں ادا کرتے ہیں کہ میں بدون دیدار مقید بل کی طرح نعرہ زن ہوں۔ اب یہ یادہ صبر کی تاب نہیں۔ اپنی بے تابی اور شوق دیدار کا مضمون امیر کے ہاں زیادتی مقیدہ موجود ہے۔ چوتھے شعریں ”ہوس“ سے شیخ کی مراد عشق ہے مطلب یہ ہے کہ جب تک عشق نہ ہو کلام میں درد پیدا نہیں ہوتا۔ امیر کہتے ہیں کہ اور لوگ تو تیرے وصل کا سودا پکا رہے ہیں میں ہی صرف ایک ایسا محب ہوں جو تیرے تصور کے سوا اور کسی چیز کی خواہش نہیں رکھتا۔ امیر کا مضمون لطیف اور رنگین ہے۔ آخری شعریں امیر خسرو نے شیخ کی طرح حسن دوست کو لازوال اور غیر متناہی دولت کے مالا مال بیان کرتے ہوئے اپنے عجز و قصور کا اظہار اس خوبی سے کیا ہے کہ اپنا مطلب بھی فوت نہیں ہوتا۔ اس کے سوا ”شکر خویش“ کی اضافت سے لفظ ”شکر“ میں صحت ایہام نے لطف مزید پیدا کر دیا ہے۔

”پیش از نیم چو گس از شکر خویش مراں“
 خواجہ حافظ نے اس ”شکر“ کو یوں بانڈھا ہے۔
 یک شکر انعام مابود بخت خست نداد

موازنہ خسرو و سعدی

سعدی

خسرو

(۱) گردروں سوختہ ہوا تو ہر آہِ دلفن
چہ تفاوت کند از شکرستان گسے
من ترا دارم و جز لطف تو ام نیت کے
لے کہ انصاف دلِ بوخنگاں می نہی
درجام نم بود غیر تو قسریا در سے
خود نہیں بے بنایت نمودن یکسے
نفسے بے تو یارم زدن اے جاں گرچہ
چوں سرسینِ بلبل کہ خوش آید ز باغ
نکلی یاد من سوختہ بھرے نفسے
لیکن آں سوز نثار و کہ بود در قفسے
بس جانِ من از شوقِ گستانِ رخت
تا با مروز مراد سخنِ ایں سوز نہ بود
تاجِ نیکر کند لغو زباں در قفسے
کہ گرفتار نبودم بکندِ ہو سے
بہر کسے راست ہوئے زوہداتِ در سر
پیش از نیم چو گس از شکر خویش مراں
کے تفاوت نکند در شکرستان گسے

امیر کی غزل شیخ کی غزل کا لفظاً و معناً جواب ہے وزن و قوافی متحد ہونے کے علاوہ شیخ کے مطلع کا دوسرا مصرعہ امیر نے آخری شعر میں بالکل اپنا بنالیا جو مطلع میں شیخ بطور تذلل اپنی آواز کو آواز گس قرار دیتا ہے اور شکر و گس کی تمثیل سے اپنے فطری عشق کا ثبوت دیتے ہوئے محبوب کی دولتِ حسن کو بے پایاں بتاتا ہے۔ امیر کی لفظی دست سے مالا مال ہیں اور محبوب کے ہوتے ہوئے کسی سے فرما دینی نہیں چاہتے۔

۵ . . . بنے دست رسی بیادارم { وسط ص ۱۵۲
 نے طاقت انتظار دارم { طباطبائی ص ۸۶

یہ غزل خسرو کی ہو یا سعدی کی؟ اس امر کا قطعی فیصلہ مشکل ہے لیکن غور کرنے
 معلوم ہوتا ہے کہ امیر کی بیاض مشق میں جس پر شیخ کی غزلیں بطور نمونہ درج ہونگی
 دیکھنے والوں نے یہ غزل امیر کی تصور کر کے خسرو تخلص کے ساتھ داخل دیوان
 امیر خسرو کر دی ہوگی یعنی ناقلین نے بے احتیاطی سے سعدی کی بجائے ”خسرو“
 ہم وزن لاحق کر کے اس غزل کو خسرو کی غزل قرار دیدیا ہو۔ یہ بھی ممکن ہے کہ ہر اچھی
 غزل کو امیر خسرو کی مقبولیت عامہ اپنی طرف جذب کرنے میں کامیاب ہو جاتی ہو
 خصوصاً جب کہ دوسری غزل کا تخلص ہم وزن ہو۔ بہر حال ہمارے نزدیک یہ غزل
 شیخ کی ہے۔ شیخ کے دیوان میں موجود ہونے کے علاوہ شیخ کا طرز بھی اس میں
 موجود ہے ۵

دشنام ہی دہی بہ سعدی من باد لب تو کار دارم

جیسے ۵

رخیدہ رنجیدہ از من گناہ ہے دیدہ دائم گنہ بخشدہ از من چہ رنجیدہ
 یا لعل لب حلوبے من از من چہ رنجیدہ

پہلے کی ردیف مثلاً دال شین وغیرہ کو کیوں کر خالی چھوڑ دیا ہوگا۔ ظن غالب یہ ہے کہ اس دیوان کی صنف غزل کا جزو (می) بہت طویل ہوگا اور اس میں بقیہ حروف کی ردیفوں میں بھی غزلیات ضرور ہونگی۔ موجودہ ردیفوں کی غزلوں کی تعداد تین سو سے زائد ہے کیا اچھا ہوتا کہ اس دیوان کے کل غزلیات کے مجموعہ سے ناظرین لطف اندوز ہوتے غزلیات کے اعتبار سے ہیں اب تک وسط کا ہمہ جہت کامل نسخہ (باوجود سعی بلیغ) دستیاب نہیں ہوا۔ مجبوراً نسخہ موجودہ کی غزلیات ہی پر نظر ڈالی گئی ہے۔

صنف غزل میں امیر خسرو (جیسا کہ انھوں نے تصریح کی ہے) شیخ سعدی شیرازی کے متبع ہیں بنا بریں شیخ اور امیر کے تعزل کا ماہہ الاتحاد معلوم کرنا اور دونوں کے کلام کو بغور پڑھ کر متبوعہ اور جوابیہ غزلیات تلاش کرنا ایک تنقید نگار کا فرض ہے۔ لہذا ہم نے وسط کی غزلیات کے ساتھ کلیات سعدی کے غزلیات کا مطالعہ بھی کیا تاکہ ہم کو متحد المضمون اور متحد الوزن غزلیات دستیاب ہو جائیں جن میں اچھی طرح تابع اور متبوع کا فرق دکھایا جاسکے۔ کلیات پڑھ کر معلوم ہوا کہ اس میں کچھ غزلیات ایسی موجود ہیں جن کا جواب امیر خسرو کے غزلیات (موجودہ دیوان وسط) کو کہا جاسکتا ہے اور جو لفظاً یا معنیاً متحد معلوم ہوتی ہیں (جیسا کہ موازنہ میں ثابت ہوگا) دوران مطالعہ میں ایک غزل ایسی بھی ملی جو وسط الحیوۃ میں اور کلیات دیوان طیبیات میں ص ۸۶ پر یکساں طور پر بلفظ مشترک موجود ہے صرف فرق یہ ہے کہ وسط میں خسرو تخلص ہے اور کلیات میں ”سعدی“ وہ غزل یہ ہے۔

شیخ کے کلام کے مطالعہ اور اس سے استفادہ کا موقع اچھی طرح ملا ہوگا۔ اور اسی زمانے میں شیخ کی اساس غزل پر امیر نے وہ شاندار عمارت قائم کی ہوگی جس کا خوش نما وسیع منظر آج ہمارے پیش نظر ہے۔ امیر کا شباب، طبعی جودت، اور تغزل سے فطری مناسبت ساتھ ہی شیخ کے دواوین کا مطالعہ یہ سب وہ اسباب تھے جنہوں نے امیر کی غزل کو شہرت عام و بقائے دوام کا خلعت بخشا۔ اُن کی غزل میں وہی سادگی صفائی، گھلاؤ اور بیاضنگی موجود ہے جو شیخ کے ہاں ہے۔ علاوہ ازیں سوز و درد اور شوخی کے لحاظ سے بعض اہل نظر کے نزدیک امیر کا شعر شیخ سے بھی زیادہ تیز ہے۔

اگرچہ شاعرانِ تغزل گفتار زبک جام اندر بزم سخن مست
وے با بادۂ بے حریاں خمار چشم ساقی نیند پرست
مشو منکر کہ در اشعارِ ایں قوم در اسے شاعری چیزے دگرست

شیخ کے ہاں اگر ”خمار ساقی“ ہی تو خسرو کے ہاں ”چیزے دگر“ بھی ہی یعنی ”سوز و درد“۔

وسطا الحیوۃ کا جو نسخہ ہمارے پیش نظر ہے اُس میں صرف ردیف میم، نون اور ہی تک کی غزلیات ہیں۔ باقی ردیفوں میں یا تو امیر نے اس دیوان میں کوئی غزل نہیں لکھی یا تیسریں دیوان و ناقیلین کے خلط ملط اور بے احتیاطی سے اس نسخہ میں موجود ہیں۔ پہلے سے ثانی احتمال زیادہ قوی معلوم ہوتا ہے۔ اس لئے کہ صرف ردیف میم میں جس نے دو ڈھائی سو غزلیات لکھ کر داخل دیوان کی ہوں اس نے اس سے

۳- کمزور دشمن سے غافل نہ ہو جانا چاہیئے

بدخواہ ہمیں کہ بہت بے زور
خس دیدہ آدمی کند کور

سبے آخردعا ہو اور اسی پر ختم مثنوی ہو

شہ بر سر ملک باداں باد

بر بندہ خویش نہراں باد

بندہ خویش سے امیر خسرو "مراد ہیں اس لئے یہ دعا ممدوح و مدح دونوں کے لئے
جامع دعا ہے۔

غزلیات

پہلے گزر چکا ہے کہ وسط الحیوۃ کا کام امیر خسرو کی بیس سالہ عمر سے پونیس سالہ
عمر تک کا ہے اور امیر کا یہ زمانہ زیادہ تر دار الحکومت ملتان میں شہزادہ سلطان محمد خاں شہید
کی خدمت میں گزرا ہے۔ اس زمانے کے کارناموں سے وسط الحیوۃ کے قصائد
ترجیحات قطعات اور مثنویات بھرے پڑے ہیں۔ یہ وہ زمانہ ہے جس میں سلطان محمد
شیخ سعدی کو شیراز سے ہندوستان طلب کیا ہو مگر شیخ نے پیرانہ سالی کا عذر کر کے اسے
انکار کر دیا ہے اور کہہ بھیجا ہے کہ امیر خسرو جو ہر قابل ہیں ان کی تربیت کی جائے یا تہی
اپنے دواوین (غزلیات) بھی بھیج دیئے ہیں۔

نظریں قیاس چاہتا ہے کہ امیر کو اس زمانہ میں جب کہ دیوان وسط الحیوۃ مرتب تھا

.....

بجو مغلاں سے

توے ہمہ گربہ چشم سگسار چوں گرگ درندہ آدمی خوار
ہم بوزنہ دار نادانہ جوے ہم پوست سگے کشیدہ بردے
چوں سگ ہمہ زرد و ابلانہ چوں بوزنہ در جوال ماندہ

اس سے پہلی مثنوی میں بھی خوب دل کھول کر مغلوں کی خبر لی ہے۔ یہاں بھی ان کی
شکل و شبہات اور خصائل کا نقشہ کھینچا ہے۔ مردم خوار، گربہ چشم، بے وفائے شرم،
پیشگی، بوزنہ حرکت، سگ صفت۔ غرض ہمہ نابود نیما اوصاف ان میں موجود تھے۔
مغلوں کی نامردمی اور گرگزیر سے

فتمے کا زو جہاں کشا دند چوں روے بداد پشت ڈاؤند
اس کے بعد امیر نے شہزادہ کو چند مشورے دیئے ہیں جو تجربہ کی بنا پر نہایت
مفید ہیں :-

- ۱۔ جنگ میں بے وجہ تعجیل و اقدام نہ کرنا چاہیئے ہے
- بے صرفہ کن بجنگ تعبیل کز خار خشک زبوں شود پیل
- ۲۔ اپنی پوری حفاظت کر لینے کے بعد دوسرے پر حملہ کرنا چاہیئے ہے
- گر سرخواہی بریہ ز نہار اول سر خوشیق نگہ دار
- ۳۔ جنگ و سردار در تھوڑی سی کامیابی پر مغرور نہ ہونا چاہیئے ہے
- کم کن سکی چو برق درینغ زیرا کہ دو۔ ویہ می رودیتغ

سامانِ عیشِ مہیا تھے

از بوسے بخورد نکستِ غود مشکس شدہ خاکِ عنبر آلود

دربانگِ تلخ و نغمہ و نوش دل راشدہ نامِ غم فراموش

چنگے زوائے چنگِ مست سر رشتہ عیش کردہ بردست

جود و سخا

دستِ تو کلیدِ گنجِ شاہی ست گنجینہٴ رحمتِ الہی ست

بر گنجِ نہ اگر نہد رنج بے رنج دہد اگر دہد گنج

خزانہ تو زیرِ بارِ ہی در نہ خواہندہ پر کوئی زحمت نہیں بے رنج سوال مل جاتا ہے۔
اس لئے کہ مدوح کا ہاتھ گنجینہٴ رحمتِ الہی ہے۔

امیر نے مختصر عرضِ حال کے بعد مغلوں کی پسپائی کا ذکر اس طرح کیا ہے

از عنونِ خدائے دولتِ شاہ بر تافتہ گشتِ روئے بدخواہ

جمعیتِ آں جود کیشاں چوں تخمِ جہودش پریشاں

مغلوں کے اقدام کی وجہ سے

غازی بغرا چومی نہ پرداخت کافر بچار سونے می تاخت

مغلوں کی شکست اور پسپائی کی وجہ سے

چوں لشکرِ غازیوں برآمد کافر بہادت اندر آمد

کافر پر شہادت کا اطلاق بطور تعریض ہے۔

اور آغا زبوح شہزادہ اس طرح کیا ہے

رزوم - دارانش سکندر آستار لشکر شکن و مخالف آزار

جم مکت و کیتباد تمکین شہزادہ عصر نصرۃ الدین

از لرزہ تیرہ در دل خاک زلزال در افقہ اندر افلاک

تیرش ز دل عدو شگافد وان رشپتا رموشگافد

زاں مومے شگاف تیر دل تجر بدخواہ شود ز لاغری مومے

ممدوح کو دارانش، سکندر شوکت، جمشید مکت اور کیتباد تمکین بتاتے ہوئے اس کی
نبرد آزمائی، لشکر شکنی اور قادر اندازی کا ذکر کیا ہے۔ تیر اندازی پر جو خاص توجہ کی گئی
ہی وہ محض شاعرانہ بیج سرائی نہیں ہے بلکہ یہ وصف شہزادہ ممدوح کی جنگی قابلیت کے ساتھ
ایک ممتاز وصف تھا۔ اس میں جو کچھ شگافی کی گئی ہے وہ مبنی بر واقعیت ہی تیروں جو
کا ایہام پر لطف ہے۔ ریختہ میں حکیم مومن خاں دہلوی نے ”قاتل دل جو“ لکھ کر تحسینی
نکتہ پیدا کیا ہے

روز جزا جو قاتل دل جو خطاب تھا میرا سوال ہی مرے خون کا جواب تھا

یزم مجلس چہ صفت کنم بہارے دوزخبت عدن یادگارے

ہر دستہ گل تلگفتہ باغے ہر لالہ تر چو شب چراغے

ینلو فر بزو پوش زیبا از عشق بنفشہ ناشکیبا

گل باغک زناں چو بیلست ساقی و شراب بعل بردست

عکس روشن بزیر زلف بہ تاب رگ نمودہ بروں ز لطف بدن
 چوں حوصل بزیر پر عقاب ہم چو رشتہ درون دُرعدن
 خالش از زلف خنبر افشاں تر برچو نارنج نو بشاخ درخت
 چشمش از خال نامسماں تر سخت رستہ رضیعت دل سخت

مولانا نظامی کے پہلے شعر میں استعارہ کی لطافت اور حسن تکرار کا لطف قابل دید ہے
 قامت منار ض کی تعریف چونکہ ایک ہی شعر میں کی گئی ہے اس لئے دوسرا شعر
 جہاں چہرہ کی تازگی و سُرخی کو ظاہر کرتا ہے وہاں خوش رفتاری سے بھی مشغول عموماً
 شعرا کے کلام میں شراب سے مُنہ دھونا چہرہ کو زیادہ گل گلوں کرنے کے معنی میں
 آتا ہے۔ لیکن نظامی نے اُس گلِ رخسار کے رنگیں چہرے کو شراب سے نہیں دھویا،
 بلکہ خونِ تدروسے دھوتے ہیں جس میں لطیف اشارہ اس طرف ہے کہ تدروس کی
 خوش رفتاری ضربِ امثل ہے اُس کے خرام ناز نے اُس کا خون کر دیا تھا۔ اسی طسج
 تیسرے شعر میں لبِ لعل کو برگِ گلِ ترکمر پر شکر کہنا موصوف واحد کے لئے صفات متعدّد
 ثابت کرنے کی ایک عمدہ مثال ہے۔

پانچویں شعر میں عکس رخسار اور گیسوِ تاب دار کے لئے جو تشبیہ مولانا نے بیان کی
 ہے غالباً اُس کے موجد خود مولانا ہیں کسی دوسرے اہل زبان کے کلام میں یہ نادر
 تشبیہ دیکھی نہیں گئی۔

خسر و طبع الرحمة کے اشارہ پر سو وہی کینز یہاں بھی ہے لیکن ادائیں زالی۔
 غم نہ تے۔ کرشمے جدید۔ مولانا نے اس کے رخ و لہر و زکواہ کہا ہے۔ خسر و نے اُفتاب
 زیرِ چرخِ کبود فرما کر سر کا حسن کے عیب و غریب کرشموں کا خاکہ کھینچ دیا۔ پھر تیسرے
 شعر میں قامت کی ایک نئے انداز سے تعریف کرتے ہوئے ہوس انگیز تر عشق
 مجاز صرف اسی ایک مصرعہ میں ایک دفتر کا دفتر لکھ دیا۔ الصاف شرط ہے یہ مصرعہ
 میں بنامیت کے ساتھ جس کے قلم نے سراپا کشی کی ہو اس کے خسر و اقلیم سخن ہونے میں
 کیا کلام ہو سکتا ہے۔

ایک اور موقع

نظای

خسر و

روئے گل رنگ داد گل رازنگ	خرمن گل دے بقامت سر و
دہش تنگ باشکر ہم تنگ	دل نازنی شستہ روئے دے بخون تدر و
زگش دُور باش غمزہ خدنگ	غمزہ خوبی غمزہ اش سحر گہ خویش
لعل در آشتی و عشوہ بجنگ	بستہ خواب ہزار عاشق پیش
خال اوگو ہزار پردہ درید	لب لب لعلش چو برگ تر باشد
عالے را بکنجدے نخرید	برگ آں گل پراز شکر باشد
گیسوئے پیچ پیچ از سر ناز	چشم چشم چوں زگرسی کہ خفتہ بود
داد و در دست فتنہ رشتہ دراز	فتنہ در خواب او نہفتہ بود

واقعہ نگاری جسے مثنوی کی جان کہا جاسکتا ہے اس میں خسرو کا پلہ نظامی سے ہرگز کم نہیں۔ اب ایک موقع مرقہ نگاری کا دکھایا جاتا ہے جس میں ایک شاہنواز کا سراپا کھینچا گیا ہے۔

مولانا نظامی کا یہ کمال خصوصیت کے ساتھ ہر مقام پر نمایاں ہے مثلاً تسلیم کیا گیا ہے آپ کا خامہ فکر ایسی تصویرت طنناز کی کھینچتا ہے جس کے مقابل بانی و بنیاد کے اسنام بھی سرسبز ہو جاتے ہیں۔

نظامی

خسرو

داشت با خود کینز کے چوں ماہ	خاصہ ترزاں ہمہ کینزے بود
چت مچا یک ہم رکابے شا	آفتابے بزیر چرخ کبود
فتنہ نامی ہزار فتنہ درو	اصلش از چین درخ چو صورت چین
فتنہ شاہ و شاہ فتنہ برو	گیسوس چوں سواد چین مشکیں
تازہ روئے چو نو بہار بہشت	قامتے در خوشی چو عمر دراز
خوش خرامے چو بادیر سرکشت	ہوس انگیز ترز عشق مجاز
انگبینی بروغن آلودہ	

چرب و شیریں چو صحن پالودہ

مولانا نظامی نے اختصار کے ساتھ جو کچھ کہا ہے خوب کہا ہے بالخصوص دوسرے شعر میں فتنہ کا انقلاب لا جواب ہے اس کے شیریں لب و شکر گفتار ہونے کے لیے جو ہمیں لائی گئیں سب کی سب حلاوت بخش ہیں۔

انوکھی فرمائش بیان کی تھی بہرام کی قدر اندازنی اسی کی مقتضی تھی کہ عجیب سے عجیب تے
 فرمائش بھی پوری کی جائے۔ انہیں امور کا لحاظ رکھتے ہوئے مولانا بہرام کے کمال
 کو یوں بیان فرماتے ہیں کہ بہرام نے بجائے تیس رکھان کے پہلے غلیل
 کو اٹھا کر ایک نعلہ اُس کو رخ کے کان میں پہنچایا جس سے اُس کا مغز جوش
 مارنے لگا۔ کو رخ نے اپڑسم سے کان کھنچا یا بہرام کا برق رفتار تیر فوراً آہنچا اور کو رخ
 کے سم کو اُس کے سر سے بخیہ کر دیا۔

چند اشعار میں واقعہ کی تصویر کشی کر صورت حال کو اس طرح دکھا دینا کہ گویا
 ہم اُس کو چشم سر دیکھ رہے ہیں مولانا کا قصہ ہے۔

خسر و علیہ الرحمۃ کے یہاں بھی برابر کا جواب ہے۔ صرف فرق یہ ہے کہ وہاں
 گور کو شک رہنا یا ہے اور یہاں ہرن کو نشانہ ٹھیرا یا ہے۔ بہرام نے ایک خدنگ سے
 آہوئے زر کے دونوں شاخوں کو سر سے ایسا اڑایا کہ اُس کو خبر بھی نہ ہوئی۔ اور دوبارہ
 اپنے تیر دو شاخہ کو دوسری آہوئے مادہ کے سر پر ایسا جمایا کہ گویا وہ اُسی کی دو
 شاخیں ہیں اس طرح چشم زدن میں آہوئے مادہ زار و زما دہ کر کے دکھا دیا۔

تنبیہ و استعارہ مبالغہ و اغراق جو غروس سخن کے زیور ہیں ان کی چند مثالیں
 گزر چکیں انہیں منوں سے قیاس کیا جاسکتا ہے کہ خسر و علیہ الرحمۃ کو نظامی جیسی ملک الکلام
 کے ساتھ ان انواع میں پہلو بہ پہلو رہے گا پورا استحقاق ہے۔ اور یہ محض بہتان ہو کہ
 خسر و صناع لفظی کے لیے دلدادہ ہیں کہ اس کے التزام سے لطف معنی خاک میں مل جاتا ہے۔

کلام مساوی ہے۔ ہاں آخر شعر مولانا نظامی کا اہل زبان ہونے کو بتا رہا ہے اور خسرو کا
آخر شعر ان کے زبان داں ہونے کا مقرر ہے بیچ بیچ اور بد پسچی خاص اہل زبان کا
لب و لہجہ خسرو کے یہاں لفظ خوردہ دانی واقع ہوا ہے ارباب مذاق صحیح متین
کر سکتے ہیں کہ اہل زبان و زبان دان ہونے میں اسی طرح کا ایک فرق لطیف پایا جاتا ہے۔

خرد

نظامی

خوست اول کہاں گروہ چو باد	بخت گنگے دو شاخ آہوئے ز
مہرہ در کہاں گروہہ نہاد	برده زان گوئے کوند آشت خبر
صید رامہرہ در فگتد بگوش	چو بہ برفرق او بد اں ساں اند
آمد از تاب مہرہ مغز بجوش	کہ ازاں زربادہ فرق نہاند
سم سمنے گوش برد صید زبوں	دو یک اند از باہم پیوست
تا ز گوش آرداں غلولہ بروں	پس بر آہور و اند کرد رشت
تیر شہ برق شد جہاں از رخت	ہر دو در سر خیاں نشان دیش غرق
گوش و سم را بہ یک گربرد رخت	کہ دو شاخش پدید کرد بہ فرق
چوں سر و سم بد رخت شاہ زیر	زاں دو شرط ہنر کہ در خور کرد
بسر و سم در آمد ان نخبیر	کردنرادہ۔ مادہ رانر کرد

واقعہ نگاری کا کمال یہ ہے کہ اُس کے اجزاء و لوازم اس طرح بیان کئے جائیں کہ
سامع کی نگاہ میں اُس کی ہر ہر تصویر کھینچ جائے مولانا نظامی نے دلارام کی ایک

واقعہ نگاری

بہرام نے اپنی معشوقہ دلارام سے پوچھا کہ تو فرمائش کر کہ کس طرح ہرن کو اپنے تیر سے
شکار کروں نظامی علیہ الرحمۃ نے دلارام کی یہ خواہش بیان فرمائی ہے کہ ایسا تیر لگایا
جائے جو گورخر کے سر کو اُس کے سُم کے ساتھ بخیہ کر دے خسرو یہ بیان کرتے ہیں
کہ دلارام نے کہا کہ کمال جب ہی کہ تیر آہوئے نر کو مادہ بنائے اور مادہ کو جامہ نر
دونوں کے اشعار یہ ہیں -

خسرو

نظامی

گورے آبدگو کہ چوں تازم	پازگو تاز نم بدانا می
وز سرش تا سمش چہ اندازم	ہر کیے را چنانکہ فرما می
گفت باید کہ رخ برافروزی	سیمبر ہم بر خست شاہی
سر آں گور بزمش دوزی	گفت ایں خواہش از من خجہی
شاہ چوں دید پیچ پیچی او	ناوک زن بر آہوئے سادہ
چارہ گر شد ز بد پیچی او	کہ بود مادہ نر ز سرش مادہ
	شاہ دریافت خوردہ دانی او
	تاخت مرکب یہ ہم غمانی او

دونوں کے اشعار موجود ہیں اگر انصاف کی نظر سے دیکھا جائے تو دونوں پتلے برابر
ہیں۔ اگرچہ فرمائش دلارام دونوں کے یہاں غیر غیر ہے مگر صفائی و بے ساختگی میں دونوں کا

کہیں پھر یہی نظر آئے گا اور نہ پھر یہی

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

۵۔ کہیں پھر یہی نظر آئے گا

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

۵۔ کہیں پھر یہی نظر آئے گا

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

۵۔ کہیں پھر یہی نظر آئے گا

۵۔ کہیں پھر یہی نظر آئے گا

۵۔ کہیں پھر یہی نظر آئے گا

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

۵۔ کہیں پھر یہی نظر آئے گا

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

مرا ہوا ہے اور نہ پھر یہی

۵۔ کہیں پھر یہی نظر آئے گا

اور آغازِ مہج شہزادہ اس طرح کیا ہے

رزم۔ دارا منش و سکندر آشمار لشکر شکن و مخالف آزار

جم ملک و کیقباد تمکین شہزادہ عصر نصرۃ الدین

از لرزہ تیر در دل خاک زلزال در افق اندر افلاک

تیرش ز دل عدو شگافد دامنِ رشب تارِ مو شگافد

ز اس مومے شگاف تیر دل تجر بدخواہ شود ز لاغری بتر

ممدوح کو دارا منش، سکندر شوکت، جمشید ملکوت اور کیقباد تمکین بتاتے ہوئے اس کی
نبرد آزمائی، لشکر شکنی اور قادر اندازی کا ذکر کیا ہے۔ تیر اندازی پر جو خاص توجہ کی گئی
ہی وہ محض شاعرانہ مہج سرائی نہیں ہے بلکہ یہ وصف شہزادہ ممدوح کی جنگی قابلیت کے ساتھ
ایک ممتاز وصف تھا۔ اس میں جو کچھ شوکانی کی گئی ہے وہ مہنی برواقیت ہی تیروں جو
کا ایہام پر لطف ہے۔ ریختہ میں حکیم مومن خاں دہلوی نے ”قاتلِ دل جو“ لکھ کر تحسین
نکتہ پیدا کیا ہے

روزِ خبر جو قاتلِ دل جو خطاب تھا میرا سوال ہی مرے غول کا جواب تھا

یہ رزم مجلسِ چہ صفت کم ہمارے دوزخِ عدن یا دگارے

ہر دستہ گلِ شگفتہ باغ ہر لالہ تر چو شب چراغے

ینلو فرسز پوشِ زیبا از عشقِ بنفشہ ناشکیبا

گلِ بانگِ زباں چو بلبلِ مست ساقی و شرابِ بعلِ بردست

۱۔ کہ اگر کوئی نیکو شخصیت ہے تو اس میں یہ چیزیں ہوتی ہیں جو دوسروں کے لئے اور ان کی اصلاح کے لئے ہوتی ہیں۔

ہفت روزہ نسیم آباد

چند روز بعد، چند روز بعد

در این کتاب که در این کتاب

[illegible][illegible][illegible]

مکتبہ اسلامیہ، لاہور، ستمبر ۱۹۴۷ء

[illegible]

کتاب الفقه المبرور

[illegible]

۱۴، سترجاء یاء، ۱۵، سترجاء یاء

میدان را از آنجا که در آنجا بود

دریغ و بخت بد، دروغ و بی ادبی، دروغ و بی ادبی، دروغ و بی ادبی

— 5 — תורת משה

مکتبہ خیریت، لاہور، پاکستان

از شعر ۱۷۴ تا ۱۷۵ مراجعت شاہ بہتان

۱۷۶ تا ۱۷۸ درخواست حاضری بارگاہ

۱۷۹ تا ۱۸۰ آنا مصلحتاً ملتوی کرنا

۱۸۱ .. حضورِی درگاہ

۱۸۲ تا ۱۸۴ تماشے مداومت حضورِی

۱۸۵ تا ۱۸۸ دعا

۱۸۹ تا ۱۹۰ معذرت طول کلام

تفصیلی نظر

یہ مثنوی رزم و بزم دونوں کی جامع ہے اس میں امیر نے ایک شاندار عشیقہ تمہید کے بعد مح شہزادہ محمد کی ہے اور اسی ضمن میں واقعات حربِ بغل بشرح و بسط بیان کئے گئے ہیں۔
حقِ بزم و رزم ادا کیا ہے۔

ذیل میں چند نمونے ہدیہ ناظرین کئے جاتے ہیں :

تشبیب اے تازہ نسیمِ نو بہاری دے پیکِ روِ امید واری

اے محرمِ رازِ مستمندان دے مونسِ دزدِ دردمندان

اے مرغِ ہوائے دلِ فوازی دے قاصدِ راجِ عشقِ بازی

اے نامہ رسانِ گلِ بیلِ پیغام گزارِ سبزہ برگل

در کوئے نگارِ من گزر کن دوزخِ حالِ دلِ منشِ خبر کن

۱۰۶۱ تا ۱۰۶۲
 ۱۰۶۲ تا ۱۰۶۳
 ۱۰۶۳ تا ۱۰۶۴
 ۱۰۶۴ تا ۱۰۶۵
 ۱۰۶۵ تا ۱۰۶۶
 ۱۰۶۶ تا ۱۰۶۷
 ۱۰۶۷ تا ۱۰۶۸
 ۱۰۶۸ تا ۱۰۶۹
 ۱۰۶۹ تا ۱۰۷۰

احسان

شرفی پیری و سرور و سوا

(۱۱) در زمان شاه قاجار
 کمر بستگان و درباریان
 کمر بستگان و درباریان
 کمر بستگان و درباریان
 کمر بستگان و درباریان

دونوں لشکروں کی معرکہ آرائی اور رزم کا ہولناک منظر ہے ۔

ہر دو لشکر دوبرو برتا فتنہ تیغ و بازو یک دگر برتا فتنہ

از ترنگ خنجر ہیلوشگاف پارہ می شد مرد را پہلوئے نمان

وز طاق گرزہ پولاد دست پہلوئے ہر پہلوئے می شکست

کشتہ می شد چوں ز شیریں آمد ہشت پہلوئے ز ہر شش پہلوئے

سرکہ می بزدید تیغ کینہ جو مرگ بر آب رواں می بخت گو

برزیں از خون شدہ دریا پدید روشنی گشتہ ز عالم ناپدید

از مغل ہر سو فغاں برداشتہ رتخیز از جہاں برکاشتہ

ہر یکے زان خاکسار نمان خواہ بر زمین غلطیدہ خاک آلودہ خواہ

جیش اول حملہ چوں بر کار شد خصم را یک نقطہ مارا وار شد

بہادر بادشاہ قلب لشکر کو لٹکارتا اور جنبش کا حکم دیتا ہے۔ جس نے تمام مغلوں کو

پس کر گرد کر دیا اور خجک بھی گر کر مر گیا ہے

تند شد شاہنشہ پیر ذراے قلب افرمودہ جنبیدن ز جلع

قلب چوں دریائے جوشاں حملہ کرد خاکساراں را در آمد سرگرد

خجک افتاد و سران نامدار دیگر اس را خود کہ آمد در شمار

ہر ایک مغل کا خاتمہ ہو گیا کوئی زندہ نہیں بچا ہے

ہر کہ زیر تیغ تر کاں مرز مرد واکہ بیروں شد ز ہند و جان نبرد

آگے چل کر فریضہ تفصیل کے ساتھ بہادر اور بہتر کا فرق بیان کرتے ہیں ۛ

ایں رآمد تند و در پیکار شد واں دگر رادست و پابے کار شد

ایں بگردن سرکش از پشتِ زیں واں دگر می خواست کا فتد بر زیں

ایں زہرِ حملہ می شد پیر ز باد واں دگر از خانِ دماں می کرد یاد

اس کے بعد یہ دکھاتے ہیں کہ کبھی کبھی ایسا بھی ہوتا ہے کہ مرد کی موت نامرد کے ہاتھ

سے واقع ہو جائے اور نامرد مرد پر فتح پا جائے ۛ

اے بسا شیراکہ در ہنگامِ جنگ یوزگشت از پیش یک رد باہ ننگ

اے بسا آہو نایاں در مصاف شیر را چوں نافہ بدیدند ناف

لشکر کی اس تفصیل کے بعد امیر خسرو نے نام بنام اُن لوگوں کا ذکر کیا ہے جو مختلف

خدمات پر مامور تھے مثلاً چتر بردار، علم بردار، دُور باش بردار وغیرہ وغیرہ۔ ساتھ ہی

ان پہلوانوں کا نام بھی لیا ہے جو مغلوں کو شکست دینے میں خون و پسینہ ایک کر رہے تھے

اس کے بعد امیر نے مغلوں کے کیریئر نویسی میں جو کمال دکھایا ہے وہ نہایت چسپ

ہے ملاحظہ ہو۔

سرگٹھا ہوا۔ آٹو کے پردوں کی کلفتی ۛ

بستہ پتر بوم بر بالائے سر ۔ سر تراشدہ چو بیضہ زیر بر

بدن اکپڑے ہیں مجھ عاجز کے جسم زار پر
(آتش) یوں گلہ سر پہ جیسے آبلہ ہو خار پر

خداوند را در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

و در حق خود را که می دانم

بالآخر سخت خوں ریزی کے بعد پہاڑی راجہ نے اطاعت قبول کی اور جزیہ
بھی دیا ہے

یہیچ در دمانِ کوہ سنگے نہ بود کٹ ز خونِ کشتگاں رنگے نہ بود

از چن خوں ریز پیروں از قیاس راسے کوہی راشد اندر دل ہراس

لرزہ در کالوے بے فرماں نداد بندہ شد سہر بخلا فرماں نہاد

مال داد و خدمتے فرزند نیسز وز عجب اب ہائے کہ بسیار چیز

اس فتح کے بعد راجہ نگر کوٹ پر حملہ، میر حاجب تھکی اور دیگر بہادران لشکر کی نامزدگی۔

پس بہ پیروزی شہ پیروز نرم سوے رائے نگر کوٹ آور در نرم

میر حاجب تھکی آں پیل مست نام زد گشت و میان کار بست

پیل ز روانِ دگر پہلوے او چوں علم پیوستہ بازوے او

راسے نگر کوٹ نے بھی جزیہ قبول کیا۔ مطیع و فرمانبردار بن گیا ہے

راسے خود فرماں بری راسا ز کرد بندہ مست و بندگی آغا ز کرد

جزیہ چنڈاں زر کر نتواں بر کشید بر کشید و پیش آں لشکر کشید

پہاڑی مقامات کی فتوحات سے فراغت پا کر شہزادہ ملتان واپس آیا ہے

شاہ بافر شکوہ خسروی طالعے فرزندہ و بختے نوی

کوہ را سفتہ بہ تیزی سناں سوئے ملتان داد تیزی راعناں

ایں مخالف چہ بہ تری رہ نیافت خاک غیاں جانِ بخت کی بیاافت
 بالآخر بلبن نے حدودِ حاجی نگر میں پہونچ کر طغزل کی گرفتاری کے لئے خاص لوگوں
 (ملک محمد تیر انداز، ملک مقدور وغیرہ) کو نامزد کیا۔ جنہوں نے پتا لگا کر طغزل اور
 اس کے لشکر پر چھاپا مارا۔ طغزل بھاگ کھڑا ہوا لیکن ملک مقدور اور طغزل کش نے اس کا
 تعاقب کر کے اس کو تیر مار کر گرایا۔ ملک مقدور نے اس کا سر آ کر لاش پانی میں
 پھینک دی اور بشارت فتح حضورِ بلبنی میں پہونچائی۔ امیر خسرو نے یہ سب حالات
 اس طرح دکھائے ہیں ۷

لشکرش چوں تیغِ زن شد نامزد	ناگماں بر قلبِ آں گننام زد
سرکشاں شد آنکہ پے د کیں فترد	واکنہ ناکشتہ بانداز غم ببرد
طغزل بیدولت انا بقال شاہ	تافت رومے نامبارک نہ اس سپاہ
گر غبارے امت بہر کارزار	جز ز آب تیغ نہ نشست آن غبار
گرچہ بود از بادہ کیں شیر گیر	خفت چوں خرگوشے از یک چہ تیر
حاصل آں پیلان در گنج خواستہ	جملگی ترتیب ملک آراستہ
دور باش و چتر و ریاتِ سپاہ	یک بیک بر دند پیشِ تخت شاہ

سلطان بلبن با فتح و ظفر لوٹ کر لکھنؤ پہونچا اور وہاں کا انتظام بغراخاں کے

سپرد کر کے دہلی واپس ہوا ۷

فیج و فیروز شاہ و تاج بخش باز گشت باز گردانید خرس

مذہب بنیاد پرست

ရတနာတို့ကို

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الذي جاء به الهدى والبرهان
والعقيدة السليمة
والله اعلم بالصواب

۱- در این کتاب، که به نام "تذکره" است، از زندگی و آثار بزرگان ایران و جهان یاد شده است.

وہی ہے جس نے ہرگز نہیں دیکھا ہے۔

در سرای و در خانه و در هر جای که باشد از این کتاب استفاده کند

[illegible]

نحوه گرفتن و درج کردن
در دفتر ثبت اسناد

لے نہ تھوڑا بڑھ کر دے

۱۰۰

تہذیب و ادب: ایسی چیز ہے جو

مستند به این که این کتاب در دسترس است.

پہنچنے پر چکر لگاؤ۔

مکتبہ اسلامیہ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

فکر کریں کہ اگر میں آج ہی اس دنیا سے جاتا ہوں تو کیا میری زندگی بیکار ہو جائے گی؟

پیشتر تہذیب و تمدن

پیشہ پیر کی پیر کی پیر

۵- میوه و سبزیجات پر فیبر

[illegible]

منہ، سب سے حق، سب سے برا، سب سے

ס-ה ירד: -ה ירד: ?

سکشی کرے۔ طغرل نے یہی کیا اور بلبنی قہر و انتقام کی کچھ پروا نہ کر کے تمام سامان و اموال اور ہاتھی حاجی نگر کو خود ہی رکھ لیا اور وہاں نہ بھیجا۔ یہاں تک کہ سلطان مغنی اللہ کے لقب سے لقب ہو کر خود بادشاہ بن بیٹھا اور اپنے نام کا سکہ و خطبہ جاری کر دیا۔ سلطان بلبن اس خبر سے نہایت برا فروختہ ہوا اور طغرل کی یہ حرکت ناقابلِ معافی قرار دے کر طغرل کی سرکوبی کے لئے ایک مہم بھیجی جو طغرل کے مقابلہ میں ناکام رہی۔ دوسری دفعہ پیر ایک لشکر طغرل کے مقابلہ کے لئے لکھنوتی بھیجا گیا۔ طغرل نے اس کو بھی مار بھجوا دیا۔ اس دفعہ بلبن نہایت پر غضب اور شرمندہ ہوا اور طغرل کے قلع قمع کے لئے خود آمادہ ہوا۔ سامانہ سے بغرا خاں کو لیا اور مختلف اطراف و جوانب سے ایک کثیر العدد لشکر لے کر لکھنوتی کا رخ کیا۔ امیر خسرو نے اس مثنوی میں بلبنی لشکر اور اس کے کوچ کی تفصیل اس طرح دکھائی ہے

چوں ہائے دولتش پرواز گرد چنگے رخوں ریز طغرل باز کرد

آسمانِ چتر بر بالا کشید لشکرے چوں کوہِ درمجا کشید

نے مدد چندانکہ بتواں عرض داشت چار منزل دست چپا دست راست

از بغارِ نعلِ مدد دریغ بود رنج مسکوں زیر آبِ تیغ بود

امیر خسرو کی شاعری مخزنِ محاسن ہے۔ طغرل کی خوں ریزی اور اس کی باز مکارِ لشکر کی کثرت اور مہینہ میسرہ کی کیفیت سب کچھ بیان کر کے اب تیغ اور مدد دریغ پڑنے سے یہ بھی اشارہ کیا ہے کہ کوچ کرتے ہی برسات شروع ہو گئی تھی اور کثرتِ باراں سے

یہی مضمون اپنے ہاں اس طرح ادا کیا ہے لیکن شعروں میں ادا ہوا ہے
 محیطے چہ گویم چو بارندہ مسج بیک دست گوہر بیک دست تیغ
 بگو ہر جہاں را بیا راستہ بہ تیغ از جہاں را دین خواستہ
 مولانا نے علت معفو و انتقام بصراحت بیان کرتے ہوئے اس مضمون میں ایک
 شاعرانہ لطافت پیدا کی ہے۔

چوتھے شعر میں معراج ختمی تاب کی طرف اشارہ ہے اور مولانا نظامی کے شعر
 زمیں زادہ بر آسمان تاخۃ زمین وزماں را پس انداختہ
 کا مضمون ادا کرنے کی کوشش کی ہے۔ آخری شعر میں مضمون الفقر فخری کی عظمت
 ذہن نشین کی ہے۔ مولانا نظامی اس مضمون کو یوں ادا کرتے ہیں
 تہدست سلطان پشیمہ پوش غلامی خرد پادشاہی فروش
 خواجہ میر انصار نے اس مضمون میں اک خاص شان اور لطف پیدا کیا ہے
 عاشقانۃ نعرۃ الفقر فخری میزنند
 بر سر کوئے ملامت پائے کو باں آمدہ

مدح سلطان غیاث الدین

چتر اباد و دربارش جاں خراش آفتاب و آسمان را خواجہ آتش
 خسرواں چوں در رضایش رونمند خرد می خویش را یکسو نہند
 تاز ملکش در جہاں آوازہ گشت ملک را تا سنج دارا تازہ گشت

[illegible]

۵۴۸ - خاندان سید مرتضیٰ

پیرزیتہ ۱۴۰۶ھ بمطابق ۱۹۸۷ء

— ۱۰ —

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

ادا فرمایا ہے۔ آخری شعر نظامی کے شعر ہے

آنکہ آرد برون از دل ننگ

آتش لعل و لعل آتش رنگ

کاہم مضمون ہے۔ اس کا حاصل بھی قدرت و صنعت باری پر اظہار حیرت ہے۔ جو اصل حمد ہے

نعت

اولیں شمع از شبتان وجود ، آخیں گل در گلستانِ کبود

ہر کہ ننگ افکند سوسے گوہرش خود دند تاج ہدایت بر سرش

دستِ اقبالش بیدیدہ گلو مشرکان را زیر تیغ اقلوا

خنگ چرخ از گردن گنبد گشت تو منش از دوسے بیا گنبد گشت

از تفاخر چوں کند رایت فراز بر لواے فقر بر بند طراز

پہلا شعر مولانا نظامی کے شعر ہے

نقطہ خطِ اولیں پر کار

خاتم کار آفرینش کار

کاہم مضمون ہے، اس کا مصرعہ اولیٰ حدیث اول ما خلق اللہ نوری اور دوسری

آیت ما کان محمد اباحد من رجالکم ولکن رسول اللہ وخاتم النبیین کو مضمون

ہے، امیر کے ہاں شمع شبتان وجود اور گل گلستان کبود اور لطیف تشبیہات موجود ہیں

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

(دو)

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

دو کتیه ایست که در دست راست و چپ

از شعر ۱۷۳ تا ۱۷۷۔ چتر بردارانِ شاہی کی نام بنام تفصیل۔

۱۷۸ تا ۲۱۳۔ اُن پہلوانان و جان نثاران کی نام بنام تفصیل جنہوں نے
جان پر کھیل کر مغلوں کو شکست فاش دی۔

از شعر ۲۱۴ تا ۲۳۱۔ مغلوں اور اُن کے لشکریوں کا ذکر، طلیہ، کیرکٹیر، ثباہت وغیرہ
۲۳۲ تا ۲۵۳۔ دونوں طرف سے لشکروں کا حملہ، تیر اندازی، تیغ زنی اور
بے حد کشت و خون کا ذکر۔

جنگلک اور اس کے ساتھی بڑے بڑے نامور مغل مارے گئے۔ بقیہ ایف لیٹروں کے
ہاتھوں سے تلوار کے گھاٹ اُترے۔ ۱۱ رمضان ۱۰۸۵ھ یوم جمعہ بوقت شام۔
از شعر ۲۵۴ تا ۲۶۴۔ واپسی شاہ (خان محمد) با فتح و ظفر بھتان و تہنیت نامہ خسرو
باتدعائے قبول و خطا پوشی۔

پہلی مثنوی پر تفصیلی نظر:

حمد

حاکم بنیاد ہستی و راز	خانی مطلق بادشاہ و لم یزل
بے نشان از ہر چہ بینی و خیال	بے گزنا ز ہر چہ آمد و در و زل
چشم و صورت بستہ برادر اک	صورت و عقل از وجود پاک
بے قلم صورت کند بر ردے آب	صانع مردم کہ از رستے جو آب
میں جو آتش بروں روز رنگ	انگ بند و برینخ یا قوت رنگ

[illegible]

اس سب سے بڑا مسئلہ کیا ہے؟ ۵۷ اے لکھا =

وہی ہے جس نے ان کو پیدا کیا اور ان کو پالیا اور ان کو مرانا چاہتا ہے۔

[illegible]

ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸੰਗ੍ਰਹ

[illegible][illegible][illegible]

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

تجربہ، انیسویں صدی کے ابتدائی دور میں، ایک نئے دور کا آغاز ہے۔

کروں تو میری طرف سے اجازت ہے کہ میرے سر کی کھاں کھینچ لی جائے۔

صفت انگور۔ انگور کہ کرد خانہ عیش آباد ہر خوشہ چومادرے کہ صد بچہ بڑا

تو عاقبتش راہ نمودی بفساد ہر چہ کہ پستان بدمان ترکشاد

انگور کے متعلق جو کچھ امیر نے نقل کیا ہے اور اس کی حالت واقعہ سے جو خیال اخذ کیا ہے بالکل مطابق حال ہے۔ انگور سے عیش کی خانہ آبادی اس کا مادرِ صد بچہ زا ہونا، اور اسی مناسبت سے دانہ ہائے انگور کو دانہ پستان کہنا تشبیہات نادرہ و واقعہ ہیں باوجود ان خدمات و فیاضی کے اس غریب کو الزام فساد اور لقب اُمّ النجاشت عطا ہونا کس قدر ظلم ہے۔ نہایت پاکیزہ تخیل پر اس رباعی کی بنا ہے۔ بہر دی کے پردہ میں سب کچھ کھدیا ہے جو کمال شاعری پر داں ہے۔

مثنویات وسطا کی حیات

عام خیال ہے کہ جو اچھا مثنوی نگار ہے وہ تغزل اور قصائد میں کمال نہیں پیدا کر سکتا اور جو عمدہ تغزل کر سکتا ہے اس سے عمدہ مثنوی نویسی نہیں ہو سکتی لیکن یہ خیال سب سے پہلے شیخ سعدی اور ان کے بعد حضرت امیر خسرو کی شاعری پر منطبق نہیں ہوتا۔ ان بزرگوں کی شاعری میں جب غزلیات پر نظر پڑتی ہے تو خیال ہوتا ہے کہ ان کو مثنوی نویسی میں شاید یہ کمال نہ ہو جو اس صنف میں ہے اور اسی طور پر مثنویات دیکھ کر گمان ہوتا ہے کہ تغزل میں ان کو وہ رتبہ حاصل نہ ہوگا جو مثنوی میں ہے لیکن یہ امر ان کے کمال سخن

[illegible]

بیسرا ایشیائی و غیرہ : بیسرا : اس وقت کے لیے کہل چکے ہیں

۱۰۸ - کاتر پتھم بہ ابجد سرکر:

[illegible]

۱- سحر، جی پیر، آئینہ، بیلو، ہشتاد

۱- در صورتی که در این مورد، هیچ گونه اقدامی انجام نگیرد -

سید ابوالحسن علی محمد

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

کتابخانه عمومی مسجد جامع کربلا

سید احمد علی خان پسر میرزا حسن
 لیسبختی پسر میرزا حسن پسر میرزا حسن

زلف کی تعبیر ”راہ مار پیچ“ سے لطیف و نادر ہے۔ خواجہ حافظ لکھتے ہیں سے
 ہمیں بیسپہ ننداں کہ چاہ در راہ است
 کجاہمی روی لے دل بدیں شتاب کجا
 میر تقی لکھتے ہیں سے

خط و زلف و کامل میں دل جاگے ابجھا * نہ سمجھایہ ناداں کہ ہندوستان ہے
 تاسیخ۔ جمعہ ہمدردن برسن کردہ گرد۔ بودند چو خوش کشتگان اندر دو
 ہم خار بھی گرفت دامن کہ مپوس ہم آبلہ می فناد در پا کہ مرد
 یہ رباعی واقعہ بغل کے متعلق ہے۔ جانبازان شاہی کو بعد شہادت شہزادہ
 مغلوں نے گرفتار کر لیا ہے۔ امیر بھی اسیر ہیں۔ پیادہ پا ہیں۔ آبلہ پانی سے چلائیں جاتا۔
 یاد رنگان { آن کیت کہ سوئے رنگاں وہ جوید مارا خبر از حال اسیراں گوید
 اسیران { پائے کہ بزرگ خراشیدہ سجد یارب کہ میان خاچوں می پوید
 مولانا خوب فرماتے ہیں سے

یاد دیا راں یار را میمون بود

خاصہ کاں لیے ادا و محنوں بود

واقعہ شہادت خان شہید میں جو نازک اور لطیف طبع احباب متفرق ہو گئے ہیں ان کو

نہایت دردناک لہجہ میں یاد کیا ہے

رہتی و بکا۔ زیر اقدہ کاسال ملتان نداشت از گریہ غیر در جہاں اُفتادت

برو، و ما ز
نہیں کر دے، و ما ز
و ما ز
و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

و ما ز

می جنبانید در تعجب برایشان (فضلاً و بلغاً) کشادہ می شد

غرة الکمال کے دریاچہ میں فرماتے ہیں :

” شجرہ سخن بندہ شوب بسیار دارد ... اپنے جزا قطعات و رباعیات و

نغزست از وجود منِ خاکی ست ”

یہی وجہ ہے کہ ان کے کلام کا ایک معتد بہ حصہ صنف رباعی کے لئے مخصوص ہے اور ہر دیوان میں کافی تعداد رباعیات کی پائی جاتی ہے۔ وسط الحیوۃ میں بھی تقریباً (۱۵۷) رباعیات ہیں (جو امپریل لائبریری کلکتہ کے نسخہ وسط الحیوۃ سے نقل کرا کر شامل دیوان کی گئی ہیں)

رباعی کے مضامین کے متعلق ہر شاعر کا اپنا جداگانہ مذاق ہے کوئی فلسفہ (آزادانہ خیالات) اور خمریت کو لئے ہوئے ہے کسی نے تصوف و اخلاق کے مضامین پر اکتفا کیا ہے، بعض نے محض حسن و عشق، ہجر و وصل اور سوز و درد کے مضامین ادا کئے ہیں لیکن امیر خسرو کی رباعی تاریخ اور فطرت نگاری کے لحاظ سے ایک خاص امتیاز رکھتی ہے اور مضامین تصوف، اخلاق، فلسفہ، حسن و عشق، مدح و ہجو، رندی و ہزل، خزان و بہار وغیرہ کی جامع ہے۔ ذیل میں چند نمونے ملاحظہ ہو :-

بہارِ نور روز ۵

نورِ وزرید بوستان شد گلگوں	مئی نوش، مشو بہ ستِ اندیشہ زبوں
بارے بگر کہ چوں ہی آید چوں	از بیضہ خاک طوطی سبزہ بروں

سہم کے حصہ میں نہ آئے اور ان کے حصہ میں نہ آئے

:- نتیجہ :-

۱۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۲۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۳۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۴۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۵۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۶۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۷۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۸۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۹۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۱۰۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۱۱۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۱۲۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۱۳۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۱۴۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

۱۵۔ جو کہ اس کے لئے لکھا گیا ہے، وہ اس کے لئے لکھا گیا ہے

خونش نہ برگ وے چو غائیش خوں از دہنت بروں دہد جوش
ہم گفہ سخن ز تیزدی جوش ہم دادہ خبر تیزی گوش
سب آخری قطعہ وسط الحیوۃ کے تعداد ابیات کے متعلق ہر سہ

واسطہ است از پے حیات ابد این کتاب از چہن خجستہ خطاب
در شمر دن ز بہتہائے ترشش ہشت ابر آمدست بر یک آب
غیم یعنی کہ ہشت بار بخواں ما بیکبارہ دیدہ ایم صواب
چار صد چل یکے ست و ہشت ہزار ہمہ بیت از جمل کثافتات
این شمارے ست وضع بندہ گیت یہ پیکس را درو محل جواب

یعنی غیم کے اعداد (۱۰۵۰) کو ۸ گنا کیا تو $(۸ \times ۱۰۵۰) = ۸۴۰۰$ ہوئے
اس میں ”ما“ کے اعداد (۴۱) ملائے تو کل (۸۴۴۱) ہوئے۔ اس لحاظ سے
تعداد ابیات وسط الحیوۃ آٹھ ہزار چار سو اکتالیس ہی۔ آخری شعر میں اس مقتدا بجا پر
امیر کا فخر کرنا بالکل بجا ہی۔ غالباً ان سے پیشتر کسی نے یہ التزام اپنے مصنفات کے متعلق
نہیں کیا۔

رباعیات وسط الحیوۃ

صنف رباعی کما و کیفاً۔ دو جداگانہ حیثیتیں رکھتی ہی، اس میں ایک طرف
اوزان مخصوصہ اور اختصار مضمون کے لحاظ سے تحدید ہی، دوسری طرف تنوع مضامین

باد برفرق ظفر غاشیہ دولت تو فتح دنیاں رکاب تو دواں غاشیہ دار
مغلوں کی شکست پر شکست اور ان کے فتنہ کا ذکر امیر نے قصائد - ترجیحات
اور مثنویات میں خوب دل کھول کر کیا ہے صنف قطعہ اس سے کیوں کر خالی رہ سکتی تھی
چنانچہ یہ قطعہ بھی مغلوں کی شکست کی یادگار ہے جس میں شہزادہ خان محمد کو پہاڑی مقامات پر
حملہ کرنے اور سخت کوشش کے ساتھ وہاں شکرے جانے پر سراہا گیا ہے ع
آفریں اے کشن لشکر و کوشش درکار

اور دکھلایا ہے کہ بندگان شاہی نے مقام بہتوں میں مغلوں کو شکست دی اور دہلیہ کا
حصار تیار کر لیا۔ اور اشارۃً متعدد فتوحات یکے بعد دیگرے حاصل کیں ع
زاں دو بازو کہ سہ فتح بدو ہم کیا

صنعت تجنیں تام وزاید اور تصحیف میں بھی ایک قطعہ ملاحظہ ہو (مدحیہ) ۷

اے کہ چوں غائب تو جو لاں ر گرفت گرد گردا گردا گردا گردا گردا

بس کہ خلق از تو بسر ما برد برد برد برد برد برد برد برد

چوں دو درو در وقت خمر گرفت درد درد درد درد درد درد درد

الفاظ گرد - برد اور درد میں صناعت کی ہے - گرد بالکسر و بالفتح اور برد اور

درد بالفتح و بالضم میں تجنیں تام ہے اور گردا گردا اور بردا بردا اور دردا دردیں
تجنیں زاید ہے - اسی طرح گردا اور گردیں صنعت تصحیف ہے - اس قسم کی صنایع زیادہ تر
تحفۃ الصغریں پائی جاتی ہیں - وسط الحیوۃ کا کلام صاف ہے اس میں صرف یہی قطعہ ہے

[illegible]

(تشریح) : ان کے لئے جو کہ ابھی نہیں آئے

[illegible]

प्रा. न. १५॥ १५॥

[illegible]

گویا یاد کرتے کرتے اس قدر بے ہوش ہو گئے ہیں کہ لوگ سلطان محمد کے
ملتان پہنچنے کی خوش خبری سنا رہے ہیں جیسا کہ اس کی زندگی میں سناتے تھے۔
تمام عالم اس غم سے متاثر ہو رہا ہے یوں دکھاتے ہیں

نہ صبر ماند دام فرد و خوش طیر را نے فوق بود روز و شب و صبح و شام را
چوں خیمہ وقت کوچ ز پا اندر آمدہ ہر کو تہی باندہ ز کو چیت مقام را
ہم وقت گریہ شد رخ شمشیر آبدار ہم چو ب شد در و نہ ز خشکی نیام را
اسپان بیل و پیکر و کبان ز رخ چشم از نگہ ماندہ کردہ فراموش گام را
و خوش بہائم کی یہ حالت ہو رہی ہے

سراغ کندہ کردہ پریشاں بفرق موے دہما بریدہ بستہ دگر گوں سنہام را
وجود و عدم بھی رو رہے ہیں

لے جام چرخ بہر تو جم خوں گریستہ بر ذات تو وجود و عدم خوں گریستہ
مرحوم کے نیزہ، چوگان اور علم وغیرہ کی یاد ہے

جولاں کن کہ ہست گز نیزہ بافتن چو گاہ بزن کہ ہست گز گوے بافتن
بانوبی، بلو کہ بجنباں دامہ را کا مرد ز ہست وقت علم بر فرقتن

آگے چل کر امیر نے اس بے نظیر ترجیع کو نہایت پاکیزہ دعا پر ختم کر دیا ہے

سرو ترا بایہ طوبی پناہ باد ہمایہ تو سایہ لطف الہ باد
رضواں چو بر سر تو کشد بارگاہ نور گیسوے حور رشتہ آں بارگاہ باد

امیر خسرو

ششم سعدی

چشم و چراغِ خسرو سے زیرِ بفت
دگر خونِ سیاوشاں بود رنگ
پشت و پناہِ کشورِ ہندوستان نماند
کہ باراں بیشترِ سیلابِ خون ست
از مملکتِ چہ کام بر آید چو خاں بشد
کہ دنیا صاحبِ بہ عہد و خونِ خوار
وز کالبدِ چہ کار کشاید چو جاں نماند
زمانہ ما در لبِ مہر و دون ست
خواہم زباں ز بارہٴ دناں فرو بُرم
نہ اکنون ست بر ما جورِ اُتیام
گر خواہد ایں حدیثِ بگوید کہ خاں نماند
کہ از دورانِ آدم تاکنون ست
آں ونگاہِ دولتِ دینِ انگلیں کجاست
نہیدانم حدیثِ نامہ چون ست
واں شاہزادہٴ ہم روئے زیرِ کجاست
ہمیدانم کہ عنوانش بخون ست

ہر ہر شعر کے مقابلہ کی ضرورت نہیں دونوں کے ہاں قدر مشترک شہزادہ کی موت پر اظہارِ غم ہی، شیخ نے شہزادہ سعد بن ابوبکر کا مرثیہ لکھا ہے اور امیر نے خان محمد کا۔ شیخ کے بند میں کسی شعر سے یہ پتا نہیں چلتا کہ شہزادہ کا کیا نام ہے اور لقب کیا اور یہ کہ وہ راستہ میں شہید کیا گیا ہے یا اپنی موت سے مراد ہے۔ شعرے

مگر شاہنشہ اندِ قلبِ شکر

میں رایت کے سرنگوں ہونے اور شاہنشہ کے قلبِ شکر میں نہ آنے کی وجہ صرف قرائن سے شہزادہ کی موت قرار دی جاسکتی ہے ورنہ احتمالِ خلاف ممکن ہے۔ علاوہ ازیں شیخ کا مذاقِ پند و نصیحت مرثیہ میں بھی موجود ہے۔

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

و کسے کہتا ہے

سہ ماہی، ۱۳۵۰

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

و کسے کہتا ہے

و کسے کہتا ہے

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

تو سب کو ہنسا دیا، دیکھ کر

ہوئی اور اجاڑا ہو گیا، دیکھ کر

ناصر الدین محمود (بغرا خاں) بلبن کا دوسرا چھوٹا بیٹا ہی اور کیتباد و خسرو پوتے ہیں۔

ترجیع ہشتم

مضامین غم و رثی کے اعتبار سے یہ ترجیع خاتم الترجیعات ہے۔ یہ تین ترجیعات کا مجموعہ ہے۔ پہلے میں سات، دوسرے میں پانچ اور تیسرے میں سات بند ہیں۔ کل آئین^{۱۹} بند ہیں۔ اس لحاظ سے وسطا کیلئے کے ترجیعات کی تعداد دس پوری ہو جاتی ہے جیسا کہ خود امیر فرماتے ہیں ۷

چونکہ ترجیع صد سال گھر دیدی کھول قطعہائے نہر اگر خواہی بد کان من
شہرت اور مقبولیت کے لحاظ سے امیر کے یہ ترجیعات رثی خاص امتیاز رکھتے ہیں۔
صاحب منتخب التواریخ (ملا عبد القادر بدایونی) لکھتے ہیں۔

” ایں مرثیہ تا یک ماہ و بیس آں ترکیب بند ہمارا مردم می خوانند و بہر گشتگان خوش
خاند بخاند نوحہ می کردند۔“ (بدایونی)

امیر اس واقعہ میں خود شریک تھے جو مغلوں کے ہاتھ قید ہو کر تو بہ سر پر رکھ کرے چلنے پر
مجبور ہوئے۔ خود فرماتے ہیں ۷

من کہ بر سر بنی نہادم گل
تو بہ بر سر نہاد و گشتا جل

اولو الغم انبیا کی مصائب اور شہادت کو یاد دلانے کے بعد لکھتے ہیں ۛ
 باغل ہر سال بہر دیں سرو کارشیں بڑے عاقبت جانِ گرامی در سراسر کار کرد
 یعنی خان شہید ہر سال مغلوں کے فتنے کو فرو کرتا رہتا تھا لیکن بالآخر انھیں کے
 ہاتھ سے شہید ہوا۔ یہ سب امور مقدرات الہی سے ہیں اور ان سے کوئی نہیں لڑ سکتا ۛ
 دست تقدیرست کہ فوں یزدو کہ جان بڑے ناتوانیم نتواں کینہ بر قہار کرد
 شیراز پیش میرے صہ خرویش صہ پیل مست از نوک غارے صد خان ار کرد
 تمثیل سے ثابت کیا ہے کہ فضائے الہی ضعیف کو قوی اور قوی کو ضعیف کر دیتی ہے ۛ
 تاریخ وقعہ۔ جمعہ بوسلخ ذی الحجہ کہ رشتاں کارزار آخر ہشتادوسہ آماز ہشتاد و چہار
 یعنی جمعہ ذی الحجہ ۹۸۳-۹۸۴ھ۔

آگے چل کر تین بندوں (۸ - ۹ - ۱۰) میں امیر نے مرثیہ کی وہ خصوصیت
 نظم کی ہے جو مرثیہ کے لئے بمنزلہ روح و رواں ہے یعنی ”بین و بکاء“
 عالم کی بڑی سے بڑی چیز اس صدمہ سے رو رہی ہے اس طرح لکھتے ہیں ۛ
 بند ہشتم۔ مہر وہ بر رویے فنج تھا بگرستند روز و شب برآں آنک بکا بگرستند
 آسماں ہا با ہزاراں یدہ براہل زمین چچو بارانِ باری بر گیا بگرستند
 اس غم میں اہالیِ ملتان کی حالت ۛ
 خلقِ ملتان مرد و زن گریہ کنانِ موکنا کو بکو و سو بسو و جا بجا بگرستند
 آسماں را گوینا بدیدہ قسمت کرد خلق بلکہ اطرافِ زمین از جاہ شد ہر کو بکو

مگر اے میری بھانجہ! اچھی سے
 مگر اے میری بھانجہ! اچھی سے
 مگر اے میری بھانجہ! اچھی سے
 مگر اے میری بھانجہ! اچھی سے
 مگر اے میری بھانجہ! اچھی سے
 مگر اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے
 اے میری بھانجہ! اچھی سے
 اے میری بھانجہ! اچھی سے
 اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

اے میری بھانجہ! اچھی سے

بند چہارم میں دونوں لشکروں کا صف بندی کر کے مصروف پیکار ہونا اور دوپہر سے
 لے کر رات تک بازار قتل گرم رہنا نہایت خوبی سے دکھایا ہے
 یک زمانہ شمشیر قاتلش نیا سودا ز قاتل
 از زوال روز تا شب اندراں و ز زوال

اس گشت و خون پر امیر کا متعجبانہ تردیدی اسلوب اور معتقلین کا منظر ہے
 بند چہارم۔ یارِ بیاںِ خس بود کا ز رُسے حرامی دید
 یا بسوئے تنہاں مجھے ز دریا می دید
 آبِ مرغیل یزی چوں فرویزد بریر
 خستگان را خونِ براگونہ ز اعضائی دید
 کشتہ اند خاکِ ثانی کند و بر خود می پید
 وز گلویش موج ز خونِ بلامی دید
 معرکہ کارزار کی تصویر کشینے کے بعد مومن اور کافر کے خون کی تفریق اس طرح
 کرتے ہیں

اَس بد و زخ برد آئینِ محبتِ ادوی
 گرچہ خونِ گبر و مومن ہر دو یکجائی دید
 یک جنگِ دسوار دے

خانِ لشکر کش تبرِ صوفِ آئینِ جنگ
 مید و اندِ شہبِ اقبالِ رتائی دید
 بازیِ برد گردوں مو گرفتہ فستج را
 فتحِ ہر چند از ملا میں جانبِ پامی دید
 کافر انداز انتظارِ شب کہ تا بیرون شود

ناگماں میزانِ مارا پتہ دیگر گوں شود

یعنی ابھی صورت حالات ہمارے موافق تھی لیکن رات ہوتے ہی بساطِ کالج بدل گیا

رثی کا درد انگیز اور موثر طرز سے

از بند اول۔ واقعہ ہستائیں یا بلا کر آسمان آمد پدید
آفت است ایس یقامت کز جہاں آمد پدید
راہ در بنیادِ عالم داد سیلِ فتنہ را
رخنہ کا مسال در ہندوستان آمد پدید
مجلسِ یاراں پریشان شد چو برگِ گلِ ناب
برگِ ریزی گوی اندر گلستان آمد پدید
ہر فرخہ بے دیدنِ یاراں شانے شد بختم
نیزہ بالا خون ہر زکِ شاں آمد پدید
دل بے پیچہ چوں زمانہ رشتہ صبح گست
دور بریزد چوں خلل در ریساں آمد پدید

الح

مغلوں کے حملے کو آفت اور بلائے آسمانی کہنا اور اس سے بنیادِ عالم کا ہل جانا
مجمعِ احباب کا متفرق و پریشان ہو جانا اور اس صدمے سے آنکھوں سے خون کا بہنا
اور روتے روتے چہرہ کا گوشت و پوست گر کر پٹیاں نکل آنا، درد انگیز اور رقت خیز
الفاظ میں بلیغ اسلوبِ رثی ہے۔ بند دوم میں اس واقعہ کے ابتدائی تفصیلی حالات پر
روشنی ڈالتے ہوئے دکھلایا ہے کہ سلطان محمد (شہید) نے ملتان سے سہا ورتاک لشکر کشی
کر کے مغلوں کے اتھیسال کا غمِ مصمم کر لیا تھا۔ لیکن چوں کہ تقدیر ایسی اور مشیتِ ایزدی
اس کے موافق نہ تھی۔ لہذا نتیجہ برعکس پیدا ہوا اور

درس تدبیر آگاہ نہ کہ تقدیرِ فلک۔ صفحہ تدبیرِ را خطِ مشیت در کشید
غزہ شد محرم نے بر و بر کل خلق چوں بیلخ اندر گلے و شمنانِ خیر کشید
تار سرد عاشور در صفِ غزا شد چوں حسین گردِ خشک سرِ در چشمِ مہرِ انور کشید

- ک' تر میله لوتی لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی
 ش' د، بند م' تر میله لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی
 ت، مپه لوتی لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی

لوتی لوتی لوتی

ت، مپه لوتی لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی
 ش' د، بند م' تر میله لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی
 لوتی لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی

- ک' تر، د' مپه بند سر لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی
 ش' د، بند م' تر میله لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی
 ت، مپه لوتی لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی

- ک' تر، د' مپه بند سر لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی

ش' د، بند م' تر میله لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی

ت، مپه لوتی لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی

- ک' تر، د' مپه بند سر لوتی لوتی، د' مپه بند سر لوتی لوتی

باقی شہزادہ سلطان محمد کی طرح میں ہیں۔ جن میں مغلوں کو حدودِ دِلتان سے بخارا کی طرف بھگانے کا ذکر کیا ہے۔

از بندِ نجم لے آتشِ دریا صفتِ غریدِ رتابِ شمشیرِ ستاندِ گرفتِ کاشِ زورِ یارِ بکند
زاگونہ کز آبِ پناں در شکرِ کافروں کاں تیز آبِ از موتاں سرد بخارا بکند
مغلوں کو دریا پار کر کے اتر آنے کی جرأت نہیں ہوئی ہے
ہندوستان کے سردارِ لشکرِ کافریا از تیغِ کافرسوزاوتاہست آبِ اندریا

ترجیع بند سوم

اس میں سات بند ہیں کچھ بندِ نشاطِ عید کی تہنیت میں ہیں اور کچھ طرحِ سلطانِ محمد ہیں۔ اس میں بھی مغلوں کو شکست دینے پر مدوح کو سراہا گیا ہے۔

چوں در صاف آتشِ تیغِ زباں ز ند پڑاں سرِ حودِ تو پھوں شہارِ باد
سلاست و روانی میں کمال

ایں شعرِ ترکِ یافتِ مبانی از دِ کمال آمد ز آسمانِ نقبشِ رویۃ الملل
یعنی اس پر معنیِ ترجیع کا نام رویتِ الملل ہے۔

ترجیع چہام

اس ترجیع میں معزالدین کی قباد کی طرح ہے اور اس کی تہنیت تاجپوشی۔ سات بند ہیں۔

قصائد کے مقابلہ سے معلوم ہوتا ہے کہ کمال درجہ کی تہذیب کے اشعار کی تعداد امیر کے تشبیہ اشعار سے بہت کم ہے۔ غالباً اس کی وجہ یہ ہے کہ اس زمانہ کے ممد و چین یہ خیال تھا کہ اگر شاعر تشبیہ پر سارا زور بطبع صرف کر دے گا تو ہماری مدح کے لئے اس کے پاس کیا خاک باقی رہے گا۔ لیکن امیر خسرو کے ہاں قصیدہ کا بیشتر جزو وقف تشبیہ ہے جو مدائح سے زیادہ شاذ اور ہوتی ہے۔

ترجیحات

وسط الحجۃ کے ترجیحات واقعات تاریخی پر مشتمل ہیں جن میں مدائح اور مرثیوں پر خامہ فرسائی کی گئی ہے۔ مغلوں کے حملے، اُن کی شکست اور اُن کی پسپائی کا ذکر بشرح و بسط کیا گیا ہے۔ آخری ترجیحات شہزادہ خان محمد (شہید) کی شہادت کی مفصل داستان ہے۔ جن میں امیر نے بہترین مرثیہ نویسی کا نمونہ پیش کیا ہے اور نہایت شگلی و دار فکری کے ساتھ حق رٹنی ادا کیا ہے۔

اول ترجیع بند

پانچ بندوں پر مشتمل ہے جس میں شہزادہ خان محمد (شہید) کی مدح مغلوں کے نقصان کو دبا دینے کی بنا پر کی ہے اور شب برات اور اس کی روشنی وغیرہ سے آغاز تشبیہ کیا ہے۔ اس کا ضروری اقباس ملاحظہ ہو:

از بند اول - شب برات کہ روشن کنند ہر خانہ ماز روئے تو باشد چراغ ہر خانہ

عروسِ عافیت آں کہ قبول کرد مرا کہ عمر بیش بہا دوش بشیر بہا

اسی زمین میں امیر نے ایک قصیدہ لکھا ہے جس میں کیفیتِ بادِ سموم و گرمی اور اعزہ

احباب سے جدا ہو کر لشکرِ شاہی کے ساتھ اپنی بادیہ پمائی کا ذکر کیا ہے۔ شکر کی پہلی منزل

سیری (نواحِ دہلی) میں ہوئی ہے۔ تین روز بعد بادشاہ نے پٹار کی طرف کوچ کیا ہے۔

اہلِ لشکر میں سوائے امیر کے دو ماموؤں اور دو بھائیوں کے کوئی رفیقِ حال نہیں۔

شہاب الدین لطیف ملک اور علی شہ کاتب علاوہ غیرہ کو بہت یاد کیا ہے۔ اس قصیدہ کا نام

مروۃ الروح ہے۔ ذیل میں ضروری اقتباس ہدیہ ناظرین ہے۔

بادِ سموم و سخت گرمی سے

دور رویت کمر آفتابِ رجوزا بر پشتِ ہفت زمیں آتشِ فگندہ صبا

بادِ خانہ بروں رفت گرم کرد مزاج کہ سوے بادِ رود ہر کہ ہست در گریما

چناں ز آتشِ خورشید صبح می بید کہ تفتاںِ رزمیں میرو و باوج سما

آفتاب کے سرج جو زیاںیں گئے ہی زمین پر آتش باری ہونے لگی۔ ہوا گرم مزاج

ہو گئی اور صبح کی آتین آہ آسمان تک پہنچنے لگی۔

گر آفتابِ قیامت کند بغداد گرم قیامتِ نیست کا مروز دیدم آن فردا

فردا کا امروز بن جانا شاعرانہ نکتہ ہے۔

گرم ہوا سے بوتساں کی حالت سے

بہ بوتساں گلی نازکِ مزاج را بنگر کہ بادِ گرم ز رفتے بروز با صبا

نسیم خلقِ ناقہ را سوادے مشک از سر ہدیوں دو گرنسیم خلق تو بر ناز سوا ذفسر شود
 حزن طلب بندہ خسرو را پرورد کو جهان دانست تا ازین پس نام تو شاہ جاں پرورد شود
 بیشک امیر خسرو جهان دانش ہیں اس اعتبار سے اُن کی پرورش ایک علمی جہان کی
 پرورش ہی۔

غیاث الدین بلبن کی طرح میں امیر نے ایک قصیدہ خاقانی کے ایک قصیدہ کے
 ہمزون و قوافی لکھا ہے۔ نہایت شاندار ہی ذیل میں دونوں کا کچھ انتخاب کر کے مقابلہ
 کیا جاتا ہے۔

امیر خسرو خاقانی

روئے بنمود صبح سیم عذار	(۱)	الصبح الصبح کامد کار
ساقی صبح روئے بادہ بیار		انشار انشار کامد یار
جام دہ رو نما صبح کہ باز	(۲)	جام فرعون انذار کہ صبح
روئے بنمود صبح سیم عذار		دست موسیٰ برآرد از کسار
شمع را بر سر آمدت حیات	(۳)	چرخ بر کار و یار و ما صبح
شربتے از قینہ بیروں آں		می کند لعبتان دیدہ نثار
آتش شہر از دین صبح	(۴)	در سقاں خم آتشے ست کہ بہت
می زند شعلہ بے دخان شرار		عقل حراق او در روح شرار

دونوں نے صبح و صبح سے آغاز تہنیت کیا ہے۔ خاقانی کے مطلع میں الصبح

بچہ مسیح بنکر کر کے پست پست
۱۰ ہتیر بر سر پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ شہر پست پست

۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست

۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست

۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست

۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست

۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست

۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست
۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست

۵۰ یافو ملک چھوٹے پست پست

اب ترکوں کے حملے کا خطرہ جاتا رہا ۵

کنوں روئے درہیں نیارند ترکاں ہندوستان چوں وفاقاں یکے شد
ترک و ہندو ایک ہو گئے ۵

بروں شد دوی از سر ترک و ہندو کہ ہندوستان با خراساں یکے شد
جشن و صلائے عام ۵

بصد میہانی صدا داد عالم چو بر خوانِ شاہی دہمہاں یکے شد
مقام مصاحت ۵

بآبِ دگر بینی آفاق ہر دم چو از ابر رحمت دہواراں یکے شد
ناصر الدین لکھنوتی سے اور معز الدین دہلی سے چل کر اودھ میں دریائے سرو
(سرجو) کے کناروں پر دونوں طرف آپڑے تھے بالآخر باپ نے بڑھکر آپس میں
مصاحت کر لی اور باہمی مناقشہ رفع کر دیا۔

امیر نے شہزادہ محمد کی طرح مغلوں کو شکست دینے پر کئی قصیدوں میں کی ہے۔
ذیل میں جس قصیدہ کا انتخاب کیا گیا ہے وہ باعتبار تشبیب و تضمین واقعات تاریخی
بالیب تنوع نہایت شاندار ہے۔ ہم ذیل میں اس کا ضروری اقتباس ہدیہ ناظرین
کرتے ہیں۔

تنبیہ | وقت آں آمد کہ بالائے گردوں شہزادہ
بر نیانی کرو آوازِ لیل تر شود

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

امیر خسرو کے ترکِ خطا ہونے کا ایہام - اور معذرت
چو ترک بستہ زبان ست دگر خطا گوید بذیلِ عفو فردِ پوش بر خطا پردہ

ایک قصیدے میں مغلوں کے حملے اور ان کی شکست کھا کر بجاگ جانے کا ذکر نہایت
خوبی سے کیا ہے۔ اس قصیدے کے جسے جسے اشعار ہدیہ ناظرین ہیں ۵

ملح : شہزادے کا فرش تاماہ تاباں میرد ماہ تاباں از پئے خدمت شتاہاں میرد

نصرت دنیا ٹمچہ گوہرِ افراسیاب آنکہ اورا دور دارائی ز دوراں میرد

می برد تختِ سلیمانی زیادہ دلش من بریں خاتمِ گردشِ خواہم سلیمان میرد

شہزادہ محمد کی ملح ہی ردیف و قوافی نہایت پسندیدہ ہیں۔ مطلع ہی میں

”کافر شِ تاماہ تاباں میرد“ سے حملہ کفارِ مغل کی طرف اشارہ کر دیا۔ نسب اور شانِ

شکوہ کے لحاظ سے افراسیاب اور دولت و مملکت کے اعتبار سے اس کو سلیمان کہنا

ملح خوشترین و بہترین اسلوب ہے۔ اس مختصر مگر شاندار و لطیف ملح کے بعد امیر نے

واقعاتِ حملہ اس طرح بیان کئے ہیں :

مغلوں کا خراسان سے گرچہ در سائے مغل با پر بوم و روے شوم

حملہ اور کرمان کی طرف صف کشیدہ چوں کلنگاں از فرساں میرد

لیک در وقتِ گریزا ز تیر کشور گیر شاہ

ریزہ ریزہ می شود آنکہ بجر ماں میرد

گرگزیر

امیر خسرو

کمال اسمعیل

گل از رخ تو بد ز دید روئے پنهان داشت

ز شرم قامت تو سر دوتاں چه عجب

دیک پاره شدش ناگہ از صبا پرده

(۳) کہ ہچو غنچہ کند دامن بجا پرده

جمالِ روئے تو پوشیدہ چوں نخواہد ماند

مرا چو مردم چشمی نہ پرده بیرون آ

پوش پیشِ رخ از پرده دو تا پرده

(۴) کہ نیست مرد یک چشم را سزا پرده

دونوں نے خطِ رخ سے تیش شروع کی ہے اور پرده کی مناسبت سے شاعرانہ نکات

پیدا کئے ہیں۔ کمال نے مطلع میں خط کو سنبھل کر اور رخ کو لالہ احمر قرار دے کر عکسِ رخ

سے آسمان پر حسن کا خیمہ قائم کیا ہے، امیر نے اپنے مطلع میں خطِ دلربا کو شب اور

چہرہ تاباں کو آفتاب بنا کر تعجب کے لمحہ سے تشبیہ کی ندرت اور لطافت کو قوی کر دیا

ہر چمکتے ہوئے چہرہ پر خط کی سیاہی آفتاب پر شب کا پرده ہے۔ دونوں شعر بلیغ ہیں۔

دوسرے شعر میں کمال نے شاعرانہ انداز میں یہ بیان کیا ہے کہ آفتاب، رخ یا ر کے

بے نقاب ہونے سے شرمندہ ہو کر پرده نشین ہو جاتا ہے جس سے چہرہ کی چمک تابش کا

آفتاب کی چمک پر فوقیت رکھنا مفہوم ہوتا ہے۔ لیکن امیر کے ہاں یہ مضمون بہت بلند

اور برجستہ واقع ہوا ہے۔ یعنی اس خیال سے کہ آفتاب کی نظر (بد) رخ ممدوح پر نہ پڑے

اب ہر وقت ہوا میں بادلوں کا پرده کئے ہوئے ہے۔ لطیف اسلوب ہے۔

تیسرے شعر میں کمال نے قامتِ یار کی تعریف کا یہ اسلوب اختیار کیا ہے کہ

غنچہ کی طرح سر و بستانی اپنی قبایں رو پوش ہے اس کو قامتِ ممدوح کے مقابلہ کی

۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید

(۲)

(۱)

۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید

استحقاق

کذا فی الترتیب برآمد که در اینجا
 اینها شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید

۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید

۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید
 ۵۰ شتر آید ۱۰۰ شتر آید ۲۰۰ شتر آید

استحقاق

کذا فی الترتیب برآمد که در اینجا

دکھا کر اس کے روبرو آفتاب کو عاجز اور ناصیہ فرسا قرار دیا ہے۔ دوسرے شعر میں
کمال نے پریشانی کا داغ حسینوں کی زلف سے مٹا کر عہدِ مدوح کی تعریف کی ہے لیکن
امیر کے ہاں یہ پریشانی زلف کا ممتاز وصف ہے اور تہا مہ باقی ہے

نمی کند سرموے کم از پریشانی

تیسرے شعر میں کمال نے پیکا تھامے لعل اور لعل ہائے پیکاں کا الٹ پھیر
پیدا کیا ہے۔ اس کے مقابلہ میں امیر کے ہاں خیم کا فر کا استعارہ اور اس کی غارت گری سے
سارے جہان کا ویران ہو جانا اور کسی کو فکرِ مذہب باقی نہ رہنا اور اس پر اظہارِ افسوس کرنا
تغزل کی انتہائی حد پر بلاشبہ امیر کا شعرا اپنی خوبیوں کے لحاظ سے نہایت بلند ہے۔
کمال کے چوتھے شعر میں ”زفر ط حیوانی“ سے مدوح کے لئے خلاف مقصود
ایام بھی موجود ہے۔ امیر کے شعر میں خط کی ”سیاہ کاری“ ”آب حیوانی“ سے جھلکی ہے۔
آگے چل کر امیر نے مدوح کی سواری اور اس کے عرق فشاں چہرہ کا نقشہ کھینچ کر
”آہستہ خرام بلکہ مخرام“ کی درخواست اس طرح پیش کی ہے

سوارہ می گزری مست کثر نہادہ کلاہ عرق چکاں زد و رخ چوں گلابِ ریحانی
بزر نیل سمند تو گشتہ شد شہرے عنانِ بدار کہ مستی و تندی رانی

کمال

امیر

چو ابر جو تو بارانِ جو بارانہ
ہوا ز ابر بپوشد لباسِ بارانی

جو دو تہا۔ حدیثِ بخشِ ادا باد اگر برابر برد
ہزار بار کند ابر تیرہ بارانی

بہارِ اعلیٰ پر چھ بڑی اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔

۱) (۱)	۱) (۱)
۲) (۲)	۲) (۲)
۳) (۳)	۳) (۳)
۴) (۴)	۴) (۴)
۵) (۵)	۵) (۵)
۶) (۶)	۶) (۶)
۷) (۷)	۷) (۷)
۸) (۸)	۸) (۸)
۹) (۹)	۹) (۹)
۱۰) (۱۰)	۱۰) (۱۰)

اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔

۱) (۱) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۲) (۲) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۳) (۳) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۴) (۴) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۵) (۵) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۶) (۶) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۷) (۷) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۸) (۸) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۹) (۹) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۱۰) (۱۰) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔

۱) (۱) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۲) (۲) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۳) (۳) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۴) (۴) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۵) (۵) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۶) (۶) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۷) (۷) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۸) (۸) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۹) (۹) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔
 ۱۰) (۱۰) اس کے علاوہ اس کے اثرات ہیں جو کہ ہر جہت سے اثرات ہیں۔

حاصل یہ ہے؛ خالقِ خیر و شر واحد ہی ورنہ اگر دو ہونگے تو (دونوں کے علتِ مستقلہ ہونے کی وجہ سے) ایک ہی وقت میں ایک ہی شے سے صدورِ خیر و شر ہونا واجب ہوگا لیکن یہ خلافِ بڑا ہمت ہے۔ اگر کہا جائے کہ دو تو ہیں لیکن ایک قوی ہی اور دوسرا عاجز تو اس صورت میں بھی ظاہر ہے کہ عاجز و مغلوب قوی اور غالب کے ہوتے ہوئے کسی شے کی علتِ تامہ بننے کی صلاحیت نہیں رکھتا پس لامحالہ علتِ تامہ (خیر و شر کی) ایک ہے۔ اس استدلال سے امیر کی دقتِ نظر اور وسعتِ معلومات کا پتا چلتا ہے۔ نیز یہ کہ فلسفہ و کلام میں ان کا پایہ نہایت بلند ہے؛

عناصرِ رجبہ لطفِ حق سے پیدا ہوئے ہیں ۛ

فاک و آب و باد و آتش شذِ لطفِ حق پدید من کہ نظمِ نیتِ خلکے بر بقائے حقِ زخم

مولانا روم لکھتے ہیں ۛ

آب و باد و خاکِ نار پر شرر بے خبر با ما و با حقِ باخبر

بالعکس آں ز غیرِ حقِ خیر بے خبر از حق و ز چندیں ظنیہ

امیر نے ”از لطفِ حق پدید شد“ سے مولانا کے شعرا و ل کا مضمون صرف

مصرعہ اولیٰ میں ادا کر دیا ہے؛ دوسرا مصرعہ مولانا کے دوسرے شعر کو مضمون ہے۔

انوری و سنائی کا ایہام ۛ

گرچہ خورشیدِ انوری گردِ دم چو گردوں ازرق

بے سائے دم کزاں انجم سائے می زخم

و من کافر لوی و سیرت بد و قبیح و ان ایا که بخواهید بد و انکار
پسیر لوی که کفر است و ان ایا که بد و انکار و انکار و انکار

لوی لوی و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

لوی لوی و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

لوی لوی و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

لوی لوی و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

لوی لوی و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

لوی لوی و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

لوی لوی و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار و انکار

- ۱- لا زان شداز دہائے دوسترا فرخورد ہر شرک و شک کہ در رہ الا شود عیاں
 ۲- لا حاجب ست بردر آتشہ مقیم کو اہلبان باطلہ را می زند قفا
 امیر نے بھی اشعار بالا میں خاقانی کی طرح (لا الہ الا اللہ) نفی و اثبات مراد لے کر اس کو ”دور باش“ دین و دنیا قرار دیا ہے۔ اس کا ایک سرا دین اور دوسرا دنیا کا نقیب ہے۔

دوسرے شعر سے یہ بھی ظاہر کیا ہے کہ میری ضرب لگانے مجھے دونوں جہان سے مستغنی کر دیا ہے۔

علوے مرتبہ، فلکِ خمیدہ کمر کی لکڑ کو بی، ۱ میرے اقلیم سخن کی وسعت اور اس کا دارِ سلطنت۔

پانہم بر پشتِ گردوں یک می سوزم زہر کیں لکڑ بر چہ بر پشتِ دو تائے می زخم
 خروم بر بادشاہانِ سخن فرماں روا تختِ خود بر فرقِ ہر فرماں روا تے می زخم
 جائے من دہلی کہ ہر حرفِ سوادِ اعظم طبلِ دارالملکی اندر روتا تے می زخم
 آہ دہلی! تیرا سوادِ اعظم، تیرا خسرو اقلیم سخن اور اس کا طبلِ دارالملکی کہاں؟
 تیرے کچھ آثار باقی ہیں جو اہل نظر کے لئے عبرت انگیز و رقت خیز ہیں۔
 از نقشِ دیگار درو دیوارِ شکستہ آثارِ پدیدست صنادیدِ عجم را
 موعظتِ حسنہ :

رغبتہ دفسق چوں سست اعتقادے می کنم رکعتے بے صدق چوں ناپا رساے می زخم

۵۔ نتیجہ۔ کہ قیامت کے بعد ہر شخص کو اپنی جگہ ملے گی۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

۵۔ نتیجہ۔ کہ قیامت کے بعد ہر شخص کو اپنی جگہ ملے گی۔

۵۔ نتیجہ۔ کہ قیامت کے بعد ہر شخص کو اپنی جگہ ملے گی۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

لوگوں کی زندگی میں جو کچھ ہو رہا ہے، وہ سب اس کے لئے ہے۔

نتیجہ۔ کہ قیامت کے بعد ہر شخص کو اپنی جگہ ملے گی۔

من کہ بر سرنی نہادم گل تو برہ بر سرنہاد و گفتا بجل
 بالآخر امیر رہا ہوتے ہیں اور رہائی موجب مسرت نہیں ہوتی کیوں کہ یارانِ رفتہ
 اور دوستانِ گزشتہ کی یاد تازہ ہی ہو ۷

ہزار شکر خداوند را کہ داد خلاص نڈل ز تیر شگاف نڈن ز تیغ نگار
 دے چہ سود مرا از خلاص آئینہ گستہ گشت چو سلکِ مہاجر و انصار
 نماز ہیکس از دوستانِ پارِ مہال معائنہ است کہ امسال نیکر گرد و پار
 تاریخ واقعہ ۷

کنوں کہ کش صد ہشتاد و چار^{۶۸۳} شد تاریخ
 مرا بہ سی و سہ آمد نوید سی و چہار^{۶۸۴}

یعنی یہ واقعہ امیر کی عمر کے تینتیسویں سال کے آخر اور چونتیسویں سال کے
 آغاز میں پیش آیا (۶۸۳-۶۸۴ھ) اس لحاظ سے امیر کا سن ولادت آغاز ۶۵۱ھ
 ہوتا ہے۔

وسط میں ایک شاندار قصیدہ خاقانی کی طرز پر مواعظ و حکم و نکات علوم و فنون
 سے لبریز پایا جاتا ہے جس میں امیر نے اپنی جودتِ بطبع اور قوتِ تحییل کے پورے
 جوہر دکھائے ہیں۔ قصیدہ کا نام بھی نہایت موزوں ”عالم العلم“ رکھا ہے۔ ذیل میں
 اس قصیدہ کا ضروری اقتباس ہدیہ ناظرین کیا جاتا ہے:

۵ - کجی مکرر

جیگر تہا اکر تہا، زور نہ کھینچے، نہ چڑھے، نہ خستہ کرے، نہ تھکے، نہ
بے رحمی کرے، نہ کجی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ
بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ
بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ

سازا، جیگر تہا، زور نہ کھینچے، نہ چڑھے، نہ خستہ کرے، نہ تھکے، نہ
بے رحمی کرے، نہ کجی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ
بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ

۵ - کجی مکرر

جیگر تہا، زور نہ کھینچے، نہ چڑھے، نہ خستہ کرے، نہ تھکے، نہ
بے رحمی کرے، نہ کجی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ
بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ

سازا، جیگر تہا، زور نہ کھینچے، نہ چڑھے، نہ خستہ کرے، نہ تھکے، نہ
بے رحمی کرے، نہ کجی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ
بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ

۵ - کجی مکرر

۵ - کجی مکرر

جیگر تہا، زور نہ کھینچے، نہ چڑھے، نہ خستہ کرے، نہ تھکے، نہ
بے رحمی کرے، نہ کجی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ
بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ بے رحمی کرے، نہ

سروکار نہیں ہوتا وہ کبھی حضرت موسیٰ کی طرح جواب ناکامی (لن ترانی) سن کر محو ہو جاتے ہیں اور کبھی حضرت سلیمانؑ کی طرح ہمہ نعمت سے سرفراز ہو کر شکر بجا لاتے ہیں ان کے نزدیک محبوب کی طرف سے قہر و لطف، صلح و جنگ، الزام و انعام (جو بھی ہو) سب محبوب ہی سے

صلح و جنگِ وست محبوبِ دلم
قہر و لطفِ ہست مطلوبِ دلم
(عطار)

سرو وجودِ قلم کن بزخمِ تیغِ نیاز خطے بکش پس ازاں بر حقیقہ پندار
تواضع اور تکبر و متضاد اوصاف میں سے اول الذکر کی ترغیب و تحریص اور
ثانی الذکر سے احتراز کی تعلیم ہے۔ تمام ملکات فاضلہ کا وجود تواضع پر موقوف ہے جو
رفع تکبر سے حاصل ہوتی ہے۔

گزیر و مخلص سے

بگرم مہری گردوں سبیں کہ ایں مادر ہزار حادثہ جوید زہ شکر یک بار
ہیں بلا نگر اصال در حدِ لمان شکستِ میمنہ مومن از کفِ کفار
چگونہ شرح تو اں داد آں قیامت را کہ اں فرخ ملک الموت خواتے زہار
حملہ بر کفار سے

چہ گویم آں صفتِ حملہ کردنِ غازی بڑے خیریاں ہیچو حیدرِ گزار
دے چہ چارہ تو اں کرد حکمِ محکم را کہ گشت نامزد از کارِ حسدِ قہار

بسم الله الرحمن الرحيم

وَمِنْهُمْ مَن يَخُصُّكَ فِي الْوَيْلِ

لوحہ: ”ایک تپتہ تپتہ“

[illegible][illegible]

نستینیر استر کی جیجہ کے ہاں چھوٹی سی آوی، سمجھ جا

۱۰۰
۱۰۱
۱۰۲
۱۰۳
۱۰۴
۱۰۵
۱۰۶
۱۰۷
۱۰۸
۱۰۹
۱۱۰
۱۱۱
۱۱۲
۱۱۳
۱۱۴
۱۱۵
۱۱۶
۱۱۷
۱۱۸
۱۱۹
۱۲۰
۱۲۱
۱۲۲
۱۲۳
۱۲۴
۱۲۵
۱۲۶
۱۲۷
۱۲۸
۱۲۹
۱۳۰
۱۳۱
۱۳۲
۱۳۳
۱۳۴
۱۳۵
۱۳۶
۱۳۷
۱۳۸
۱۳۹
۱۴۰
۱۴۱
۱۴۲
۱۴۳
۱۴۴
۱۴۵
۱۴۶
۱۴۷
۱۴۸
۱۴۹
۱۵۰
۱۵۱
۱۵۲
۱۵۳
۱۵۴
۱۵۵
۱۵۶
۱۵۷
۱۵۸
۱۵۹
۱۶۰
۱۶۱
۱۶۲
۱۶۳
۱۶۴
۱۶۵
۱۶۶
۱۶۷
۱۶۸
۱۶۹
۱۷۰
۱۷۱
۱۷۲
۱۷۳
۱۷۴
۱۷۵
۱۷۶
۱۷۷
۱۷۸
۱۷۹
۱۸۰
۱۸۱
۱۸۲
۱۸۳
۱۸۴
۱۸۵
۱۸۶
۱۸۷
۱۸۸
۱۸۹
۱۹۰
۱۹۱
۱۹۲
۱۹۳
۱۹۴
۱۹۵
۱۹۶
۱۹۷
۱۹۸
۱۹۹
۲۰۰

[illegible][illegible][illegible]

(۳) اے میری سیرت پر جو حق ہو اس کو اپنی سیرت میں لے کر

نفتیہ اسمہ پسر ہے تہا تہا ہے
سہ اسہ تہا سہر ہر ہا ہا ہا ہا

(۲) راجا کرشن چندر

مجلس ترقی و اصلاحات
نائب رئیس مجلس

کتابخانه ملی افغانستان

شیخ کا زمرہ ابدال سے ہونا ۵

اگرچہ دریا در راہ پیش او آید قدم نہر و ترنگر و دوش دامن

بیانِ اوصاف بے کم و کاست ہے امیر نے جو کچھ بیان کیا ہے وہ سلطان جی کے حالات واقعہ سے مطابق ہے جن سے امیر خسرو سے زیادہ واقف کون ہو سکتا ہے

بجن و انس را ندیا دشاہی

نظام الدین محبوب الہی

دیباچہ پور، حدودِ ملتان میں شہزادہ خان محمد کی شہادت اور لشکرِ اسلام کی شکست مغلوں کے ہاتھ سے ۶۸۳ھ سے ۶۸۴ھ میں واقع ہوئی ہے۔ خود امیر بھی شریک واقعہ تھے۔ گرفتار ہو کر رہا ہو گئے۔ یہ سب حالات ایک تاریخی قصیدہ میں امیر نے قلم بند کئے ہیں تقریباً سوا دو سو اشعار ہیں۔ قصیدہ کا نام ”حکم الحکم“ ہے۔ ملا روضی کے ایک قصیدے کے بحر و ردیف ہے دونوں کے چند تمثیلیہ اشعار درج ذیل ہیں:

حضرت امیر خسرو
روضی نیشاپوریؒ

خوش اند راہ روان ولایتِ اسرار
چہ مایہ رنج کشیدم زیارِ تائیں کار

کہ در شمیم غزلت گرفتہ اند قرار
بر آب دیدہ و خون جگر گرفت قرار (۱)

۱۔ شیخ روضی الدین نیشاپوری بڑے عالم و فاضل تھے ان کے درس میں طلبہ کی سات جماعتیں روزانہ تھیں علوم کئی تھیں طلبہ کے حوائج و ضروریات کی کفالت بھی شیخ روضی کی ہمت کر لیا کرتی تھی شیخ کی حیات ہی میں شیخ کے درس تدریس شہر مشرق و مغرب میں پھیل چکا تھا شیخ کا زمانہ چھٹی صدی ہجری ہے خود اپنے دیوان میں لکھتے ہیں ۵۵۹ھ

پان صد و پنجاہ و نہ چوں گشت از ہجرت نام
نقد شد در دربار دینا خلق را دار استلام (دیوان روضی)

در تیره نشینی، گردن بر سر است که
همچو پست بست بخور و ناله

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

همچو پست بست بخور و ناله

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

همچو پست بست بخور و ناله

همچو پست بست بخور و ناله

همچو پست بست بخور و ناله

همچو پست بست بخور و ناله

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

و در تیره نشینی، گردن بر سر است که

منقبتِ شیخ

حضرت سلطان المشائخ نظام الدین محبوب الہی قدس سرہ امیر کے محبوب معنوی
ہیں اُن کی منقبت میں امیر کا قلم افراط و تفریط سے بچ کر جاوہ اعتدال پر ہر جو کچھ لکھا
وہ شایان شان سلطانی ہے۔ اس قصیدے کی تمہید زمانی کی بے ثباتی، عالم روحانی کی سر
مرشدِ کامل سے تعلق، نفس کشی اور معارف و حقائق سے بے خبری جس میں بتایا ہے
کہ ہر سالکِ طریقت کو کن اصول پر کاربند ہونا چاہیے۔ سب سے پہلے مرشد کی نظر
کیما اثر کی ضرورت ہی لکھتے ہیں ۛ

روندہ از نظر رہنما رسد بہ مقام نہ از سجادہ و زنبیل و خرقة سوزن

آئینہ دل کو رنگِ ماسوا (اللہ) سے صاف کرنا ۛ

دے کہ نورِ خدا اندر و مقام گرفت خیال رانتواں داد اندر و ممکن

چہ آئینہ کہ مقابل بافتاب کنی در و چگونہ کسے صورتے توان دیدن

فریب و ریاسے احتراز ۛ

بلوث و زرق میالائے دامنِ عطا کہ زہرِ ناب شود از لعابِ مارِ لبن

زہد و طاعات کا اظہار سالکین کے نزدیک ”ریا“ ہی جو راہِ زینِ سلوک ہے

خواجہ حافظ شیرازی لکھتے ہیں ۛ

بشارت بر بکوے محفوشاں

کہ حافظِ توبہ از زہد و ریا کرد

لطیف استعارات بھی موجود ہیں۔ کمال نے صرف دستِ تسلیم سے آب در زنجیر اور شکل
جواب سے ”بادور زنداں“ کے تخیلی نکتے پیدا کئے ہیں اور دائرۃ آب کو سپر اور اس پر
قطرہ باراں کو گلہائے سیم مان کر قوتِ شاعری صرف کی ہے اور شعر ۵

برو بہ ہیں کہ چہ زیبا کشد دست بہار

ز گونہ گونہ در اطراف باغ شادروں

میں، طرفِ چمن کا موسم بہار میں نقشہ کھینچ کر دیکھنے والے کے اندازہ کے لئے
چھوڑ دیا ہے۔ لیکن حضرت امیر نے شعر ۵

چمن چو طوطی گوئی حدیث خواہد کرد

چو دیدار آئینہ آب عکس خود بیاں

میں، طراوتِ چمن اور صفائے آب کی بولتی چالتی تصویر کھینچی ہے۔ فیض بہار سے
چمن کا طوطی بن جانا اور چمن میں آبِ حوض کا آئینہ کی طرح مجلّٰی و مُصنّعی ہونا جس سے
چمن بول اٹھا ہے وہ نکتہ ہے جو کمال کے شعر میں موجود نہیں۔

امیر کا مخلص ۵

مرا بہ شعر مباحات نیست اماہست ز بعد حمد بہ نعتِ گزیدہ سبحان

محمد ابنِ ذبیحین صاحبِ قوسین کہ زیب یافت از دو دو کمانِ دو دریا

ہست و نیست میں اقرار و انکار دو مختلف حیثیتوں کے اعتبار سے ہے نعتِ محمدی نے
شعر کو اس قابل بنا دیا کہ اس پر فخر و مباحات کیا جاسکتا ہے ورنہ شعر کی حقیقت بقول
۱۲ کمال دان

کمال اسماعیل

امیر خسرو

رسید کو کیہ آفتاب در سرتاں (۱) جہاں شد از نغماتِ نیم مشکِ فشاں
 سحاب گشت بروے زمین تارِ فشاں چہاں کہ از دمِ مجسمہ غلاکہ جاناں
 شیندہ ام سرتاں بود بچشمہ گزر (۲) کشادہ ماشطہ روضہ روے بندہ عدم
 عجب گر کہ گزر یافت چشمہ در سرتاں بدست لطف ز رخسار خیرات حساں
 قمر کہ نانِ درخش پس از مے بینی (۳) سراز در پیچہ رستی ہی کند بیروں
 چرا بخاندہ آفتاب شد ہماں ہر آں لطیفہ کہ بد در مشیمہ امکان
 نخت ہچو سیلماں بہ تختِ بادشت (۴)
 پس آنکے چو خضر تافت سوائے آبِ عناں

قدر مشترک دونوں کے ہاں تثنیہ بہار و برسات ہی۔ امیر نے آفتاب کے
 برج سرطان میں پہنچنے سے موسمِ باراں کا بیان اور لفظ سرطان سے ایہام
 ذومعنی لے کر اظہارِ استعجاب کیا ہے۔ ساتھ ہی آفتاب کے خانہ قمر میں مہمانِ معنے پر
 بھی تعجب کیا ہے، کمال۔ ابھی تثنیہات و استعارات کا مینہ برساکر ذکرِ برسات کیا
 اور ۷

”ہر آں لطیفہ کہ بد در مشیمہ امکان“

سے کائناتِ بہار میں لطف پیدا کیا ہے، لیکن امیر کے ہاں تثنیہات ”ہچو سیلماں“
 اور ”چو خضر“ قریب الفہم ہیں۔

-۵- این اثر از کمالی و جلالی است

بسم الله الرحمن الرحيم

(4)

[illegible]

۱۰۸ منہاں سب سے پہلے

۵- حضرت علیؓ کے لئے یہ ہے کہ جو شخص اس کی شہادت دے گا وہ جنت میں ہوگا۔

خسے پیچھے، اے مہرِ شہزادہ، تیرے لیے یہ سب — تیرا کرم، تیرا شہزادہ، تیرا جگر

۱۰. آنچه که در سینه است
۱۱. آنچه که در سینه است

۱۔ تہذیب و تمدن کے لیے

: انجمن سپید و سبز هندو لکھنؤ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible][illegible]

۵۰ جسته، آقا، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰

وہاں سے آکر اپنے گھر پہنچا۔

۵۔ سوکھ - مئی نہ ہوا کہ سیز ورنہ تندرست رہے ہوتا

نظر کے ایراد سے امیر نے اس شعر کو لفظی و معنوی محاسن کا مجمع بنا دیا ہے۔ دوسرے شعریں مرغ، چشمتہ، عین اور منتقاریں رعایات لفظیہ ملحوظ ہیں۔ ساتھ ہی یہ بھی بتایا ہے کہ چشم زدن میں مسافت نہ چنچ طے ہوئی ہے

تنِ او کہ صافی تر از جانِ ماست

(نظامی)

اگر آمد و شد بیک دم رواست

آخری شعر میں اسی مضمون کو باسلوب دیگر لطیف تشبیہ و استعارے میں ادا کیا ہے ”زہے شب گرد عیارے“ کا لطف اس شعر سے حاصل ہوگا

بتاراج اسیراں زلف تو عیار می در

(خسرو)

بخول ریڑ غریباں چشم تو ہیار تر بادا

نعت (۲)

تثیب | نسیم باری خوش آمد ہو را کہ برگے دہد بلبل بے نوا را

کیش از میاں بید شمشیر لڑاں کنوں دست بنما چہ پایے خارا

بہشت مست باغ اند و سرو و طوبی کہ ہمایہ سدرۃ المنتہی را

ہوا گرم شد بادِ سرد اندر آمد گلِ لعل بکشا د بندہ قبا را

چو آتش کہ از چوٹ از ننگ خیزد گلِ دلادی خیزد از خار خارا

بلبل کے با ساز و برگ کہنے سے ”جوش گل“ کا اور ”شمشیر لڑاں“ سے بید کی

نزاکت کا استعارہ ملتی ہے۔ سایہ سرو کو سدرۃ المنتہی اور طوبی کا سایہ قرار دینا

۴ - اَنی وَجَّهْتُ وَجْهَیَّ لِلَّذِیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ حَنِیْفًا وَمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِکِیْنَ۔
 اول کی تین آیات میں کو اکب، قمر، اور شمس ہر اک کے لئے حضرت ابراہیم کا قول
 ہذا ربی نقل ہوا ہے اور اُن کے چھپ جانے پر تبری کا اظہار جملہ الاحبابِ اُخلائین
 میں کیا گیا ہے۔ حضرت امیر نے اس شعر میں انھیں دو جملوں کا اقتباس فرما کر متقرر ابراہیمی
 کی طرف اشارہ فرما دیا جس کا خلاصہ یہ ہے کہ یہ چیزیں مٹ جانے والی ہیں اور رہنے والی
 چیز ربوبیت کی اہلیت نہیں رکھتی اس لئے یہ سب چیزیں ربوبیت کی اہلیت نہیں رکھتی
 یعنی رب نہیں ہیں۔ بلکہ ان سب کے سوا جو ذات غیر متغیر اور ان سب کی پیدا کرنے والی
 ہے وہی رب ہے۔

نعت | وسط الجیوة میں تین قصیدے نعتیہ ہیں سب پہلے یہ ہے : ۵

وفا رافیت و رآئینہ عالم نموداری	کہ از آسیب ہر تر دامنے بستی رنگاری
نہ بنم صیقے صدق تا ز آئینہ بزداید	کہ رضا سلامت را پدید آید نموداری
ولیکن صورت از آئینہ چوں برافت ببنوہ	نگر صورت کہ نہ ہد آئینہ از صورت ستاری
دریں انداز کے کائن نیگوئی بود صورت	نکو صورت کے پیش نہ مردم رویے لگاری

خاقانی کے نعتیہ ”قطب و فاست در بنہ آخر الزماں“ کی طرح امیر نے بھی اس نعت کا آغاز
 مواعظ و حکم سے کیا ہے اور زمانے کی غمخواری و بے وفائی پر شان دار تشبیہ لکھی ہے۔
 آئینہ عالم کا کثرتِ گناہ سے رنگ آلود ہو جانا اور اس میں سلامت و وفا کا منعکس نہ ہونا
 اور کسی صیقل گر کا کہ اس کو صاف کر دے نہ پایا جانا مواعظ و حکم کے ایراد کا بہترین

باب دوم

وسط پر تفصیلی نظر

(یعنی وسط کے قصائد، ترجیحات، قلمات، رباعیات، اشعار اور غزلیات پر مشتمل مضمون)

قصائد

حمد | حمد را تم بر زبانِ اللہ والی عالمیں
 آنکہ بخشدہ است از قرآنِ ہدیٰ للفقہین
 از سپیدی و سیاہی گیر تا لوح و قلم
 یک رقم از خطِ مکش و دو خیر الحاکمین
 رحمتش میں مہربان چوں دے کر فوٹ و دم
 شیر خالص می رساند لذتہ للشاربین
 شکر اگر گویم و گرنے ناگدایاں را از غیب
 قیمتِ روزی وہم واللہ خیر الراغبین
 دامن کہ از قدر شکوتم کرد شیرین کام خوش
 از ذوالش خور و طوارا سیبِ حزی الشاکرین
 تنفعہ الصغر کی طرح وسط الحیوۃ کی حمد یہ نظم بھی طویل نہیں ۴۳ شعر ہیں ہر شعر میں آقباس
 آیاتِ قرآنی کیا گیا ہے۔ مواظط و حکم کے ضمن میں حمد کا انداز اور اس پر یہ التزام، بالکل
 جدید اسلوب ہے۔ حمد کی ابتدا تربیتِ عالم اور ہدایت پر ہیز گاران سے کی ہے، ربوبیت کے بعد
 احکام الحاکمین کی غیر متناہی وسعت کا بیان اور اس کے امر کُن سے لوح، قلم، دن، رات اور
 لے آیت، وان لکم فی الانعام لعلہ لتفقیروا کافی بطونھا من بدین فوٹ و دم لبناخالصا ساغنا للشار
 (پارہ ۱۴ سورۃ النحل)

۵- کثرت ذریعہ کمال ہے، یہ تہذیب و تمدن کا سہارا ہے۔

[illegible]

کتابخانه عمومی مسجد جامع کربلا

[illegible]

ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ

۵۔ لہذا اس وقت کے

الحمد لله الذي جعل في كل شيء حكمة

منزل اول: در بیان کلیات و مقدمات

જાણીને રૂબરૂના બાળકોનાં હૃદયોમાં

۱۰ : اے مجاہدین! تمہارے لئے اللہ نے فتح و کامیابی کا وعدہ کیا ہے۔

بتائی گئی ہے۔ وہ قطعہ یہ ہے

واسطست از پئے حیات ابد این کتاب از چنیں خجستہ خطاب
در شمر دن ز تہیائے ترشش ہشت ابرآمدت بر یک آب
غیم یعنی کہ ہشت بار بخواں مابیک بارہ دیدہ ایم صواب
چار صد چل کیے ست و ہشت ہزار ہمہ بیت از جمل کشادہ نقاب
این شمار ست وضع بندہ کہ نیست ہیچ کس را درو محل جواب

یعنی غیم کے اعداد (۱۰۵۰) کو اٹھ گنا کیا تو $(۸ \times ۱۰۵۰) = ۸۴۰۰$ ہوئے
اس میں ۸ کے اعداد (۸۴) اور ملائے تو کل آٹھ ہزار چار سو اکتالیس ہو گئے
یہی تعداد وسط کی کل ابیات کی ہے۔

آخری شعر میں امیر خسرو کا اس ایجاد پر فخر کرنا باطل بجا ہی غالباً اُن سے
پہلے کسی نے اپنے مصنفات کے متعلق یہ التزام و اتہام نہیں کیا۔

بہر حال امیر کے صنائع بدائع کے متعلق بحث کو طویل کرنا لا طائل ہے

نہ حسن غایتیہ وارد نہ سعدی راسخ پایا

بمیر و تشہ مستقی و دریا ہچنساں باقی

تحفۃ الصغر کی طرح امیر خسرو وسط کے کلام کو بھی جمع کرنا نہ چاہتے
لیکن بعض اجاب و مخلصین جن کے پاس یہ کلام (تباہا) محفوظ تھا
مصر ہوئے کہ اس کو جمع کر دیا جائے۔ نابراں مرتب کیا گیا اور وسط الجیوۃ کے نام سے

وجہ ترتیب وسط

کیا گیا ہے کہ ممدوح کی مدح کے ساتھ ایک بیت میں لقب اور دوسری میں اس کا نام
 لایا جائے اور صنعت کی علت غائی یہ بیان کی ہے کہ اگرچہ بیت سرخ سے یہ پتا لگ سکتا
 کہ یہ قصیدہ فلاں صاحب کی مدح میں ہے لیکن اگر بیت سرخ محو ہو جائے تو پھر بقائے نام
 کی صورت بجز اس کے متصور نہیں ہو سکتی کہ خود شعر میں مدح کے ساتھ ممدوح کا نام
 نظم کر دیا جائے اس طور پر یہ غرض بخوبی حاصل ہو سکے گی۔ اسی کی تائید میں فرماتے ہیں
 نکو تر خیرے اندر شعر نام ست کہ مانی زندہ زین نقش سیاہی
 تن خسرو میردایں یقین ست دل خسرو نمیرد، هیچ گاہی
 گویا شعر کو امیر خسرو نے آخری مصرعہ میں دل سے تعبیر کیا ہے اور شاید
 خواجہ حافظ نے عشق سے ہے

ہرگز نمیرداں کہ دلش زندہ شد بہ عشق
 ثبت ست بر جریدہ عالم دوام ما (خواجہ حافظ)
 اس صنعت کی چند مثالیں درج ذیل ہیں :

(ا) شرف الدولہ فتح ملک کے لئے

اکنوں کہ آب دیدہ بلا گشت مر مرا چشم مرا کہ باز خرد از بلائے آب
 دریائے کرمیت شرف الدولہ فتح ملک لے آنکہ ریزی از سخن جانفزائے آب

(ب) سلطان محمد خاں شہید کے لئے

ہنوز تا چہ کند غمزا ہے کینہ ورت اگر ز لطف بریں بندہ مہرباں بنود

لا ايمان له مني في اني اكون في الدنيا
- في الدنيا في الدنيا في الدنيا في الدنيا -
- في الدنيا في الدنيا في الدنيا في الدنيا -

۱۴۰ بچہ ہستی؟ کرتا۔ کی قدر ہے۔؟ یہی تیرا کردار ہے، نہ سمجھو

[illegible]

چندین بار این شعر را بخواند و در هر بار که بخواند این دعا بخواند
 شریعتی است که از این دعا بخواند که در هر بار که بخواند این دعا بخواند
 و هر بار که بخواند این دعا بخواند و هر بار که بخواند این دعا بخواند
 و هر بار که بخواند این دعا بخواند و هر بار که بخواند این دعا بخواند

[illegible]

۱- (۱) (۲) (۳) (۴) (۵) (۶) (۷) (۸) (۹) (۱۰) (۱۱) (۱۲) (۱۳) (۱۴) (۱۵) (۱۶) (۱۷) (۱۸) (۱۹) (۲۰) (۲۱) (۲۲) (۲۳) (۲۴) (۲۵) (۲۶) (۲۷) (۲۸) (۲۹) (۳۰) (۳۱) (۳۲) (۳۳) (۳۴) (۳۵) (۳۶) (۳۷) (۳۸) (۳۹) (۴۰) (۴۱) (۴۲) (۴۳) (۴۴) (۴۵) (۴۶) (۴۷) (۴۸) (۴۹) (۵۰) (۵۱) (۵۲) (۵۳) (۵۴) (۵۵) (۵۶) (۵۷) (۵۸) (۵۹) (۶۰) (۶۱) (۶۲) (۶۳) (۶۴) (۶۵) (۶۶) (۶۷) (۶۸) (۶۹) (۷۰) (۷۱) (۷۲) (۷۳) (۷۴) (۷۵) (۷۶) (۷۷) (۷۸) (۷۹) (۸۰) (۸۱) (۸۲) (۸۳) (۸۴) (۸۵) (۸۶) (۸۷) (۸۸) (۸۹) (۹۰) (۹۱) (۹۲) (۹۳) (۹۴) (۹۵) (۹۶) (۹۷) (۹۸) (۹۹) (۱۰۰) (۱۰۱) (۱۰۲) (۱۰۳) (۱۰۴) (۱۰۵) (۱۰۶) (۱۰۷) (۱۰۸) (۱۰۹) (۱۱۰) (۱۱۱) (۱۱۲) (۱۱۳) (۱۱۴) (۱۱۵) (۱۱۶) (۱۱۷) (۱۱۸) (۱۱۹) (۱۲۰) (۱۲۱) (۱۲۲) (۱۲۳) (۱۲۴) (۱۲۵) (۱۲۶) (۱۲۷) (۱۲۸) (۱۲۹) (۱۳۰) (۱۳۱) (۱۳۲) (۱۳۳) (۱۳۴) (۱۳۵) (۱۳۶) (۱۳۷) (۱۳۸) (۱۳۹) (۱۴۰) (۱۴۱) (۱۴۲) (۱۴۳) (۱۴۴) (۱۴۵) (۱۴۶) (۱۴۷) (۱۴۸) (۱۴۹) (۱۵۰) (۱۵۱) (۱۵۲) (۱۵۳) (۱۵۴) (۱۵۵) (۱۵۶) (۱۵۷) (۱۵۸) (۱۵۹) (۱۶۰) (۱۶۱) (۱۶۲) (۱۶۳) (۱۶۴) (۱۶۵) (۱۶۶) (۱۶۷) (۱۶۸) (۱۶۹) (۱۷۰) (۱۷۱) (۱۷۲) (۱۷۳) (۱۷۴) (۱۷۵) (۱۷۶) (۱۷۷) (۱۷۸) (۱۷۹) (۱۸۰) (۱۸۱) (۱۸۲) (۱۸۳) (۱۸۴) (۱۸۵) (۱۸۶) (۱۸۷) (۱۸۸) (۱۸۹) (۱۹۰) (۱۹۱) (۱۹۲) (۱۹۳) (۱۹۴) (۱۹۵) (۱۹۶) (۱۹۷) (۱۹۸) (۱۹۹) (۲۰۰) (۲۰۱) (۲۰۲) (۲۰۳) (۲۰۴) (۲۰۵) (۲۰۶) (۲۰۷) (۲۰۸) (۲۰۹) (۲۱۰) (۲۱۱) (۲۱۲) (۲۱۳) (۲۱۴) (۲۱۵) (۲۱۶) (۲۱۷) (۲۱۸) (۲۱۹) (۲۲۰) (۲۲۱) (۲۲۲) (۲۲۳) (۲۲۴) (۲۲۵) (۲۲۶) (۲۲۷) (۲۲۸) (۲۲۹) (۲۳۰) (۲۳۱) (۲۳۲) (۲۳۳) (۲۳۴) (۲۳۵) (۲۳۶) (۲۳۷) (۲۳۸) (۲۳۹) (۲۴۰) (۲۴۱) (۲۴۲) (۲۴۳) (۲۴۴) (۲۴۵) (۲۴۶) (۲۴۷) (۲۴۸) (۲۴۹) (۲۵۰) (۲۵۱) (۲۵۲) (۲۵۳) (۲۵۴) (۲۵۵) (۲۵۶) (۲۵۷) (۲۵۸) (۲۵۹) (۲۶۰) (۲۶۱) (۲۶۲) (۲۶۳) (۲۶۴) (۲۶۵) (۲۶۶) (۲۶۷) (۲۶۸) (۲۶۹) (۲۷۰) (۲۷۱) (۲۷۲) (۲۷۳) (۲۷۴) (۲۷۵) (۲۷۶) (۲۷۷) (۲۷۸) (۲۷۹) (۲۸۰) (۲۸۱) (۲۸۲) (۲۸۳) (۲۸۴) (۲۸۵) (۲۸۶) (۲۸۷) (۲۸۸) (۲۸۹) (۲۹۰) (۲۹۱) (۲۹۲) (۲۹۳) (۲۹۴) (۲۹۵) (۲۹۶) (۲۹۷) (۲۹۸) (۲۹۹) (۳۰۰) (۳۰۱) (۳۰۲) (۳۰۳) (۳۰۴) (۳۰۵) (۳۰۶) (۳۰۷) (۳۰۸) (۳۰۹) (۳۱۰) (۳۱۱) (۳۱۲) (۳۱۳) (۳۱۴) (۳۱۵) (۳۱۶) (۳۱۷) (۳۱۸) (۳۱۹) (۳۲۰) (۳۲۱) (۳۲۲) (۳۲۳) (۳۲۴) (۳۲۵) (۳۲۶) (۳۲۷) (۳۲۸) (۳۲۹) (۳۳۰) (۳۳۱) (۳۳۲) (۳۳۳) (۳۳۴) (۳۳۵) (۳۳۶) (۳۳۷) (۳۳۸) (۳۳۹) (۳۴۰) (۳۴۱) (۳۴۲) (۳۴۳) (۳۴۴) (۳۴۵) (۳۴۶) (۳۴۷) (۳۴۸) (۳۴۹) (۳۵۰) (۳۵۱) (۳۵۲) (۳۵۳) (۳۵۴) (۳۵۵) (۳۵۶) (۳۵۷) (۳۵۸) (۳۵۹) (۳۶۰) (۳۶۱) (۳۶۲) (۳۶۳) (۳۶۴) (۳۶۵) (۳۶۶) (۳۶۷) (۳۶۸) (۳۶۹) (۳۷۰) (۳۷۱) (۳۷۲) (۳۷۳) (۳۷۴) (۳۷۵) (۳۷۶) (۳۷۷) (۳۷۸) (۳۷۹) (۳۸۰) (۳۸۱) (۳۸۲) (۳۸۳) (۳۸۴) (۳۸۵) (۳۸۶) (۳۸۷) (۳۸۸) (۳۸۹) (۳۹۰) (۳۹۱) (۳۹۲) (۳۹۳) (۳۹۴) (۳۹۵) (۳۹۶) (۳۹۷) (۳۹۸) (۳۹۹) (۴۰۰) (۴۰۱) (۴۰۲) (۴۰۳) (۴۰۴) (۴۰۵) (۴۰۶) (۴۰۷) (۴۰۸) (۴۰۹) (۴۱۰) (۴۱۱) (۴۱۲) (۴۱۳) (۴۱۴) (۴۱۵) (۴۱۶) (۴۱۷) (۴۱۸) (۴۱۹) (۴۲۰) (۴۲۱) (۴۲۲) (۴۲۳) (۴۲۴) (۴۲۵) (۴۲۶) (۴۲۷) (۴۲۸) (۴۲۹) (۴۳۰) (۴۳۱) (۴۳۲) (۴۳۳) (۴۳۴) (۴۳۵) (۴۳۶) (۴۳۷) (۴۳۸) (۴۳۹) (۴۴۰) (۴۴۱) (۴۴۲) (۴۴۳) (۴۴۴) (۴۴۵) (۴۴۶) (۴۴۷) (۴۴۸) (۴۴۹) (۴۵۰) (۴۵۱) (۴۵۲) (۴۵۳) (۴۵۴) (۴۵۵) (۴۵۶) (۴۵۷) (۴۵۸) (۴۵۹) (۴۶۰) (۴۶۱) (۴۶۲) (۴۶۳) (۴۶۴) (۴۶۵) (۴۶۶) (۴۶۷) (۴۶۸) (۴۶۹) (۴۷۰) (۴۷۱) (۴۷۲) (۴۷۳) (۴۷۴) (۴۷۵) (۴۷۶) (۴۷۷) (۴۷۸) (۴۷۹) (۴۸۰) (۴۸۱) (۴۸۲) (۴۸۳) (۴۸۴) (۴۸۵) (۴۸۶) (۴۸۷) (۴۸۸) (۴۸۹) (۴۹۰) (۴۹۱) (۴۹۲) (۴۹۳) (۴۹۴) (۴۹۵) (۴۹۶) (۴۹۷) (۴۹۸) (۴۹۹) (۵۰۰) (۵۰۱) (۵۰۲) (۵۰۳) (۵۰۴) (۵۰۵) (۵۰۶) (۵۰۷) (۵۰۸) (۵۰۹) (۵۱۰) (۵۱۱) (۵۱۲) (۵۱۳) (۵۱۴) (۵۱۵) (۵۱۶) (۵۱۷) (۵۱۸) (۵۱۹) (۵۲۰) (۵۲۱) (۵۲۲) (۵۲۳) (۵۲۴) (۵۲۵) (۵۲۶) (۵۲۷) (۵۲۸) (۵۲۹) (۵۳۰) (۵۳۱) (۵۳۲) (۵۳۳) (۵۳۴) (۵۳۵) (۵۳۶) (۵۳۷) (۵۳۸)

موتے شگافند و دو کند و اس نوع خاصہ طریق منطق اس منطق ست کہ ذومعین می گویند

در ہر معنی من کہ چوں موتے باریک جنگافند و شود یعنی باریک در نظر آید ۵

یکے معنی چو موم را کہ جنگافند و دو گر دو جو انم من ولے اس طرز کا دلا و دو موم

یعنی نکتہ شناس عہد جوانی میں کہ زندگی کا وسط ہے) اپنے قلم عطار در قم کے تیرے اندھیری رات میں (بھی) بال کے دو ٹکڑے کر دیتے ہیں بدیں وجہ اس عمر میں میرے کلام کا خاصہ بھی ذومعین ہے اور عام طور پر میرا کلام متضمن بدو معنی ہے تعجب ہے کہ ہوں جوان مگر اولاد (یعنی اشعار) ادھیڑ (دورنگے) عمر کی رکھتا ہوں۔

اس عبارت سے معلوم ہوتا ہے کہ وسط کا زیادہ تر کلام ذومعین ہے ذومعین کی چند مثالیں درج ذیل ہیں :

۱۔ کلک من گزشتک ریزد ہم را نہ ہوئی بر خطلے میز غم گر بے خطلے می ز غم

آہو اور خطا کے دونوں معنی ملحوظ رہیں۔

۲۔ آدمی حیوان ناطق داس چو شد ناطق شکا ناظم اینک نیتی جاگزائے می ز غم

حیوان کے دو معنوں میں سے ایک معنی عربی مراد ہیں یعنی مطلق حیوان نیز یہ کہ

”کل حیوان ناطق“ کے لفظی معنی ملحوظ ہیں نہ اصطلاحی اور منطقی۔

۳۔ گرچہ خورشید انوری گرم چو گردوں نے بے شانی دم کز ان انجم سائے می ز غم

انوری اور شانی کے معانی لفظیہ مراد لیتے ہوئے خود حکیم شانی اور انوری کا ایہام بھی

متوفی کے محاسن و فضائل کا ذکر

کو آں جہاں گرفتار شکر کشیدنش براوج آفتاب علم بر کشیدنش
کو آں بگاؤ بار بوند نشاندهنش صف ہا صفاں ہمتا در کشیدنش
کو آں تاجہائے مرضع فگندنش اسپان توبتی ہمہ در ز کشیدنش
کو آں بلوک خندان درے نشاندهنش و آں بزم رہت کردن باغ کشیدنش

چوں سال مہ تمام بگردن آئے او

آں بہ کہ صبح و شام بگویم ثنائے او

شروع کے ہ شعروں میں حسبِ ذیل جزئیات کا احصا کیا ہے :

خان شہید کی شکر کشی، فتوحات، بہادریوں کی قدردانی، صف بندی، ساز و سامان، گھوڑوں کا ہمت سونے میں لانا، محفلِ ملوک، جشنِ نشاط، بحثِ علوم اور مسائلِ علمی کی موٹگائیاں اور آخر میں شمارِ محاسن سے اپنا عجظہا ہر کرتے ہوئے بند کو دعا پر ختم کر دیا ہے۔ وسط کی ایک رباعی میں اس واقعہ کا ذکر اس طرح کیا ہے :

زیرِ واقعہ کہ اسال بملتان زادست از گریہ نغیس در جہان افتادست

فریاد ز گوش من برآمد چہ کنم ہر سوے کہ گوش می نهم فریادست

بہر حال (غزل کو چھوڑ کر) قصائد، ترجیعات رباعیات اور مثنویات سب ہیں

یہ طرز موجود ہے اور قریب قریب وسط کی ہر صنف کا قلیل و کثیر حصہ وقفِ رثی ہے اور اس کی وجہ عواذِ حاضرہ تھے۔

خود ان پر نہایت پاکیزہ نقش و نگار اضافہ کئے جن پر اب کسی کو اضافہ کی جرأت نہیں ہوئی۔
اس بحث کے ضمن میں یہ بتادینا مناسب معلوم ہوتا ہے کہ عذوبت و سلاست میں جس کا
ذکر اوپر ہوا، وسط کا کلام متقدّمین اساتذہ میں سے کس کے کلام کا متبع ہو؟ اور اُس
زمانے میں عام طور پر کس کے کلام کا سکہ مٹھیا ہوا تھا؟ ان دونوں باتوں کے متعلق
دیباچہ وسط الحیوۃ میں خود امیر کے یہ الفاظ ہیں۔

”مردان سودا سپاہانی در چشم می کشیدند۔ بندہ نیز بر حکم متبع آزاد گاہاں آں سکہ
خریداری کرد۔ و آں سعادت را مشتری شد۔ و یگان چہار گاہی را بطراز سپاہانی با صحت
کمال می نمودم و از انم حاصل می آمد“

یعنی اُس زمانے میں کمال اسمعیل صفایانی کا کلام عام پسند تھا۔ امیر نے بھی
اُسے پیش نظر رکھ کر آزادانہ متبع کی کوشش کی اور محاسن شعری مثل ایہام خیال وغیرہ
میں اپنا کلام خلاق معانی کے ہم پلہ کر کے دم لیا۔ لیکن کمال کے متبع کی یہ بحث
وسط کے صرف قصائد کے لحاظ سے ہو۔ باقی نفس تغزل کے لحاظ سے امیر کا جو پایہ ہے
اُس سے کمال کو کیا نسبت؟

رثیٰ خصوصیت تاریخی کے محل بیان میں رثی پر ضمناً روشنی پڑ چکی ہے۔ لیکن
رثیٰ مستقل طور پر خصوصیت رثی قائم کرنے کی وجہ امیر خسرو کا وہ بے نظیر طرز
رثی ہے جس کی نظیر خود ان کے دوسرے کلام میں ملتی ہو نہ کہیں اور۔ یہ ظاہر ہے کہ

اے اللہ! میری زندگی بھر میں تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں

اے اللہ! میری زندگی بھر میں تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں
 وہ سب تیرے سامنے رکھ دو، اور تیرے لیے جو کچھ کرنا چاہتا ہوں

اللہ اکبر

بسم اللہ الرحمن الرحیم

غرة الکمال

تحفة الصغر

ہر کہ اینجاد بر آنجاش خوانی بادشاہ
ہر کہ اینجایش و آنجاش بینی پیشکار
رو ریاضت کن کہ زو بسیار مرداں را نجاش
این گاورا بلق مطلق عنان روزگار
مرد گر خواہد کہ برگردوں شود باید صفا
آب گر خواہد کہ بر بالا رود گردد بخار

زمانہ خانہ دیوست اگر اماں طلبی
قدم بروں نہ ازین دیولخ اہرمن
مدار دست ز فتر اک صاحب اقبائے
کہ چہرہ دست بود بر عنانہ توسن
رونہ از منظر رہنما رسید بقام

دو نو انتخاب منقبت شیخ کے قصائد سے ماخوذ ہیں۔ قدر شترک دونو جگہ مواظد حکم
ہیں نفیس مضمون (تذکیر و تذکیر نفس) کے لحاظ سے دونو یکساں ہیں لیکن عذوبت و
سلاست غزہ کے اشعار میں زیادہ ہے اور یہ فوقیت غزہ کے قصائد میں مواظد و حکم
(حمد و نعت و منقبت) کی خصوصیت مختصہ ہے (جیسا کہ غزہ کے تبصرہ میں مفصل آئے گا)

(۲)

غرة الکمال

تحفة الصغر

صبا را گاہ آں آمد کہ راہ بوستاں گیرد
زمیں را سبزہ در دیبا و گل در پریاں گیرد
تا شاکن کہ چوں گرفت لالہ کوہ را دامن
کے کو تیغ بے موجب کشد خوش چاں گیرد

صبا امروز پیغام گل آورد دست سحرے من
کہ یاد می دہم وقت شرابے موسم گلشن
چمن چوں خار سوزن زد بر بے طلسم لالہ
فروغ گلزار اشت از آرائش گل کیسر سوزن

همه و هر چه در دستان تو است
شتر و گاو و بز و گوسفند
و هر چه در دستان تو است
و هر چه در دستان تو است

همه و هر چه در دستان تو است
شتر و گاو و بز و گوسفند
و هر چه در دستان تو است
و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

و هر چه در دستان تو است

کر رہا ہے۔ بخلاف وسط کے اشعار کے جن میں روانی اور سلاست کے ساتھ پختگی ترکیب اور شستگی الفاظ اس بلا کی ہے کہ کسی کو انگلی رکھنے کی جگہ نہیں ملتی۔ تیسرے شعر میں زلف شانہ اور سرکشی کے اجتماع سے مضمون کس قدر بلند ہو گیا ہے؟ دل غم کے ڈر سے زلف دیار میں چھپ جاتا ہے لیکن شانہ اس کے بال پکڑ کر باہر نکال لاتا ہے۔ کس قدر ظلم ہے؟۔ ۷

شانہ نگر سرکشی ہوئے کشاں برد کشد

نہایت پاکیزہ تخیل ہے۔ چوتھا شعر بلاغت کی انتہائی حد ہے۔ اظہار غم اور اپنی بیکسی پر رحم دلانے کا اس سے بہتر اسلوب کیا ہو سکتا ہے کہ کہا جائے۔ بے تابی سے آنسو کا دیار داں ہے، صبر و قرار کی ناؤ ڈوب گئی ہے جس سے اک عام آواز ترخم اور المدد کی نکل رہی ہے ۷

کیست کہ رختِ بیکسی ز آبِ وایں برد کشد

(۲) مداح

تحفة الصغر

وسط الحیوة

اے ملک ملک صفت کرنے پر شمع مجلیست
طشکِ آفتابِ راساختہ آسمان لگن
سنگ نیکنند زلبِ حوتِ فلک زہیت
تا تو کنی زینگ او دستہ تیغ خویشین

قلب شکن شمنشہا بندہ کترین تو
قالبِ خاک بشکند قلبِ جاں برد کشد
بہر گر نختن کند کوہِ قیامت آرزو
در غصاتِ رزم اگر گزراں برد کشد

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

۱۰۰

နိဂုံး

چند روز بعد، در این مقام که در میان راه بود، به یک دهکده رسیدند.

شکر نارم در بگوئی صانع خیرست و شکر
 یک زماں در یک تن از ہر دفرام گشت صد
 چوں دہم عاجز نہ حق پس لازم آمد حق یکے
 من یکے گویم و چرخ از دلاے می زخم
 فن نجوم

ناقصے را ماہ خوانم گاؤ را بروے شرف
 مشتری ہستم سعادت را دے چوں بایست
 جویم ارہم سعادت در رسد سہم ز غیب
 کل کا کل قصیدہ اسی رنگ میں رنگا ہوا ہے۔ اس پر تشریحی تبصرہ دوسرے
 باب میں آئے گا۔

سلاست و عذوبت | چوتھی خصوصیت وسط کے کلام کی سلاست و روانی اور پختگی و
 شیرینی ہے تحفہ کی طرح اس میں تکلف تصنع اور آوڑ و باکل نہیں
 جہاں کہیں کسی صنعت سے کام لیا ہے نیگینے جڑ دیے ہیں۔ چنانچہ
 وسط کے دیا جہیں ایسے خود فرماتے ہیں

”بعد ازاں بزد و خیزان عصر شادین را چاشنی روندہ و خیش قلم را روش آئندہ

و مرغانِ بجانی را کلید زندہ و مرغانِ الفاظ را پختن خندہ برا نگہتم۔“

طرف آہے ست دریں چشمہ حواں کہ از د

دوست شد زندہ جاوید و بداندیش مبرد

کوئی نگاہیں کھاتے۔ تحفہ کے بعد غرہ کو لو۔ اس کے قصائد (جیسا کہ واضح ہو گا) یا کتباً
 کی طرح میں یا جلال الدین فیروز کے (مواعظ و حکم اور حمد و نعت کو چھوڑ کر) ان میں
 واقعات تاریخی کے نظم کرنے کا التزام امیر خسرو نے نہیں کیا۔ گو مواعظ و حکم اور حمد و
 نعت کے قصائد غرہ الکمال میں اپنی خصوصیات کے لحاظ سے (جن کا ذکر غرہ کے تبصرہ میں
 آئے گا) ہر اگلے پچھلے دیوان سے شاندار ہیں لیکن تاریخی خصوصیت غرہ کے قصائد
 ہے یہ صرف وسط کے کلام کے لئے مخصوص ہے۔ غرہ کی مشنویاں بھی تاریخی واقعات
 کچھ تعلق نہیں رکھتیں لیکن ان میں سے صرف ایک مشنوی فتح نامہ (یا مفتاح الفتح) کو
 تاریخی مشنوی کہا جاسکتا ہے (جس میں بعض تاریخی واقعات پر مجملاً اور ضمناً روشنی پڑتی ہے)
 لیکن وہاں بھی ترتیب واقعات اور احصائے جزئیات میں محاکات پر تخیلی عنصر غالب ہے
 ذیل میں اس مشنوی کا کچھ اقتباس وسط کی ایک چھوٹی سی مشنوی سے مقابلہ کے لئے
 درج کیا جاتا ہے جس سے یہ حقیقت اچھی طرح آشکارا ہو جائے گی۔

از مشنوی غرہ الکمال

از مشنوی وسط الحیوۃ

۱۔ شاہ نیز از موتاں شکر کشید	۱۔ زہے فیروز سلطانی کہ در حال
بر کرانِ گہ چو دریا در رسید	بر آید چار فخش در یکے سال
۲۔ لرزہ در کالوے بے فرماں فساد	۲۔ بفتح اول از تیغ ظفر ناک
بندہ شد سر بر خطِ فرماں نہاد	سر یک اتیرا فکندہ در خاک

گرچہ در سائے مغل با پڑ بوم دورے شوم صف کشیدہ چوں کلنگاں از خراسان میرسد
 یک روقت گریز از تیر کشور گیر شاہ ریزہ ریزہ می شود آنگہ بگر ماں میرسد
 یعنی جن مغلوں نے خراسان کی راہ سے حدود ملتان پر حملہ کیا تھا وہ بہت بُری
 طرح شکست کھا کر کرمان کی طرف بھاگ گئے۔

اسی طرح ایک اور قصیدے میں لکھتے ہیں ۵
 دست او شمشیر را و رنگ چنگز خاں زند چوں بخرم رزم سوئے لشکر آں کا فر شود
 گر پزند ایشان ز شکر ہائے پُر مور و ملخ باک نبود مور را در دقت مردن پر شود
 یعنی چنگز خانی ٹڈی دل لشکر مدوح کی فوج ظفر موج کے مقابلہ میں شکست کھا کر
 بھاگ ہی نہیں گیا بلکہ پردار خپٹیوں کی طرح ہلاک ہوا ۵
 مور ہاں بہ کہ نباشد پرش

ان قصائد میں چوں کہ واقعی فوج اور اولو العزمی کی طرح ہی اس لئے زورِ کلام
 حقیقی ہے محض لغاطی نہیں ہے۔ محمود اور کیتباد کی ملاقات کے متعلق جو تاریخی قصیدہ
 وسط میں ہے اس پر اگلے باب میں تبصرہ ہوگا۔ وہیں ملاحظہ ہو۔

ترجیات اور قصائد کے علاوہ وسط کی مثنویاں بھی تاریخی ہیں جن میں نہایت تفصیل
 کے ساتھ تاریخی واقعات کا ذکر ہے۔ نام بنام ہیو انان جان نثار اور غازیان و فاشا
 کی فہرست دی ہے اور شکر یوں کا حلیہ، شکل و شہادت تک نظم کر دیا ہے۔ و مرلیہ، نگر کوٹ
 اور دیگر ہاڑی مقامات جو لشکر اسلام نے بقیات شہزادہ خان محمد فتح کئے ہیں ان کا

یوم وغیرہ نظم کر دی گئی ہے اور قریب قریب کل امور متعلقہ واقعہ بیان کر دیئے گئے ہیں
 جمعہ بود و سبغ ذی الحجہ گرفتار کا رزا آخر ہشتادوسہ آغاز ہشتاد و چہار
 یعنی واقعہ شہادت خان شہید یوم جمعہ ماہ ذی الحجہ ۸۳۶ھ کے آخر اور
 ۸۳۷ھ کے شروع میں واقع ہوا۔ وسط میں اس واقعہ کو ترجیحات کے علاوہ قصائد
 میں بھی امیر خسرو نے نظم کیا ہے۔ ایک قصیدہ ہے

خوش اندازہ روانِ دلالتِ اسرار

جس کا نام حکم الحکم ہے نہایت طویل ہے اس میں نہایت شاندار حکیمانہ تمہید کے بعد
 مغلوں کے مظالم اور شہدائی حالت بشرح و بسط بیان کی گئی ہے اس کی تفصیلی بحث تو
 اگلے باب میں آئے گی یہاں صرف چند اشعار متعلقہ واقعہ درج کئے جاتے ہیں

ہیں بلا نگر اسال در حد متان	شکست مہینہ مومن از کف کفار
چگونہ شرح توان داد اقامت	کراں فزع ملک الموت خواتے زنا
چو جرمہ خون شہیدیں گل شترتہ نام	چو گل برے اسیلین رشتہ بستہ فگار
دوال بازی ہر روز کچھ زفر اک	شکستہ کاری گردن پرستہ فگار
اسیر گشتم و زبیم آں کہ خون ریزد	نمی نمازد ز خون در تن نجف زرا

حد متان سے مراد موضع دیبا پور ہے جہاں شہزادہ خان محمد شہید ہوا ہے اور لشکر اسلام

کو مغلوں کے ہاتھ سے شکست ہوئی ہے۔ امیر نے اپنا گرفتار ہونا یہاں بھی بیان کیا ہے اور
 مغلوں کے طرح طرح کے مظالم کا ذکر کرتے ہوئے تاریخ واقعہ اس طرح نظم کی ہے کہ اس سے

دل بعد رختہ چو غریب دہمی بیزم خاک
دامن اندر گسر دیدہ ہی بینم کم
صد ہزاراں گلم از گریہ دیدست بچشم
تن کہ شد زخمن آتش بدش می سوزم
در میائید دریں خانہ کہ تار یاب شد ہست
ویدہ در خار کشیدم ہمہ در تابستان
روئے من پیش مبیند کہ روئے آں نیست
گم شد آں گوہر و از بکہ پرشایم
والضیٰ خواند الحمد ہی خواہم من

یہ بند اول سے آخر تک پڑھ لو گدا زونہ شکتی اس بند میں وسط الجیوۃ کے بندے
بہت زیادہ ہیں۔ زور اور گلاوٹ کا فرق ہے۔ یہ بیٹے کا مرثیہ ہے وہ شکت جنگ کا مرثیہ
ہے فرق ظاہر ہے۔ وہی مناسبت فرق کلام میں ہے وہو البلاغۃ۔

غہ کے بعد تحفہ کو لیجیے۔ تحفۃ الصغریٰ امیر خسرو نے اپنے نانا عباد الملک
بخشی فوج کا ایک ترجیع میں مرثیہ لکھا ہے لیکن تاریخی حیثیت وہاں بھی مفقود ہے۔

اس ترجیع کا پہلا بند یہ ہے

آفخ کہ شمع ہفت فلک در نقاب شد
روشن زمانہ بر صفت شام تیرہ گشت
ہر لعل کاں و دیدہ فیروزہ چرخ داشت
وافسوس کاں چراغ دو عالم ز تاب شد
مطلق جہاں مقید رنج و عذاب شد
یک ایک نیکہ کسر آفتاب شد

پہلے چہرہ ہوتا ہے، اور پھر اس کے پتے
پہلے چہرہ ہوتا ہے، اور پھر اس کے پتے

۱۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۲۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۳۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۴۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۵۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۶۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۷۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۸۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۹۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۱۰۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۱۱۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۱۲۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۱۳۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۱۴۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۱۵۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

۱۶۔ کھانا پکانا اور پکانے کے پتے

اُس وقت معرکہ حرب سے جدا ہوئے جب کہ شہادت شہزادہ (خان شہید) واقع ہوئی
 اور تمام رہتا ایک ایک کر کے کام آچکے، اس لئے امیر کا بیان بے کم و کاست اس
 واقعہ کی عینی شہادت ہے جو منظوم سحر حلال بن گیا ہے اور تاثیر میں ڈوبا ہوا ہے۔ اس
 ترجیع کا ایک بند ملاحظہ ہو۔

واقعہ است ایس یا بلاکز آسماں آمد پدید
 آفت ست ایس یا قیامت کر نہاں آمد پدید
 راہ در بنیادِ عالم داد سیلِ فتنہ را
 رخنے کا مسال در ہندوستان آمد پدید
 مجلسِ یاراں پریشاں شد ز بادِ تندہ دہر
 برگِ ریزی گوئی اندر گلستان آمد پدید
 ہر مژہ بے دیدنِ ایساں شانے شد بچشم
 نیزہ بالآخوں زہر نوکِ سناں آمد پدید
 دل بے سجدِ چو نہ نامہ رشتہ صحبت گست
 بکہ آجے چشمِ خلقے شد روانِ از چار سو
 خواستم من تا ز آتشِ برزباں آرم سخن
 سینہ خاکی بکنم گریہ بکشاں از دو چشم
 جمع شد تیارہ در چشمِ مگر طوفاں شود
 گریہ ہم بے پوستِ روی کندی با من کند
 مرداں بودند تا تیرِ قراں را ^{منظوم}

من نخواستیم جز ہماں جمعیتِ ایں کے شود
 خود خیالِ ست ایس نباتِ انجمنِ دیں کے شود

نصاب اول۔ حافظوا علی الصلوات خبردار ہو نمازوں سے اور بیچ والی
والصلوة الوسطیٰ نماز سے۔

۲۔ وكذلك جعلناکم امةً اور اسی طرح ہم نے تمہیں درمیانی (بہتر)
وسطا امت بنایا

۳۔ من اوسط ما تطعمون اہلکم (جو تم کھاتے ہو اس سے اوسط (بہتر) درجہ کا)
۴۔ خیر الامور اوسطہا (کاموں میں بہترین کام ان کا اوسط ہے۔)

نماز وسطیٰ کی حفاظت امت محمدیہ کی فضیلت، کفارہ کیمین میں اوسط درجہ کا
کھانا کھانے کے حکم اور جملہ امور میں بہترین امر، اوسط درجہ کا فرمانے سے ثابت ہوتا ہے
کہ ہر چیز کا اوسط افضل ہے، اس قاعدہ سے وسطیات کی شاعری بھی بقیہ عمر کی شاعری
سے افضل ہوگی۔

گر بخوابی کہ راست آید کار راست پرسی زمین میانہ نکوست
تو ہم از نقش کار صورت کن کالفِ راست در میانہ اوست

خصوصیت تاریخی وسط الحیوۃ کی نہایت نمایاں خصوصیت اس کی تاریخی حیثیت ہے
یہ حیثیت قصائد، ترجعات، قطعات اور ثنویات میں خاص طور پر

قابلِ لحاظ ہے جن میں مغلوں کی یورشوں، شکستوں، شہزادہ (خان شہید) محمد ولیعہد
سلطنت کی شہادت کی قیاد اور سلطان محمود (والی لکھنؤ) کی ملاقات اور طغرل والی
لکھنؤ (بنگلہ) کی نہریت و بربادی وغیرہ کا مفصل ذکر ہے۔ اگر کوئی سلطان

:- حق تعالیٰ تعالیٰ تعالیٰ

[illegible]

۱- در مورد

۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

سے آگے تھیں کہ کو ایسا کر رہے نہ ہیں ابھی سڑک پر تھیں؟ اور ابھی تھیں کھجور

- گھنٹہ گزرتی ہے

کی پیشخبرہ اور انداز کے ان کے اس لیے جو چیزیں تھیں جو بختیہ ان کے لیے تھیں، وہ بہت

کی ہر صنف شعر پر مفصل بحث ہو اور یہی باب احقر کی سعی بے حاصل و جانفشانی کی نگاہ ہے۔
تایار کرنا خواہد و ملیش بکدام ست

پہلا باب

(وسط کی خصوصیات - وجہ ترتیب - مہناف شعر)

وسط الحیوۃ امیر خسرو کا دوسرا دیوان ہے اس میں بیس سال سے چونتیس سال کی عمر تک کا کلام ہے۔ وسط کی وہ خصوصیات جو اس کو تحفۃ الصغر (پہلا دیوان) اور غرۃ الہمال (تیسرا دیوان) سے ممتاز کرتی ہیں حسب ذیل ہیں :

۱۔ وسط الحیوۃ کی خصوصیت زمانی (اس حیثیت سے یہ دیوان امیر کے کلام کا

زبدہ ہے)

۲۔ وسط کی خصوصیت تاریخی (باعتبار تفسیر تاریخی واقعات کے یہ کلام تاریخی

میں ایک محققانہ اور مستند باب کا اضافہ ہے)

۳۔ = = = تفسیر علوم و فنون

۴۔ = = = سلاست در روانی اور عذوبت و پختگی

۵۔ = = = رثی (جذبات کی بے کم و کاست تصویر)

۶۔ = = = صنائع و ایجاد و صنائع

ان خصوصیات کے علاوہ بعض اور خصوصیات بھی ہیں جن کا ذکر اگلے باب میں ہے

CHINESE

[illegible]

ကျေးဇူးတင်စွာဖြင့်

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

١٣

قسم اول

၁၉၄၆-၄၇

LL400/

1

2

3

4

RAJASTHAN UNIVERSITY LIBRARY

DATE LABEL

Call No. 0160:1967
Accn. No. 100477
Date of Release
for loan

This book should be returned to the library on or before the date last stamped below.

R.U.P.—U.L.(525)—10,000—11-64.

[illegible][illegible][illegible]

چنانچہ ہندوستان کی ایک عورت اُس کے پاس تھی جس کے شمع حسن کا وہ پردانہ تھا۔ یہی عورت اُس کے ساتھ صید و شکار میں بھی رہتی تھی اور غالباً یہی دلارام ہے۔ شکار کا شوقین تو تھا ہی اتفاقاً ایک روز کسی گورخر کا تعاقب کرتے ہوئے ایک کوئیں میں آ رہا اور اسی جگہ خود موت کا شکار ہو گیا۔ تاریخ میں بہرام کے متعلق جو کچھ ہے اوس کا خلاصہ سی قد رہے۔

مولانا نظامی نے ہفت پیکر میں چند ابواب خسرو سے زیادہ قائم کئے ہیں جن میں خاقان چین سے بہرام کی جنگ و فتح کا ذکر ہے کہیں اُس کے شیر مارنے کی تعریف کہیں اُس کے اژدہا مارنے میں بہادری کا تذکرہ۔ کچھ وہ واقعات ہیں جو اُسے مالک تخت و تاج ہونے میں پیش آئے ہیں غرض چھوٹے چھوٹے پندرہ بیس عنوان انہیں جزئیات میں ہیں۔ پھر ان کے ذیل میں کہیں کوئی حکایت آ جاتی ہے اور کہیں کوئی تمثیل۔ ان عنوانوں کے علاوہ وہ سارے ابواب ہفت پیکر میں موجود ہیں جو ہشت بہشت میں ہیں صرف مدح شیخ کا ایک عنوان (جیسا کہ عموماً خسرو کی مثنویوں میں ہوا کرتا ہے) اس مثنوی میں بھی موجود ہے ہفت پیکر میں نصیحت کا مخاطب بیٹا ہے اور ہشت بہشت میں بیٹی باقی تمام بیان ایک ہیں خسرو کی کتاب ہشت بہشت میں حسب ذیل اکیس ابواب ہیں۔

حمد۔ نعت۔ مہراج۔ ترقی بادشاہ۔ خطاب بسوے بادشاہ۔ سبب تالیف نصیحت بدختر۔ صفت دلارام و شکار بہرام۔ رنجیدگان بہرام و گذشتن دلارام

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

جیسا کہ پہلے فرمایا ہے کہ اگرچہ یہ سب کچھ
 ہے۔ لیکن اس میں بھی ایک چیز ہے جو
 اس کے لئے ضروری ہے۔ اور وہ یہ ہے کہ
 اس کے لئے ایک خاص مقام ہے۔ اور وہ
 یہ ہے کہ اس کے لئے ایک خاص مقام ہے۔

یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اِذَا قُمْتُمْ لِلصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوْا وُجُوْکُمْ بِمَآءٍ کَثِیْرٍ ۖ وَاَسْبِغُوْا اَیْدِیْکُمْ ۖ وَارْجِلَکُمْ ۖ وَابْسِغُوْا بِرُءُوسِکُمْ ۖ وَذٰکُمْ لَیْسَ بِکَافٍ ۚ
۝۱۱۰

۵۔ یسوع مسیح

کلام کی سلاست و روانی کا جو ہر دکھا دے۔

مثنوی ہشت بہشت | امیر خسرو علیہ الرحمۃ کی مثنوی ہشت بہشت اس وقت پیش نظر ہو
کا درجہ | ان نکات کو خوب سمجھے ہوئے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ زبان

ہو کر جب کسی اہل زبان کے پہلو بہ پہلو چلتے ہیں تو کتنے اہل زبان ہیں جنکو اپنے
دامن کی ہوا بھی پانے نہیں دیتے۔ آپ کی مثنوی ہشت بہشت تمام اُن محاسن
سے آراستہ ہے جو مثنوی کے زیور قرار دیے جائیں۔ لیکن واقعات کے تسلسل
اور استقصاے جزئیات میں ایسی کامل ہے کہ بلا خوف تردید یہ کہا جاسکتا ہے
کہ اس وصف خاص میں کوئی مثنوی اس کی ہمسری کا دعویٰ کر نہیں سکتی چاہے
مقصد میں کی ہو یا متاخرین کی۔ یہ مثنوی بھی اپنی سابق کی چار مثنویوں کی طرح سلطان
علاء الدین خلجی کے نام سے معنون ہے۔ فلسفہ تاریخ سے آشنا جب عہد علانی پر
ایک گہری نظر ڈالتا ہے اور پھر اس مثنوی کو پڑھتا ہے تو نصیحت گری کا یہ انوکھا
طرز اور تنبیہ و بیداری کا جدید پر لطف سبق دیکھ کر بے اختیار کہہ اٹھتا ہے
خوشتر آں باشد کہ سر لبراں گفتہ آید در حدیث دیگران

اس ہمتیہ کے بعد مقصود یہ ہے کہ مثنوی کے جن محاسن کا بیان مجملہ ہوا۔ اور جبکہ
متعلق ہشت بہشت میں پایا جانا کہا گیا اُن امور کی تفصیل و تمثیل مثنوی ہشت بہشت
کے اشعار لیکر کر دیجائے۔ ہر چند مثنوی ہفت پیکر مولانا نظامی کے ساتھ ساتھ
اگر اشعار کی خوبی بیان کی جانی تو لطف مزید حاصل ہوتا۔ لیکن یہاں صرف خسرو

171

آپ کی عمر کیا دن سال کی تھی۔ کل اشعار اس کے تین ہزار تین سو پچاس ہیں جیسا کہ ان اشعار سے ظاہر ہو رہا ہے

ہمہ پیش بگاہ عرض شمار سہ صد و پنجہ آمد و سہ ہزار
سال ہجری یکے وہ مقصد بود کیس بنا برد سرِ بحرِ پیچ کبود

بحر اس کی خفیف مددس مخوں مقصور ہے۔ یعنی فاعلاتن مفاعیلن فعلات یوں
تو شاعر کے آخر عمر کا کلام سابق کے کلام سے پختگی و جربستگی صفائی و استواری میں
بڑھ کر ہوتا ہی ہے لیکن امیر صاحب نے کوشش بھی کی ہے کہ اس کتاب میں شاعری
حد کمال تک پہنچ جائے۔ فرماتے ہیں ۵

کوش کیس خط چخان نگاری چیت کہ منزدوں آید از چار نخست
کا دلیں نکستہ گر چہ چیت بود آخیں بہتہ ز نخست بود

چنانچہ جب یہ مثنوی تمام ہو چکی تو امیر صاحب نے اس کو ویسا ہی بہتر و برتر پایا
جیسا کہ اوں کی تمنا تھی۔ اپنی اس کامیابی کی طرف بھی اشارہ فرماتے ہیں ۵
گر بود نامستہ خزائن راز دانہ اندیشہ مرا پرواز

مثنوی بمقابلہ دیگر | ان جزیات کے بعد دو باتوں کا بیان کر دینا نہایت ضروری
اصنافِ نظم کے | سمجھتا ہوں۔ اول یہ کہ شاعر مثنوی لکھنے کے قابل کب ہوتا
ہے۔ دوسرے یہ کہ وہ کون سے محاسن ہیں جن سے مثنوی کی آرائش تمام ہوتی
ہے۔ امر اول کے متعلق ارباب تحقیق کی یہ رائے ہے کہ شاعر مثنوی اس وقت

گر بہ ازیں ست گہر سفتش عیب بود عیب کساں گفتش

اگر اُس کی سخن طرازی مجھے بہتر ہے تو دوسروں کی عیب چینی خود اُس کے لیے ہے

در کم ازیں مایہ رسیدش ز غیب طفل رہ ماست ز طفلان چہ عیب

اور اگر اُس کا کلام مجھے بہتر ہے تو وہ بھی اس راہ میں بہتر ہو سکے گا بڑا مانا کیا

الحمد للہ کہ اُن مضامین سے فرصت ملی جن کی ترتیب علاوہ تنقید ہشت بہشت کے فقیر کے متعلق کی گئی تھی مولیٰ تبارک و تعالیٰ اپنے فضل و کرم سے اُس جناب کا اسے مقبول و پسندیدہ فرمائے جس کے کلام و کمال کا نمونہ پیش کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔

آخر میں اُس بزرگ و مخلص کی دُعا کا خواستگار ہوں جس کی پیہم سرگرمیوں نے مجھے جیسے کاہل و ناکارہ کو بھی معطل نہ چھوڑا۔ فجزاۃ اللہ عنی خیر الجزاء۔

وہ کہتا ہے کہ میں نے اس کو دیکھا ہے کہ اس نے اس کو دیکھا ہے

وہ کہتا ہے کہ وہ اپنے دوستوں کے ساتھ

نستغفر الله من هذا الذنب العظيم

۱۸۵۰

بسم الله الرحمن الرحيم

تاریخ ہندوستان

مکتبہ اسلامیہ دارالعلوم دیوبند

نہیں

۱۰

۱۰۵

اگر کسی کو یہ معلوم ہو کہ اس کی زندگی بیکار ہو رہی ہے تو اس کو یہ بات یاد رکھنی چاہیے کہ اگر وہ اپنے وقت کو صحیح طریقے سے استعمال کرے تو وہ اپنے مستقبل کو بہتر بنا سکتا ہے۔

فراہم ہے، یہ کہ وہ کسی نہ کسی طرح

[illegible]

ہو تجھ کو۔ اور اگر تیرے پاس سے گزرتا ہوں تو میری طرف سے سلام بھیج دے گا۔

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

در این باب از کتابهای معتبره و معتبره

وہاں پہنچ کر سب سے پہلے

۱۱، یسبر پند، کرج

کرمیہ شہر کے قریب

دستوریه و تفسیر آن

لکھنؤ، ۲۵ مئی ۱۹۲۵ء

ہذا سب کو لے کر ہمیں جرجا

یہ سب کچھ، پیر کی

۱۰۱

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

اُس کے مکمل ہونے کا بھی سہرا انھیں کے سر ہے۔ یہ دو کمال یعنی ایجاد و تکمیل مولانا کے ایسے ہیں جن میں کوئی اُن کا ہمسر نہیں خیر و کا نظامی سے جب مقابلہ کیا جائے گا تو یہ حیثیت ضرور ملحوظ ہوگی۔

نظامی کی قلاع البالی | آخر علیہ الرحمۃ فرماتے ہیں کہ مولانا نظامی ایک فنی تھے طبیعت کا سارا زور مثنوی پر ختم کر دیا۔ اللہ تعالیٰ نے ہر طرح کا فراغ عطا فرمایا تھا مولانا کو نہ کوئی دوسرا خیال تھا نہ طبیعت پر کسی طرح کا بار۔ اطمینان و سکون کا کلام میں کمال پیدا کرتے رہے۔ خسر و کے وہ اشعار یہ ہیں۔

اوزان ہمہ فکر گو ہر آماے نہ ہما ذریکے دوش پروں پاے

وانکہ ز جہاں فراغ جستہ وز شغل زمانہ دست شستہ

باے نہ بدل مگر ہمیں بار کارے نہ دگر مگر ہمیں کار

کوشش ہمہ در سخن سگالی خاطر ز ہر التفات خالی

اس کے بعد اپنے متعلق فرماتے ہیں کہ میں مسکین ہوں بندگی سے چارہ نہیں

پیٹ کے لئے مزدوری کرتا ہوں صبح سے شام تک اپنے ہی جیسے انسان کے

آگے پاؤں پر کھڑا رہتا ہوں۔ اس محنت و ملازمت کا جب صلہ دیتے ہیں تو ایسا

معلوم ہوتا ہے کہ حق محنت و مزدوری دیتے بلکہ احسان کر رہے ہیں۔ خود خسر کے

اشعار ملاحظہ ہوں۔

میں مسکین بہوش از سوختگی چو دیگ در بوش

ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید

لکه که بایک ایست بخت	لکه که بایک ایست بخت
تشنه چو آب است و در آن	تشنه چو آب است و در آن
در آینه آینه آینه	در آینه آینه آینه
در آینه آینه آینه	در آینه آینه آینه
در آینه آینه آینه	در آینه آینه آینه
در آینه آینه آینه	در آینه آینه آینه

ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید

ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید
 ستره چو بزم خورشید چو بزم خورشید

یہ مثنوی نہ سپہر کے ہم رنگ ہو بغیر کتاب دیکھے جو اجتہاد و قیاس کیا جاتا ہو وہ ایسا ہی غلط ہے
لیکن خمس میں خسرو نے اپنی روش چھوڑ کر حضرت نظامی کی روش اختیار کی ہے اور یہ
ثابت کر دیا کہ اس روش میں بھی مثنوی کہہ سکتا ہوں چنانچہ فرماتے ہیں ۷

میں خواست بے دل ہوں باز	کز سحر قدیم نو کسٹم ساز
پے برپئے اوچناں کہ دائم	گفتم قدمے زدن تو انم
از شیوہ خود رمیدہ گشتم	قلیم ہماں جس بدیدہ گشتم
چیدم بقلم نمونہ پیش	بر دم زمیاں تکلف خویش
زاں کردہ ام ایں نواؤ خوش ساز	تا گوش زمانہ را کسٹم باز
فوتے کہ دیریں دم حیات ست	ہمیشہ اولیں نبات ست

خسرو علیہ الرحمۃ اپنی مثنوی مجنوں لیلیٰ کے متعلق آخر شعر میں فرماتے ہیں کہ یہ کتاب اولیں
نبات (یعنی لیلیٰ مجنون نظامی) کی ہمیشہ ہو جس طرح کہ یہ مثنوی مجنوں لیلیٰ کے متعلق ہو
کیا گیا ہو دیگر مثنویوں کے متعلق بھی کیا جاسکتا ہو خود اسی مثنوی بہشت بہشت کو بخیل
نکتہ چینی اول سے آخر تک اٹھا کر پڑھ جائے کسی جگہ اور کسی موقع پر کسی قسم کا مضمون
آپایا نہ پائیں گے کہ اُس کو آپ کسی مضمون کی نقل خیال کر سکیں یا پیش رو اوپر رو
کا فرق محسوس ہو اگرچہ وہی قصہ ہو وہی داستان وہی عالم ہے وہی جہان۔

نیکھے متاخرین اہل کمال نے جو امام فن مسلم ہو چکے ہیں جب کسی مقدم کی غزل پر غزل
لکھی تو چند اشعار میں بھی وہ اس نقصان کو پوشیدہ نہ کر سکے اور یہاں دفتر کے دفتر

گستره: ۱۰۰ کیلومتر
گستره: ۱۰۰ کیلومتر

سر پھوڑنا وہ غالب شوریدہ حال کا یاد آگیا ہیں تبری دیوار دیکھ کر
خلاصہ یہ کہ کوئی مضمون جسے مقدم نے کہا ہو اگر اُسے کوئی متاخر کہے تو اگر
دونوں کے کلام میں باعتبار بندش و ترکیب الفاظ مساوات ہی تو فضل مقدم کی طرف
ہوگا۔ لیکن اگر متاخر نے اُس میں کوئی لطف پیدا کیا تو پھر یہ مضمون اُس کا ہو جائے گا
اور یہ ایک طرح کی صنعت شمار کی جاتی ہے جسے ابداع کہتے ہیں۔

جواب کا دوسرا حصہ | یہ واقعہ ہے کہ ہر شاعر کی طبیعت ایک خاص رنگ رکھتی ہے
اور اُس کے بیان کا اسلوب ایک خاص طرز رکھتا ہے۔ اکثر کلام اُس کا اُسی رنگ
روشن میں پایا جاتا ہے۔ لیکن کبھی کبھی وہ اپنے مخصوص طرز سے علیحدہ ہو کر کسی دوسرے
طرز میں بھی طبیعت کی جولانی دکھاتا ہے جس سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ دوسری روش
بھی اُس کی قدرت سے باہر نہیں۔

مثلاً غالب کی نازک خیالی اور دقت پسندی ضرب المثل ہے جیسا کہ وہ خود کہتا

مشکل ہے زبں کلام میر لے دل سن سن کے اُسے مخمورانِ کامل

آسان کہنے کی کرتے ہیں فرمایش گویم مشکل و گرنہ گویم مشکل

لیکن جب کبھی اُس کا جی چاہتا ہے تو اپنے خاص رنگ سے علیحدہ ہو کر سہل کہنے پر
جو آتا ہے تو سہل ممتنع میں بھی اپنی استادِ ثابت کر دیتا ہے۔ مثلاً اُس کی ان غزلیں

کو دیکھئے جن میں سے ایک ایک شعریاں برج ہے

دلِ ناداں تجھے ہوا کیا ہے آخر اس درد کی دوا کیا ہے

و کایسرا کله، خنجر

کشته، راقه، و، انحراف، و، و

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

و کایسرا کله، خنجر

بوعلی سینا کی معرکہ الآرا کتاب اشارات ہر اُس کی بھی دو شرحیں ہیں اور دونوں
 شرح اشارات سے موسوم ہیں شعر و شاعری میں جہاں صرف طبع آزمائی ہوتی ہے
 اُس میں اگر ایک ہی داستان کو دو شاعروں نے نظم کیا تو یہ اعتراض کیونکر ہو سکتا ہے۔
 زور طبیعت کا اسی جگہ صحیح اندازہ ہوتا ہے جہاں ایک ہی مضمون کو دو شخص بیان
 کریں اس سے ہر ایک کی قوت فکریہ کا زور اور اُس کی رسائی معلوم ہوتی ہے۔ بدین
 خسرو شیریں، مجنون لیلیٰ و داستان بہرام گور متعدد شعرانے نظم کی ہیں جن میں سوا
 امیر خسرو کے سب اہل زبان ہیں۔ پھر خسرو پر اس اعتراض کی تخصیص کیا ہے۔ خسرو نے
 نام رکھنے میں جو صنعت قلب کے کام لیا ہے اُس سے ایک لطف پیدا ہو گیا۔ مثلاً
 مولانا نظامی کی کتاب کا نام لیلیٰ مجنوں ہے اور ان کی مثنوی کا مجنوں لیلیٰ۔
 اساتذہ فن کے کلاموں پر جن کی نظر ہے اُن سے یہ امر مخفی نہیں کہ ایک ہی
 مضمون ہوتا ہے جسے ہر ایک شاعر کہتا ہے لیکن ہر ایک کا انداز جدا ہر ایک کی بندش
 الگ کہیں اگلوں کے کلام میں لطافت ہوتی ہے اور کہیں پچھلے اُس مضمون کو زیادہ
 پُر تاثر بنا دیتے ہیں مثلاً سعدی کا ایک شعر ہے۔

پہلی مثال

بجز ایں گنہ ندام کہ محب مہربانم بچہ جرم دیگر از من سر انتقام دای
 اسی مضمون کو خسرو کہتے ہیں ۷
 گفتم کہ ہمیں ترا غلامم گر ہست گناہ من بہن بست

وہی ہے جس نے ہمیں پیدا کیا اور جس نے ہمیں زندہ رکھا ہے۔

دیوان صرف ایک جلد ہی اور وہ بھی مختصر۔ لیکن عبید کے اس شعر کو جو اسکی حاسدانہ طبیعت کی یادگار ہے اس ثبوت میں پیش کرنا کہ اہل ایران نے خسرو کو مشنوی نگار تسلیم نہیں کیا آفتاب پر خاک ڈالنا نہیں ہے؟

عبید کا افساد | صاحب منتخب التواریخ تعلق شاہ کا عہد بیان کرتے ہوئے ایک اور اُس کا انجام | فتنہ کا یوں ذکر کرتے ہیں ”دریں میان عبید شاعر مشہور مفتن معاصر امیر خسرو علیہ الرحمۃ کہ اس بیت ازاں بد بخت شہرت دارد غلط افتاد الخ امیر در کثر تصانیف از دست او و سعد فلسفی شکایت ہا کردہ و شیخ زادہ و مشقی بہ تقریب دیر رسید و اک چو کی از دہلی بدروغ آوازہ در انداختند کہ سلطان تعلق نہاند۔ وقتوے عظیم در اہل اسلام رفت۔“ اس کے بعد فتنہ اور پھر اُس کے اندفع کا ذکر ہے آخر میں مفیدین کا ذکر کرتے ہوئے یوں لکھا ہے ”عبید نیز ہم چہاں منکوب بدست آمد و اس جماعت را باخیل و تبار زیر پائے فیل انداختند در سنہ احدی و عشرین و سبعۃ۔“ تاریخ فیروز شاہی میں مولانا ضیاء برنی کے الفاظ عبید کے متعلق یہ ہیں۔ بد بخت خبیث فتنان و مشطط“ اس عبارت سے صاف واضح ہے کہ عبید ایک مفسد فتنہ پرداز بے مایہ اور معمولی قابلیت کا شخص گزرا ہے شعر و سخن میں اُسے کچھ دخل ہی لیکن اس فن میں اسکا کوئی خاص پایہ نہیں اُس عہد میں عبید جیسے شاعر ہندوستان کے ہر گلی کوچے میں تھے۔ اُس کے اخلاق کی خامی و کمزوری اُس کی فتنہ پردازی و فساد انگیزی سے ظاہر ہے۔ کسی تذکرے میں بھی فقیر کی نظر سے یہ نہیں گزرا کہ اُس کے ثبوت شاعری میں

کمال نے اُسے شذر تو کر دیا لیکن حسد سے مجبور تھا داد کیونکر دیتا اس لئے کہ یہ شیوہ اہل ہنر
ہی نہ طریق حسد۔ آخر ایک شعر میں اپنے حسد ہی کا اظہار کیا ہے

غلط اوقفا دخر و راز حسامی

کہ سب کا بخت در دیگ نظامی

ادبی مذاق رکھنے والوں سے یہ امر مخفی نہیں کہ اہل کمال کا ایک گروہ ایسا بھی گزر رہا ہے
جسے معاصرین سے دو افضل کہا جائے نہ ملی بلکہ بعض ایسے شرکاء دفن جو ان کے علوشا
کے سمجھنے سے قاصر تھے انھوں نے نہ صرف ان کے کمال کا انکار کیا بلکہ مطاعن
کی بوجھار کی ہے۔ لیکن جبکہ معاشرت جو تنافر کی ایک قوی علت تھی مٹ گئی تو پھر
اُس کا آفتاب کمال ایسا چمکا کہ اُس کے انوار میں تمام ہلکی اور دھیمی روشنیاں جذب ہو کر
فنا ہو گئیں۔

یادش بخیر غالب دہلوی کی شان میں اُس کے بعض معاصرین نے کیا کیا کچھ بکھا
کسی نے تو یہ کہا ہے

کلام میر سمجھے ہم زبان میر زاب سمجھے

مگر ان کی کہی یہ آپ سمجھیں یا خدا سمجھے

کسی نے اُس کے دیوان کے حجم و ضخامت پر یہ شعر حسرت کیا ہے

ڈیڑھ جزیر پر بھی تو ہر مطلع و مقطع غائب

غالب آسان نہیں صاحب دیواں ہونا

[illegible][illegible]

کہ مثنوی میں بعد نظامی علیہ الرحمۃ کی خسرو دہلوی سے بہتر کسی نے مثنوی نہیں لکھی۔ مولانا جامی خواجہ کرمانی امیر ہاشمی کرمانی آذراصفہانی سلم السماوات شرع الشعرا والد اغتانی وغیرہ یہ سب اس کے معترف و مقرب ہیں۔ قصائد میں خاقانی اور غزل میں سعدی کے بعد ہیں۔ باعتبار جامعیت کے کوئی ان کا مقابل نہیں۔ صاحب شعر العجم کی عبارت ملاحظہ ہو۔

(۱۶) شعر العجم کی عبارت

”ایران میں جس قدر شعر اگزے ہیں خاص خاص اصناف شاعری میں کمال رکھتے تھے مثلاً فردوسی و نظامی مثنوی میں۔ انوری اور کمال قصائد میں سعدی و حافظ غزل میں۔ یہی لوگ جب دوسری صنف میں ہاتھ ڈالتے ہیں تو پھیکے پڑ جاتے ہیں۔ بخلاف اس کے امیر قصائد مثنوی اور غزل تینوں میں ایک درجہ رکھتے ہیں مثنوی میں نظامی کے بعد آج تک ان کا جواب نہیں ہوا۔ غزل میں وہ سعدی کے دوش بدوش ہیں قصائد میں ان کی چنداں شہرت نہیں ہوئی لیکن کلام موجود ہی مقابلہ کر کے دیکھ لو۔ کمال اور ظہیر سے ایک قدم پیچھے نہیں۔“

اسی شعر العجم میں ایک دوسرے موقع پر ہے۔

”ہندوستان میں چھ سو برس سے آج تک اس درجہ کا جامع کمالات نہیں پیدا ہوا۔ اوپر سچ پوچھو تو اس قدر مختلف اور گونا گوں اوصاف کے جامع ایران و روم کی خاک نے بھی ہزاروں برس کی مدت میں دہری چار پیدا کئے ہوں گے صرف ایک

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی
کے دیو کی پستی ہے۔ یہی ہے اس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

میں ہوں میری شہریت ہے۔ اندھا۔ جس کا ہونا ہے۔ اس کا یہاں کہہ کر چھوٹے ہیں یہی

رحمۃ اللہ علیہ کو خود بھی قدرت تھی بہر حال حدیث کی چھان بین کرنے والے کی نظر تنقیدی ہو ہی جاتی ہے۔ پس شیخ رحمۃ اللہ علیہ کا ایک ایک جملہ شعر کمال خسرو پر۔

(۱۴) تذکرہ دولت شاہ سمرقندی

تذکرہ دولت شاہ میں ہے کہ امیر زادہ بالیغ خمسہ خسروی کو خمسہ نظامی پر ترجیح دیتا تھا اور خاقان مغفور الغ بیگ اسے قبول نہیں کرتا تھا۔ اس بحث نے یہاں تک طالت اختیار کی کہ دونوں بادشاہوں میں کشاکش بڑھتی بڑھتی نوبت مقابلہ و قتال کی پہنچی۔ آخر میں دولت شاہ خسرو علیہ الرحمۃ کے متعلق یہ فقرات لکھتا ہے۔

القصة معانی خاص و ناز کیہائے امیر خسرو دہلوی و سخنمائے پر شور عاشقانہ او آتش در نہاد آدمی میزند و اجہ خسرو پادشاہ عاشقان ست از انش خسرو نام ست و در ملک سخنوری این نامش تمام ست در حق او مرتبہ سخن گزاری ختم ست۔
(۱۵) آزاد بلگرامی

رئیس المحققین میر غلام علی آزاد بلگرامی فرماتے ہیں کہ حضرت سعدی شیرازی کے کلام میں اگرچہ خیالِ خال وقوعہ گویا پائی جاتی ہے جیسا کہ اس شعر سے ظاہر ہے (شعر سعدی)

دل و جانم بتو مشغول و نظر در چپ و دست

تاناہ گویند رقیبایا کہ تو منظور منی

مگر ناسخ نقوش مانوی حضرت امیر خسرو دہلوی وقوعہ گویا کے بانی تسلیم کئے گئے ہیں حضرت خسرو فرماتے ہیں ۷

کرتے ہیں۔ اُس کے بعد خسرو ہی کی اُستادی تسلیم کرتے ہیں خسرو کے بعد جامی کا مرتبہ
قرار دیتے ہیں خسرو کے متعلق اُن کے اشعار یہ ہیں ۷

چوں ز قضا لاسخہ نور سید	کو کبہ نوبت خسرو رسید
خامہ بر آورد بفر جواب	ماند قلم بر ورق آفتاب
خامہ خسرو چو گھر بار شد	نامہ او مطلع الانوار شد
کرد در اں نامہ تکلف بے	گفت جوابے کہ چہ گوید کے
بزم سخن را بسخن ساز کرد	بر ہمہ کس راہ سخن باز کرد
فہم رموزش نکند ہر کسے	زانکہ معانیست بے در بے
زبدہ اسرار حقایق ہمہ	محض اشارات دقایق ہمہ
گفتہ او در نطہ نکتہ داں	مید ہد از علم لدنی نشان
انچہ دریں ماندہ افگند شور	سر بسر از قوت طبع ست زور
ایں مے صاف از قح دیگرست	مستی اور افسح دیگرست
ہست میریں بزم گہ دلفروز	نوبت ہر اہل لیے پنج روز
دور قح طے شد و ساقی نماند	در خم دوراں مے باقی نماند
چوں مے خسرو بہ تمامی رسید	دور مے عشق بحبامی رسید

(۱۱) ضیاء برنی کا قول

مولانا ضیاء برنی صاحب تاریخ فیروز شاہی جو خسرو کے ہم عصر ہیں تحریر فرماتے

را کجا آمدی بزمی، سیر کردی ایامی که شد
 تر از این که بودی بزمی، سیر کردی ایامی که شد
 بجا که آمدی بزمی، سیر کردی ایامی که شد (۱۰)

سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی	سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی	سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی	سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی	سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی	سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی

سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
 سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
 سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی (۱۱)

سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
 سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
 سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
 سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی
 سیر کردی بزمی، سیر کردی بزمی

خمسہ بھی نظامی کے خمسہ سے بڑھ نہ سکا بلکہ اُس کے بعد کا اُسے مرتبہ ملا۔ نظامی کا خمسہ دُر شاہوار ہی اور خسرو کا خمسہ زہر خالص فرماتے ہیں۔

(۷) مولانا جامی اور خسرو

زورِ لہ گنجہ شد گنجِ سنج رسانید گنجِ سخن را بہ سنج
چو خسرو بد اداں پنچہ ہم پنچہ شد وزاں بازوئے فکرش رنجہ شد
کنش بود ز اں گو نہ گوہر تہی زرش ساخت لیکن نرودہ دہی
ان اشعار سے جہاں نظامی کا فضل ثابت ہوتا ہے وہاں یہ بھی ثابت ہے کہ نظامی کے بعد مثنوی میں خسرو ہی کا مرتبہ ہے۔ دوسرے مثنوی نگاروں کا مولانا جامی کے نزدیک یہ مرتبہ بھی نہیں کہ اُن کا نظامی کے مقابلہ میں نام تک لیا جاسکے۔
چہ جائیکہ مقابلہ۔

(۸) مولانا جامی کی دوسری شہادت

مثنوی تحفۃ الاحرار کے خطبہ میں مولانا جامی یوں تحریر فرماتے ہیں اِس صند پارہ چند ست بے مقدار از جہت جوئی کار گاہ بے سراں جامی گرد کردہ شدہ و خرب
ریزہ چند بے اعتبار از رفت و دوب بزم گاہ شکستہ جامی فراہم آوردہ چہ قدر آں دارد
کہ در سلک جواہر شاہوار مخزن الاسرار حکیم گرامی شیخ نظامی انتظامش دہند چہ در جام
زنگار مطلع الانوار مورد بدائع لفظی و معنوی امیر خسرو دہلوی نامش بر ند چہ آں دارد
جو دت الفاظ و سلاست عبارات بمنزلہ ایست کہ فصیح زبانان عجم در بیان اوصاف

[illegible]

تشیخ و کسبه و انکار و فساد (۱۷)

۱۰۰ - الحی و القیوم

[illegible][illegible]

جب وہ اپنے کلام کا خسر و علیہ الرحمۃ کے کلام سے مقابلہ کرتے ہیں تو اس طرح کہتے ہیں :-

خسرو از راہ کرم بہ پذیرد انچہ من بندہ حسن می گویم
 سخن چوں سخن خسرو نیست سخن این بست کہ من می گویم
 ملا عصمت بخاری اور بابا کمال خجندی جیسے بالکمال اساتذہ بھی خسر و علیہ الرحمۃ کے خوشہ چیں ہیں بہارستان میں مولانا جامی نے اس کی تصریح کی ہے۔ اور کاتبی نیشاپوری نے ملا عصمت کے خصوص میں نہایت ہی لطیف قطعہ کہا ہے۔

(۲) قطعہ کاتبی نیشاپوری

میر خسرو را علیہ الرحمۃ شب دیدم بنجواب گفتم ایں عصمت ترا یک خوشہ چین خرمین
 شعرا و چوں شعر تو اندر جہاں شہرت گرفت گفت یکے نیست شعرا و ہاں شعر مست
 بابا کمال خجندی جو عجم کے ایک مشہور سخنور اور خواجہ حافظ اور عصار تبریزی کے معاصر و حریف مقابل ہیں ان کے متعلق امیر شاہی سبزواری یوں کہتا ہے۔

(۳) قطعہ امیر شاہی سبزواری

گر حسن معنی ز خسر برد نتوان عیب کرد ناکہ اُستادست خسر و بلکہ ز اُستاداں زیاد
 ورمعانی حسن را برد از دیواں تحمال ہیچ نتوان گفتن اور از درد برد زدا و قنا
 کمال سے مراد بابا کمال خجندی کی ذات ہے۔

(۴) قطعہ مرزا محمد طاہر آشنا

کسی نے مرزا محمد طاہر آشنا سے پوچھا کہ اگلوں میں کس کا کلام دل فریب ہے اور پچھلوں میں

و مرغزلت یاد جوانی دہد و ز خوشی طبع نشانی دہد
 تن زن ازاں ہم کہ کساں گفتہ اند ہرچہ تو گوئی بہ ازاں گفتہ اند
 نوبت سعدی کہ مباد اکہن شرم نداری کہ بگوئی سخن

پھر اپنی ایک غزل کے مقطع میں یوں فرماتے ہیں :-

خسر مرست اندر ساغر معنی بخت شیرہ زان نجھانہ برستی کہ در شیراز بود
 مثنوی نہ سپہیں ایک جگہ سعدی وہام دونوں کو استاد غزل تسلیم کرتے ہوئے ان کے
 دیگر اصناف نظم پر نہایت محققانہ و مودبانہ تنقید فرماتے ہیں :-

کس نہ بیند سوئے نظم دلیگیر کہ نہ گرد و بدے منزل گیر
 چوں نہ اند بدے خلقے یاد گرچہ شد زادہ ہاں دل کہ نہ دد
 تابجاںیکہ حد پارسیاں اندرین عہد و تن گشت عیاں
 زان یکے سعدی و ثانیس ہم ہر دوراد و غزل آئین تمام
 لیک اگر سوئے و گر بایے بہت شعر شاں بہت بیاں گوئے بہت

دیباچہ غزوة الکمال میں نہایت وضاحت سے اس کی تصریح خسر و علیہ الرحمۃ نے خود
 فرمادی ہے کہ اصناف نظم میں سے کس پیشرو کی روش کس صنف میں اختیار فرماتے
 ہیں تفصیل کے لئے ناظرین کو غزوة الکمال کی اشاعت کا منتظر رہنا چاہیے۔ لیکن مجسلاً
 اس کا خلاصہ یہ ہے۔ فرماتے ہیں :-

قضا میں خاقانی و اسماعیل کا پیر و ہوں مثنوی میں نظامی کا غزل میں سعدی کا

کتابخانه ملی افغانستان

غیر سے کہہ رہا ہے کہ وہ اپنے

وہ کہتا ہے کہ میں نے اسے دیکھا ہے۔

۱۰ کہتے ہیں کہ ایک کتب خانہ میں ایک نسخہ تھا جس پر

حکومت و صنعت سپیدار و
چهار سوار و سپیدار و

لے، ایسا ہی جتنی سیرا ہدیہ

[illegible][illegible]

میں کامل ہو کوئی بزم کا نقشہ کھینچنے میں کیتا ہے کوئی غزل سرائی میں بے نظیر ہے
 کوئی قصائد میں بے ہمتا، کوئی اخلاقی رنگ میں فرید ہے کوئی متصوفانہ وحیما نہ
 آہنگ میں بے مثل۔ لیکن ایک جامع کمالات جس کے رشحات قلم سے نثر و نظم کی
 تمام اصناف نے ترقی و تازگی پائی ہو اور جس نے اپنی پرجوش طبیعت کے اوج و موج
 سے مضامین گونا گوں کا دریا بہا دیا ہو جب وہ اپنی ہیچدانی کا اظہار کرتا ہے تو
 اُس سے اُس کا کمال اور بھی ارفع و اعلیٰ ہو جاتا ہے جیسا کہ خسر علیہ الرحمۃ باوجود اُس
 جامعیت کے جو انھیں حق تعالیٰ نے عطا فرمائی تھی اپنی کم مائیگی و بے بضاعتی اس طم
 بار بار بیان کرتے ہیں جس سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ غرور و پندار کا ایک شتمہ بھی
 اس کامل الفن میں نہ تھا۔ حالانکہ شعر و سخن کا وہ میدان ہے جس میں تلامذہ نے اپنے
 اساتذہ کو ہل من مبارزہ کر پکڑا ہے۔ لیکن خسر علیہ الرحمۃ کا یہ کمال ہے کہ اساتذہ
 متقدمین جن کا کلام ابتدا میں آپ نے مطالعہ فرمایا تھا اور جن کی سچت و پسندیدہ
 روش آپ نے اختیار کی اُن کا نام بھی ادب سے لیتے ہیں اپنے کو اُن کا ارادت مند
 و شاگرد بتاتے ہیں اپنے تلمذ کو اس جوش عقیدت سے ظاہر کرتے ہیں کہ واقعی تلامذہ
 جو اُن اساتذہ کے ہوں گے انھوں نے بھی اس سے زیادہ ادب آمیز کلمات نشا
 نہ کئے ہوں گے۔

نظامی سے اظہار عقیدت اور | امام مثنوی گویا مولانا نظامی علیہ الرحمۃ کے کمال
 اُن کے کمال کا اعتراف | اور اُستادی کا اس جوش عقیدت سے بار بار مختلف

اول آن اولین خلیفہ رکاز ثانی اشین اذہما فالغاد

فصل ہبار | مناظر قدرت میں بہار کا سماں ایک ایسا مضمون ہے کہ شاید ہی کوئی شاعر ایسا ہوگا جس نے اس منظر کی تصویر نہ کھینچی ہو۔ لیکن یہی مضمون جب خسرو کے یہاں آتا تو پھر اس کی بہار قابل دید ہوتی ہے خسرو نے جہاں کہیں ابرو بہار باغ و کُسار گل و گلزار کا نقشہ کھینچا ہے وہاں ہو ہو فوٹو پیش کر دیا ہے۔ مثلاً چند اشعار دیکھئے ناظرین ہیں ۷

چوں نافہ کشاد باد نور روز بگفت بہار عالم فرسوز

ابر از صدف سپر بکیر در گوش نبفشہ ریخت گوہر

سرو از علم بلند پایہ بر فرق سمن فگند سایہ

از شب نم گوہر میں شمال آراست گلوئے گل حائل

غنجہ بدر آمد از شبستان پر شیر شدش زابر پستان

بید از سر عجز چوں گہر وار شد بر سر یاسمین گہر بار

نازک تن لالہ دل فرسوز لرزیدہ شد از نسیم نور روز

خود اپنے کلام کی تنقید | بایں ہمہ کمال وہ اپنے کلام و شاعری کو خود پر کھتے ہیں اور

خوب پر کھتے ہیں اپنا مرتبہ آپ بتاتے ہیں اور تو اضع کا بیش بہا نمونہ پیش کرتے ہیں

مشو خسرو بشعر خویش غرہ کہ گویندہ بے ہمت از پس و پیش

چو گفتم خویش را بے عیب خہی بچشم دشمنان میں گفتہ خویش

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[illegible]

چندین سال پیش

[illegible]

کتاب الفقه فی المسائل
کتاب الفقه فی المسائل

گفتارهای حکیمانه و پندآموز

[illegible]

ایہہ کایہ مذمتی بیچہ کہتے ہو۔ خیر نہ پڑے کہرا پیدا

[illegible]

یہ سب کچھ، یہ کچھ؟

[illegible]

بہش بکام کہ بکام تو ام زندہ و نازندہ ہنام تو ام

ع تہمتن تن سیاوش و ش فریدوں فرسکند در

ع سناں قاراں قلم ہا ماں علم خا قاں دہل سنج

فردوسی نے نقارہ کی آواز کو ایک شعر میں اس طرح بانڈھا ہے کہ شعر بھی بامعنی رہا اور

ایک مصرع کے الفاظ سے نقارہ کی آواز پیدا ہوتی ہے۔ وہ شعر یہ ہے

زفتارہ آواز آمد بروں کہ دن ست دن ست گردون

یہ شعر فردوسی کا بہت مشہور ہے اور اُس کے اس کمال کا بہترین نمونہ لیکن خسرو علیہ الرحمۃ کا

ایک شعر نفیس ہے جس کے مقابلہ میں فردوسی کی یہ صنعت خاک میں مل جاتی ہے خسرو کا یہ شعر

دہل زن دہل زد تجہ سین او کہ دیں دین او دین او

علم موسیقی سے آشنا رہا باب فوق سمجھ سکتے ہیں کہ خسرو کے شعر کا پایہ کس قدر بلند ہے۔ اس

کہ نہ صرف ایک بامعنی مصرع کے الفاظ آواز دہل ادا کئے ہیں بلکہ اس میں تال اور سر کے

اصول کی پوری پابندی ملحوظ رکھی ہے۔ اگرچہ خسرو جیسے شاعر کے لئے جو فن موسیقی

کا بھی امام ہو فردوسی کے جواب میں اُس سے بہتر شعر پیش کر دینا ایک معمولی بات ہے۔

اسی طرح خسرو کی ایک رباعی مشہور ہے جس کے چوتھے مصرعہ میں اسی کمال کا اظہار ہے

آں وز کہ روح پاک آدم بہ بدن گفتند در آہنی شد از ترس بدن

خواندند ملائکاں بہ لحن داؤد در تن در تن در آ در تن در تن

تصوف

بستاں چو بستر کشید پیرایہ ابر آوردہ برو شیر فرو دایہ ابر
گل بیکہ لطیف و نازک آمد در باغ ترسم کہ گراں شود بر و سایہ ابر
دیگر

دل در شکن زلف دو تاملے تو بماند جان نیز چو ذرہ در هواے تو بماند
ہر کس سر خود گرفت و رفت از کوئے الاسرین کہ زیر پایے تو بماند
عشق

جاناں منیش بر گزرے تیزی آہ آتش رسد ز آتش انگیزی آہ
تا دگر کوئے تو نہ پنداری سل شب گردی گریہ و سحر خیزی آہ
دیگر

مائیم خراب جرعه می خواراں مارا چہ غم از طعنه بنیکو کاراں
از سر کہ لکد می خورد از خاراں کے غم خورد از سوزش شیاراں
دیگر

اے غم ہی کہ برین غم خوار آئی وقت چہ شود گر بدل یار آئی
دی شب کہ سیاہ میکنی روز مرا یارب کہ بروز من گرفتار آئی

ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر

تتله

ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر

تتله

ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر

تتله

ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر

تتله

ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر
 ایتلم ایله ایلان سوز ایتیر

تتله

ایتلم

از جود و کرم قبولِ حق جوئے خود نام بود گراست میلست
مقصود ز سرمه نور چشمست زیبائی چشم خود طفیلست

دیگر

روشن دلانِ صاف درون را خلل بود در کارِ خلق چشم کشادن بخیر و شر
پوشیده نیست نزدِ همه کس که طاس یا سوراخ عیب باشد و غریب را سحر

دیگر

خسرو چه حالتست که در دهر عالماں از جاہلانِ دینِ دنی باز پس ترند
ایں نکته را بهی و بالِ نفاق خوش برا کز چار حرف قطره و دور یا برابرند

دیگر

قبال را بقانہ بود دل در و مبند عمرے کہ بر غور گزاری ہب بود
دنیت باورت زمن ایں نکته یاد گیر قبال را چو قلب کنی لابت بود

دیگر

رفتم سوے خلیفہ و بگریستم ہزار از ہجر دوستان کہ اسیرِ فنا شدند
ایشان کجا شدند چو گفتم خلیفہ ہم داد از صدا جواب کہ ایشان کجا شدند

کی مثنویوں میں سے یوسف زلیخا، سعدی کے کلام میں سے ہوتاں اور خسرو کی تصانیف سے قرآن احمیدین داخل نصاب کی گئیں۔ خلاصہ یہ کہ خسرو کی مثنویوں کو سلطنت، ملک اور تعلیم تینوں نے انتہائی غرت و پسندیدگی سے دیکھا۔

قطعہ رباعی | غزل، قصیدہ، مثنوی میں جب کہ کسی شاعر کا کمال ثابت ہو جائے تو پھر کسی اور صنفِ نظم کی بحث سے اُس کا کمال بے نیاز ہو۔ لیکن جب کہ یہ دیکھا جاتا ہے کہ بعض شعرا کے لئے صرف چھوٹی قسمیں نظم کی دلیل کمال سمجھی گئیں تو پھر یہی مناسبت معلوم ہوتا ہے کہ خسرو جیسے ہمہ گیر شاعر کی خسرویت کا نمونہ اُن چھوٹی قسموں میں بھی دکھا دیا جائے۔

سب سے پہلے خسرو کا وہ قطعہ ہر یہ ناظرین ہی جس میں انہوں نے موسیقی و شاعری کا محاکمہ کیا ہے۔ کیوں کہ جہاں خسرو کو دیوانِ فطرت سے تنگے شاعری ملا تھا وہاں فنِ موسیقی میں بھی ان کو یدِ طولیٰ حاصل تھا پھر ان سے بڑھ کر کس کا محاکمہ قابلِ وقعت ہو سکتا ہے۔

دیگر قطعاتِ رباعیات کا بھی یہی حال ہے کہ ہر ایک میں ایک لطفِ خاص اس طرح پایا جاتا ہے کہ اُن کو پڑھ کر یہ معلوم ہوتا ہے کہ شاید خسرو کا اصلی میدان ہی ہے۔ لیکن خصوصیتِ خسرو کی صرف قطعہ و رباعی کے ہی ساتھ نہیں ہے بلکہ صنفِ نظم میں سے جس قسمِ نظم خسرو کا مطالعہ کر دے تو بے اختیار ”کرشمہ دامنِ دل می کشد کہ جانِ نیجا“ کہہ اٹھو گے۔

ۛ ذی القعدة ۛ

ۛ ہفتہ کی طرح ہے۔ کچھ نہ اسے اپنے گڑبگڑ میں نہ کرے

- کتب و رسائل، دست خط میرزا

و در این چند خط، نخستین تراویح را میخواند و اینها را در وقت هر سجده میخواند و در هر سجده
پنج بار میخواند و اینها را در وقت هر سجده میخواند و در هر سجده

دیکھی ایک ام فطری ہے۔ پھر مضامین میں اس قدر تنوعات ہیں کہ ہر طرح کے خیالات موجود۔ کہیں بہار کا ترانہ ہو اور اس کی نسیم کی عطر فشانی۔ کہیں لو کی لپٹ اور بادِ خزاں کے جھونکے۔ کسی جگہ سیر دریا اور کشتی کی روانی ہو اور کسی جگہ ساقی و جام کی گرد و سسے مستی و مدہوشی۔ صرف وصف نگاری کی تحت میں چالیس سے زیادہ اشیاء کا بیان آگیا ہے۔ لطف یہ کہ ان سب چیزوں کا تعلق ہند کی ہی خاک سے ہے۔ پھر کیوں ایسی کتاب مطبوع عام و خاص نہ تھی۔ ہر شخص کے جذبات کی ضیافت کا سامان جس چیزیں جمع ہو گا اُسے ہر شخص ضرور پسند کرے گا۔ قرآنِ سعیدین کی یہی بوقلمونی اس کی شہرت و ہمہ گیری کی قوی و اصلی علت ہے۔ اس لئے اساتذہ فن نے بھی اسے تعلیم فارسی کا ایک عنصر بنادیا تاکہ طلبہ کو ایک ہی کتاب میں موقع موقع سے اصنافِ نظم کی تمام اقسام کا اجمالی علم ہو جائے۔ مضمون کی رنگارنگی دیکھی کچھ روز افزوں کرتی ہے۔

دوسری وہ مثنویاں جن میں ہندوستان کے ہی واقعات بیان کئے گئے ہیں وہ داخلِ درسِ نویں مثلاً

مثنوی خضر خاں دیول دئی کا	خضر خاں دیول دئی کا قصہ بادِ جود اس کے کہ خود مومبور است
جمالی بیان	اُس پر ہندوستان عشق و حسن میں حسن کی ناز آفرینی عشق

کی نیاز مندی، فراق کے صدمے، وعدہ یار کی لذتیں۔ یہ ایسے مضامین ہیں جنہیں اگر خاص ملکِ خسرو کہا جائے تو کچھ بیجا نہ ہو گا۔

پھر وہ شخص جس کے عشق کی داستان ہو خسرو کو اس سے تعلقات گونا گوں سے

[illegible][illegible][illegible][illegible]

کالج نہیں پہنچ سکتا۔

غریزان وطن! صدیوں بعد جب کہ مذاق سخن باقی نہ رہا کتابیں پناہیوں کی
دکانوں میں پھینچ کر پڑیاں باندھنے کے مصروف میں آنے لگیں قدیم علمی خاندان میرا
ہو گئے مصائب و آفات نے گھر کے گھر تباہ کر دیئے بہت سے قیمتی جواہر جنہیں
اسلاف نے صدیوں میں کمایا تھا یکسر غارت ہو گئے۔ خسرو کی مثنویوں کا اس وقت تک
باقی رہنا اُس کے کمال مقبولیت و گرانماگی کو مشعر ہے۔ ہاں اس کا گلہ کہ سیکڑوں نسخے
کیوں نہ ملے۔ تلاش و جستجو کی زحمت ہی کیوں ہوئی۔ اس کا علمی کے زمانے میں
ایک امر فضول ہے۔

ہم سٹکے تو پریش نام و نشان ہے۔ اس کی تلاش کر کہ محبت کہاں ہے۔
اب اس پہلو سے بھی ایک نظر ڈالنی ضروری ہے کہ خسرو کی تصنیف سلسلہ تعلیم و تعلم
میں کہاں تک مقبول ہوئی۔

سلسلہ تعلیم میں مقبولیت | سلسلہ تعلیم میں آپ کی مثنوی قرآنِ اربعین جو سب مثنویوں سے
مقدم ہے ویسی ہی مقبول ہوئی جیسا کہ سکندر نامہ مولانا نظامی۔ بڑے بڑے فضلا و اہل
نے اُس کے حواشی و شروح لکھیں۔ وقت تصنیف سے اُس وقت تک کہ علوم
مشرقی کی تعلیم ہندوستان میں جاری رہی قرآنِ اربعین داخل نصاب فارسی تھی۔

واقعہ ہے کہ یہ مثنوی نہایت ہی دلچسپ ہے۔ یہ صرف اپنا تاریخی ہی پہلو نہیں رکھتی
ہے بلکہ گونا گوں مضامین پر مشتمل ہے اور انہیں تنوعات نے اسے اس قدر مقبول بنا دیا

741

شاہ گنج بخشا کرم گستا
 معانی شناسا سخن داورا
 مرا عمر کز شصت بالا گزشت
 ہمہ پیش شاہان والا گزشت
 ز شاہاں کسے اولم کر دیاد
 مغر الدنا بود شہ کی قباد
 ازاں پس ز فیروزہ چرخ بلند
 شدم پیش فیروز شہ ارجمند
 ازاں پس کہ در شہ ستائی شدم
 تو نگر ز گنج عسلائی شدم
 شد اکنوں کہ قبل اہدم مرا
 نوازندہ شد قطبِ عالم مرا
 چنین بخشش کر تو جو ہم یستم
 ز شاہان پیشینہ کم یستم
 کنوں لابد از سحر بنجے چو من
 باز ازہ بخشش آید بمن
 جریدہ بریں پیش پر د ختم
 چو ایں نامہ خاص کم ساختم

خسرو کے کلام کی قدر افزائی عصبی کہ ان کے عہد میں ہوئی زمانہ مابعد میں بھی اُس کی
 عظمت و غرّت وہی قائم رہی چنانچہ خسرو کا تعلق نامہ جب کہ اُس کے چند اوراق فنا
 ہو گئے اور جاگیر نے اپنے عہدِ ثلاثہ میں اُسے کچھ نامکمل پایا تو اُس کے دل میں
 یہ تڑپ پیدا ہوئی کہ کسی طرح یہ مثنوی مکمل ہو جائے شعراے دربار سے فرمائش کی
 ہر ایک نے طبع آزمائی کی لیکن حیاتی کا کلام بادشاہ نے پسند کیا۔ اگرچہ خسرو کے کلام
 میں کوئی پیوند تو کیا کا سکتا ہے لیکن پھر بھی اُس کے کلام کی شایستگی و متانت اُس جہ
 پر تسلیم کی گئی کہ اوراق گم شدہ کی جگہ حیاتی کا کلام پیوند کر دیا گیا۔ بادشاہ نے اس صلے
 میں حیاتی کو چاندی سونے میں رکھ کر قول دیا۔ چنانچہ کسی شاعر نے اس واقعہ کو نظم کیا

ہفت پیکر میں جو حضرت سلیمان علیہ السلام کا قصہ بیان کیا ہے مذہبی نقطہ نظر سے سخت قابل گرفت ہے لیکن یہ وہ انتقام شاعری ہیں جن سے شعرا کا کلام خالی نہیں ہوتا ہاں یہ خسرو علیہ الرحمۃ کا کمال ہے کہ شاعری کے تمام اسلحہ ان کی سرکار میں سب سے زیادہ رواں لیکن علم و مذہب ان کے حملے سے بالکل مامون و مصون۔

وصف نگاری کا ایجاد (۶) وصف نگاری کا ایجاد بھی خسرو ہی کی قوت فکر یہ صحیح تخیل کا نتیجہ ہے۔ شعرے سلف محسوسات موجودات خارجیہ کی لحاظ میں تصویر کشی نہیں کرتے تھے حال آنکہ یہ چیزیں بھی اس کی مستحق تھیں کہ ان کے بیان سے بھی نظم کا چمن آراستہ کیا جاتا مثلاً

کسی شہر کے سواد کا اس طرح بیان کرنا جس سے اُس کا شوق دلو

میں پیدا ہو جائے یا وہاں کے پھول پھل کا بیان یا وہاں کی عمارتوں کا بیاں۔

خسرو علیہ الرحمۃ نے قرآن اربعین میں اس طرح کے بہت مضامین نظم کئے ہیں

شہر دہلی کی تعریف، اہل شہر کی تعریف، وہاں کی مسجد کی تعریف، کشتی کی تعریف

کاغذ کی تعریف، منارہ کی تعریف وغیرہ وغیرہ اس طرح کے کثیر مضامین اُس ثنوی ہیں ہیں اور اس کا نام خسرو نے وصف نگاری رکھا ہے۔

جس طرح کسی شے کی تصویر اپنی اصل سے زیادہ دلکش ہوتی ہے اسی طرح

اُس کا نظم میں بہ تمام و کمال بیان بھی ایک خاص لطف پیدا کر دیتا اور شاعر کی

قوتِ تمجید اور زورِ بیان سے خبر دیتا ہے۔ اس لئے خسرو علیہ الرحمۃ نے اس کی طرف

وہی پڑھیں اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

ایک تہذیب کی تہذیب

لیکن وہ۔۔۔ ایک تہذیب کی تہذیب ہے اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

تہذیب کی تہذیب اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

ایک تہذیب کی تہذیب

وہی پڑھیں اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

لیکن وہ۔۔۔ ایک تہذیب کی تہذیب ہے اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

تہذیب کی تہذیب اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

ایک تہذیب کی تہذیب

وہی پڑھیں اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

ایک تہذیب کی تہذیب

لیکن وہ۔۔۔ ایک تہذیب کی تہذیب ہے اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

تہذیب کی تہذیب اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

ایک تہذیب کی تہذیب

وہی پڑھیں اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

ایک تہذیب کی تہذیب

لیکن وہ۔۔۔ ایک تہذیب کی تہذیب ہے اس کے لئے جو غنیمت ہے اور ان کے لئے

غرض تحریر عنوان کا یہ جدید و دل پذیر طرز خاص ایجاد خسرو علیہ الرحمۃ ہی۔ اگرچہ جس طرح اس کے موجد ہونے کا انتساب خسرو علیہ الرحمۃ کی طرف ہو اسی طرح اس کے خاتم بھی وہی ہیں (اس لئے کہ آئندہ آنے والے اس کی تقلید نہ کر سکے) لیکن اگر غالب دہلوی کی اُردو تحریر کی روش پچھلے نہ اختیار کر سکے تو اس سے غالب کی ایجاد اور کمال میں کیا نقص لازم آتا ہے۔

(۳) واقعات تاریخی یا قصص ماضیہ جن شعرا نے کہ نظم کیا مثلاً شاہنامہ سیکندرنامہ مثنوی میں صحیح اور یوسف زلیخا وغیرہ ان کا مرتبہ نظم میں آکر بہت ہی گرجاتا ہے، لوازم عری دیکھی تاریخ کا ایسا ہجوم ہوتا ہے کہ واقعات کی صورت بالکل متغیر و متبدل ہو جاتی ہے ایسی مثنویوں سے شاعری کی ترقی زبان کی صفائی، محاورات کی چاشنی، بندش کی چستی لبتہ حاصل ہوئی لیکن علمی و تاریخی فائدہ اُس سے حاصل نہوسکا۔

خسرو علیہ الرحمۃ کی مثنوی نگاری میں یہ بھی ایک کمال ہے کہ جہاں شعرے سلف کی روش پر قصص منظوم فرمائی، وہاں شاعری و مثنوی گوئی سے ایک صحیح افادہ بھی فرما گئے۔ چند ایسی مثنویاں ہیں جن سے قطع نظر محاسن مثنوی کے تاریخی حالات نہایت متحققانہ و ناقدانہ حیثیت سے معلوم ہوتی ہیں مثلاً خضر خاں و دیول و دی، تعلق نامہ نہ سپہر، قرآن السعدین وغیرہ۔

ان کتابوں میں اُس عہد کے واقعات و حالات، سلطنت و سلاطین کی روش اراکین و اعیان دولت کا طرز اس تحقیق و خوبی سے نظم کیا ہے کہ آج اُس عہد کی بہت سی

[illegible][illegible]

اشعار کا مقابلہ کیا گیا ہے۔

صنفِ مثنوی پر احسان | لیکن اس جگہ محل طور پر اس کا اظہار ضروری ہے کہ صنفِ مثنوی پر خسروی کی تفصیل وہ کونسا خاص احسان ہے جسے خسرو کی گوہر افشانی کہی جائے۔

(۱) ابھی یہ مضمون بیان ہو چکا ہے کہ قدام کے کلام میں مثنوی کے لئے صرف تین بحریں تھیں نظامی علیہ الرحمۃ نے دو بحریں اس پر اضافہ کر کے مثنوی میں وسعت پیدا کی۔

بحرِ مثنوی میں ازدیاد | خسرو علیہ الرحمۃ کا جب زمانہ آیا تو آپ نے پانچ پر دو بحریں اور بڑھائی اور اس طرح مثنوی کے لئے سات بحریں ہو گئیں پھر آپ نے ایک مثنوی لکھی جس کا نام نہ سپہر قرار دیا اور اس میں دہنی بحریں اور بھی اضافہ کیں اس طرح چار تازہ بحریں مثنوی کو خاص خزانہ خسروی سے عطا ہوئیں۔

(۲) نظامی کے عہد تک یہ دستور تھا کہ عنوان محض سادہ ہوتے مثلاً حمد نعت مدح سلطان و قس علیٰ ہذا۔ اسی قدر عبارت عنوان کے لئے کافی سمجھی جاتی۔

عنوان میں جدت | لیکن خسرو علیہ الرحمۃ نے اس میں بھی ایک جدت پیدا کی۔ آپ نے انہی مثنویوں میں عنوان کو ایک عجیب دلکش و رنگین نثر میں لکھا ہے دیکھو اسی ہشت بہشت کے عنوانات۔

پہنچنے مثنوی مطلع الانوار میں اپنی اس ایجا دکو خود فرماتے ہیں ۷
چوں شود آراستہ نظم چو در از گہرِ نثر کلمِ خسانہ پُر

کے سبب، جو اپنے کشتی میں بند ہو کر غمگین رہتا ہے، اس کی جگہ پر کشتی کے
موت نہ دیتے، اچھے اور بُرے، اس کے ساتھ ساتھ کشتی کے سبب کی یہ بات کہ جہاں جہاں
ہے، کی اس کی جگہ پر کشتی کے سبب کی یہ بات کہ جہاں جہاں کشتی کے سبب کی یہ بات کہ جہاں جہاں

چشمه خلد به آب به سبزه به سحر

سید محمد کاظمی نے لکھا ہے کہ اس کتاب کی تالیف میں

جہاں بہت سے لوگ اس کے نام سے پکارے جاتے ہیں۔

جاءه بهاء الله في سنة ١٢٦٠ هـ في مدينة كركوك في بلاد العراق
في سنة ١٢٦٠ هـ في مدينة كركوك في بلاد العراق

[illegible][illegible]

پیر کے لئے، مسیحیت سے، بچو، شیخ کے پاس، ازراہ

- مستحق

تجربہ شہر بر سرِ بحر، آذربائیجان، سیاحتی مرکز، سیاحتی مرکز، سیاحتی مرکز

تقریباً سنہ ۱۹۰۷ء میں لکھی گئی ہے۔

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

چند کتب پر ختم و مسطور

جنتی خلیفہ، جنتی، جنتی، جنتی

۱۰۸

[illegible][illegible]

سید احمد علی خان

خاطر سے مشق اس کی بڑھاتے رہے یہاں تک کہ کلام کی بلندی اُس مرتبہ پر پہنچی کہ خدائے سخن کا لقب ملا لیکن خسرو علیہ الرحمۃ جنہیں اپنا وقت صبح سے شام تک و بار شاہی میں بسر کرنا ہوتا تھا اور اُس کے بعد جب مہلت و فرصت ملتی تو اُسے اپنے شیخ طریقت کی خدمت میں سعادت اندوز فرماتے۔ اسی کشاکش و ضیق وقت میں جو لمحات کہ مل جاتے اُن میں شاعری کی طرف توجہ ہوتی۔

انصاف شرط ہے کہ ایک ایسے شخص کا خمسہ نظامی کے مقابل جو اُن کی عمر کا سرمایہ ہی تین برس میں خمسہ طیار کرنا کیا کرست نہیں ہے۔

اس بحث کو ہم یہاں چھیڑنا نہیں چاہتے کہ خسرو کا خمسہ کہاں تک کامیاب ثابت ہوا۔ اس لئے کہ اس رسالہ کے آخری حصہ میں مبسوط بحث اسی مضمون پر ہے ہفت پیکر و مشقت ہشت کا سیر کن مقابلہ کیا گیا ہے یہاں صرف اس قدر بیان کرنا ہے کہ خسرو علیہ الرحمۃ نے جب یہ دیکھا کہ شاعری کی ایک مفید صنف معدوم ہوئی جاتی ہے نظامی کی ہیبت کسی کو قلم اٹھانے کی اجازت نہیں دیتی تو آپ نے بسم اللہ کہہ کر ہیبت مردانہ سے کام لیا۔ اور الحمد للہ کہ آپ کی سعی مشکور ہوئی جیسا کہ خمسہ کی پہلی مثنوی مطلع الانوار میں فرماتے ہیں ۵

گرچہ ہلکے سخن از پنج گنج	نوبت آں گنجہ نشین گشت پنج
نوبت خسرو کہ پیش نواست	پنجہ زنِ نوبت آں خسروست
سازم ازاں ساں بسرے پنج	پنج کلید از پئے آں پنج گنج

رکھتا ہے لیکن اقسام سہ گانہ مثنوی پر قوت و شوکت کے ساتھ صرف نظامی ہی کا قلم
رواں ہے۔

خمسہ نظامی کا سو برس تک	الغرض اس خداے سخن کی پانچ مثنویاں جو خمسہ نظامی کے سنا
جواب نہوسکا	مشہور ہیں ۵۹۷ء میں مکمل ہو کر ایسی مقبول خاص عام ہوئیں کہ انکا

جواب غیر ممکن سمجھا جانے لگا۔ اور اس طرح یہ خمسہ نظامی سو برس تک انا ولاحیری
کا مدعی رہا۔ اب سو برس بعد تلك الايام ند اولها بين الناس کا یوں ظہور ہوتا ہے
کہ حضرت امیر خسرو علیہ الرحمہ اس میدان میں قدم رکھتے ہیں اور اس جوش و مستی سے
بادیہ پیماے سخن ہوتے ہیں کہ باوجود مشاغل گوناگوں و تصانیف متنوعہ تین برس
سے کم عرصے میں نہایت کامیابی کے ساتھ خمسہ نظامی کی منزل سے قریب اپنے
خمسہ خسروی کا نیمہ نصب کر دیتے ہیں۔ ذالك فضل الله يوتيله من ليشاء والله
ذوالفضل العظیم

بیان مثنوی میں یہ صفحات جو فردوسی و نظامی کے متعلق لکھے گئے ان سے
صرف اس امر کا ظاہر کرنا مقصود تھا کہ اقسام نظم میں مثنوی اپنے ایسے مرتبہ کمال پر
پہنچ گئی تھی کہ سو برس کے عرصہ میں جس قدر بھی کہ شعر اکر رے انہوں نے قصاً
کے غزلیں کہیں اور اسلاف سے کہیں زیادہ اپنے کلام کو محاسن و لطائف سے
آراستہ کیا لیکن مثنوی کے ارادے سے جب نظامی کے خمسہ پر نظر ڈالتے تو حواس
خمسہ جواب دے جاتے۔

مگر نظامی اس واقعہ کو یوں بیان کرتے ہیں کہ اگر بادشاہ کسی معمولی وکتر
 شخص کے لباس میں بھی آجائے تو شاہانہ دماغ کے لوازم اُس حال میں بھی آسے
 اہل بصیرت کی نگاہوں میں ممتاز رکھتے ہیں۔

اس لئے سکندر جب نوشاہ کے دربار میں پہنچا تو سجدہ برسم قاصداں بجا
 نہ لاسکا طرز کلام میں اُس کے جو وقار و جرأت پائی جاتی تھی اُس میں شان
 قاصدوں کی نہ تھی۔ اس سے نوشاہ کو حیرت ہوتی ہے اور خیال گزرتا ہے کہ یہ جرأت
 بادشاہوں جیسی ایک قاصد میں کیونکر ہو سکتی ہے۔ اس خیال کی بنا پر وہ
 کستی ہو رہا ہے۔

کہ صد آفریں بر تو شاہ دلیر کہ پیغام خود میگزاری چو شیر
 میا بنی نہ شاہ آزادہ فرستد نہ فرستادہ

سکندر انکار کرتا ہے۔ قاصد ہونے پر مصر ہے اور سکندر کی عظمت و جلال کا خطبہ پڑھتا ہے
 تب نوشاہ تصویر منگواتی ہے سکندر کی تصویر اُس کے روبرو رکھ دیتی ہے اب وہ
 حیران ہوتا ہے۔

غرض یہ کہ فردوسی جو مثنوی کے باب میں پیغمبر تسلیم کیا گیا ہے اور جس کے
 کلام کی نختگی خیالات کی بلندی جذبات و احساسات کی مصوری ایک امر مسلم
 ہے نظامی نے اُس استاد مسلم کے ساتھ میدانِ رزم میں مسابقت کی اور اس میں

فردوسی

نظامی

زنگی جدا مانده ام زیرِ نشاں	تو لے پہلوں گامی سوسے من
گرفتار در دست دشمن کشاں	نگہ دار پہلو ز پہلو سے من
ز فرزند و خویشاں شدہ نا امید	کہ با آنکہ پہلو دریدم چو میخ
سیہ شد جہاں دید گاہم سفید	ہمی آید از پہلویم بوسے تیغ
ز خویشاں کسے نیست فریاد رس	چہ دست کہ باماد رازی کنی
امیدم بہ پروردگار ست و بس	بتاج کیاں دست بازی کنی
برین ست آئینِ چرخِ رواں	نگہ دار دست کہ دار است ایں
اگر شہریاری و گر پہلواں	نہ پناہاں چو روزِ آشکار است ایں
بزرگی بفسر جام ہم بگزر د	ز میں رانم تاج تارک نشیں
نشکار ست مرکش ہمی بشکر د	مجنباں مرا تا بنجبہ ز میں

دیکھو فردوسی نے بجز اس کے کہ پہلے شعر میں اُس کا صاحبِ تخت و تاج ہونا بیان کیا ہے اس کے سوا اور کوئی کلمہ ایسا نہیں کہا جس سے ایک ایسے شخص کے جذبات کی خصوصیت معلوم ہوتی جس کا وجود ایک بہت بڑے شاہی خاندان کی یادگار تھا اور جس کی زندگی کی ہر حرکت و سکون سلطنت کیانی کا ایک تاریخی ورق تھا۔

بر خلاف اس کے مولانا کا ہر شعر اس خصوصیت کے اظہار میں کیا کامل ہے

سبقت و برتری و کرامت و کرم
 ترسد بر او سیج و بر او کرم
 له برتری و برتری و کرم
 له برتری و برتری و کرم

و کرم

و کرم

- و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم

و کرم

و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم
 و کرم و کرم و کرم و کرم

خلقی حسین آرائش کا محتاج نہیں ہوتا لیکن جب وہی حسین آرائش کے ساتھ سامنے آتا ہے تو پھر دل پر کچھ اور ہی اثر پڑتا ہے۔

نظامی کے کلام میں وہ حسن بھی ہے جو قدما کیثنویوں میں تھا اور اس کے ساتھ ہی ساتھ اُسے سولہ سنگار سے ایسا آراستہ کیا ہے کہ اہل نظر کی نگاہ اُن سے ہٹنے نہیں پاتی۔ مولانا کے اس کمال کا سخن سنجوں نے ایسا صحیح اعتراف کیا کہ بزمِ شعرا میں انھیں خداے سخن کا لقب ملا۔ اور یہ لقب مولانا کے ساتھ مخصوص اور آپ کے تخلص نظامی کا مرادف ہو گیا ہے۔

اقسام نہ گناہِ مثنوی میں جس قوتِ جامعیت سے کہ مولانا کے قلم نے مضامین رنگین کے مینہ برسائے ہیں اُن کا احاطہ ناممکن ہے۔ پھر جذبات کی مصوری و اوقات کی تصویر کشی مولانا نے کچھ اس کمال و خوبی سے کی ہے کہ فردوسی جیسا واقعہ نگار بھی کہیں کہیں پیچھے رہ جاتا ہے۔ مولانا کے اس کمال کے دو نمونے ہدیہ ناظرین ہیں۔

مثال اول | دارا جب غلاموں کے ہاتھ سے زخمی ہوتا ہے اور حالتِ نزع میں آخری سانس لے رہا ہے اُس وقت سکندر اُس کے پاس جاتا ہے اور دارا اُس سے کچھ کہتا ہے اس واقعہ کو فردوسی و نظامی دونوں نے بیان کیا ہے لیکن جو تصویر کہ مولانا کے قلم نے کھینچی ہے اُس کے خط و خال ایسے نمایاں ہیں کہ دارا کے جذبات جذبات معلوم نہیں ہوتے بلکہ گوشت و پوست سے درست ایک چلتی پھرتی صورت معلوم ہوتی ہے۔

۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰

[illegible]

۱- تہذیب و تمدن

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم - الحمد لله رب العالمين -

۱۰۰ - کتب و اسناد خطی و چاپی در دسترس است.

الحمد لله الذي جعل في كل شيء حكمة

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْرًا شَيْءٌ مِّنْ ذَلِكَ

۱- حضرت محمد بن قاسم بن عبد الله بن عباس

بڑھایا۔ بس فردوسی کا قلم کانپ اٹھتا ہو اگر کوئی فردوسی کے کمالات پر خاک ڈالنا چاہے تو اس کی یوسف زلیخا سے جانی علیہ الرحمۃ کی یوسف زلیخا کا مقابلہ کر کے عوام کو بخوبی دھوکا دے سکتا ہے۔

صوفیانہ و اخلاقی ثنویاں مولانا رومی حکیم سنائی فرید الدین عطار کے رشحاتِ قلم سے عالم وجود میں آئیں اور اس طبعِ ثنوی کی دو قسمیں بہ تمام و کمال زیورِ نظم سے آراستہ و پیراستہ ہو گئیں۔ لیکن ان کی ایک قسم یعنی بزم و عاشقانہ وہ اپنی پوری آرائش و زیبائش کے لئے کسی زبردست قلم کی ہنوز منتظر تھی۔

مولانا نظامی اور ثنوی | یہاں تک کہ ۱۸۵۳ء میں مولانا نظامی گنجوی پیدا ہوئے ان کا خاندان ایک علمی خاندان تھا اور اس کے ساتھ شعر و سخن کا بھی گھر میں شغل رہا کرتا تھا۔ مولانا طالبِ علمی کے ساتھ اشعار کی بھی مشق کرتے جاتے تھے۔

پچیس یا چھبیس برس کی عمر میں ٹھنچکر فخرن الاسرار تصنیف فرمائی۔ اوپر ہر نام کے نام سے اسے معنون فرمایا۔ پانچ ہزار دینارِ سرخ ایک قطارِ شتر اور مختلف قسم کے کپڑے انعام پائے۔ یہ ثنوی صوفیانہ ہی فلسفہ نظری و علمی کو صوفیانہ طرز میں بیان کیا ہے اگرچہ اس موضوع پر مولانا سے پیشتر اسلاف بہت کچھ لکھ چکے تھے لیکن رنگینی و مرصع کاری مولانا کے قلم سے ہونی تھی جیسا کہ مطالعہ فخرن الاسرار سے یہ صغ ظاہر ہوگا۔ فخرن الاسرار کے بعد شیریں و خسرو تصنیف ہوئی۔ اس سے فارغ ہو کر داستانِ لیلیٰ و مجنوں کو نظم کا جامہ پہنایا۔ پھر ہفت پیکر کی آرائش کی فرمائی۔ آخر عمر میں سکندر نامہ

अभिज्ञ-

۱۲۵- چپ خیز شل نمبر

بسم الله الرحمن الرحيم

زہر کس نایدیں و ستاد و شاگردی ہر کو ہے
بدخشاں باشد ہر سنگ پارہ لعل رخشاں
زبانِ خبر بے زبانی نیست این ناد و معلم را
دریغ اور ہمہ عالم ندانم کس زباں دانش
دو شاخِ لا شود در کفر غل کردن لک
چو بکشاید درِ آلا بوحث چشم عرفاںش
میانِ لا والا یک الف فرق ست ورنہ
ورالآں الف بالاشمار و عقل کیاںش
سخن آں بود کز اول نہاد استا و خاقانی
بہماں خانہ گیتی پیے دانشوراں خوانش
چو در سیر معانی یافت خسرو سوے آن خواں
ملاحمتاے او فکند شورے در نکد انش
اگر امروز این خام زہر شعر تر آے
پئے دست و زباں شستن بیار و سیت تا دانش

سخن سنج جام نے جو فیصلہ کیا ہے اس سے بہتر فیصلہ اس زمانے کے لوگوں کا کیا
ہو سکتا ہے۔ خاقانی نے خوانِ نعمت بچایا۔ خسرو نے اس کو نمک ڈال کر بافرہ بنایا
جامی علیہ الرحمۃ نے کھانے والوں کے ہاتھ دھلوا دیے اب ہم بھی قصائد کی بحث کو ختم
کرتے ہیں۔

ثنوی | ثنوی میں بھی خسرو کا پایہ بہت ارفع ہے سادگی و صفائی کے ساتھ ساتھ ایک خاص
دائرہ دل آویزی و دل بانی ان کی مثنویوں میں پائی جاتی ہے۔ بیان کی سلاست زبان
کی شوخی الفاظ کی موزونیت و ندرت۔ بندش کی نفاست۔ خیالات کی بھواری عبارت کی
روانی مثالوں کی چاشنی تمثیلوں کی برستگی مواعظ و پند کی لینیت و شیرینی اہل ذوق کو
والہ و شیدائباتی ہے۔

اصنافِ نظم میں ثنوی کی | ثنوی نظم کی بڑی صفت اور بہت قدیم صفت ہے باعتبار مضامین
قدیمت اور اس کے اقسام

۱۰۰۰

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

5.1

خاقانی

دل من پیر تعلیم است من طفل زبانش
 نہ ہر زانو دستان است ہر دم لوح تسلیمش
 سر زانو دستان است چوں کشتی فوج آں را
 کسے کیں خضر معنی رست ہنگی چوں موی
 مرا ہمت چو خورشید ست شاہنشاہ زندا
 بلے خود ہمت درویش چوں خورشیدی باید
 زہے خضر سکنہ دل ہو تخت خرد و تاجش
 دو کون امروز دکان نیست کمال شریعت
 بہ بند کحل دین خو ہی کمر چوں دشت ہا و ن
 ہمہ گیتی ست بانگ ہا و ن امانشود و خوا
 فلک ہم ہا و ن کحل ست کردہ سرنگوں کوئی
 حق یہ ہر کہ اس خاقان ملک سخن نے اپنی قادر الکلامی اور بلند خیالی کا بے مثال نقش
 صفحہ قرطاس پر کھینچ دیا ہو۔ بلحاظ شکوہ الفاظ۔ رفعت خیال۔ زور کلام استعارات و تشبیہات
 کی موزونی۔ بندش کی چستی۔ اشعار کی جرتگی فصاحت و بلاغت و مناسبت اور صنائع شعری
 کے خاقانی کا یہ قصیدہ بے بدل ہے۔

کتابت اولیٰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

تفسیر کبیر ج ۱۰ فی شرح تفسیر کبیر

دوم چو شعلہ در آں تکیہ کرد بر پاش
گھے بکنج حرم کہ بصفہ نارسست
سوم روزه و گرد آں خزانہ خانہ جالت
کہ بہر قُب خزانہ بسبیش ہنجا رست
در آں خزنہ چارم گر آں بہا گہرست
کہ قمیشت نہ و دو عالمش خریدارست
از آں سہ جاہل سود زیان لذت و
بریں یکے کہ یکانہ ست جملہ ثنایست
وجود آدمی از عین غرتش عکسست
چو عکس آب کہ از آدمی نمودارست

ہی قصیدے میں انسان کی ترکیب جہانی و حیوانی کو یوں بیان کرتے ہیں ۵

ز آب گل تن مردم چو قلعہ آراست
بشکل تنگ و لمغنی جہان اسرارست
در و کشید چو غصہ چار بازارے
کہ رخت ہر دو جہانش بچار بازارست
خرنہ دار نفاس بسینہ دل راسا
خرد و زبرد و جان سپاہ لارست
نخست حس بروں را بہ تجربہ بگر
کہ ذوق و فائدہ رہر یکے چہ مقدارست
دگر جو ہر دروں بینی آن غم و اندرتن
ہزار عالم مستور خاص ستارست
تو جس مشترک و ہم و فہم صورت کن
کہ ہر یک آئینہ جاں بغیر ز جھگارست

شاعر کی جادوگری و سحر نگاری کے جو مواقع ہیں ان میں سے ایک یہ ہے کہ خشک علمی مضامین کو اپنی رنگین بیانی سے ایسا آراستہ کرے کہ صحیح مسائل کا بیان دل آویز و دل پذیر ہو جاوے جس نے فلسفہ و حکمت میں ان مسائل کو پڑھا ہو گا وہی سمجھ سکتا ہے کہ ان دقیق مسائل کو نہرونے کس محققانہ طرز سے ادا کیا ہے۔ جو مسائل کتب حکمیہ میں چند صفحات میں بیان ہوئے ہیں یہاں انہیں چند اشعار میں بیان کر رہے ہیں۔

یہ سب کچھ، پسند آجے، اس

پیشتر کہ جس طرح اس کی تائید

شیرین و شیرین، شیرین و شیرین

بسم الله الرحمن الرحيم

تیسری بات یہ ہے، کہ؟ نہ تو کس نے

پیشرفت و ترقی

۱- سید محمد تقی میرزا؟

میں نے اپنے دل سے اس بات کو بھلا دیا، کہ جس نے میری زندگی برباد کر دی۔

تمت بحمد الله تعالى في شهر ربيع الأول سنة ١٢٨٥

والموتى من المؤمنين والذين آمنوا من قبلهم

[illegible][illegible][illegible]

تو کہ انہ کے لئے ہمتیہ تہمتیں بھی لگا رہی ہیں، تو ان کے لئے یہ ہے

وہ کہتا ہے کہ میں نے اپنے گھر میں ایک کتہہ دیکھا ہے جس میں لکھا ہے کہ

[illegible][illegible]

شکوہ ذرت الفاظ مسائل علمیہ مقدمات علمیہ دقائق سلوک و تصوف اصطلاحات
 علوم مختلفہ وقت معانی صنائع و بدائع لفظی و معنوی (خصوصاً تجنیس و ترصیع) بلند پروازی
 مبالغہ وغیرہ۔ قصائد نویسی کے زیور ہیں۔

خسرو کا خزانہ خیال ان سب متاع سے بالا مال تھا۔ پھر جس فراوانی سے وہ اس کو
 لٹا سکتے تھے وہ کچھ کہنے کی بات نہیں۔ ان کے کلیات کو اٹھا کر دیکھو مختلف بحور و قوافی
 میں پچاسون قصیدے پاؤ گے اور نہایت سیر۔

الحمد للہ کہ پیرچوں ہمت خادم اسلام و مخدوم قوم نواب حاجی محمد اسحق خاں صاحب کے ختمہ
 فیض کی بڑھتی ہوئی موجوں میں قوم کو قصائد خسرو کے بھی مطالعہ کا موقع ملے گا۔
 ہم یہاں محض ایک نمونے قصائد خسرو کے درج کرتے ہیں تاکہ ایک محل اندازہ
 ان کی قصائد نویسی کے متعلق ناظرین کر سکیں۔

موعظتِ اخلاق میں ان کا ایک قصیدہ ہے جس کا نام بحر الابرار یا دریائے ابرار ہے
 نہایت ہی سیر قصیدہ ہے اس میں یہ التزام ہے کہ ہر شعر کا پہلا مصرع دعویٰ ہے اور دوسرا دلیل
 و شعر اس کے یاد ہیں انھیں کو لکھتا ہوں ے

عاشقی رنجِ ستِ مرداں را بسینہ راحت ست سلسلہ بندست و شیراں را گردن زیور ست
 راہِ روچوں ریا کو شد مریدِ شہوت ست بیوہ زن چوں رخ بیا را دید بہ بندِ شہوت ست
 چند قصائد ان کے صنعت لفظ و نشر مرتب میں ہیں جن میں علامہ الدین کی طرح کی ہے۔ تین
 شعر نمونہ اس میں سے بھی لکھتا ہوں ے

[illegible]

حکومتیہ: انگریزوں کی

میں بخیر و بہتر ہوں تم کو
بہترین پیشہ، لکھنا، افسانہ

۸ بهر، خسر ام، ۱، ۲، ۳

یوسف پسر یعقوب

[illegible][illegible]

کتابخانه ملی افغانستان
کابل، افغانستان

و

المقام الثاني في بيان حقيقة الإيمان

نہیں وہ کہہ رہا ہے کہ

لا براء، و لا يبرأ منه احد

و لا يبرأ منه احد

[illegible]

۵-۱۵۱

پہلے اس وقت کے شریکین کی طرف سے

بیتا کیسے ۱۰۰ تقیہ کیسے، پیسہ ۱۰۰
 ۵۰، شہید کیسے، ۱۰۰، ۱۰۰، ۱۰۰

در زمان خجی را که در این شهر است و در این شهر است

اندیشہ کے رسد کہ بہ بوسہ رکاب شاہ
گر بوسہ بر رکاب قزل ارسلان دہد
زاں سوئے کول گر پرد اندیشہ تاب
ننواذ آنکہ بوسہ براں استاں دہد
اسی بحرِ قافیہ میں سلمان ساوَجی کا بھی ایک قصیدہ شیخِ اویس کی شان میں ہے اُس میں
وہ کہتے ہیں ۷

دربوتاں بیا د وہاں تو غنچہ را
ہر دم ہزار بوسہ صبا بردہاں دہ
ہست آستانِ حضرت اقبالِ راحم
مقبل کسے کہ بوسہ براں آستان دہ
گشت ست پائے باز مشرف بہ
برپائے خویش بوسہ پیائے ازان دہ
دیکھو ظہیرِ فاریابی میرِ خسرو و سلمان ساوَجی تینوں ایک ہی مضمون کہہ رہے ہیں۔ لیکن یہاں
خسرو چونکہ مبالغہ کا حق ادا کرنا چاہتے ہیں اس لئے ظہیر و سلمان دونوں سے ان کا مبالغہ
بڑھ گیا۔

ماہِ نو کی تشبیبِ شاہیرِ قصائد نگاروں کی ایک موقع پر صاحبِ خزانہ عامرہ نے جمع
کردی ہے ہم اُس میں سے بخوبی طوالت صرف خاقانی و خسرو کی تشبیبِ درج
کرتے ہیں۔ ظہیر کے ساتھ مقابلہ اوپر گزر چکا اب تکرار سے کیا حاصل۔

خاقانی ۷

دوش چوں خورشیدِ رامصرعِ خاور ساختند
ماہِ نورِ اچوں حاملِ حلقہ سپیکر ساختند
محبِ گنجی باہِ روضِ جامِ مشکست
آن شکستِ جامِ رارسولےِ خاور ساختند
چرخِ جادو پیشہ چوں زریں توان کرد گم
دامنِ کھلمیشِ راجیبِ مقور ساختند

۴۰۰ کو روئے بزم و خرامان و ... تا بزم و خرامان و ...

۵۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

۱۰۰۰ ...

ظاہر کر گئے۔ اُسی طرح قصائد میں بھی ان ہاکمالوں کے پہلو بہ پہلو چلتے ہیں درجہ ان کا خاص میدان آتا ہی تو سب کو پیچھے چھوڑ کر آگے نکل جاتے ہیں۔

یہ ایک نامہ دراز تک چونکہ شاہزادوں اور بادشاہوں کے دربار کے زیور رہے ہیں اس لئے قصائد نویسی کا موقع ان کو بہت ملا جس نے ان کی طبیعت پر اور بھی جلا کر دیا۔ قصیدہ میں شاعر کا جو ہر وجہ کھلتا ہے۔ ایک تو مخلص یعنی گریز جہاں سے مقصد شروع ہوتا ہے دوسری تشبیب و مقصد میں توازن و لطف کا اس طرح قائم رکھنا کہ دونوں حقوق میں سے کوئی بھی بد مزہ نہ منے پائے۔

نصر بن یسار جو بنی امیہ کی طرف سے خراسان کا والی تھا اُس کے سامنے کسی نے بدعتیہ قصیدہ پیش کیا جس میں سو شعر تو تشبیب کے تھے اور صرف دس شعریں پوری مدح تھیں۔ نصر نے جو کہ خود سخن فہم تھا قصیدہ سُن کر کہا مَا بَقِيتْ كَلِمَةً عَذْبَةً وَلَا مَعْنًى لَطِيفًا وَلَا وَقْدَ شَغْلَةٍ عَنْ مَدِيحِي بِتَشْبِيهِكَ عِني الفاظ شیریں اور معنی لطیف تو سب تشبیب میں ختم ہو گئے اب مدح کے لئے گیارہ گیا تب اُس نے دوبارہ قصیدہ کہا جس کا مطلع یہ تھا۔

هَلْ تَعْرِفُ الدَّارَ لَا مَدِيحٍ دَعَا وَحْدًا مَدِيحَةً فِي نَصْرِ

یعنی کیا تو مگر عمر کے مکان پہچانتا ہے اس ذکر کو چھوڑا اور نصر کی مدح لکھے۔ اسے سُن کر نصر نے کہا۔ لَا ذَالِكَ وَلَا هَذَا وَلَكِنْ بَيْنَ الْإِمْرَيْنِ۔ یعنی نہ وہ افراط نہ یہ تفریط۔ بلکہ ان دونوں کے بین بین کلام ہونا چاہیئے۔

اس واقعہ سے یہ بتانا مقصود ہے کہ جہاں گریز میں شاعر کی قوت دیکھی جاتی ہے کہ

ان سے بہت قبل تھے کیا جاسکتا ہے۔ اس لئے کہ ان تینوں کا ایک ہی رنگ ہے۔ ورنہ
یوں تو دس میں شعر متحدہ بمعنی انتخاب کر کے لکھ دینا کچھ دشوار نہیں مگر یہ فی الحقیقت اپنی
بد مذاقی کا ثبوت دینا ہو گا مثلاً خسر و کا ایک شعر ہے۔

اوپر مرگ اگر بر سر خاکم گزری بانگِ یاتِ شنوم نعرہ زنانِ خیزم
اسی مضمون کو اسی بحر و قافیہ میں حضرت حافظ و سلمان ساوجی نے کہا ہے۔
حافظ

بر سر تربت من بامی و مطرب نشین تاسم از کنجِ لحدِ رقص کنایاں بر خیزم
سلمان

چوں شوم خاکِ بخاکم گزرے کن چہا تباہ بویت زمینِ رقص کنایاں بر خیزم
خسر نے جس ساوگی اور صفائی کے ساتھ خوش نامی پر یہ میں مضمون بیان کیا ہے وہ مذاقِ سلیم
رکھنے والوں سے پوشیدہ نہیں ہے۔ یہ امر مسلم ہے کہ عاشق جو فراقِ یار میں ہمہ تن منتظر ہے
اُس سے اتنا صبر نہیں ہو سکتا کہ معشوق کے پھونچنے کا انتظار کرے۔ پاؤں کی آہٹ
پاتا ہے اور استقبال کو کھڑا ہو جاتا ہے۔ چوں کہ یہ مضمون فطرت سے بہت نزدیک ہے بدینِ وہ
کلام نہایت بلیغ ہو گیا۔ ”بانگِ پا“ اور ”نعرہ زنان“ نے شعر کے لطف کو کیسے کیسے
پھونچا دیا۔

حضرت خواجہ حافظ نے بر خیزم کی کیفیت کو رقص سے اور بھی کیف کر دیا۔ مگر ان کو لحد
اٹھانے کے لئے ساز و سامان چاہئے۔ مے ہو مطرب ہو اور اس کے ساتھ یار کی

b6
b7C

ہی۔ لیکن غزل کا حق جس نے ادا کیا ہو اگر اس نقطہ نظر سے فہرست طیار کیا جا ہو تو بجز چند ناموں کے اور کچھ نہ پاؤ گے جن میں استاد غزل سعدی ہیں اور ان کے بعد خسرو و حسن دہلوی۔ سعدی نے جن اصول و مضامین پر غزل کی بنیاد رکھی وہ محض شاعری نہ تھی بلکہ تھاق و معارف کی چاشنی بھی ان میں تھی اس لئے خسرو و حسن دہلوی کے سوا کوئی شاعر سعدی کے متبع میں کامیاب نہ ہو سکا۔ ان دونوں میں بھی خسرو کو مرتبہ اولیت حاصل ہے خسرو کی غزلوں پر اگر ایک مختصر و جامع تنقید چاہتے ہو تو صرف اس قدر کہنا کافی ہے کہ وہی بادۂ شیراز ہے جو دوبارہ کھینچ کر دلا آتش ہو گئی ہے۔

غزل کا دوسرا دور | اس کے بعد ایک دوسرا دور غزل کا آیا جس میں خواجہ کرمانی و حافظ شیرازی ہیں اگرچہ یہ کوئی نیا دور نہ تھا لیکن بعض مضامین مثلاً ساقی و صراحی بادہ و جام میخانہ و پیر معان رند و خرابات کی مدح زاہد و واعظ کی ہجو۔ دنیا کی بے ثباتی انکا نہایت ہی جوش و بلند آہنگی سے ترانہ گایا گیا تھا۔ یہ باتیں سعدی کی غزلوں میں اُسی انداز خاص سے جو انکا طرز تھا موجود تھیں لیکن ان کا مرتبہ بنیاد کا تھا۔ خواجہ کرمانی نے انھیں بنیادوں کو ذرا نمایاں کیا اور حافظ نے اُسے آسمان تک پہنچا دیا۔ انہوں نے اپنی سُریلی آواز سے فارسی دان دنیا میں ایک مستی و مدہوشی کا عالم پیدا کر دیا جس کا نشہ کج تک باقی ہے۔ خواجہ حافظ نے جس وقت شاعری شروع کی ہے اُس وقت سلمان ساوجی و خواجہ کرمانی کا رنگ چھایا ہوا خود ان کی طبیعت میں بھی فطری جوش و مستی بھری ہوئی تھی۔ انہوں نے اپنے کلام کی بنیاد ان دونوں کی داغ بیل پر ڈالی جیسا کہ ان کے بعض اشعار سے ظاہر ہے۔

من نیم خورده خوردم و ز بادہ نرنجی
دل بر لب تو دارم می خواستن بہانہ

نصرو کہ ہست مطربان مست ناز بہر خوا
ہاں در چنن نشلے یک رقص عاشقانہ

لشکر کشید عشق و دلم ترک جاں گرفت
صبر گریز پایے سر اندر جاں گرفت

گفتی کہ ترک من کن و آزا دشو زخم
آساں بہ ترک ہیچو توئی چہ تولاں گرفت

لے آشنا کہ گریہ کنان پند میدہی
آب ز بروں مریز کہ آتش بجاں گرفت

نظاں ہم نہ کرد گویہ سو خن مرا
آنکس کہ آتش زد و از من کراں گرفت

در طوق بند گیش رود جاں بعافیت
ہر فاختہ کہ خدمت سرور و اں گرفت

کج کلما شکر انگ تنک قبائے کیستی
لا بہ گراؤ دلبر اعشویہ نائے کیستی

زیر کلاہ جعد تر تا کرت کشیدہ سر
بستہ بہ چاکلی کمر چست قبائے کیستی

مرکب ناز کردہ زین دادہ بغیرہ تیغ کنیں
ساختہ آمدہ چنن ناز برائے کیستی

سینہ بند جائے تو دیدہ بریز پایے تو
باہرہ در ہوائے تو توبہ ہوائے کیستی

خسر و خستہ راسخن بستہ شد از تو در ہن
طوطی شکرین من نغمہ سرائے کیستی

اگرچہ غزل میں مسلسل کلام نہیں ہوتا اس کا ہر شعر ایک الگ مضمون ہوتا ہی اور اسی لئے شعرا نے

غزل ایجاد کی، لیکن یہ عاشق کی گفتگو ہی۔ کبھی کبھی وہ ایک مسلسل کلام بھی کرتا ہی۔ اس لئے

اساتذہ غزل کے دیوانوں میں ایسی غزلیں بھی بکثرت موجود ہیں جن کا مضمون مسلسل ہی خسر و

کی آخری غزل جو میں نے درج کی ہے وہ تسلسل ہی کا نمونہ ہی۔

شوخی و ظرافت پر جب آتے ہیں تو ایک ایک جملے میں سو سو چمن کھلا جاتے ہیں

اکثر شعرا نے کیا ہی مگر حسنِ رو و گلیز لہجہ میں راکِ خسرو الاپ گئے ہیں انھیں کا حصہ ہے

یاراں کہ بودہ اند مذغم کج باشند یارب چہ روز بود کہ از ما جدا شدند

گر نہ بہار آید و پر سد ز دوستاں گولے صبا کہ آہ ہم گھما گیا شدند

لے گل چو آمدی ز زمیں کو چہ گو نہ آں وہیا کہ در تہ گمرو فنا شدند

آں سردراں کہ تلج سر خلق بودہ اند اکنوں نظارہ کن کہ بہ خاک پاشدند

خورشید بودہ اند کہ رفتند زیر خاک آں ذرا کہ ہر سہمہ اندر ہوا شدند

باز بچہ ہست طفل فریب متاعِ دہر بے عقل مردماں کہ بریں مبتلا شدند

غزل میں خسرو کی قادر الکلامی احاطہ انضباط و تحمین سے باہر ہے۔ ان کی عبارت میں الفاظ کو

اپنے مضمون کے ساتھ غضب کا تناسب پایا جاتا ہے جو لفظ جہاں کے لئے مناسب ہوتا ہے

وہی یہ استعمال کرتے ہیں بحروں اور قافیوں کے یہ بادشاہ ہیں چاہئے کہ بحر و قوافی انکی

روانی طبع کے سدا رہ ہوتے ہوں ہرگز نہیں بلکہ یہ اور بھی ان کی طبیعت میں جولانی پیدا کرتے

ہیں تیشاً ذیل کی غزل پڑھو۔ کیسا سر توڑ قافیہ ہے۔ مگر ہوا قلم اس وانی سے جاتا ہے کہ زمین

ہموار و مسطح معلوم ہوتی ہے

سر چو تو در آچہ و درنتہ نباشد گل شکل رخ خوب تو بہتہ نباشد

دوزند قبا بہر قدرت از گل سوری تا خلعتِ نیلے تو از لٹہ نباشد

در جنتِ فردوس کسے راند گمراہ تا داغِ غامی تو ہش پتہ نباشد

تقانی مسکین نکند میلِ جنت در صحنِ بہشت اربطی بے نباشد

کامیاب و ایام شنبه ۱۴۹۱
 آفرین و بخت و بخت و بخت
 و بخت و بخت و بخت و بخت
 و بخت و بخت و بخت و بخت

[illegible]

جاری ہیں جب تک یہ بارش نہ تھمے اُس وقت تک کے لئے معشوق سے الٹا حسِ توقف ہی
 طولِ قیام کی آرزو کس لطف سے پیش کی گئی ہے۔ افسوس ہم سطریں کی سطریں لکھ گئے لیکن وہ فرہ کہا
 جو خسرو کے ایک شعر میں ہے۔

اسی اشک کے مضمون کو ایک دوسرے شعر میں نظم کرتے ہیں اور ایک عجیب خیال کا ظاہر
 کرتے ہیں ۵

اشکم برون می افکند رازِ درونِ پردہ را آری شکایتِ ہوا بود همانِ بیدوں کردہ ا
 شعرا نے معشوق کے قیامت کو کیا کیا کچھ نہیں کہا ہے لیکن زرا اندازِ خسرو دیکھنا کہ وہ کیا کہتے
 ہیں اور کس طرح کہتے ہیں ۵

یارِ بآں بالا گرا ز آبِ حیواں بختیند یا مگر جانِ کساں بگذاختند آں بختیند
 شیرہ جانی لے شیریں بر کشیدند از نہاں دسِ تن شیریں از آں شیریںی جانِ بختیند
 آتشِ عشق سے سوختہ و برشتہ عاشق جب اپنے معشوق کو دیکھتا ہے تو اس میں ایک حیاتِ تازہ
 آجاتی ہے۔ اب وہ اس آتش سے متعجب ہے حیاتِ بخشی کی وجہ پوچھے تو کس سے پوچھے خالقِ عالم
 کو پکارتا ہے۔ اور پوچھتا ہے کہ تو ہی بنا۔ اس کا خمیر آبِ حیات سے ہے جس کی تاثیر سے مجھ میں جان
 پڑ جاتی ہے یا بہت سی جانوں کو کھلا کر یہ ایک جسم بنا ہے یا شیریں جانوں کا شیرہ و روح کھینچ کر یہ
 ایک جسم شیریں بنا ہے۔ دیکھو کیسا لطیف و شیریں خیال ہے۔

نظم کے پرکھنے والے اربابِ بصیرت کا یہ فیصلہ ہے کہ بعض بعض اشعارِ خسرو کے ایسا بلند پایہ
 رکھتے ہیں کہ ہر شعر ایک دیوان کی قوت رکھتا ہے۔ مثلاً ۵

سے مہر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر

۵۰

۱۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۲۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۳۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۴۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۵۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۶۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۷۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۸۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر

۵۱

۱۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۲۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۳۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۴۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۵۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۶۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۷۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر
 ۸۔ پتھر کے لئے پڑا ہے۔ یہ سب کچھ دیکھ کر

پر رحم آجائے۔ غزل میں شاعر کا بس ہی کمال ہے۔ اس جگہ چند اشعار لکھے جاتے ہیں تاکہ ہر ایک کی مثال ناظرین کے سامنے ہو مثلاً :

ایک شخص جس کے مسلمہ فضل و کمال نے اُسے محسوس و خلائی بن کر رکھا تھا عاشق ہو کر
سب کچھ کھو بیٹھا ہے اب وہ حاسدوں سے کہتا ہے خوش ہو کہ تمہاری مرادیں پوری ہوئیں دیکھو
میں وہی یکتا ہے زمانہ ہوں لیکن اب نہ فضل مجھ میں رہا نہ کمال۔ اس مضمون کو خسرو اس
در دے ادا کرتے ہیں کہ سُننے والے کا دل بھر آتا ہے

حد می بردی اے دشمنِ قبل و نشِ خسرو بیاتاً بر مرادِ خاطرِ خود بینی اکُنش
معشوقِ جن کو اپنے بناؤ و سنوار کے سو کسی سے کوئی غرض نہیں ہوتی اُن کے اس
استغنا اور خود آرائی کو یوں بیان کرتے ہیں

گل چہ داند کہ حالِ بلبلِ کسیت اوہیں کارِ رنگ و بو داند
معشوقِ سامنے سے گزرتا ہے عاشق کے دل پر ایک بجلی گرتی ہے۔ اب طبیعت پر قابو نہ
نہ دل پر اختیار استغنا نہ کرتا ہے تو دارالافتضا و دارالافنا کوئی بھی اس مظلوم کی داد رسی
نہیں کرتا اس مضمون کو دیکھو

کافرے رفت و دلمِ غارتِ کرد شہرِ سلام و مرادِ د نہ بود
معشوق کی ہر ہر ادا ہے کہ دل چھینے لیتی ہے۔ عاشق کا ایک دل کس کس کا مقابلہ کرے۔
بجائے چاہے تو یہ بھی ممکن نہیں۔ آخر گہرا کراہی سے تدبیر پوچھتا ہے
لب و دہان و رخت ہر یکے بلائے دل اند کیے دلم چہ کند جانبِ کد ام شود

ادا ہو جاتے تھے۔ آخر دور قدما میں غزل نے اپنا مستقل وجود اختیار کیا لیکن اُن غزلوں کا یہ رنگ تھا کہ چمن سے گزرے ایک نگاہ بھولوں کے خوش رنگ تختے پر بھی ڈالی اور بڑھ گئے۔ اچھی صورت سامنے آگئی۔ آنکھیں ٹھنڈی ہو گئیں۔ کبھی کبھی دل میں ایک گدگدی سی ہو گئی اور بس۔ جام و صراحی مَخل میں رکھی گئی تو شاعری نے دو ایک گھونٹ تبدیلِ فائقہ کر لیا۔ یہی انداز دوسرے دور تک رہا۔

لیکن تیسرے دور میں نظم محض تفریح کے لئے رہ گئی۔ جوش اور ولولے ٹھنڈے ہو چکے تھے۔ اصل مردی مٹ رہی تھی۔ اس لئے اس دور میں نظم اور کاموں سے فارغ تھی۔ صرف ایک غزل سرائی تھی جس سے بزمِ سخن کی گرمی تھی۔ زبان زیادہ منجھ کر صاف ہو گئی تھی۔ سعدی اسی تیسرے دور کے رنگین بیان شاعر تھے۔ لیکن یہ صرف شاعری ہی تھے بلکہ ایک عالم و ولی کامل بھی تھے۔ انہوں نے غزل میں تصوف کی آمیزش کی اور نہایت لطف سے حقائق و واردات قلبیہ کو غزل میں کہنا شروع کیا۔ عشق و حسن کے راز و نیاز اور اُس پر تصوف کی چاشنی پھر زبان کی صفائی و شیرینی۔ کلام میں نیچگی و گھلاوٹ ان چیزوں سعدی کو غزل کا امام بنادیا۔

خسر و بھی اسی دور میں مسند شاعری پر جلوہ افروز ہوئے۔ قاعدہ ہو کہ اگر کسی زمانے میں کسی ناظم یا ناثر کا طرز اہل زمانہ کے مذاق و خیال کے مطابق ہو تو پھر وہی طرزِ لہجہ و وقت عام پسند ہو جاتا ہے اور خواہی مخواہی اُس زمانے کے ناظم یا ناثر کی نظم و تحریر کا جزوِ تفک بن جاتا ہے اور رفتہ رفتہ بلا آورد و لسی ہی عبارات مضامین و خیالات ہر ایک نے می جو ہر کے

تایثر کلام اہل دل جو کچھ کہتا ہے اُسے ایک اہل دل ہی سمجھ سکتا ہے۔ ترک جہانگیری و دیگر تذکرو
مسل داغستانی وغیرہ میں یہ روایت مقبر موجود ہے کہ جہانگیر نے صوفیہ کی دعوت سماع کی
مجلس گرم ہوئی۔ قوال نے امیر خسرو علیہ الرحمہ کا یہ شعر گانا شروع کیا ہے

ہر قوم رہت رہے دینے و قبلہ گاہے من قبلہ رہت کردم برہمت کج گاہے
مولنا علی احمد مہر کن نشانی تخلص اُس وقت وجد و رقص میں آئے۔ جہانگیر نے اس شعر کا
مطلب پوچھا مولنا اُسی طرح رقص کرتے ہوئے جہانگیر کے سامنے گئے اور فرمایا کہ ہنود
اپنی کسی عید میں عورت و مرد سب کے سب جوق و جوق نہایت شان و شوکت سے دریا کنارے
جمع ہو رہے تھے اور بموجب اعتقاد غسل کر کے ثواب حاصل کر رہے تھے حضرت سلطان
بھی اُس وقت سیر کرتے ہوئے اُس طرف گزرے۔ اُن کے اس شغف مذہبی و انہماک کو
دیکھ کر آپ نے خسرو علیہ الرحمہ کی طرف جو ہر کا بتھے اشارہ کر کے فرمایا ہے

ہر قوم رہت رہے دینے و قبلہ گاہے

اُس وقت ٹوپی حضرت سلطان المشائخ کے سر مبارک پر اتفاقاً کچ تھی خسرو علیہ الرحمہ نے
فوراً دوسرا مصراع

من قبلہ رہت کردم برہمت کج گاہے

عرض کر کے پورا شعر کر دیا۔ مولنا علی احمد روایت ختم کر کے چاہتے تھے کہ اپنے سر پر ہاتھ
سے جائیں تاکہ ٹوپی اپنی اُسی طرح کج کر کے جہانگیر کو دکھائیں کہ اس شان سے کلاہ مبارک
حضرت سلطان المشائخ کی کج تھی لیکن ہاتھ کا اٹھنا تھا کہ وجد کا وہ عالم طاری ہوا کہ ایک

ان چاروں سے ماوراجو عالم ہیں ان کی سیر سے ان کی چشم بنیا بصارت حاصل کئے ہوئے تھی اور انھیں عالموں کی آب ہوا میں ان کے قوائے باطنی نے پرورش پائی تھی۔ دل خستہ تھا اور آتش عشق سے برشتہ زبان صرف دل کی ترجمان تھی اور بس خسرو دل کی برشتگی و سوختگی کچھ ازل سے ہی لیکر آئے تھے جس کو حسی نسبت نے اور بھی بھڑکا دیا تھا۔ اُس پر شیخ طریقت حضرت سیدنا نظام الدین اولیا سلطان المشائخ محبوب الہی (رضی اللہ عنہ بجزمتہ) کی توجہ ظاہری و باطنی جب پڑتی تو اُس آتش کی شعلہ نشانی افسردہ دلوں کو اور بھی جلا کر خاکستر کر دیتی۔

لطائفِ شرفی، سفینۃ الاولیا، سیر الاولیا، سبع سنابل، نفحات الانس وغیرہ میں خسرو علیہ الرحمہ کے شرافتوں دل کے متعلق حضرت سلطان المشائخ کے یہ کلمات نقل کئے ہیں:-

ایک بار آپ نے فرمایا کہ ”کل قیامت میں جب خداوند عالم پوچھے گا کہ میرے دربار کے لئے کیا تحفہ لائے تو میں خسرو کو پیش کر دوں گا“ پھر کسی وقت ارشاد ہوا کہ ”کل قیامت میں ہر ایک شخص کسی شے پر ناز کرے گا اور اے ترک میں تیرے سوزِ سینیہ پر ناز کرے گا“ اکثر دعائیں یوں فرماتے کہ ”اے بسوزِ سینیہ! میں ترک م بخش“ اور اس کا اشارہ حضرت خسرو کی طرف فرماتے۔ اللہ اللہ وہ کیا دل تھا اور دولت عشق سے کیسا مالا مال تھا۔

اسی سوز و گداز نے خسرو کو حضرت سلطان المشائخ کا ایسا محبوب بنا دیا تھا کہ

آمین شہوتی ہی۔ اس کی نبیاد سعدی علیہ الرحمۃ نے ڈالی تھی جس پر ایک قصہ عالی نشان
خسر و قلیم سخن نے تعمیر کر دیا۔

تخیل کا کمال | بیان کی اس صنف میں خصوصیت کے ساتھ ان کا تخیل بہت ہی بلند پایہ
اور کلام میں رکھتا ہے۔ اپنے تخیل کو یہ جہانی جامہ پہنا کر اس طرح پیش کر دیتے ہیں جس
ان کا تخیل باقی نہیں رہتا بلکہ وہ گوشت و پوست و استخوان سے درست ملکوتی
روح پھونکی ہوئی مورتیں ہوتی ہیں۔ تمثیلاً ذیل کے اشعار دیکھو۔

مثال | گل اندر خواجگاہ نگرں افتد چوں زود بو | لیکن عشق بازاں را خاکست و خواجگاہ اُفتد
اول | از چہشت کاروان صبر من تا راج کا خرد | مسلماناں کسے دیدست کا نذر شہر راہ اُفتد

مثال | فصل نوروز کہ آرد دطرب بر بزم خلق | چشم بد دور مرا موسم باراں آورد
دوم | ہر سحر باد کہ بر سینہ من کر دگر | در چمن بچے کباب از پے مستاں آورد

انھیں اشعار کو دیکھو تخیل کیسا اعلیٰ ہے اور پھر کلام میں کس طرح درد کوٹ کوٹ کر بھرا ہے
کہ دل تڑپ کر رہ جاتا ہے یہ شاعرانہ حیثیت ہے بھی اعلیٰ مظہر ملکوتی عالم میں حسن و عشق
حقیقی کے خیالات میں محو اور دوسرے نازک تر جذبات لطائف میں غرق زندگی
بسر کرتے تھے اور ان کے لئے بقول انہیں کے ہے

(یک بلبل خوش نولے و دل کش بہتر ز دوصد کلایغ ناخوش) ہے۔

صاحب سیر لا دلیا لکھتے ہیں کہ اوائل میں جب امیر خسرو شعر کہتے تو اس کو اپنے
شیخ طریقت حضرت سلطان المشائخ (رضی اللہ عنہ) بھرمتہ کو دکھایا کرتے تھے۔ ایک

طبل کہ سوراخ کندش بہ پست
 بہر بردی رفتن آواز اوست
 تان شود خستہ بصد جا دولت
 نور حقائق نشود حاصلت
 چہرہ سنگ ارنہ کنی گو بگو
 دانہ کجا سود شود جو بجو

مثال سوم | دل کیا ہے۔ اس کی کیا قدر ہے۔ اس کی زندگی کیا ہے۔ اس کی موت کیا ہے
 ان امور کو جس شاعرانہ پیرایہ میں اور جس تحقیقانہ طریقے سے اُنہوں نے بیان کیا ہے
 اُنھیں کا حصہ ہی کہتے ہیں۔

چون تن آدم بگل آرستند
 خانہ جاں بہر دل آرستند
 آدمی آنست کہ درو گدلست
 در نہ علف خانہ آب و گلست
 دل نہ ہماں قطرہ خونست
 کز خور و آشام برآرد نفس
 دل اگر ایں مہرہ آب و گلست
 خرم از اقبال تو صاحب دلست
 لیکل آن شد کہ ہوا در دست
 زندہ بجاں خود ہمہ حیواں بود
 و ز طرفے بوی و فائے در دست
 زندگی دل چہ بود ہوس و چاک
 زندہ بدل بپش کہ عمر آں بود
 غمزدہ بہ جاں کہ غم اندوز نیست
 زندگی کا لبدی چسیت خاک
 سردی دل مردگی دل بود
 سوختہ بہ دل کہ درو سوز نیست
 خوں چو بہ تن سرد شود گل بود

مثال چہارم | عشق کی کیا شان ہے عشاق کی کیا روش ہے۔ عشق کا کیا درجہ ہے ان
 باتوں کو اس وجد و کیف میں بیان کرتے ہیں کہ اگر ذرا غور کرو تو دل روحانی سرور

اُسے یہ معلوم ہوتا ہے کہ ساری گردش گردش پر کار تھی دائرہ امکان سے ذرہ برابر بھی
 قدم آگے نہ بڑھا تو میا خستہ کہ اٹھتا ہے سبحان رب العزت عما یصفون - اب
 اس ایک شعر کو دیکھو چند سادے الفاظ میں کس وضاحت آیتہ کریمہ کی معنی خیز تفسیر کی
 ہے۔ کس طرح دریا کو کوزہ میں بند کیا ہے۔ یہ ہر زورِ کلام اور حسن بیان۔

دوسری مثال | اس عقیدے کو کہ اللہ تعالیٰ عالم الغیب ہے اور جو کچھ عالم کون میں ظاہر ہوتا
 اور دوسرا مسئلہ | ہے وہی مقتضائے مصلحت ہے۔ وجود و عدم دونوں اُس کے تحت حکم
 ہیں۔ نیستی و ہستی کوئی بھی حکمت سے خالی نہیں، کس صفائی و روانی سے نظم کا جاسہ
 بنایا ہے۔

دانندہ توئی بہرچہ رازست سازندہ توئی بہرچہ سازست

ازبودنی بہرچہ بود دارد ازتور قسم وجود دارد

واچیز از عدم ست نام او نیز از حکمت ست ماندہ ناچیز

بود ہمہ گشتہ از تو موجود حکم تو رواں بہ بود و نا بود

تیسری مثال | صرف عقل علیہ معرفت باری تعالیٰ ہے یا نہیں اس کا یوں جواب دیتے
 اور تیسرا مسئلہ | ہیں۔

لوامع صفتش ہست چشم پوش عتو چو آفتاب کے نورش حجابِ بصارت

حکیم گفت شناسم بعقل نیرداں را زہے کمالِ حماقتہ اس چہ گفتارست

کنہ باری تعالیٰ تک عرفا کی رسائی ہے یا نہیں اس کا کیسا خوبصورت جواب دیا ہے۔

مثال پنجم۔ جو ہر ذاتی | ایسے ایسے مضامین کو کہ صرف تمنائپستی سے بلندی تک نہیں پہنچا سکتی
چاہئے نہ آبائی | دوسرے کے بھروسے کام نہیں چلتا استخوان فروشی دون ہمتی ہر کچھ ایسے
دل میں گھر کر جانے والی ادا اور روانی سے بیان کر جاتے ہیں کہ بے خواستہ واہ واہ
نکل آتی ہے۔

پست نہ گردد بہ تمنای بلند | گرچہ بہ نگشت کند پای بلند
نیکہ چہ آری بعصای کساں | زندہ نشد کس بہ بقای کساں
چند ز باد پدر و جد پری | باد بود ہر چہ نہ از خود ہری
خرد کا تصوف | تصوف کے اہم و معرکہ آرا مسائل کو جس صفائی و روانی سے انہوں نے
نظم میں بیان کیا ہے اس سے قطع نظر کمال شاعری زور کلام اور حسن ادا کے یہ بھی معلوم
ہوتا ہے کہ اس راہ کا منزل شناس کہہ رہا ہے۔

اکثر و بیشتر شرعاً نے یہ سمجھا کہ مثل گل و بلبل اور معاملات ناز و نیاز کے مسائل تصوف
بھی صرف زبان و بیان چاہتے ہیں حالانکہ بقول سعدی شیرازی ۵

قدم باید اندر طریقت نہ دم | کہ اصل ندارد و دم بے قدم
ایسے شعرا جو خود مقامات تصوف کے طے کرنے والے نہیں ہیں صرف الفاظ و مصطلحات
صوفیہ لیکر اشعار میں نظم کرو یا کرتے ہیں۔ اہل دل گردہ اُسے خوب پہچانتا ہے کہ یہ قال ہے
حال نہیں۔ مولانا رومی علیہ الرحمہ ایسے ہی شعرا کے متعلق ثمنوی شریف میں فرماتے ہیں
لفظ درویشاں بدزد و مردودوں | تانجو اندر بسیمے ایں فسوں

عرصہ عالم بہ مسافت تیرا	دولت عالم بہ خلافت تیرا
جلِ درید تو گندہ بلند	در شرفِ گنگرہ اندک بند
نورِ تو ہنگامہِ نجمِ شکست	دستِ تو تسبیحِ ملائکست
جانِ جانِ ہمہ عالم توئی	دانیچہ گنجِ بجاں ہم توئی
تو شمسِ قلمِ تو ہر دوسرے	تو ملکِ تختِ تو شد چارپائے
گنجِ خدرا تو کلیدِ آبدی	نہ از پے بازیچہ پدید آمدی
چرخِ کہ از گوہرِ احسانت خست	آئینہ صورتِ رحمانت خست
آئینہ زیں گو نہ کہ داری چنگ	آہ ہزار آہ کہ داری بنگ

اشعار مذکورہ بالا میں جو صنائعِ عجیبہ و تلمیحاتِ لطیفہ ہیں اُس کے بیان کا کہاں موقع شعر و سخن سے اگر کچھ بھی مذاق آشنا ہو تو خود ہی سمجھ لو۔ کرامتِ انسانی کا جو فلسفہ بیان کیا ہے وہ شاعر کے خواص سخن و تشاور فن ہونے کی دلیل ہے۔ اس حکیمانہ انداز سے اس بیان کی بداد نہایت کی گئی ہے کہ جس کی داد دی نہیں جاسکتی۔ صرف اسی ایک پہلو کو لو کہ جس طرز اس نصیحت میں مرصع کاری کی گئی ہے اس سے فلسفہ نفسیات پر خسرو کا کیسا ملکہ ظاہر ہوتا ہے۔ عالمِ فلسفہ نفسیات سے یہ امر مخفی نہیں کہ جب کسی کے ساتھ محقرانہ برتاؤ و رسوا کن انداز سے گفتگو کی جاتی ہے تو اُس سے مخاطب میں قطع نظر نفرت کے ایک طرح کی پست ہمتی او پست ہمتی سے شریف جذبات کا فنا اور اُس کے فنا سے کمینہ عادتوں کا نشو و نما شروع ہو جاتا ہے۔

۲۰	۲۱
۲۲	۲۳
۲۴	۲۵
۲۶	۲۷
۲۸	۲۹
۳۰	۳۱

۳۲

۱- ...
 ۲- ...
 ۳- ...
 ۴- ...
 ۵- ...
 ۶- ...
 ۷- ...
 ۸- ...
 ۹- ...
 ۱۰- ...
 ۱۱- ...
 ۱۲- ...
 ۱۳- ...
 ۱۴- ...
 ۱۵- ...
 ۱۶- ...
 ۱۷- ...
 ۱۸- ...
 ۱۹- ...
 ۲۰- ...
 ۲۱- ...
 ۲۲- ...
 ۲۳- ...
 ۲۴- ...
 ۲۵- ...
 ۲۶- ...
 ۲۷- ...
 ۲۸- ...
 ۲۹- ...
 ۳۰- ...
 ۳۱- ...
 ۳۲- ...

جاں کن کہ غرض بہ چنگ یابی کاں کن کہ گم بہ سنگ یابی
 زاندیشہ و قیقہ نفسہ خیزد وز بخیستن آرد مغر ریزد
 یک شاخ کمیوہ و ہدتر بہتر ز ہزار باغ بے بر

مثال سوم۔ بلندی | یا مثلاً انہیں ہمت کی بلندی اور حرص و پست ہمتی کی مذمت مقصود
 ہمت پستی حرص | ہو تو اُسے اس طرح پیش کرتے ہیں ۛ

ہیج کسے رہ سوئے بالا نیافت تا قدم از ہمت والا نیافت

پتری دل سوئے بلندی کشد پستی ہمت بہ نثر ندی کشد

تشنگی آپ رود ز آب جو تشنگی چشم برد آبرو

دیکھو یہ پیش پا افتادہ مضامین ہیں۔ شعراے سلف انہیں طرح طرح سے بیان بھی کر چکے
 ہیں پھر اب اس انداز سے بیان کرنا کہ طبائع متوجہ ہو جائیں اور سامع اُسے فرسودہ
 سمجھے ک غفلت نہ کرنے پائے بیان کا کمال نہیں ہو تو کیا ہو؟ ہر شخص جانتا ہو کہ کاہلی
 اچھی چیز نہیں مگر خسرو نے جس شان سے اس کی برائی دکھائی ہو وہ ایک بے نظر
 فلسفہ ہو ۛ

آں خواجہ کہ کاہلی ست خویش کاہل تر از دست آرزویش

یعنی قوالے علیہ کے تعطل کا اثر جذبات پر پڑتا ہو انسان جب مست و کاہل ہو جاتا ہو
 تو یہی نہیں کہ کام نہیں کرتا ہو بلکہ آرزو و تمنا حوصلے و دلوے یہ سب فنا ہو جاتے
 ہں نہ دل میں اُننگ باقی رہتی ہو نہ حوصلہ۔ جس قدر اس شعر پر زیادہ غور کیا جائے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے
 راجہ جی، ہر گز نہ آئے

۵۔ سچے سچے دل سے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

جیتے ہوئے سر پہ ہر گز نہ آئے

کے اسلوب سے بیان ہوئی ہے اس لئے جس کی طبیعت جس سے مناسبت رکھتی ہوگی
اُس میں ایک جنبش کا پیدا ہو جانا ایک لازمی امر ہے اس حساب سے ان کو شاعر کہنا کچھ بیجا
نہ ہوگا۔

فیض بھینچا تا ہر تسلیم کو اُس قلم نفع بخش خلق ہے جو کچھ کیا اُس نے رقم
اب ہم بعض نمونے کلام خسروی کے نمونہ پیش کرتے ہیں تاکہ اس اجمال کی تفصیل ہو جائے
اگرچہ ان کا سارا کلام بجا ہے خود نمونہ ہے جہاں سے چاہو اٹھا کر دیکھ لو، کچھ انتخاب کرنے کی
حاجت نہیں۔ لیکن چوں کہ اس کتاب کے پڑھنے والے کی سہولت اور خسرو کی شاعری سے
اُس کی ایک عام وقعت مقصود ہے۔ اس لئے جابجا سے مختلف نمونے لے کر یکجا
جمع کر دیے جاتے ہیں۔

کلام خسرو کا | یہ نکتہ یاد رکھنے کے قابل ہے کہ نصیحت گری بادی النظر میں جس قدر سہل و
ناصحانہ پہلو آسان معلوم ہوتی ہے مگر فی الحقیقت اُسی قدر اہم و معرکتہ آلا رہے۔ ناصح اگر ان
نکات سے آگاہ نہیں ہے جس سے نصیحت کی تلخی و ناگواری دور ہو کر گوارا بلکہ خوش گوار
ہو جاتی ہے تو ہمیشہ اُس کی نصیحت مقبولیت سے محروم رہیگی بلکہ بعض اوقات اُس کا سننا بھی
گراں گزرے گا۔

خسرو علیہ الرحمہ کے ناصحانہ شعرا میں قطع نظر شاعرانہ صنائع بدائع کے یہ بھی بڑا کمال
ہے کہ نصیحت ایسی دل گیر و دل پذیر طرز میں پیش کرتے ہیں کہ بے اختیار دل لبیک کہہ اٹھتا

-فہم

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

[illegible]

کی خسروی تمام ہناتِ نظم پر من و جب ظاہر ہو جائے۔

اربابِ فن نے کلامِ مظلوم کی جو قسمیں کی ہیں ان میں پانچ قسمیں اصل ہیں۔ غزلِ قصیدہ
مثنوی، رباعی اور قطعہ پھر ان میں بھی باعتبار مضامین تنوعات گوناگوں پائے جاتے
ہیں۔ جن کا بیان اپنے اپنے موقع پر آئندہ آئے گا۔ لیکن ناصحانہ، حکیمانہ، عشقیہ، رزمیہ
اخلاقی جذبات کی مصوری اور مناظر کی نقاشی یہ وہ اقسام ہیں جہاں شاعر کی طبیعت کا
اصل جوہر کھلتا ہے۔

کلامِ خسرو اور ہر دور کے سخن | خسرو علیہ الرحمۃ میں یہ کمال ہے کہ نظم کی کوئی قسم ایسی نہیں ہے جس میں ان کے
قلم کی روانی و دریا کی موجوں کی طرح لہریں نہ مارتی ہو مگر چہ ان کا
وجود و وثالث کے شعرا میں پایا جاتا ہے لیکن ان کے کلام کی یہ خصوصیت ہے کہ ہر دور
کے محاسن ان کے کلام میں موجود ہیں۔ سادگی، سنگینی، دستواری، جوہر و اقل کی متنازعیت
ہی ان کے کلام میں بکثرت اس کے نمونے پاؤ گے رنگینی، لطافت اور ملائمت جو وہ
ہنائی کا کمال ہے ہر اس آرائش سے بھی کلامِ خسرو بہ تمام و کمال فرین و مرصع ہے۔
ہر طرح کے اسامی مضامین، فرادانی و اکنار کے ساتھ خزانہ خسروی میں پائے
جاتے ہیں۔

یہ امر محتاجِ بیان نہیں کہ خسرو کا دور ایسے زمانے میں آتا ہے جب کہ نظم پوری آرائش
سے آراستہ و پیرستہ ہو چکی ہے۔ اسلاف نے ہر طرح کے مضامین کا احاطہ کر لیا ہے زبان بھی

اُن کے ہاتھوں سے سوا ٹھنڈے۔ اُس وقت یہی آگ اُنہیں رحمت پہنچاتی ہے۔ اور حیات کو خوشگوار رکھتی ہے۔ اب لفظ آتش کو وہ مختلف اسماء سے ترکیب دینگے اور ایسے معانی پیدا کریں گے جن سے حستی رونق و قدر وغیرہ کے مفہوم سمجھے جائیں مثلاً آتش بیان آتش بکبار آتش بے دود وغیرہ۔ اس گرمی کی ضد سردی ہے۔ وہ اُنہیں نامرغوب ہے۔ تو اس سے جس قدر مرکب بنائیں گے اُن میں بے رونقی و کستی و کاہلی کا مفہوم ہوگا مثلاً سرد مہر۔ سرد نفس۔ سرد رو وغیرہ۔ یہ الفاظ کی ترکیب اہل فارس سے مخصوص ہے۔ عربوں کو اس طرح ترکیب کر الفاظ میں وسعت پیدا کرنے کی ضرورت نہیں۔ اولاً اُن کے پاس اس قدر انکسار لفظ ہے جو اُنہیں ایسی ضرورتوں سے محفوظ رکھتا ہے پھر اُن کی زبان ایک بولتی زبان ہے۔ لفظ اپنا مفہوم اور فلسفہ اس طرح بیان کرتا ہے کہ آج حیرت ہوتی ہے کہ خداوند اوہ بھی آخر بشر ہی جنہوں نے ایسی زبان وضع کی۔ ثانیاً ایک ہی مادے کو مختلف ابواب میں لے جا کر عجیب معانی پیدا کرتے ہیں۔ ثالثاً اسم ظرف و اسم آلہ وغیرہ مشتقات اپنا وسیع دامن رکھتے ہیں۔ اُنہیں وجوہ سے عربوں نے دیگر اسماء کو عجم کہا اور بیچ کہا۔ عربی الفاظ کی بحث بہت ہی نادر و لطیف بحث ہے لیکن یہاں جس قدر بیان کرنا ضروری سمجھا گیا اُس قدر عرض کر دیا۔

تفصیل کے لئے دوسری ملاقات چاہئے۔

مل رہینگے ترے کوچے میں کبھی دلِ اہم یار باقی ہے تو صحبت ہو دلِ را باقی

[illegible]

عربِ گستانی و کوہستانی ملک کے رہنے والے باغ و بہار کا نام و نشان تک
 نہیں جانتے۔ اس لئے وہاں آپ نے تو سنبھل سونگھیں گے، نہ نرگس کی مستی دیکھیں گے نہ لالہ
 کا ساغر آپ کو ملے گا۔ چوں کہ اُن کا خبریہ نما ملک ان چیزوں کے پیش کرنے سے قاصر ہے
 اس لئے عربی شاعری میں نہ تو ان چیزوں کا بیان ہے نہ ان سے تشبیہ اور ہتھارے کا
 نشان۔ بہاریہ مضمون ایران کا حصہ ہے۔

بہار کا نمونہ خزاں میں | اس دورِ آخر میں جب کہ ایران ایران نہ رہا، نہ ملک کی طرف توجہ رہی
 نہ اُس کی آبادی و شادابی کا خیال رہا۔ سلطنتِ فاطمہ اہل ملک کا ہل۔ اُس پر بھی قاتلانی
 جو بہاریہ قصائد لکھے ہیں اُس سے سمجھنا چاہیے کہ ایران جب زندہ ہو گا تو شعرا کیسے کیسے
 مضامین کا چمن کھلاتے ہونگے ہم چند شعر قاتلانی کے محض لطفِ ناظرین کی غرض سے پیش
 کرتے ہیں۔

بہار آمد کہ از گلبنِ ہی بانگِ ہزار آید	بہر ساعتِ خروشِ مرغِ زار از مرغزار آید
تو کوئی ارغنونِ بستند بر ہر شاخ و ہر برگے	ز بس بانگِ تدر و صلصل و دواجِ سارا آید
بجوشد مرغِ جاں چوں بونے گل از گلستانِ خیزد	بپرد مرغِ دل چوں بانگِ مرغِ از شاخِ آید
یکے گیر و یکف لالہ کہ ترکیبِ قلعہ دار د	یکے بر جلِ کند نخس کزو بونے چکار آید
یکے بادِ برِ سادہ بطرفِ بوستاں گرد د	یکے با ساغرِ بادہ بطرفِ جو بہار آید
یکے بر لالہ پاکو بد کہ ہر ہر رنگِ حلی دار د	یکے از گلِ بوجہ آید کہ وہ وہ بونے یار آید

آمیزش ایران بہت جدت کی تو قاصد کی قسمت پر رشک گیا۔ مامون الرشید کے وٹھنا
یہ ہیں۔

بُعْثُكَ مُشْتَاقًا فَفُرْتُ بِنَظَرَةٍ وَأَغْفَلْتَنِي حَتَّى أَسَاتَ بِكَ الظَّنَّ

[میں نے تجھے کس اشتیاق سے قاصد بنا کر بھیجا پس تیری نظریں تو اُس کے دیدار سے بہرہ اندوز ہو گئیں

اور میری جانب سے تو ایسا غافل ہو گیا کہ اپنے بارے میں تو نے میرا خیال بُرا کر دیا]

وَنَاجَيْتُ مَنْ أَهْوَىٰ وَكُنْتُ مُقَرَّبًا قِيَالَيْتَ شِعْرِي عَنْ دُرُودِكَ مَا غَنَىٰ

[تو نے اُس سے سرگوشیاں کیں جسے دل چاہتا ہی اور اُس سے نزدیکی حاصل کی سوائے کاش تیری اس

نزدیکی کی مجھے خبر ہوتی اور میں اس سے بے پروا نہ ہوتا]

وَرَدَدْتَ طَرْفًا فِي نَحَاسٍ كَجَهَنَّا وَمَتَّعْتَ بِاسْتِمَاعِ نَفْعَتِهَا أَذُنًا

[تو نے بار بار اپنی نگاہ اُس کے چہرے کی خوبصورتیوں کی طرف ڈالی اور تو نے اپنے کان کو اُس کے

خوش آئند نغمات سے لذت گیر بنایا]

أَرَىٰ أَثَرًا مِنْهَا لَبَعَيْنِكَ لَمْ تَكُنْ لَقَدْ سَرَقَتْ عَيْنَاكَ مِنْ وَجْهِهَا حُسْنًا

[تیری آنکھوں میں ایسی علامت میں دیکھتا ہوں جو پیشتر نہ تھی البتہ تیری آنکھوں نے اُس کے زیبا چہرے

سے حسن چُرا لیا ہے]

خلاصہ یہ کہ عرب کی شاعری جیٹ گئی اور عجم کی تقلید اُس میں آگئی اُس وقت بھی عشق کو

وہ رتبہ نہ ملا جو اُسے ایران میں حاصل تھا۔ یہ ایرانی ہی شاعر میں کمال ہو کہ وہ ادا سے

معشوقانہ کو بیان کرتا ہے بیان کرتا ہے جب تھک جاتا ہے تو ضیق بیان کو اس طرز میں کسر جاتا

خط نمودار ہوتا ہے اُس وقت عشاق آتے ہیں اور دونوں ہاتھوں سے کلیجہ تھام کر کہتے ہیں
 گفتم ز غمت دایم از سبزہ میدان دراکہ ز خط حسن رخت گشت دوبا
 حسن سبز بخت سبز مرا کرد ایسر دایم ہم رنگ نہیں بود گرفتار شدم

خط و سبزہ کے | اسی خط اور سبزہ سے شعر نے گوناگوں مضامین پیدا کئے۔ عرب غریب ان
 مضامین | باتوں کو کیا جانے یہ تو خصوصیات ایران ہیں۔ اب اس سے اس نتیجہ پر پہنچئے
 کہ جو بچہ بدر شعور سے پہلے معشوق بنا ہوا اور جوانی تک معشوق رہا ہو وہ جب عاشق بن کر
 شعر و سخن کے میدان میں آئے گا تو بالیقین اُس کے کلام میں نزاکت و لطافت اور ایک
 طرح کی چمک و شیرینی ہوگی اور یہی وہ چیزیں ہیں جن سے ایک غزل کی آرائش ہوتی ہے
 یہ ظاہر ہے کہ ایسے شاعر کے منہ سے جو بات نکلتے گی وہ نازک و لطیف ہی بن کر نکلتے گی
 عشق اور اُس کے معاملات و واقعات کو اس سے بہتر کون جان سکتا ہے مصرع

باشیر اندروں شد با جاں بدر برآید

انہما اکبر من نفعہما | یوں تو عاشق و معشوق کے ناز و نیاز کو ہر دل جانتا ہے۔ مگر اس جاننے اور
 اُس جاننے میں آسمان و زمین کا فرق ہے۔ یہاں خود حدیث نقد حال ماست آں کا قصہ ہے
 وہاں دوسروں کی سنی سنائی باتوں پر اکتفا ہے۔ اس میں شک نہیں کہ غزل کی ایجاد اور
 وقوع گوئی کی ایراد نے فارسی شاعری میں چار چاند لگا دئے زبان سے الفاظ کیا نکلتے
 ہیں فصاحتِ شیراز کا شیرہ بہتا ہے۔ شہد و شیر کی نندوں کی روانی کا فرہ آجاتا ہے۔ لطیف سے
 لطیف تر محاورات پیدا ہوتے جاتے ہیں۔ لیکن دوستو انصاف شرط ہے۔ اسی شاعری و

ہیں مگر تاریخ کا منصب انھیں کسی طرح نہیں دیا جاسکتا۔ اس کی وجہ جو کچھ بھی ہو۔ لیکن یہ کہنا کہ شہنوی کی ایجاد اہل ایران کی خصوصیات میں سے ہے ایک مرد قحطی کا اظہار ہوگا۔

(۲) غزل

دوسری خصوصیت نظم فارسی کی غزل سرائی ہے۔ اس کے ایجاد و ایزاد کا سرہ بھی اہل فارس ہی کے سر بندھا۔ عربی زبان میں غزل تو اس از و نیاز کی گفتگو کو کہتے ہیں جو خود عورتوں سے کی جائے یا ان کے متعلق کی جائے لیکن فارسی میں نظم کی ایک صنف مستقل کا نام ہے جس میں واقعات و کیفیات جذبات عشق و عاشقی کو سوز و گداز سے بیان کرتے ہیں۔ عربی میں قصائد کی تشبیب و نسیب کو چاہے غزل کہہ دیا جائے۔ لیکن حق تو یوں ہے کہ وہ غزل نہیں ہے۔ یہ اہل ایران کی ایجاد ہے۔ اور وہی اس کو کہتے ہیں اور خوب کہتے ہیں۔ بوالہوس اپنی ہوسناکیوں کو غزل میں لاپتے ہیں اور اہل دل صوفی اپنی اُردا قلبیہ کو اسی عشق و حسن وصل و فراق کے استعارے میں کہہ گزرتا ہے۔ عارف کو ان اشعار سے راہ مل جاتی ہے اور نا آشنا و خال میں اُلجھ کر اس سے بے خبر رہ جاتا ہے۔ سچ فرمایا مولانا روم علیہ الرحمہ نے

کارِ پا کاں را قیاس از خود گیر گر چہ ماند در بنشن شیر و شیر
 یوں تو عشق کی عالمگیری و ہمہ گیری ظاہر ہے۔ لیکن اس نے جو سحر
 مختلف ملک میں | ایران میں آکر پائی وہ اسے کسی دیار میں نصیب نہوئی۔ ہند کی سرزمین میں
 عورت مرد پر عاشق ہے۔ اور اکثر وہ مرد اس کا شوہر ہی ہوتا ہے۔ اس سرزمین کا خا

بھی ختم ہوئی۔ اس کے سرزمین میں حافظ و سعدی کا انداز لگایا تھا۔ لیکن الفاظ ان کی ہی طرح میں گردش کرتے کرتے اپنا ہیج ہو گئے تھے کسی طرح کی کوئی ترقی نہ ہو سکی۔ ہندوؤں نے ایرانی انداز کو زندہ رکھا مگر زندگی کے آثار اس میں نہ پیدا کر سکے۔ پھر بھی فارسی شاعری اہل ہند کی ایرانیوں سے زیادہ مرہونِ منت رہی۔ دہلی، بلگرام، پٹنہ وغیرہ میں ایسے باکمال شعرا اٹھے جن کا کلام اپنے اپنے وقت میں سکندر رائج الوقت سمجھا گیا۔ مرزا عبد القادر تبیل، میر غلام علی آزاد، ملگرامی اور یادش بخیر خاتم الشعر غالب دہلوی۔ کیا کچھ احسان فانی زبان پر نہ کر گئے۔ مدتوں بعد ایران میں قافانی پیدا ہوا۔ اور اس نے شاعری کی کایا لپٹ کرنی چاہی لیکن اس کی شاعری کوئی نئی شاعری نہ تھی۔ وہی چلے ہوئے نوالے تھے جو پھر منہ میں پھیرے جاتے تھے اس نے قصیدے خوب بنائے۔ شوکت الفاظ کا بادشاہ ہی۔ بہار میں مضمون خوب ہی کہتا ہے۔ بہر حال ۵

حرفیاں بادہ ہا خوردند و فرستند تہی خم خانہ کردند و فرستند

فارسی شاعری اس کے بعد کہ نظم فارسی کی آفرینش اور عہد بعد ترقی و کمال اور پھر اس کی لفظی و معنوی خصوصیات پر ڈالنی زوال کی تاریخ معلوم ہو چکی اب ایک اجمالی نظر ان خصوصیات پر ڈالنی چاہیے جو فارسی شاعری میں باعتبار معانی و الفاظ پائی جاتی ہیں۔ ایران میں شاعری جب آنکھیں کھولیں تو اس وقت عرب کی شاعری بالکل متبدل و متغیر ہو چکی تھی اس کی یہ وجہ تھی کہ مقدس اسلام جب سرزمین عرب پر بارانِ رحمت ہو کر برسا تو کلام مجید کی فصاحت و بلاغت شیرینی و لطافت دل آویزی و روح پروری کے سیلاب نے شاعری کو

کے پتے پر آئی تھی کہ اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
پتہ کی طرف سے آئی تھی کہ اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،

اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،

کے لئے ایک اور جگہ ہے،

اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،
اس کے لئے ایک اور جگہ ہے، اس کے لئے ایک اور جگہ ہے،

برے نام ہیں مگر غزل ایسی لکھ گئے کہ آج تک ان کا جواب نہیں۔ نہ تصنع ہی نہ تکلف جیسی گزری ہو دیا لکھا ہے۔ عرفان و حقائق کا ایک بے باگ بینہ ہو جس پر نقوش و حروف کے قفل چڑھے ہوئے ہیں۔ ارباب بصیرت عینک کی طرح اپنی نگاہوں پر لگائے پھرتے ہیں۔ جامی۔ جامی علیہ الرحمہ کا زمانہ سترہ سہری ہو۔ ناظم ہری نے امیر خسرو کے بعد شاعری کو ان پر ختم کر دیا ہے جیسا کہ اُس کے ایک شعر سے ظاہر ہے۔

زخرد چو نوبت، جامی رسید ز جامی سخن راتمامی رسید

علاوہ عام شاعری کے صوفیانہ طرز میں بلند پایہ رکھتے تھے۔ نقشبندیہ طریق کی تعلیم و مراقبات کی طرف عجب لطف سے اپنے کلام میں اشارہ کرتے ہیں۔

چوتھا دور | اب تیسرا دور بھی ختم ہوا اور شاعری کے لئے گراںمایہ متاع چھوڑ گیا۔ سترہ

بعد چوتھا دور شروع ہوتا ہے۔ فیضی، عرفی، نظیری، طالب ملی، ابوطالب کلیم، مرزا صاحب

اس دور کے ممتاز اراکین ہیں۔ اگرچہ اس دور میں قصیدہ، سنوئی، غزل، رباعی ان تمام

اصناف کا بڑا ذخیرہ پیدا ہو گیا، لیکن فی الحقیقت یہ عہد ترقی غزل کا انتہائی اور آخری زینہ تھا

اس دور کی یہ خصوصیت ہے کہ جو بات کہتے ہیں وہ پیچ دیکر کہتے ہیں۔ دور کی راہ سے سنان

کی فہم کو مطالب تک لاتے ہیں اور داد لیتے ہیں استعارہ کو استعارہ اور استعارہ اور

مجاز کو مجاز اندر مجاز کر کے معنوں میں نزاکت اور باریکی پیدا کرتے ہیں اس لئے بہت سے

اشعار کی باریکی معشوقوں کی کمر کو بھی بار نزاکت سے خم کر دیتی ہے۔ اور کبھی گم بھی ہو جاتی ہے

مثال کے لئے کسی شاعر کا ایک شعر کفایت کرتا ہے۔

سہتیہ ہشتہ شکر اے۔ اس کے بعد پندرہ روزہ خیر - جہاد

یہ پندرہ روزہ، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵

تہہ آج کل کے ہر روز، صبح و شام، پندرہ روزہ، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵

۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵

۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵

۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵

۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵

عمر خیام۔ عمر خیام علوم عقلیہ میں کمال رکھتا تھا اقسام شعر میں اس کی باعیاں ہیں جنہوں نے اس کو زندہ رکھا ہے۔ مسلمانوں سے بڑھکر اہل یورپ نے اس کے ساتھ چلنا پھرنے کا تیرا دور دوسرا دو بھی ختم ہوتا ہے۔ معانی والفاظ دونوں ترقی پا کر اس دور میں کامل ہو چکے ہیں اب تیرا دور شاعری کا شروع ہوتا ہے۔ اس طبقے کے بہترین نمونہ سعدی۔ امیر خسرو اور حافظ ہیں۔ اس عہد میں غزل خوانی کی بڑی دھوم مچی۔ سلطین و امرا کی خوشامدوں میں خوجہ بقصدے لکھے جانے لگے عاشقانہ شہنیوں کا رنگ لگے اہو گیا۔ اس کی وجہ یہ معلوم ہوتی ہے کہ چنگیز خاں کے مشہور حملہ نے جو ۶۱۰ھ میں واقع ہوا دلوں کو ایسا سرد کر دیا تھا کہ بہادری و شجاعت کا خیال سردی سے جاتا رہا۔ شعر غزل و قصائد سے دلوں کو خوش کرنے لگے۔ مردانہ خیالات اس وقت سے جوٹنے لگے تو آخر نیت ہو کر ہی ہے۔

پانچویں صدی کی شاعری | پانچویں صدی میں حسینیوں کی بزم ہر طرح کے سامان اسلحہ سے آراستہ پائی جاتی تھی۔ ابرو و کمان تھے جن سے تیر مرقاں چل کر دلوں میں ترازو ہو جاتے تھیں۔ بدلی اور ابرو و خنجر ہو گئے مرقاں نیزے بن گئے غرض معشوقوں کی بزم میں عشاق کے ٹھنچنے کی دیر تھی۔ یہ ٹھنچنے اور رستم اور اسفندیار کے میدان جنگ گرد برد۔ لیکن چھٹی صدی میں رنگینی و نزاکت بڑھی، فراجوں میں تغیر پیدا ہوا طبیعت میں چستی و شجاعت نہ رہی راحت پسندی غالب آئی۔ آخر اس کا اثر کلام پر بھی پڑا رفتہ رفتہ ایک وہ وقت ٹھنچا کہ رزمیہ کلام میں بھی ساغر و مینا کے دور چلنے لگے تیشیں بدل گئیں۔ اب سپاہی میدان کارزار میں بھی جو ٹھنچتا ہے تو عشق کے نشہ میں چور جاتا ہے۔ قدسی ہکسم، حکیم، علی قلی

ہوا برگشت از بنجر عبیر بخندید ہم و بنالید زیر
الفاظ فارسیہ میں تشدید زبان پر کس طرح اجنبی معلوم ہوتی ہے۔ اسدی طوسی سبب تالیف
کتاب میں کہتا ہے

بسا زم یکے بو تاں چون بہشت کہ خد ز خوشی براوے بہشت

یہاں بھی وہی تشدید کی ثقالت فصاحت کو دبائے دیتی ہے۔

پہلا دور ختم ہوا۔ رودکی۔ اسدی طوسی۔ غصری۔ فرخی۔ فردوسی اس دور کے بالکل
شعرا تھے جن میں رودکی کو اولیت کی فضیلت حاصل ہے اور فردوسی کو خاتمیت کا فخر ہے۔
دوسرا دور | اب شاعری کا دوسرا دور شروع ہوتا ہے۔ اس طبقے میں خاقانی، انوری، نظامی
حکیم سنائی۔ مولانا روم و عمر خیام وغیرہ گزرے۔ دونوں دور کے شعرا میں یہ فرق ہے
کہ پہلے طبقے کے شعرا قدرتی طبیعت سے شعر کہتے تھے پاس کی چیزوں سے تشبیہ لاساتے
اور پیش نظر اشیاء سے استعارہ لیتے لیکن دوسرے دور کے شعرا میں جگہ جگہوں نے زیادہ غور پیدا
کیا۔ عرب کے علوم ملک میں عام ہو گئے تھے۔ بلاغت کی کتابیں فارسی میں لکھی جا چکی
تھیں اس لئے عربی الفاظ کا قبضہ زیادہ ہوا پھر الفاظ و معانی کو صنائع و بدائع نے علمی
رنگ دیا۔ دراول میں سادگی سنگینی و استواری تھی اب رنگینی لطافت اور ملامت پیدا ہو گئی۔
خاقانی۔ خاقانی ابتدائی کیفیت اور خاتمہ مطالب کے نہایت خوبی کے ساتھ نظم کرتا ہے

قصائد اس کے لاجواب ہیں حسان العجم کا اس کو لقب حاصل تھا۔

نے کیا ہے۔ یہ ظاہر ہے کہ جب اشعار کی تعداد اس قدر ہو تو پھر اُس میں سب طرح کے مضامین ہونگے۔ تذکروں میں جو رودکی کا کلام منقول ہے اُس میں ہر جنس موجود ہے۔ جا بجا مضمون آفرینی بھی ہے۔ کہیں کہیں تشبیہ و استعارے کا بھی لطف ہے۔ اخلاق و معظمت کے پاک و شیریں مضامین بھی موجود ہیں۔ کہنہ مشق دیرینہ سال شاعر کا جب جی چاہتا ہے تو عشق و حسن کے ناز و نیاز بھی کرتا ہے۔ قصیدے کی تشبیہ میں غزل کا لطف آجاتا ہے۔ اور گریز میں بھی اس کی قوت و قابلیت نمایاں ہے۔ لیکن باایں ہمہ شاعری کو ابھی بہت کچھ ہونا ہے اس لئے وہ اپنا قدم نہایت سرعت و تیزی سے آگے بڑھائے جاتی ہے۔

فردوسی اور اسدی طوسی | اس دور کا آخر شاعر فردوسی ہے۔ اُس نے شاہنامہ کیا لکھا اپنی اُس قوتِ دماغی اور جودتِ ذہن کا جو بشر میں ایک عطیہ الہی ہے کامل ثبوت دیا ہے۔ اس نے یہ یہ شنوی لکھ کر ثابت کر دیا کہ انسان کی دماغی قوت اعلیٰ نمونہ صانع بیچوں کے صنعت کا ہے۔ میدانِ جنگ کی تصویر تو ایسی کھینچتا ہے کہ ہو ہو نوٹو ہوتا ہے۔ اس کا کام و کمال کسی کی تحسین اور روشناسی کا محتاج نہیں۔ ع

حاجتِ مشاطہ نیست دے دل آرام را

یہ کہنا ایک امر واقعی کا بیان کرنا ہو گا کہ فردوسی ہی کی بدولت معانی کی کمی انتہائے کمال پر ٹھنک کر اپنی شان کا جلوہ دکھانے لگی۔ لیکن الفاظ اپنے بناؤ سنوار کے لئے ہنوز مضطر ہیں۔ گو بہت الفاظ متروک ہو چکے محاورات بھی بدل گئے لیکن پھر بھی شعر کی نزاکت و لطافت ان ثقیل الفاظ کے بوجھ سے دبی جاتی ہے۔ مثلاً فردوسی کہتا ہے

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

بوبے جوے مولیاں آید ہی یاد یار مہرباں آید ہے
 رگیں آموں باد رشتی ہاے او زیر پایم پر نیاں آید ہے
 آپ بیچوں باہمہ پسندوری خنکِ نارا تا میاں آید ہے
 اے بخارا شاد بکس شادوزی شاہ سویت میہماں آید ہے
 شاہ سروسرست و بخارا بوتساں سرو سوائے بوتساں آید ہے
 شاہ ماہ ہست و بخارا آسماں ماہ سوائے آسماں آید ہے

یہ دلکش قصیدہ ایک مدت تک مقناطیس کی طرح لوگوں کے قلوب کچے اپنی جانب کھینچتا رہا۔ بعض شعرا نے اس پر طبع آزمائی بھی کرنی چاہی لیکن اس کے مقابل میں نہ آ سکے۔ وجہ اس کی صاف ہی شاعر خود چار برس تک وطن سے دور رہا، یادِ وطن جس جس طرح دل میں جھکیاں لیتی ہوگی اس درد کی لذت کسی غریب الوطن سے پوچھنی چاہئے۔ اُس پر پانچہزار اشرفیوں کا وعدہ طبع زر کا اثر جذبات پر | حلیہ جو عرب کا مشہور شاعر ہی اُس سے کسی نے سوال کیا کہ سب بڑا شاعر کون ہوتا ہے، تو اُس نے اپنی زبان باریک مثل سانپ کے بھال کر کہا کہ یہ جس وقت طمع سے لذت آشنا ہو جائے۔ اسی طرح احمد بن یوسف نے ابو یعقوب شاعر سے کہا کہ کتاب برا کہ محمد بن منصور بن زیاد کی شان میں تیرے مدح بھی ہیں اور مرثی بھی۔ لیکن جو جو دت اور شاعرانہ تخیل کہ مدح میں ہی مرثی اُس سے بالکل خالی ہیں۔ ابو یعقوب نے کہا کہ ایاؤ میئذ فعل علی الرجاء ونحن الیوم فعل علی الوفاء وینھما یون بعید۔ (یعنی اُس وقت جو ہم مدح کہتے تھے تو امیدیں وابستہ تھیں اور اب ج مرثیہ کہتے ہیں یہ تو محض وفاداری ہے اور ان دونوں میں بہت بڑا فرق ہے)

ذہن سے پرورش کر کے عالمِ تمیز تک پہنچایا۔ لیکن ابھی اس کو جوان اور جوانی کے ساتھ
سجیدہ و متین ہونا باقی ہے۔

سادگی کی تاثیر | طبقہٴ اول کے وہ شعرا جو دو راقل میں گزرے ان سب کا کلام ایک ہی انداز
رکھتا ہے۔ بندش کی حتی نہیں مضمون کی بلند پروازی نہیں۔ ان کی نظم میں صرف محسوسات
اور ان کے اصلی حالات ہیں۔ سادہ الفاظ میں سیدھی باتیں جو آپس میں بولتے ہیں اکثر وہ
بیشتر اُسی کو نظم کر دیتے ہیں۔ استعارہ و تکلفات سے بہت کم کلام کو آراستہ کرتے ہیں۔
مثلاً رو کی جب کہ بڑھا ہو جاتا ہے اور اُس کے دانت ٹوٹ جاتے ہیں، ضعیفی، اعضا پر
چھا جاتی ہے، اُس وقت جوانی کی یاد میں ایک قصیدہ کہتا ہے۔ عمر کے آخر حصے میں جو کچھ کہتا
ہے وہ دیکھنے کے قابل ہے سیدھی سادی باتیں ہیں جو نہایت سادگی سے وزن و قافیہ
کے محاصرہ میں لے آئی گئی ہیں۔ مثال کے لئے تین پہلے شعراں قصیدے سے حاضر ہیں

مرا بسود فرد و رخت ہر چہ دندان بود	بنو دندان با بل چراغ تابان بود
یکے نماز کنوں زان ہم بسود و برت	چہ نخس بود ہمانا کہ نخس کیواں بود
نہ نخس کیواں بود و نہ روزگار در	چہ بود منت بگویم قضاے یزدان بود

وزن و قافیہ کے ساتھ عمد شباب کا مرثیہ ہے اس لئے اسے شعر کہنے مگر جو شعری حقیقت ہے
اُس کا نام و نشان تک نہیں۔ اگر آج کوئی اس طرح کا شعر کہے تو ہمارے شعرا اُس کی طرف
بھول کر بھی ایک نگاہ غلط انداز نہ ڈالیں۔ مگر چونکہ یہ رودکی کا کلام ہے جس نے شاعری کو
بزمِ شعر تک آنے کے قابل بنایا ہے، اس لئے یہ اشعار کتابوں میں اربابِ ذوق کی زبانوں

تہاں ہوا، اچھے، غریب، اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور
تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور
تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

تہاں تری ہو چکی ہے۔ اور اگرچہ تپتے ہیں، لیکن سب سے زیادہ گرمی کی وجہ سے، اور

خدمت کے لئے زبانِ حال سے لبیک کی صدا بلند کر رہی ہیں جیسے غار و خندق سکونت کے لئے
 جنگلی برگ بار غذا کے لئے درختوں کے لمبے چوڑے پتے ستر پوشی کے لئے پتھر کے
 ٹکڑے اور درختوں کی خشک تر شاخیں سلیج بننے کے لئے ہر وقت تیار ہیں اور یہ وہ ادنیٰ
 مرتبہ انسان کے زندگی بسر کرنے کا ہے جسے خالق نے خود اس کے لئے مہیا کر دیا ہے۔ دوسری
 قسم یہ ہے کہ ان کی خلقی حالت پر اکتفا نہ کی جائے بلکہ ان چیزوں سے بہرہ مند ہونے کے لئے
 اس میں تغیر و تبدل ترکیب و تحلیل کو عمل میں لائیں اور اس طرح مایحتاج فی الحیات میں ایک
 نئی شان پیدا کریں جس قدر ناز پروردگی بڑھتی جائیگی اور عیش و تنعم کا سامان بہم پہنچتا
 جائیگا اور محفوظ رہنے کے وسائل قوی ہوتے جائیں گے اسی قدر تمدن کا پلہ گراں ہوتا جائیگا
 وہی قوم جو اشیاء کا استعمال ابتدا میں اس طرح کرتی تھی کہ صنعتِ عبد کا اس میں کوئی حصہ
 نہ ہوتا تھا انتہا میں اگر ان کے طریقِ استعمال کو دیکھا جائے تو صنعتِ عبد نے اس کی حقیقت
 بالکل کم کر دی ہوگی۔ اگر تمدن و غیر تمدن قوم کے ماکل و مشارب و ملبس و مساکن کو
 دیکھا جائے تو بہت اچھی طرح حقیقت منکشف ہو سکتی ہے۔ بعینہ ہی حال ایران کی شاعری کا
 سمجھنا چاہئے۔

حقیقت یوں ہے کہ پہلے پہل جس زبان میں شاعری کا آغاز ہوتا ہے اس میں ابتدائی
 رفتار اسی آہستگی و سادگی سے ہوتی ہے۔ ورنہ نظم کمالِ سخن کی جگہ اہمال و لغویت کا دفتر
 بے معنی ہو جائے۔ ابتداً شعر اکلام کو موزوں کرنے کی مشق کرتے ہیں پھر بہ تدریج ترقی
 کرتے جاتے ہیں ورنہ اگر آغاز ہی میں بلند پروازی کی جائے تو یہ بجائے ملا اعلیٰ پر پھینچنے

وہ اشعار جن میں بابرشد باران ابرو سحاب کی تشبیہ اونٹنی اور اُس کے شیر حمل وغیرہ سے دی گئی ہے، اُن کو پیش کرنا فضول سمجھا۔ ہند کی سرزمین میں اُس کا بیان کیا لطف پیدا کر سکتا ہے۔ یہاں مقصود صرف اسی قدر ہے کہ شاعر جن چیزوں کو دیکھتا ہے اور جو اس جس طرح کے جذبات پیدا کرتے ہیں شاعر انھیں کوالفاظ کے قالب میں ڈھال دیتا ہے عربوں کے کلام میں قصائد ہیں اور مراثی ہیں اور یہ دونوں صنفیں نظم کی بدرجہ کمال پائی جاتی ہیں۔ اور ان دونوں مقصود اپنے خصائص فضائل کو زندہ رکھنا اور آئندہ نسلوں کو رغبت دلانا تھا۔ غزل اُن کے کلام میں اپنی مستقل حیثیت نہیں رکھتی ہے۔ چاہے تو تشبیہ کو غزل کہہ لیجئے۔ اسی طرح ثنوی کے صنف سے بھی اُن کا کلام خالی ہے۔ حالانکہ اس کا مواد جس اکتار و فراوانی کے ساتھ عربوں کے پاس تھا اُس کا اقتضایہ تھا کہ ایک عظیم شان کتب خانہ آج ایام جاہلیت کی ثنویوں سے فرین آراستہ ہوتا بہت سی باتیں عربی شاعری میں اسی وجہ سے نہ آسکیں کہ اُن کا بیان صنفِ ثنوی کا خواہاں تھا۔

لذیذ بود حکایت دراز گرفتہم چنان کہ حرفِ عصا گفت موسیٰ اندر طوطو

فارسی شاعری کی تیاری اور تدبیر ترقی | اب فارسی شاعری کی تیاری اور اُس کی تدبیر ترقی اور اُن خصوصیات پر نظر ڈالنے کی حاجت ہے جو اس میں باعتبار مضمون اور انداز بیان کے پائی جاتی ہیں۔ تاکہ استاد اور شاگرد کی خصوصیتِ خاصہ اچھی طرح واضح ہو جائے۔ محققین اُس مشرقیہ کا اس پر اتفاق ہے کہ فارسی زبان اپنے حسن و دل آیزی یعنی مرتبہ شاعری تک پہنچنے کے لئے عربوں کی سراپا نظر آتی تھی۔ عرب استاد نے شعر کی حقیقت اور اس کی

اپنے شعر میں سفر کرتا ہے۔ راتوں کی بیداری، تمازت آفتاب کی گرمی، لوکی لپٹ تند تیز
 ہواؤں کے ہوش بُبا جھونکے، راستے کی ناہمواری، اونٹ کی مضبوطی، تیز روی اُس کی
 بعد مسافت شدا سفر سے اُس کی لاغری۔ غرض ایسی ایسی باتیں کہتا ہے جن سے اُس کی
 جھاکشی استقلال بہت مدہنگی ظاہر ہوتی ہے۔ اب وہ اپنے قصیدے میں گریز کرتا ہے اور
 کہتا ہے جو کچھ کہنا چاہتا ہے۔ چاہے میدان جنگ کے اپنے شجاعانہ حملوں کا بیان کرے یا
 اپنی شرافتِ نسب و حریت کا خطبہ بلیغ پڑھے یا اپنے مددِ روح کو اپنے کلام سے غرت بخشنے
 عربی قصائد کے چند اور لازم | عربی قصائد میں علاوہ ان باتوں اور اپنے ذاتی فخر و مباہات کے
 جس کے وہ ہر طرح مستحق ہیں، چند اور چیزیں ہیں ایک تو اُن کا وہی محبوب حاور اونٹ جس کا
 بیان ہزاروں طرح سے عرب کرتا ہے اور پھر بھی اُس کی طبیعت سیر نہیں ہوتی دوسرے پُرا
 اور رگستان اور ان مقامات کے لوازم یہ وہ چیزیں ہیں جن کو وہ خوب کہتے ہیں۔ چوں کہ
 یہ سب چیزیں عرب کے پیشِ نظر ہیں اور ان کا ملک ان چیزوں کے سوا اور کچھ اُن کے سامنے
 پیش نہیں کرتا اس لئے کلام بھی اور چیزوں کے ذکر سے مستغنی ہے۔

ناظرِ قدرت | ہاں کبھی کبھی بارش اور موسلا دھار پانی کی روانی بھی اُن کے کلام
 میں پائی جاتی ہے۔ اگرچہ وہاں بھی اونٹ اپنی ہیولانی صورت کے ساتھ پانی کا بند بنا ہوا
 معلوم ہوتا ہے۔ چنانچہ عرب کا مشہور شاعر ابنِ مطیر جب کہ والی مدینہ کے پاس پھنچا تو اُس روز
 وہاں پانی خوب برساتا تھا۔ والی نے فرمائش کی کہ آج کی بارش کے متعلق کچھ کہو۔
 ابنِ مطیر نے کہا کہ پہلے منظر اور سماں دیکھ لوں پھر کچھ کہہ سکتا ہوں۔ چنانچہ ایک بلند مقام

[اونٹوں کو فوج کر کے اغڑہ و اقارب فقر و مساکین کو کھلاتے ہیں اور ان کی قیمتوں سے ہم شراب پیتے ہیں جو کھلتے ہیں]

ایک دوسرا شاعر اپنے اور اپنے قبیلہ کی نفرت و بریت بخل سے یوں بیاں کرتا ہو

وَاللَّوْمُ دَاءٌ لِّوَبْرٍ لِّقَتْلُونِ بِهِ وَلَا يَقْتُلُونَ بِدَاءٍ غَيْرِهِ أَبَدًا

[یعنی بنی دبر کے لئے بخل ہی ایک قاتل مرض ہو اور بجز اس درد کے کسی اور مرض سے کبھی نہیں مرتے]

ایک تیسرا شاعر اپنے غم بالجزم کا اظہار کرتے ہوئے اس طرح قسم کھاتا ہو

بَقِيَّتُ وَفِرْيُ وَالْحَرْحُ كَتَّ عَيْنَ الْعَلَى وَكَفَيْتُ أَصْبَاكِي فِي وَجْهِ عَبُوسٍ

[میں بہت مال چھوڑ کر مروں اور بزدلی مراتب کی طلب سے انحراف کروں اور اپنے ممانوں کا استقبال ناگوار]

ترش دئی سے کروں]

اسی طرح وہ شرافت نسب کے اپنے اخلاق و شرفیاء نہ جذبات سخاوت و شجاعت کا محافظا جانتے

تھے نسب کی بربادی کو اپنے لئے اپنے قبیلہ و خاندان کے لئے ایک مصیبتِ غلطی جانتے اگر کہیں

سلسلہ نسب میں کچھ بھی نقص نکل آتا تو ساری عزت کا خاتمہ ہو جاتا۔ اخلاق و سیرت میں

نسب کا دخل اثر وہ یہاں تک تسلیم کرتے تھے کہ گھوڑے اور اونٹ کا نسب نامہ بھی ان کے

پاس ہوتا۔ اور حیوانوں میں بھی شریف و اعلیٰ نسب کے خراب و تباہ ہونے دیتے۔ عرب

کہتا ہو

لَعْمَرِكَ مَا أَخْرَى إِذَا مَا لَسْتَنِي إِذَا لَمْ تَقُلْ بَطْلًا عَلَيَّ وَمَنْنَا

[تیری جان کی قسم میں رسوا نہ ہو جگا جب کہ تو میرا نسب صحیح صحیح ٹھیک بلا دروغ و افترا بیان کرے گا]

အသံ၊ အနံ့၊ အရသာ၊ အတွေ့

[illegible]

وہ اس وقت تک کہ وہ اپنے آپ کو بچا کر لے گا۔

[illegible]

جاءتني في بيتي فقلت يا رسول الله اني قد

چند سالہ عرصہ تک اس کی خدمت میں رہا اور اس کی تعلیم سے بہت فائدہ اٹھا۔

وہی ہے جس نے ان کو پیدا کیا اور ان کو پالیا اور ان کو مرانا چاہتا ہے۔

(ان تیرے لئے یہ ہے کہ تم اس کو بھول نہ جاؤ۔ خدا کا فضل و کرم کہ تم کو اس سے نصیحت کرے، (موجود ہے)

၂။ ဤသို့ အစွဲအနာမည်များကို ရှိရာမှ ပြုလုပ်ရန် လိုအပ်သည်။

[illegible]

مقامی پیر، تہذیب و تمدن کے رکن اور

۱۷۷۷

[illegible][illegible]

جاءوا في ثيابهم من الجنة

سید احمد علی

[illegible]

تشیہ و توصیف میں بھونرے اڑاتا ہی، برسات کی رات اور کالی گھٹا کو اُس کا عکس بتاتا
ہی۔ عرب نے غال یعنی کوئلہ کو شرمندہ کرتا ہی۔ جی چاہتا ہی تو عنبر و مشک سے بھی دماغ معطر کر لیتا
ہی۔ ایرانی سبیل سُنگھاتا ہی۔ اہل یورپ سونے کو مقابل میں لاتے ہیں۔ یہ اپنے اپنے ملک
کی خصوصیتیں ہیں۔ قاعدہ ہی کہ جس چیز سے انسان کو راحت ملتی یا فرحت و انبساط حاصل
ہوتا ہی تو اُس چیز کے ساتھ ایک گے نہ دل کا لگاؤ ہو جاتا ہی۔ پھر جب کہ وہ چیزیں اپنے ہی
ملک کی ہوں تو پھر دلی میلان کا کیا پوچھنا۔ دیکھتے عرب کا ملک، گیتان اور کوہستان ہی۔
پتھر ملی خاکی، ہموار ناہموار نشیب و فراز متعدد اقسام کی زمین اُس میں تھی۔ پھول اور
پھل کے درخت کا وہاں نام تک نہ تھا۔ جو درخت پائے جاتے تھے وہ روکھے سوکھے
اور اکثر خاردار تھے۔ زراعت کے لئے نہ زمین قابل تھی، نہ پانی میسر تھا۔ عربوں کا اسی ملک
میں ات دن رہنا سہنا اور خانہ بدوش پھر ناکام تھا۔ قدرت نے ان کے زندہ رہنے
کے لئے دو چیزیں دے دی تھیں حیوانوں میں اونٹ اور نباتات میں کھجور۔ انھیں دو
چیزوں سے عربوں نے ہر طرح کے سامان عیش و حیات اپنے لئے پیدا کر لئے تھے۔
دشوار گزار کوہستانی و رگستانی منازل کو اس عجیب الخلق جانور کی مدد سے طے
کرتے تھے اس کی اون سے کپڑے بناتے اس کی کھالوں کا خیمہ بنتا اس کے دوڑ
سے پورا کنبہ پرورش پاتا۔ ذبح کر کے اس کے گوشت سے پورے قبیلہ کی دعوت کرتے
اور داد و سخاوت لیتے۔ یہی حال کھجور کا تھا۔ اُس کو کھاتے اُس کے شیرے سے ہر طرح
کی شیرینی بناتے اُس کی شاخوں سے مکان چھاتے اُس کو کاٹ کر ستون بناتے

خدا کی بے شمار رحمت اُن نفوسِ قدسیہ پر جنہوں نے براہِ راست بارگاہِ نبوت سے تزکیہ و تصفیہ حاصل کیا تھا جس کی بدولت ان میں اس قدر بے تعصبی و شفقت علی الخلق پیدا ہو گئی تھی۔ اُن کے حوصلے کی بلندی و دماغ کے وسعت نے کبھی اس طرح کی تنگ خیالی کا وہم بھی ہونے نہ دیا۔ یہ تو صرف عربی زبان کے ذاتی محاسنِ کمال کا نتیجہ تھا جو فارسی زبان نے غریب الوطن بدیسی عربی مہمان کو اس فراخ دلی سے اپنے ہم وطن جیسا بنالیا۔ حکومت عربوں کی تھی اعمال و گورنر عرب ہی ہوتے تھے۔ رعایا کو آئے دن جو ضرورتیں پیش آتی تھیں اُن کے انصرام کے لئے نیز حکام کے ساتھ تعلقات و روابط کو صحیح طور پر مستحکم بنانے کے لئے عربی سیکھنے کی انہیں ضرورت پیش آئی۔ جب عربی کی تعلیم شروع ہوئی اور اس زبان سے اہل ایران مانوس ہوئے تو اُس کے ہر لفظ میں جو فلسفہ تھا اُس کی خوبی نے انہیں اپنا والہ شیدا بنالیا۔ اب جو دیکھا تو عربوں کے پاس اظہار جذبات کا فوٹو بھی تھا جسے وہ شاعری کہتے تھے۔ فارسیوں نے زبانِ عربی کے ساتھ اس نقاشی اور فوٹو گرافی کو بھی سیکھنا شروع کر دیا۔ اہل ایران کے لئے شاعری ایک عجیب و غریب شے تھی جس کی لذت سے قبل میں وہ قطعاً آشنا نہ تھے۔ پس ملک کے ہر فرد کو اس کی حقیقت سمجھانے کے لئے تعلیم یافتہ شخص اُسی وقت فارسی زبان میں ہر صنفِ سخن کے لئے ایک علیحدہ اسم قرار دیا اور اس طرح اصطلاحاتِ شعریہ کا وجود عالمِ لغت میں آگیا۔ نظم کا نام ”چامہ“ نثر کا ”چکامہ“ غزل کا ”پیومۃ“ قصیدہ کا ”پرگندہ“ وزن شعر کا ”پساؤند“ اسم و رسم قرار پایا۔ لیکن عربی زبان کا ایک ایک لفظ جو فلسفہ و حکمت سے لبریز تھا اور جس میں اپنی وسعت و جلالت کے سبب یہ کمال تھا

[illegible]

-جیو پریس، لاہور

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

د. عبدالرشید

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

[illegible]

وَأَكْرَمُ شَرِّهِمْ شَرُّهُمَا وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ وَابْنُ مَرْثَدٍ وَابْنُ مَرْثَدٍ وَابْنُ مَرْثَدٍ

یعنی ملامت کرنا چھوڑ اس لئے کہ ملامت شراب نشی پر تو اور بھی برنگینہ کرتی ہے۔ ہاں جو مرض ہے اسی سے دو اکر (یعنی شراب لا) اسی ابو نواس کا دوسرا شعر وہ ہے جو اُس نے فضل بن ربیع کی شان میں کہا تھا جس میں بلا کا اچھوتا تحلیل ہے

لَيْسَ عَلَى اللَّهِ مَسْتَكْرٍ أَن يَجْمَعَ الْعَالَمُ فِي وَاحِدٍ

یعنی قدرت خداوندی کے نزدیک یہ کیا محال ہے کہ وہ ایک شخص واحد میں ایک عالم کو جمع کرے۔ بغداد کی گلی گلی میں اس شعر کا چرچا پھیل گیا۔ لوگوں نے ابو نواس سے پوچھا کہ یہ نادریال تمہاری قوتِ تخیل نے کیوں کر پیدا کیا۔ اُس نے کہا کہ جریر کے ایک شعر سے یہ مضمون ماخوذ ہے اُس نے قبیلہ بنو تمیم کے مع میں جو قصیدہ کہا ہے اُس کا ایک شعر یہ ہے

إِذَا غَضِبْتَ عَلَيْكَ بَنُو تَمِيمٍ حَسِبْتُ النَّاسَ كُلَّهُمُ غَضَابًا

یعنی جب تم سے بنو تمیم غصہ ہو جائیں تو سمجھ لو کہ تمام بنی آدم تم سے غصہ ہو گئے۔ ابی مضمون کو غصہ ہی کہتا ہے

کس از خدایے ندارد عجب اگر دارد همه جهان را اندر یکے تن تنها

کیا یہ ابو نواس کے شعر کا ترجمہ نہیں کیا اس کی بندش ڈھیلی نہیں۔ پورے شعر میں ابو نواس کے جس قدر الفاظ ہیں اُس قدر یہاں ایک مصرع میں موجود ہیں پس اگر ایران میں شاعری پہلے سے ہوتی تو جس طرح ابو نواس نے جریر یا عنتی کے شعر سے ایک مطلب لیکر اپنی چست بندش سے شعر کو کہاں سے کہاں بھینچا دیا اُسی طرح اہل ایران بھی اپنے اسلاف کے کلام کو بلند کر دکھاتے۔ لیکن جب کہ اسلاف کا خزانہ اس گنج سے خالی ہو تو یقیناً دوسروں

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ

بِشَيْءٍ مِّنْ دُوْنِ مَا تُشِيرُوْنَ ۚ اِنَّكُمْ لَعِندَ رَبِّكُمْ لَمَعْلُوْمُونَ ۚ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ

بِشَيْءٍ مِّنْ دُوْنِ مَا تُشِيرُوْنَ ۚ اِنَّكُمْ لَعِندَ رَبِّكُمْ لَمَعْلُوْمُونَ ۚ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ

دوسری بدیہی دلیل یہ ہے کہ شاعری زبان کو بہت جلد تراش خراش کر گھٹا بڑھا
 مذہب نازک بنا دیتی ہے ایران پر چار خاندانوں نے مسلسل صدیوں تک حکومت کی میدانِ کاز
 کی جو گراگرمی رہی وہ شاہنامہ سے ظاہر ہے۔ شاہنامہ جہاں اُن کے طرزِ جنگ و فنِ سپاہگری
 کو بتاتا ہے وہاں دیران کا دائرۃ المعارف یعنی انسائیکلو پیڈیا کہے جانے کا بھی مستحق ہے۔
 اہل ایران کی معاشرت باہمی تعلقات ماکل و مشارب لباس و پوشاک ان سب کا جال
 اُس سے سراغ ملتا ہے وہاں شاعری کا نام و نشان بھی پایا نہیں جاتا جس عہد کی داستانیں
 ہیں اُس وقت کے کسی شاعر کا ذکر بلکہ اسم تک نہیں پایا جاتا۔ پھر خود شاہنامہ کی زبان ایسی
 ہے جس میں بہت کچھ سختی و سنگینی ہے جس کو فردوسی سے بعد آنے والوں نے بنا سنوار کر اُس
 درجہ تک بھنچا یا جہاں بھینچ کر وہ منہ کمال پرستقر ہو گئی اور یہ ساری ترقی چوتھی صدی
 سے شروع ہو کر پانچویں صدی ختم ہو جاتی ہے۔

دو ریٰ اول کے شعرا کے کلام کو پڑھئے بندش ڈھیلی الفاظ پھس پھسے۔ بے ضرورت
 حروف کا بڑھنا گھٹنا بے قاعدہ متحرک کو ساکن ساکن کو متحرک بنا دینا نہایت بے موقع
 لفظ فارسی کو مشدّد کر دینا آپ جا بجا پائیں گے۔ اُس پر لفظ کا قتل اور بھی غضب ڈھاتا
 ہے۔ اضافتِ تشبیہی کا نام نہیں استعارہ خال خال جس میں کوئی ندرت نہیں اگر وزن کو توڑ دینے
 تو ڈھیلی عبارت نشکی ہو جائے۔ شعر میں وہ جیتی نہیں کہ الفاظ تھوڑے اور معنی وسیع کو
 محیط۔ یعنی ایک شعر کا مضمون اگر نثر میں لایا جائے تو دو سطریں ہوں یہ سب اس امر کے
 بین ثبوت ہیں کہ ابھی شاعری کی مشرقِ اول ہے زبان ترقی پا کر شاعری تک آگئی لیکن شاعری

71

اس کے متعلق بہر دین ایران یہ روایت کرتے ہیں کہ عضدالدولہ دہلی کے عہد میں جو بعض عمارتیں قصر شیریں کی قائم تھیں ان کے کسی دروازہ پر یہ شعر کندہ تھا۔ لیکن اس شعر کا انداز خود اپنی قدامت سے انکار کرتا ہے۔ یہ دعائیہ شعر اور غارت کے در پر کندہ۔ یہ تو موزوں فقرات ہیں جو شعر کے قالب میں لائے گئے ہیں۔ اہل ایران حضور شاہ میں انہیں فقرات سے سلام و تحیہ پیش کرتے تھے۔

اسی طرح خان آرزو کا یہ کہنا کہ ”سلاطینِ قدیمہ میں سے فرہوش نام ایک عالی شان بادشاہ تھا اس کے دربار میں گروہ کثیر اہل سخن کا حاضر رہتا تھا۔ ان میں سے شیدوش شاعر ایک مجمع پر بادشاہ بیگم کے حق میں کہا۔

زہن شاہ بہت درد اور گردا گوز گرد و نثار دہیم از کس
(زبانِ قدیم میں درد اور بمعنی شجاعت۔ گرد بمعنی سمندر۔ گوز بمعنی ہرن) یعنی بادشاہ بیگم شجاعت میں سمندر ہی ہرن کی طرح پھرتی ہی اور کسی سے نہیں ڈرتی۔ فارس جیسا ملک جس میں چار سلاطین باآئین کے گزر گئے اور ایسے شان و شکوہ کے ساتھ سلطنت کر گئے جس کی باتیں آج افسانے ہیں علوم و فنون اس کے یونان و روم کا پہلو مارتے ہیں۔ گلزار زمین، خداداد حسن تفریح کے سامان اور عیش و طرب میں پرستانِ طبیعتیں زندہ اور شعر کی قوت یہ شاہی دربار کا شاعر بادشاہ بیگم کی مدح سرائی کرے اور وہ مدح ایسی ہو اگر ایران جیسے ملک کے لئے ایسی شاعری مایہ ناز و نضر ہو اور ملک کی سرسبزی و شادابی آج ہو اکی تازگی و ولولہ انگیزی نے اسلام سے قبل ایسے ہی شاعر دربار شاہی کے لئے

۱- نہ سپہ سالار نہ اراکین
۲- نہ سپہ سالار نہ اراکین

اس کے علاوہ چند اشتیاقی و مستحقین میں خیر ان کے لئے یہ چیز ہے۔

۱- اینها را در این سبزه ها بنویسید و در آب بپزید.

[illegible][illegible][illegible]

مختصر تاریخ و احوال اہل ہند

الحمد لله الذي جعل في الدنيا ما لا يحصى من النعمان

وہی کہتے ہیں کہ یہ سب کچھ ہے، سوئے ہوئے اور پختہ ہوئے کچھ ہے، سوئے ہوئے کچھ ہے، سوئے ہوئے کچھ ہے۔

تہ تیپہ الیہ الیہ، اگتشر الیہ الیہ

[illegible][illegible]

سختی و کمالات

سپترال رنگ جیو پیمائی کے لیے، جب کہ اندیشہ شے کے رنگ اور اس کے لیے

میت، اسپتال کی کمرہ کے اندر سے دیکھ کر پتہ چلتا ہے کہ وہ جگہ پر

[illegible][illegible]

متغیر و تبدیل ہو گئے مثلاً گلاس، لالٹین، فلائین، کوچان وغیرہ سب ٹپے آئے ہوئے
ہیں جنہوں نے ہندی لباس پہن لیا ہے۔

تغیر معنی کی مثال کوٹھی پہلے مہاجنوں اور تاجروں کی کاروبار کی جگہ کو کہتے تھے
اب اس کے زیادہ استعمال معنی ایسے مکان کے ہیں جس میں یورپ کی شان باعتبار ساخت
آرٹس ہو صاحب ایک تعظیمی لفظ تھا مغز القاب کے ساتھ بولا جاتا مولوی صاحب نصاب اس کے
معنی یورپین یا ہندی یورپین وضع و معاشرت کھنے والا۔ اسی طرح تعلیم یافتہ کے اصلی معنی ظاہر ہیں
لیکن اب اس کا اطلاق انگریزی داں پر ہوتا ہے بشرطیکہ کچھ مغربیت کی آڈوں پر فرشتگی رکھتا ہو۔
غرض جس طرح آرد زبان امتداد زمانہ و انقلاب حالات سے متغیر ہوتی رہی اسی طرح ایران
کی زبان بھی موقع بہ موقع تبدیل ہوتی گئی۔ اگر تحقیق کی نظر سے اُن اوراق کا مطالعہ کیا جائے
جو جا بجا بکھرے ہوئے اب بھی پائے جاتے ہیں تو صاف طور پر یہ واضح ہو سکتا ہے کہ ایرانی
زبان بھی ٹھیک اُسی طرح جیسا کہ ایک طفل شیرخوار ہوں ہاں غوں غاں سے دیا بچہ اپنی
گویائی کا شروع کرتا ہے فارسی زبان بھی اپنے عہد طفلی کی منازل کو طے کرتی ہوئی آگے بڑھتی
جاتی ہے لیکن مرتبہ کمال تک پہنچنے کے لئے شاعری کی محتاج ہے۔ یہ واقعہ ہے کہ زبان میں
اصلی حسن و خوبی اور نزاکت شاعری سے پیدا ہوتی ہے اور کلام شعر کے ہی سانچے میں ڈھل کر تچا
اور صحیح نوٹ و جذبات کا ہوتا ہے پس اس کے لئے زبان فارسی ہمہ تن عربوں کے مبارک قدم
کی منتظر معلوم ہوتی ہے۔

فارسی شاعری پر عربی شاعری کا اثر | اس میں شک نہیں کہ بعض مجاہد ایران کو یہ بات تلخ

زاولی قندھار و غزنی و زابلستان کی گفتگو کا نام ہے۔

سکزی۔ یہ وہ زبان ہے جو سیستان میں بولی جاتی تھی۔ عہدِ قدیم میں سیستان کا نام سکزی تھا۔

سغدی۔ سمرقند کے قریب جو ایں سرسبز و شاداب قطعہ پر ایک نامور اور آباد شہر تھا یہ زبان اُس شہر کی طرف منسوب ہے۔

ہردی ہرات، ماشران کی زبان ہے۔

قدیم و جدید زبان | جسے عہدِ قدیم کی فارسی زبان دیکھنے کا شوق ہو وہ ژند و پارژند و تہ سے کو دیکھے۔ ان کتابوں کے جو فقرات یا کچھ حص ملتے ہیں اُن کو جب عہدِ جدید کی فارسی سے مقابلہ کیا جاتا ہے تو صاف طور پر دکھائی دے جاتا ہے کہ یہ لفظ کیوں کر کیا سے کیا ہوئے گئے محض تفسیرِ طبع کے طور پر ہم پانچ چار لفظ لکھے دیتے ہیں تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو مخدّنِ فار

فارسی	پھلوی	ژند	پارژند
ہبار	ہبار	ہاں بار	ہبار
شرم	شرم	نشارما	شرم
ہم سپاس	اسفاس	.	ان سپاس
اکنون	اکنی	.	اکنین
خان	خوانو	.	اخان

انہیں چند لفظوں کو دیکھئے تو معلوم ہو جائے گا کہ تعلیم تہذیب تمدن و سولیزیشن اس طرح

اصلیت | اصلیت کے یہی معنی ہیں کہ جس چیز کا بیان ہو وہ باعتبار واقعہ یا شاعر کے
عند یہ میں یا مخاطب کے عقیدے میں ایسا ہی ہو جیسا کہ اُس کے الفاظ اُس کو کہہ رہے ہیں اور
اگر ایسا نہیں ہو تو کلام کا اس قدر نقص اُسے بے اثر بنا دے گا۔

جوش | جوش کے یہی معنی ہیں کہ شعر کو سنکر یہ اثر پیدا ہو کہ مضمون نے شاعر کو مضطر کر دیا ہو
شاعر مضمون نہیں لایا ہو۔ یہ وہ امور جزئیہ ہیں جن سے شعر کا آب رنگ کھلتا ہو۔ اور زبانوں
سے نکل کر دلوں کو تڑپا دیتے ہیں

فارسی شاعری

اقسام شاعری | اب آئیے فارسی زبان کے نشوونما اور فارسی شاعری کے اوج کمال پر ایک
نظر ڈالیں کتابوں میں زبان فارسی کی سات قسمیں پائی جاتی ہیں۔ فارسی، درمی، پھلوی، ہروی
سکزی، زاولی، سغدی۔ ہمارے مصنفین جہاں زبانوں کی حقیقت بیان کرتے ہیں تو اُن کا
اضطراب عجیب عجیب پہلو سے کروٹیں لیتا ہو۔ حالانکہ بات صرف اس قدر ہو کہ تقسیم کچھ تو عہدِ
اُن کی خصوصی بات ہے جو بعض بعض حصہ ملک میں پائے جاتے ہیں اور بعض وہ ہیں جو شہر
اور دیہات کی وجہ سے ہوئے مثلاً ملک ہندوستان کو لو۔ یہاں ایک زبان تو وہ ہے جو
تقریباً تمام ہندوستان میں سمجھی جاتی ہو اور جس سے کاروبار میں، لین دین میں، تبادلہ خیالات
میں کام لیا جاتا ہو۔ اُسے تھوڑی دیر کے لئے اُردو کہہ لیجئے لیکن جب اس کو باعتبار حصہ
ملک شہر اور گاؤں کے آپ تقسیم کیا جائے گا تو بے شمار اُس کی قسمیں پیدا ہو جائیں گی
کلکتہ کی اُردو کو دہلی کی اُردو سے کیا مناسبت اور ممبئی کی زبان کا لکھنؤ کی اُردو سے کیا

۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

۱۰ - اے شیخ! تم نے جو کچھ فرمایا ہے وہ سب سچ ہے۔

جس کو سید پرچہ چھوئے اور جس کو شہر کے دروازے پر لکھ دیا گیا

سے کہ ہمیں یہ سچا ہے کہ اس کے ساتھ ہی اور یہ سچا ہے کہ اس کے ساتھ ہی

[illegible]

وہو متا اس کے ساتھ ہی چھپے ہوئے ہے۔ اس کے ساتھ ہی چھپے ہوئے ہے۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۰۰ کیسے، کیسے دیکھو۔ اے کیسے چھوڑ کر کہ تمہاری

[illegible]

کتابخانه ملی افغانستان

۱- در هر دو سطر قبلا ۱۱، چهار یک شش و یک نهم که یک کپی از یک سطر قبلا

وَأَنفِثْنَا مِنْ أَوَّلِ آيَاتِنَا مِنْهَا رِيحًا فَقَالَ أَلَا نَسْتَعِذُّكَ بِاللَّهِ

[illegible]

ماں کی جگر تیرا ہے، تیرے لیے ہر لمحہ کھڑی رہتی ہوں۔

یہ امور منبر لہ شدہ ضروریہ ہیں جن کے بغیر شعر کامل نہیں ہو سکتا۔ لیکن کلام ایسا ہو جس میں جابجا بجلیاں کو مدتی نظرائیں اور اُس کی تہرہ سلی دلوں کو تڑپا دینے والی ہو اس کے لہر صرف شعر کا مجسمہ ہیولانی ہی کافی نہیں ہے۔ ان کے علاوہ چند اور خبریات ہیں جن کی رہتا شعر کے حسن کو نکھار کر دل آویز و دل پذیر بناتی ہے۔ اور یہی ایک ناکمال شاعر کی آخری منزل ہے اور بڑی کڑی منزل ہے وہ چاچیریں میں بلاغت، سلاست، صلیت اور جوش بلاغت | بلاغت تو یہ ہے کہ کلام وقت اور حال کے مطابق ہو۔ انسان میں گونا گوں خیالات جذبات پائے جاتے ہیں کبھی غم و غصہ ہے اور کبھی مسرت و مہربانی ایک وقت بیتابی و ہتیرائی ہے تو دوسرے وقت راحت و سکون کبھی مستی و بیوشی ہے اور کبھی باخودی و ہوشیاری پس جس حالت کیفیت کا بیان ہو کلام اگر اُس میں اس طرح ڈوبا ہوا ہے کہ کہنے والا کہہ رہا ہے اور سننے والے کی آنکھوں کے سامنے اُس کا نقشہ کھینچا جاتا ہے تفصیل کی جگہ وضاحت ہے اور اجمال کی جگہ اختصار تو وہ کلام بلیغ کہا جائے گا۔ اور اسی کو بلاغت کہتے ہیں۔

سلاست | سلاست کے یہ معنی ہیں کہ الفاظ وہ ہوں جو روزمرہ کے استعمال میں ہوں۔ محاورہ وہ ہو جو عام طور پر زبانوں پر جاری ہو۔ استعارہ و تشبیہ ایسے ہوں کہ سامع کا ذہن فوراً اُس طرف منتقل ہو جائے۔ اضافات کی کثرت و پیچیدگی نہ ہو۔ ادنیٰ، اوسط، اعلیٰ ہر شخص اپنے فہم و مرتبہ کے مطابق برابر کا لطف اٹھائے۔ اسی مضمون کو خاتم اشعر غالب دہلوی نے کہا ہے

دیکھنا تقریر کی لذت کہ جو اُس نے کہا
میں نے یہ جانا کہ گویا یہی میرے دل میں ہے

مصدق نہو مثلاً خسرو اس حالت کو بیان کرتے ہیں جبکہ برسات میں پانی برستا ہو۔ اور
 درختوں کی لچک دار شاخیں پیہم پانی اور ہوا کے جھونکوں سے جھک جھک جاتی ہیں نہ مین
 پانی بہتا ہوتا ہو اور ان شاخوں کا لچکنا ایک خاص لطف پیدا کرتا ہو۔ اس منظر کو امیر خسرو شاعر
 تخیل کے ساتھ یوں دکھاتے ہیں۔

نگوں سر شاخاے سبز کوئی درہمی چنید ز بس کا بردِ رافشاں لولے غلطاں بھیڑ

یعنی سبز شاخیں جو زمین پر جھکی پڑتی ہیں تو ایسا معلوم ہوتا ہو کہ ابر نے جو بے انتہا موتی
 برسائے ہیں ان کے رونے کو بکلی جاتی ہیں۔ یا مثلاً ایک عاشق جو اپنے محبوب کی ایک ایک
 پرٹا ہوا ہوا اس کی نزاکت و لطافت پر والہانہ فریفتہ و شیدا ہو وہ کاغذ کے آن چاک
 نیکروں میں بھی ایک لطافت محسوس کرتا ہو جسے اس کے معشوق نے ریزہ ریزہ کر دیا
 ہو۔ اب بے اپنے اس لطیف کیف کی حکایت کرتا ہو۔

ہر کجا برگ گلے افتادہ بینم در رہت از تو پارہ کردن مکتوب یاد آید مرا

یعنی اگر گلاب کی پتیاں کہیں بکھری ہوئی ہیں دیکھ لیتا ہوں تو مجھے مکتوب کے وہ ٹکڑے
 یاد آ جاتے ہیں جو تیرے ہاتھوں سے چاک ہو کر برگ گل جیسے نازک و خوشبو ہو جاتے ہیں

۲۔ اکثر الفاظ و مطالعہ صحیفہ فطرت | لیکن تخیل و محاکات اس وقت تک اپنا فرض پورا نہیں ادا

کر سکتے جب تک ان کے پاس الفاظ کا کافی ذخیرہ نہ ہو، تاکہ نازک سے نازک پہلو بھی واقع
 کا قلمت الفاظ کے سبب چھوٹ نہ جائے یا لطیف سے لطیف جذبہ صرف الفاظ کی
 کم یابی کے نذر ہو کر ظاہر ہونے سے نہ رہ جائے۔ جیسے کہ بہار کا موسم جس نے دیکھا ہو

تاثیر و تاثر کا مجسمہ بنایا گیا ہے۔ گرد و پیش کی چیزیں اُس کی حاجت روائی کے لئے پیدا کی گئی ہیں۔ پس وہ ابتدا میں خیالات کی مصوری اپنے حرکات اور غیر موضوع الفاظ سے شروع کرتا ہے۔ پھر جیسے جیسے تعلیم و تمدن اُس میں آتا جاتا ہے وہ الفاظ وضع کرتا ہے اور ہر مفہوم و ہر شے کے لئے ایک اسم قرار دیتا ہے۔ جب الفاظ کا ذخیرہ کافی ہو جاتا ہے اور ناز پروردگی بڑھ جاتی ہے تو اُس وقت الفاظ کے قالب نظر کی جاتی ہے۔ فطرتِ سبع الفاظ کی درستگی کی طرف متوجہ ہوتی ہے۔ اِس کی ثقالت و سخت دیکھی جاتی ہے، اختصار مطبوع خاطر ہوتا ہے، غرض اسی طرح بہت سی زبان میں لطافت و روانی پیدا ہو جاتی ہے اور خیالات کی دھندلی تصویر الفاظ کے آئینہ میں اپنا جلوہ دکھانے لگتی ہے۔

اس میں کوئی شک نہیں کہ زبان خیال کا آئینہ ہے، مگر کچھ رنگ آلود انسان چاہتا ہے کہ خیالات و جذبات کی کامل ترجمانی الفاظ سے ہو جائے، مگر نہیں ہوتی۔ اس میں شک نہیں کہ تعلیم و تہذیب و تمدن و سیاست اگر سب مل کر اس کی مدد کریں تو بہت کچھ اس آئینہ کا رنگ و بھیر ہو جاتا ہے، لیکن حرکات و عضائے و جوارح کے بغیر اس تصویر کے خط و خال واضح طور پر نمایاں نہیں ہوتے۔ الغرض انسان کی یہ کوشش کہ خیالات یا جذبات کی بعینہ و بجنہ تصویر الفاظ کے قالب میں منعکس ہو جائے ایوانِ شاعری کے در کی کنجی ہے۔

شعور و شاعر | موزوں مناسب الفاظ میں جو حقائق کی تصویر کشی کی جاتی ہے وہی شاعری کی سنگ بنیاد ہے۔ شاعر خیالات، جذبات، کیفیات، محسوسات و معقولات کو چوں کہ اپنے بیان سے اس طرح ظاہر کرتا ہے کہ سننے والوں کے سامنے اُس کا نقشہ کھینچ جاتا ہے دلوں پر

[illegible]

وہ فراموشی پر اور غنیمت سے شاکہ نہ کرے، اور وہ کہ جس میں

۵- ایزد عزوجل فرمود که ای پسر من! اگر تو را شایسته دانستند

۱
 ۲
 ۳
 ۴
 ۵
 ۶
 ۷
 ۸
 ۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

پاس انظار مدعا کے وسائل محض برائے نام ہوتے ہیں، صرف چند حروف پر اکتفا کرتی ہیں۔ مثلاً اگر بھوک نے انھیں قیاب کر دیا ہو اور دودھ پینے کی طرف طبیعت مضطر ہو تو صرف لفظ ”دودھ“ کا شور مچاتے ہیں اور روتے جاتے ہیں۔ اگر پیاس نے تڑپا دیا ہو تو ”مم مم“ کہتے جلتے ہیں بلبلاتے جاتے ہیں۔ اسی طرح اگر ماں کی آنکھیں شفقت نے یاد آ کر بیکل کر دیا ہو یا باپ کے کھارِ عاطفت میں اسے پانے کو جی چاہا ہو تو ”مم ب ب“ لکھ کر اپنی دلی تمنا کا اظہار کرتے ہیں۔ اس سے دو باتوں کا پتہ چلتا ہے ایک یہ کہ جو چیزیں قریب تر ہوتی ہیں درجن کی طرف حاجت مضطر کرتی ہے سب سے پہلے وہی چیزیں خیال میں آکر الفاظ سے ظاہر ہوتی ہیں۔ دوسرے یہ کہ ابتدائے امر میں جب کہ انظار خیال پر اس قدر قدرت بھی نہیں ہوتی کہ اپنے مطلوب مرغوب کا کم از کم نام ہی بتا دیں تو اُس وقت اُس کمی کو اپنے حرکات و افعال سے پورا کرتے ہیں۔

اب یہی لڑکا ذرا بڑھتا ہے زبان میں اُس کے طاقت کچھ زیادہ ہوتی ہے والدین دیگر اہل خاندان کے گفتگو میں پیہم اُس کے کانوں میں ٹھنچتی رہتی ہیں۔ اُس وقت اُس کی قوتِ آخذہ ہشیاء کے اسماء کی لیتی ہے اور اب وہ بچہ حروف کے بجائے اظہارِ مطلب میں اسماء استعمال کرتا ہے۔ لیکن اس کے ساتھ نہ فعل ہوتے ہیں اور نہ حروف کا انضمام ہوتا ہے۔ اگر ماں یا باپ کے متعلق اُسے کچھ کہنا ہو یا خود انھیں متوجہ کرنا ہو تو صرف ”اماں“ اور ”ابا“ کا پیارا لفظ اُس کی زبان سے نکلتا ہے۔ پھر کچھ اور بڑھتا ہے اور اب اسماء کے ساتھ افعال بھی ملتا ہے ”اماں آؤ“ ”ابا جاؤ“۔ اس کے بعد سنِ تمیز کو ٹھنچکر اسماء و افعال و حروف

کتابخانه ملی ایران
تاریخچه
کتابخانه ملی ایران
تاریخچه
کتابخانه ملی ایران
تاریخچه

کتابخانه ملی ایران
تاریخچه
کتابخانه ملی ایران
تاریخچه
کتابخانه ملی ایران
تاریخچه

کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران

زمانے کا دستور ہر باغ عالم میں دورِ خزاں کے بعد فصلِ بہار ضرور آتی ہے خوابِ غفلت
 میں تنگ لباسوں کے مسکنے اور آنکھ کے کاجل پھیل جانے اور زلفِ تا کر رسیدہ کے اُچھنے
 سے جو بے ترتیبی پیدا ہو جاتی ہے نیند کھلنے کے بعد دوسری کپڑوں کا بدلنا کاجل کا پوچھنا بالو
 کا سلجھانا کچھ اور نگار پیدا کر دیا کرتا ہے جس پر حسنِ خداداد کے سوا مشاطہ کی سحر آفرینیاں اور
 بھی ستم ڈھاتی ہیں۔ حضرت خسرو کے کلام پر جسے تمہی کی گردنے غارہ جال بکرا اور بھی چمکاؤ
 تھانہ کی غفلتوں اور اہل کمال کی انقلابی صعوبتوں نے انہیں بہت کچھ قابلِ آراستگی بنا
 رکھا تھا جس کا مخصوص شرفِ خدا نے نواب حاجی محمد اسحاق صاحب کے لیے ازل میں دیت کر رکھا
 تھا۔ طباع کا حسنِ صورت اور تصحیح کا حسنِ سیرت، تنقید کا ہر نہت کرنا یہ وہ چیزیں ہیں کہ لطائف
 معنوی اگر اہل مذاق کے دل موہ لینے تو صفائیِ طبع و عمدگیِ خط و کاغذ اربابِ لبس کو بھی متحیر
 کرنے میں کمی نہ کریں گے۔ اب اس ارحم الراحمین سے یہ دعا ہے کہ خدا اپنے اُن بندوں کی اس
 علمی خدمات کو شرفِ قبول عطا فرمائے جنہوں نے اُس میں کسی نہ کسی طرح کی معاونت کی ہے۔
 ربنا تقبل منا انک انت السمیع العلیم

یارِ با از جنسِ ما چہ خیر آید
 تو کر مکن کہ رب اربابے

حرر کا بقلم
 فقیر محمد سلیمان اشرف عنی عنہ
 بہار شریف

محلہ میرداد
 ضلع پٹنہ

۱۲ ذوالقعدہ ۱۳۳۶ھ

[illegible]

ادصافِ ظاہری میں بھی بے نظیر لیکن ایسی فاش غلطیاں اُس میں قدم قدم پر ملتی تھیں کہ حسن ظاہر بھی اُس کا بدنام معلوم ہونے لگتا تھا۔ غرض کتاب کی تصحیح کیا تھی چوبیسویں بھرا کباب تھا۔ اگرچہ دس نسخے موجود تھے لیکن ان کانٹوں میں سے پھول چٹامیرے لیے نہایت ہی شوار آخر اپنے اُسی کرم فرامیڈانی علم و فن کی طرف دستِ استمداد پھیلا نا پڑا اور اُس علم و دہ نے بھی اپنے کرم کریمانہ سے اس سائل کے دامن کو اُمید سے کہیں زیادہ بھر دیا۔ تصحیح و مقابلہ نسخ کا نہ صرف طریقہ بتایا بلکہ پانچ ماہ کامل تک اپنے مشاغلِ علمیہ کا ایک کثیر حصہ برا بھلا و مقابلہ میں صرف کر رہا۔ میں حیران ہوں کہ اپنے مکرم کا کیونکر شکریہ ادا کروں جزا م اللہ خیر الجزاء۔

کسی کتاب کی تصحیح واقعی طور پر جس نے کی ہوگی وہی سمجھ سکتا ہے کہ تصحیح کا کام کتنی اہم ہے۔ کامل برس دز کی محنت کا نتیجہ ہے جو کج ہشت بہشت کا صحیح نسخہ ناظرین کے ہاتھوں میں ہے۔ کاپی و پردہ تین تین اور چار چار بار دیکھے گئے ہیں جس میں مائے عزیز طلبائے کالج کی بوری کا بہت بڑا حصہ ہے۔ خاصکر سید منظور حسن سید دمی احمد رضوی متعلم بی اے کلاس حافظ غلام غوث کا میں تہ دل سے دعا گو ہوں کہ ان عزیزوں نے بہت گراں بہا امداد کی ہے۔

منیجر مطبع مولانا محمد مقتدی خاں صاحب شردانی کا بھی دل سے شکر گزار ہوں جنہوں نے کاپی و پردہ کی تصحیح میں بہت مبالغہ سے محنت کی ہے۔ جو دیدہ سوزی و عرق ریزی کہ مولانا محمد مقتدی خاں صاحب شردانی نے فرمائی ہے کوئی منیجر مطبع تو کیا کر سکتا ہے بعض مالک مطابع و مصنفین و مولفین بھی اس دماغ کا دی کے متحمل نہیں ہو سکتے۔

اب باوجود اس سعی و کوشش کے اگر نقاط و حروف یا مرکز کی کوئی غلطی رہ گئی ہو تو وہ بہت کم کا اقتضا ہے۔ حتی الامکان یہ کوشش کی گئی ہے کہ یقینی طور پر وہی الفاظ مل جائیں جو خسر و علیہ الرحمہ کے قلم سے نکلے ہیں۔ اصح و انسب الفاظ میں رکھے گئے ہیں اختلاف نسخ علامت و دیگر ٹوٹن میں لکھ دیئے گئے ہیں یہ نشان حل کا ہے اور نہ نسخہ کی علامت ہے۔

[illegible]

چند روز بعد از آنکه از کربلا آمد، به کربلا رسید، و از آنجا که

[illegible]

و تکتتم اشته را فرسوسیم اسماء، آبا کایتی به به چیسیر که به آب بنمید

و اما آنچه در این باب بجهت آنکه در این کتاب که در این باب

۱۹۵۰ء میں جب سر قیصر نے آغا خان کو سزا

وہی ہے جو کہ اس کے لئے ہے

وَأَمَّا الْفُلُ فَأُرْسِلَتْ بِرَأْسِهَا فِي الْيَوْمِ الْوَسْطَى

۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

وہاں سے تھوڑے ہی عرصے میں ایک اور شخص نے اس کے پاس آکر کہا کہ میں نے ایک اور شخص کو ملایا ہے جو اس کے لئے بہت ہی مناسب ہے۔

۱- او به سیرالجه در آمد و از اینجا به سیرالجه

سینه بر جبهه و دست راست بر سینه چپ و دست چپ بر سینه راست

[illegible]

حجۃ اور قریۃ بہ - دھندلے محراب کی کتے سبھی تھیں ہمیشہ اس کے آگے، اور ہم بدست

[illegible]

سَمَاءُ دَارِ الْإِسْلَامِ فِي مَدِينَةِ الْمَدِينَةِ الْمَكِّيَّةِ فِي رَجَبِ الثَّانِي فِي سَنَةِ ١٢٨٠ هـ

[illegible]

کتابخانه عمومی

کے نام پر لکھی گئی ہے۔

کتابخانه ملی افغانستان

[illegible]

حافظ بخود نپوشید این خرقہ می آلود ای شیخ پاکدامن معذور دارا
اب میں مخدوم قوم عالی جناب نواب حاجی محمد اسحاق خاں صاحب کاشکریہ ادا کرتا
ہوں جن کے اشفاق و الطاف گوناگوں نے مجھ جیسے ناکارہ و سپح کارہ کو اس سعادت کا
موقع دیا۔

اپنی حالت تو اس شعر کی مصداق ہے
نہ شگوفہ ام نہ برگم نہ درخت سایہ ام ہمہ حیرتم کہ دہقاں بچہ کار کشت را
ایک جو مغل ہو جو کام کرنے سے ہمیشہ گریزان و ترساں رہا۔ جلد جو کاہل و سست طبیعت
میں کبھی کسی کام کی ہمت ہی پیدا نہ ہوئی۔ پیرایہ متم بالشان کام جس کی نہ اپنے میں قابلیت نہ ملے
اس کے انجام کا کیا سامان تھا لیکن ممدوح موصوفہ حضرت نے اپنے عنایات بزرگانہ کے
میں ہر سائے کے کاہلی کے خواب گراں سے نفس کو مجبوراً بیدار ہی ہونا پڑا اور اپنی عادت کے
خلاف کام کرنے پر یہ کہتا ہوا آمادہ ہوا۔

بے چوں ہ زانو زدنی چوں لعل پیش آورد تو گوئی تا ئیم حافظ ز ساقی شرم دار آخر
خسر و علیہ الرحمۃ کا کلام اور اس کے ایثار پر نواب صاحب جیسا علم پرور آمادہ و مکمل
پہرستی اور کاہلی! توبہ!! توبہ!!!

آخر کتاب کی تصحیح لغات کا حل مشکلات اشعار کی تشریح سب سے مقدم کی گئی اس کے بعد
کتاب کی تنقید تمام کی۔ پھر مقابلہ کی سخت کشاکش سے فرصت ملی۔ اب ایک تبصرہ اجمالی
خسر و کی عام شاعری کے متعلق لکھا گیا۔ آخر میں مقدمہ شعر و شاعری لکھ کر اپنے کار مفوضہ
سے سبکدوشی پائی۔

لیکن تصحیح کا کام ہرگز انجام نہ پاتا اور اپنے دیگر خیالات خانہ تخیل سے ہرگز آگے نہ بڑھے
اگر ایک پیکر علم کی مدد فرمائی نہ ہوتی۔ یعنی مولانا محمد اقصیٰ شام الدین صاحب ایم اے سلاطین
خانداں حضرت شیخ عبدالحق محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ۔

صفحہ	مضمون
۱۱۲	افسانہ عاشقانہ سرخ رو سے اس بیج - - - - -
۱۳۷	آرام گیری بہرام در گنبد بنفشہ فام - - - - -
۱۳۸	افسانہ سرائی سردار ادا اس قصر آباد - - - - -
۱۶۸	صندلی نہادن بہرام در گنبد صندلی - - - - -
۱۶۹	افسانہ گفتن شجرہ معطرہ آں گنبد - - - - -
۱۹۱	معطر کردن بہرام گنبد کا فوری را - - - - -
۱۹۳	افسانہ گفتن لعبت کا فوری - - - - -
۲۱۲	آہنگ بہرام سو سے گور - - - - -
۲۱۹	باتمام رسیدن عمارت آرائی و افسانہ سرائی - - - - -
۲۲۴	در شکر گزاری جناب باری - - - - -

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۲۴۲	مقام وصل وصال وکیل و کمال	۲۳۸	تشبیہ استعارے
۲۴۵	رجوع بعالم صورت	۲۳۹	ہشت سوم
۲۴۶	روح سلطان	۲۳۹	چارم
۲۸۲	سبب نظم کتاب	۲۴۰	پنجم
۲۸۸	آغاز قصہ بذکر ہسرام	۲۴۱	ششم
۲۸۹	تیر اندازی ہسرام	۲۴۲	ہفتم
۲۹۰	صفت اسب	مقابلہ ہفت پیکر و ہشت بہشت	
۲۹۱	زندہ گرفتاری گور		
۲۹۳	واقعہ نگاری	۲۴۴	حمد
۲۹۴	ایک اور موقع	۲۴۴	حمد کے ارکان
	موضوع کتاب اور اس کے	۲۴۸	مسئلہ وجوب و قدم
۲۹۹	احسن احوال	۲۵۱	وحدت الوجود
۳۱۳	ہفت منظر نامی	۲۵۲	ربوبیت
۳۱۵	خواب کرمانی	۲۵۵	مدعا طرازی
	تائید تنقید از بہارستان	۲۵۸	نعت شریف
۳۱۹	جامی	۲۶۶	منبت
۳۲۲	اعجاز سخن اور فین شیخ	۲۶۷	مراج
	بیت	۲۶۰	سیر غرض
		۲۶۱	مقام قباب توہین

صحیفہ	۶۴۶	ان کا بیچ	۲۱۶	خود اور اس کا بیچ
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۲۰۹	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۲۰۹	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۲۰۸	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۲۰۷	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۲۰۶	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۲۰۵	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۲۰۴	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۲۰۳	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۲۰۲	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۲۰۱	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۲۰۰	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۱۹۹	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۱۹۸	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۱۹۷	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	وہ جس کا بیچ	۱۹۶	۵۰ شریعت
۶۴۶	۶۴۶	یہ جو ان کی بات	۱۹۵	۵۰ شریعت
صحیفہ	صحیفہ	صحیفہ	صحیفہ	صحیفہ

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۱۶۵	نظامی خسرو کا مقابلہ	۱۴۵	(۱) امیر حسن علاء سجزی
۱۶۶	نظامی کی فارغ البالی	۱۴۶	(۲) کاتبی نیشاپوری
	مثنوی ہشت بہشت	۱۴۶	(۳) امیر شاہی سبزواری
۱۶۹	مثنوی کی بنا اور اس کے ادوار	۱۴۶	(۴) مرزا محمد طاہر آشتنا
۱۶۹	مثنوی ہشت بہشت	۱۴۷	(۵) ظہوری
۱۷۰	مثنوی بمقابلہ دیگر اصناف نظم کے	۱۴۷	(۶) خواجہ کرمانی
۱۷۲	مثنوی ہشت بہشت کا درجہ	۱۴۸	(۷) مولانا جامی کی تین شہادیں
۱۷۳	مثنوی ہشت بہشت کے قصے	۱۴۹	(۸) امیر دانشی کرمانی
۱۷۸	محمد	۱۵۰	(۹) ضیاء برنی
۱۷۸	قدرت کا بیان	۱۵۱	(۱۰) داراشکوہ
۱۸۰	کمال صنعت	۱۵۱	(۱۱) شیخ عبدالحی محدث دہلوی
۱۸۰	ایجاد و اندام	۱۵۲	(۱۲) دولت شاہ سمرقندی
۱۸۱	ترغیب طاعت اور انعام الہی	۱۵۳	(۱۳) آزاد بلگرامی
۱۸۲	نعت	۱۵۳	(۱۴) شعرالبحم
۱۸۲	میم کا نکتہ	۱۵۵	خسرو کا حاسد عبید شاعر
۱۸۵	بقائے الفا	۱۵۸	عبید کا افساد اور اس کا انجام
	منقبت اصحاب رضوان اللہ علیہم	۱۵۹	خسرو کا اتباع اور اہل زبان
۱۸۶	اجمعین	۱۵۹	ایک سطحی اعتراض اور اس کا جواب
۱۸۶	شرح شیخ طریقت	۱۶۲	جواب کا دو سراسر حصہ
۱۸۸	رہنما کی تعریف اور دلی کی شناخت	۱۶۳	خسرو اور مجتہدانہ طبیعت

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۶۳	خسر و شاعر گر تھے	۳۸	طبع زر کا اثر جذبات پر
۶۴	کلام خسرو کا ناصحانہ پہلو	۴۰	فردوسی اور اسدی طوسی
۶۵	تواضع و خاکساری	۴۲	دوسرا دور
۶۵	ہنر کی رغبت اور کاہلی کی برائی	۴۴	تیسرا دور
۶۶	بلندی ہمت و پستی حرص	۴۴	پانچویں صدی کی شاعری
	شرافت انسانی اور ایک جاں نواز	۴۶	چوتھا دور
۶۶	نصیحت		فارسی شاعری کی لفظی و معنوی
۷۰	جوہر ذاتی چاہت نہ آباؤی	۴۸	خصوصیات
۷۰	خسر و کا تصوف	۴۹	جوہر ذاتی کا فقدان
۷۱	تصوف کا پہلا شعبہ یعنی البیات		ایرانی شاعری کی خصوصیات
۷۳	تصوف کا دوسرا شعبہ	۵۱	ایجابی
۷۵	تصوف کا تیسرا شعبہ	۵۲	مذہب محل محبت مختلف ممالک میں
۷۶	تخیل کا کمال اور کلام میں درد	۵۴	خط و سبزہ کے مضامین
۷۷	کلام میں درد آگینی کی وجہ	۵۴	اثمھا اکبر من نفعھا
۸۰	تأثیر کلام	۵۵	رقیب و رقابت کے مضامین
۸۱	خسر و کی غزل سرائی	۵۸	بہار کا نمونہ حسنراں میں
۸۳	صنف غزل میں خسر و کے اضافے	۵۹	فارسی الفاظ
۹۲	غزل کا دوسرا دور		حضرت امیر خسرو کی شاعری
۱۰۶	مثنوی	۶۱	خسر و اور انواع کمال
۱۰۶	اصناف نظم میں مثنوی کی قدامت	۶۲	کلام خسرو اور ہر دور کے محاسن

این ترنم بهر نغمه پیوسته
در دلخواه و دلبر است
در آواز و در آواز
در آواز و در آواز
در آواز و در آواز
در آواز و در آواز
در آواز و در آواز
در آواز و در آواز

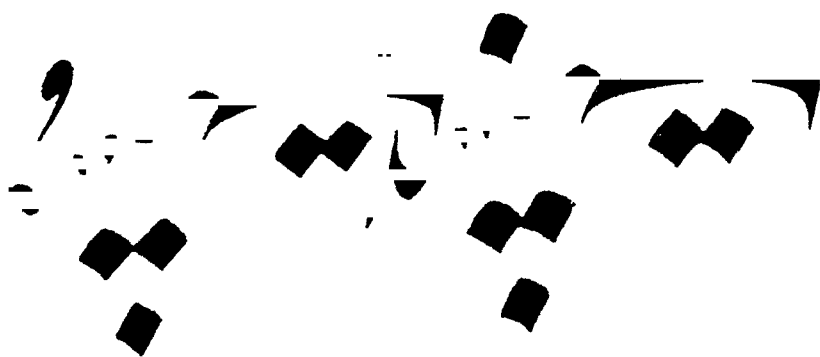
اما

باز منم که در این دنیا
باز منم که در این دنیا
باز منم که در این دنیا
باز منم که در این دنیا

باز منم که در این دنیا

باز منم که در این دنیا

باز منم که در این دنیا

باز منم که در این دنیا

باز منم که در این دنیا

باز منم که در این دنیا

بھلا معلوم ہوتا ہے معنی اس کے اطاعت کرنے کے ہیں۔ پری و سلیمان کا تقابل
و تناسب بھی اک خاص لطف پیدا کرتا ہے باقی مضمون و مامعہ ولی ہے کوئی خاص
بات قابل ذکر نہیں۔

اشعار خسروی کی بندش صاف اور پست ہے مگر دنا کا مضمون یہاں بھی مہموی
و سادہ ہے لیکن دوسرے مصرعہ میں جو محاورہ آداب بجا لانے کے معنی میں ذکر کیا ہے
وہ مولانا نظامی کے پہلے شعر کے اُس محاورہ کا جواب ہے جو اہل زبان کے ساتھ
خاص ہے۔

ایک اور مثال

خسرو	نظامی
ناز نہیں برز میں ہنا بھیں	چوں زفر ماں شہ گزیر نبود
گفت کائے شہر یار سئے زمیں	عذر بانار دلپذیر نبود
بخت ہموارہ ہم عثمان تو باد	گفت رومی عروس چینی راز
سربد خواہ بر سنان تو باد	کائے خاوند روم چین طراز
ہر مرادی کہ بشمیری زانگشت	تماشای زندہ دار جان ملوک
یک بیک جملہ بادت اندرشت	عز نصرت خدا لنگان ملوک
شرم دارم کہ پیش در دُوری	بہر کہ جز بند گیت رائے کند
کہ باراکشم مجب لوہ گری	سہر خود را تثار پائے کند

خم کر دیا ورنہ اہل زبان کب کسی زبانِ دال کو خاطر میں لاتے ہیں۔

اشعارِ دعائیہ

ہر شاہزادی نے جو آغازِ داستان سے پہلے ہرام کو دعائیں دی ہیں ایک دو ٹونے
اُس کے بھی ہر یہ ناظرین ہیں۔

ملکہ گنبدِ ریحانی

خسرو

نظامی

لُغبتِ سیم با ہزارِ نشاط	پری آنکہ کہ بردہ بود نماز
سودِ رخ را بہ پایگاہِ بط	بر سیلِ ماں کشادہ پردہ راز
گفت شاہِ جہاں بکام تو باد	گفت کئے جانِ من بجانِ تو شاہ
در جہاں ہر چہ بہت ام تو باد	ہمہ جا نہاں فداے جان تو باد
ہر کہ بد بیند ت چو بد بیناں	خانہ دولت مست خرگاہت
دوزخی باد ہچو بے دیناں	تاج و تخت آسمان در گاہت
	تاج را سر بلندی از سر تست
	تخت را باد شاہی از درت
	گوہر ت عقدِ مملکت را تاج
	ہمہ عالم بدر گشت محتاج

مولانا کے اشعار میں نمازِ بردنِ خاص اہل زبان کا محاورہ ہے جو ان کی ہی زبان سے